

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Ra)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२ ।

श्रीमत्सायणाचार्यनिरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत्र द्वितीयकाण्डस्थपञ्चमपाठकगवद्वादशानुवाकमारभ्य तृतीयकाण्डस्थ-
चतुर्थमपाठकगवैकादशानुवाकान्तः पञ्चमो भागः ।

एतत्प्रस्तकं

व० शा० सं० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

रावबहादूर इत्युपपदधारिभिः

गंगाधर बापूराव काळे जे. पी.

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् 'महादेव चिमणाजी आपटे'

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८६८ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४६ ।

द्वितीयमस्कननावृत्तिः ।

(अस्य सत्वधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यमाणकेद्वययुतं रूपकत्रयम् (रु० ३२२) ।

(काम्येष्टियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

आयुष्ट आयुर्दा अग्र आ प्यायस्व सं तेऽव-
ते हेड उदुत्तम प्र णो देव्या नो दिवोऽग्ना-
विष्णु अग्नाविष्णु इमं मे वरुण तत्त्वा याम्युदु-
त्यं चित्रम् । अपां नपादा ह्यस्था-
दुपस्थं जिह्मानांमुध्वो विद्युतं बसानः ।
तस्य ज्येष्ठं महिमानं वहन्तीहिरण्यवर्णाः-
परि यन्ति यहीः । मम् (१) अन्या
यन्त्युप यन्त्यन्याः समानमूर्वं नद्यः पृणन्ति ।
तम् शुचिः शुचयो दीदिवाःसंपां नपातं
परि तस्थुरापः । तमस्मेरा युवतयो युवानं
मर्मृज्यमानाः परि यन्त्यापः । म शुक्रेण शि-
कना रेवद्भिर्दीदार्यानिध्मो घृतनिर्णिगम्सु ।
इन्द्रावरुणयोरहः मम्राजोरव आ वृणे । ता
नो मृडात ईदृशे । इन्द्रावरुणा युवमध्वराय
नः (२) विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ।
दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यनि वयं जयेम पृत-
नासु दूढ्यः । आ नो मित्रावरुणा प्र बाहवा ।
त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽव
यासिसीष्ठाः । यजिष्ठो वह्नितमः शोठाचानो
विश्वा द्वेषाः सि प्र मुमुग्ध्यस्मत् । स त्वं नो
अग्नेऽवमो भवती नेदिष्ठो अस्या उपसो व्यु-
ष्टौ । अब यक्ष्व नो वरुणम् (३) रराणो

(वाग्येष्टियाज्यानुषाण्याभिषानम्)

वीहि मृडीकं सुहवो न एधि । प्रप्रायमग्नि-
 भग्न्तम्यं शण्वे वि यत्सुयो न रोचते ब्रह्मन्नाः ।
 अभि यः पूरुं पृतनासु नस्थो दीदाय देव्यो
 अतिथिः शिवो नः । प्र ते यक्षि प्र त इयमि
 मन्म भवो यथा वन्यो नो हवेषु । धन्वन्निव
 प्रपा अग्नि त्वमग्न इयक्षवे पूरवे प्रान राजन् ।
 (४) वि वाजसा वि ज्योतिषा । म त्वमग्ने
 प्रतीकेन प्रत्योप यातुधान्यः । उरुक्षयेषु दी-
 यन् । तं सुप्रतीकं सुहृशं स्वयमविद्वां सो
 विदुष्टं मपेम । म यक्षद्विश्वा वयुनानि विद्वा-
 न्प्र हव्यमग्निरमृतेषु वाषत् । अहोमुचे वि-
 धेष यन्मा वि न इन्द्रेन्द्रं क्षमिन्द्रियाणि
 शतक्रतोऽनु ते दापि ॥ ५ ॥

(यद्वाः समध्वरार्थं नो वर्णः राजश्चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

विश्वरूपस्त्वष्ट्रे वृषं ब्रह्मवादिनः स त्वे नासोपपाज्येव वै देवयो देवा
 नचि नापज्ञोऽग्ने महान्त्रीन्निर्वीतमायुष्टे द्वादश ॥ १२ ॥

विश्वरूपो नेनं शीतस्वरावद्य वसुं पुदंशुर्वाजा इत्यग्ने महान्नि-
 र्वीतमन्या यन्नि चतुःसप्ततिः ॥ ७४ ॥

हरिः ॐ-१-

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठकः ॥ ५ ॥

(काम्योष्ठियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमपथाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

होतुर्नियम आघारश्चोक्तमेकादशे द्वयम् ।

अथ द्वादशे काम्योष्ठियाज्यानुवाक्या उच्यन्ते ।

अनीने तृतीयपथाठके इदमाम्नातम्—‘ यो ज्योगामयावी स्याद्यो वा काम्येत सर्वमायुरियामिति तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपालः सौम्यं चरुं वारुणं दशकपालः सारस्वतं चरुमाग्नावैष्णवमेकादशकपालम् ’ इति । तथा ‘ यावतोऽध्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाञ्चतुष्कपालान्निर्वपेत् ’ इति । ‘ यद्यपरं प्रतिग्राही स्यात्सौर्यमेककपालमनुनिर्वपेत् ’ इति च । एतेषु सप्तसु हविःषु क्रमेण याज्यानुवाक्यापतीकानि दर्शयति—

आयुष्ट इति । तत्राऽऽग्नेयस्याऽऽयुष्टे विभतोऽध्वदिति पुरोनुवाक्या । आयुर्दां अग्ने हविषो जुषाण इति याज्या । तदुभयं त्वमग्ने रुद्र इत्यनुवाके व्याख्यातम् । सौम्यस्य त्वा प्यायस्व समनु त इति पुरोनुवाक्या । सं ते पयांसि समु यन्तु बाजा इति याज्या । एतदुभयं चतुर्थकाण्डे मा नो हिःसीदित्यनुवाके व्याख्यास्यते । वारुणदशकपालस्याव ते हेड इति पुरोनुवाक्या । अर्बुतममिति याज्या । एतच्चोभये वैश्वानरो न इत्यनुवाके व्याख्यातम् । सारस्वतस्य म णो देवीत्यनुवाक्या । आ नो दिवो बृहत इति याज्या । आग्नावैष्णवस्याग्नाविष्णु महि तद्दामिति पुरोनुवाक्या । अग्नाविष्णु महि धामेति याज्या । चतुष्टयमप्येतत्प्रथमकाण्डस्याष्टमपथाठकस्यान्यानुवाके व्याख्यातम् । वारुणचतुष्कपालस्येवं मे वरुणेति पुरोनुवाक्या । तत्त्वा यामीति याज्या । एतच्चोभयमस्मिन्नेव काण्डे प्रथमपथाठकस्यान्यानुवाके व्याख्यातम् । सौर्यस्योद् त्वं जानवेदसमिति पुरोनुवाक्या । चित्रं देवानामिति याज्या । एतच्चोभयं पूर्वकाण्डस्य चतुर्थपथाठके व्याख्यातम् ।

अथापोनष्ठीयं चरुं पुनरेत्य निर्वपेदित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

अपां नपाद्रिति । अपामुदकानां नपादविनाशयिता तथाविधनामकः कश्चिद्देव उपस्थं स्वस्मैष्वेदमनस्थानमास्थादातिष्ठति प्राप्नोतीत्यर्थः । कीदृशो देवः । जित्तानामूर्ध्वं आवर्तस्त्वेण कुटिलगतानामुदकानामुपरि वर्तमानः । विद्युत्तं वतानो मेवमण्डलमप्य उपविष्टत्वादिद्युदेव तस्याऽऽच्छादकं वल्लम् । आपश्च तं देवं

(काम्येष्टियाज्यानुज्ञायाभिवानम्)

परियन्ति परितो व्याप्य वर्तन्ते । कीदृश आषः । तस्य देवस्य उपेष्टं पशरुं महिमानं माहात्म्यं वहन्तीधारयन्त्यः । बहुलपूष्ट्या स्वकीयस्य स्वाभिनस्तस्य देवस्य माहात्म्यं रुपापयन्त इत्यर्थः । हिरण्यवर्णा बहूनां विद्युतां मध्ये वर्तमानत्वाद्येववर्णत्वम् । यद्वर्षिर्हृत्यः । तत्रैव याज्यामाह-

ममन्या इति । अन्याः काश्चिदापः संयन्ति परस्परं संगताः प्रवाहरूपेण गच्छन्ति । ताभ्योऽन्याः काश्चिदुपयन्ति प्रवाहनन्तरेण ऽप्रविष्टा इव तिष्ठन्ति । ऊर्वा वडवाग्नेराधारः समुद्रः । न च वहन्तीषु स्थिरास्तु चाप्युत्तमानः । न तादृश्यं प्रवृहन्तीनामर्षां प्रवेगेन वर्तते स्वयम् । नापि ज्ञानामभावे नाति स्थिरामिन्द्रिः परिक्षीयते । तादृशं समुद्रं नद्यः पृणन्ति स्वप्रवेशेन धीणयन्ति । तसू द्वाचक्ष आषः परितो व्याप्य तस्थुः स्थिताः । कीदृशं, श्वाचिं शोधयितारं दीदिवांसं वडवाग्निजनकत्वेन दीप्यमानमर्षां नपातमावेनाशयितारम् ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह-

तपस्मेरा इति । तपसां नपातमापः परियन्ति । कीदृशं तं, युवानं सर्वदा यौवनोपेतम् । कीदृश आषः, अस्मेरा विडम्बनारूपेण स्मयरहिता अनुकूटा इत्यर्थः । युवतयः सर्वदा यौवनोपेताः । मयूग्दमानास्तत्संयोगेन शोभ्यमानाः । सोऽर्षां नपाद्गिरनिभ्यः काष्ठराहोऽप्यप्यु दीदाय दीप्यते । कीदृशः, शुक्रेण शिक्वना युक्तः शुद्धेन प्रकाशेन युक्तः, रेवद्यनवान्, वृत्तनिर्णिगि-सापनेन वृत्तं निर्णेनेकि निःशेषेण शोधयतीति वृत्तनिर्णिक् ।

यः पाप्मना गृहीतः स्यात्तस्मा एतामेन्द्रावरुणीं पयस्यां निर्ववेदित्यस्याः पुरोनुवाक्यामाह-

इन्द्रावरुणयोरिति । सम्राजोः सम्पददीप्यमानयोरिन्द्रावरुणयोरखो रक्षणमहमावृणे सर्वतः मार्धये । तौ चेन्द्रावरुणावीदृशो रक्षणे वृत्तौ नोऽस्मान्मृडातः सर्वदा सुखयताम् । तत्रैव याज्यामाह-

इन्द्रावरुणोति । हे इन्द्रावरुणौ युवं नोऽस्मभ्यं महि शर्म महत्सुखमाप-निवारणरूपं पच्छतम् । किमर्थम्, अभ्वराय यागानुष्ठानाय ऽपिजे प्रजासमृद्धये

(काम्येष्टियाज्यानुवाक्याभिवा)

जनाय परिवारकजनसिद्धये च । २. ।प्मा दीर्घपगव्युमति अस्मदीपं दीर्घ-
कान्तभाविद्यागप्रयोगमतिउड्ध्य = भावनुष्पनि षीडयति । वयं तु युवयोरनु-
ग्रहवशात्पृतनाम् पापकृतानाम् पं नु दुद्वयो दृढतरा अपीडिताः सन्तरं
पाप्मानं जयेम ।

स्वम्काण्डे भवावरुणयानि संहिता—“ यथा वै हा । स्वन्दत्येवं वा एव
स्वन्दति योऽग्निं चित्वा न्नि । त भवावरुणयाऽऽमितया जेत ” इति । तत्र
याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके द्वापि—

आ नो भिद्येति । आ नो भिवावरुणेति पुरोनुवाक्या । । वाहवति याज्या ।
तदुभयमग्निविष्णु महि तद्वामित्यनुवाके व्याख्यातम् ।

पुनरावेपकर्मण आम्नातम्—“ वीरहा वा एव देवाना योऽग्निमुद्दासपने
सस्य वरुण एवर्षपादाग्निवारुणमेकादशकपालमनु निर्वपत् ” इति । अत्र पुनो-
नुवाक्यामाह—

त्वं नो अग्ने इति । हेऽग्ने त्वं नोऽस्माकं भिक्षे विद्वान्सन्वस्वणस्य देवस्य
हेडोऽस्मद्विषयं क्रोवमवयासिसीठा अपनय । यजिष्ठो यष्टृतमोऽतिशयेन याग-
निष्पादकः । वद्विनमोऽतिशयेन देवहाविवीटा । ओगुचानोऽयन्तं दीप्यमानः ।
विधा द्वेषांसि सर्वाग्निरोऽधिरुत न्द्वेषान्मभ्यमुमुष्यम्मत्तः प्रन चप ।

तत्रैव याज्यामाह—

स त्वं न इति । हेऽग्ने म त्वं नोऽम्नाकमूत्या रक्षणनायमो भव रक्षको भव ।
कीदृशस्त्वम् । अस्या उपमोऽनुष्टौ नेदिष्ठोऽद्यतनस्योपःकालस्थोपरितने प्रातः-
कालेऽयन्तं पत्यामन्नो नोऽस्वर्कं वरुणं वरुणेन नमभीष्टनिवारकं पापादिक-
मभयदव नाशय । रराणो रभवाणः समृडीकं यत्तावनमस्वदीपं हविर्वीहि
मक्षय । ततो नोऽम्नात् । तुह्य एवि सुखेनाऽऽह्वर । चयो भव ।

“ यो भ्रातृव्यम्नात्ता स्पर्धमान एतयेष्टया जेनाग्नेय प्रवते पुरोडाश-
महाकपालं निर्वपदमये विधाववनेऽग्नेये प्रतीहते ” इत्यत्र प्रवतोऽग्नेर्हविषः
पुरोनुवाक्यामाह—

प्रप्रायामिति । अपमग्निर्भक्तस्य हविर्भरणयो यजपानस्याऽऽह्वानं मयगृष्वेऽ-
रणोतु । यद्योऽग्निः सूर्यो न नृत् इव भा भारामानः सन्बुहदोचतेऽ-
ने । योऽग्निः पृतनायु सडम् तु पूरुं जयपूर्तिमभितस्थौ सर्वतः

करोति सोऽग्निर्नोऽस्माकमतिपिर्दीदाय भवतु अतिथिरेवेह समागच्छतु । कीदृशोऽग्निः । देव्यो देवेभ्यो हितः शिवः परममङ्गलभूतः । तत्रैव याज्यामाह-

प्र ते यक्षति । हेऽग्ने ते त्वदर्थं प्रयसि प्रकर्षणं यजे ते त्वदीयं मन्त्र मननं मानसमनुग्रहविशेषं प्रकर्षणेयार्थं व्याप्नोमि । नोऽस्माकं हवेषु यागेषु बन्धो नमस्कार्यो यथा भुवो येन प्रकारेण भवसि तेन प्रकारेणानुग्रहमियर्थाति पूर्वान्बधः । हेऽग्ने त्वामियक्षवे यष्टुमिच्छते परवे हविः पूरयित्रे यजमानाय पियं दातुं धन्वन्पवेवासि यरुभूषी शतिलवानीयपूर्णशालेवासि । हे मत्तन पुरातन, हे राजन्दी-
प्यमान । एतदुभयं वह्नित्विशेषणम् ।

अथ विनाशवतोऽग्नेर्पाज्यापुरोनुवाक्ये प्रतीकेन दर्शयति-

वि पाजमेति । वि पाजसा पृथुना शोशुचान इत्येषा पुरोनुवाक्या । तेषं चतुर्थकाण्डस्य प्रथमपत्रार्थके व्याख्यास्यते । वि ज्योतिषा नृहतेति याज्या कृष्णश्च पाज इत्यनुवाके व्याख्याता । अथ प्रतीकवतोऽग्नेर्हविषि पुरोनुवाक्यामाह-

म त्वमग्न इति । हेऽग्ने स त्वं प्रतीकेन कर्मप्रारम्भमात्रेण यातुधान्यो राक्षसजातीः सर्वाः प्रत्येकं प्रत्येकं दह । कीदृशस्त्वम्, उरुक्षयेषु विस्तरिणेषु^१ यागगृहेषु दीद्यद्दीप्यमानः । तत्रैव याज्यामाह-

त* सुप्रतिकाभिति । ययं तमार्थं सपेम समवेताः प्राप्ता भूयास्य । कीदृशमार्थं सुप्रतिकं शोभनोपक्रमम्, अस्मास्वनुग्रहस्तेन सुष्ठूपक्रान्तं, सुदृशं शोभमकटाक्षेणास्नान्प्रशयन्तं, स्वञ्जमस्पदयि कर्मणि सुष्टुवागच्छन्तं, विदुष्टरमातिशयेन भक्तचित्तवोद्दिनम् । यद्यपि वयमविद्वांसस्त्वदीयं महिमानं न जानीमस्तथाऽपि नं प्राप्तासमः । सोऽग्नेयं यक्षयष्टुमिच्छता पुरुषाणां विश्वा वयुनानि सर्वानामिप्राय-विशेषान्विद्वाञ्जानन्वतिष्ठति । अतः सोऽग्निस्त्वदीयं हव्यं प्रवोचत्प्रकर्षणं प्रवीतु ।

अथ “ यो भ्रातृव्यवान्स्थारत्त स्वर्धमान एतपेष्टया यजेतेन्द्रायाश्होमुषि पुरोडाशमेकाऽंशकपालं निर्वपन्दिन्द्राय वैमृगायेन्द्रायेन्द्रियाधते ” इत्येतेषु त्रिषु हविःषु याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीकानि दर्शयति-

(काम्येष्टियाज्यानुवाक्याभिधानम्)

अ०होमुच इति । अ०होमुचे प भरेमेत्येषा प्रथमस्य हविषः पुरोनुवाक्या । विवेष यन्मेति याज्या । वि न इन्द्र मृच इति द्वितीयस्य हविषः पुरोनुवाक्या । इन्द्र क्षमममि वाममिति याज्या । इन्द्रियाणि शतक्रतो, इति तृतीयस्य हविषः पुरोनुवाक्या । अनुतेदापि मह इत्येषा याज्या । तदेतत्पठकं प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽन्त्यानुवाके व्याख्यानम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ज्योगामयाविनो ह्ययुरायुर्दाऽग्नेयके तथा ।

आप्या सं ते च सौम्ये स्यादवोदुत्तेति वारुणे ॥

सारस्वते प णो ह्यनोऽग्नाऽग्नाऽग्नाऽग्नेष्णवे भवेत् ।

इमं तत्त्वाऽभदानीष्टौ उदु चित्रं तु सौर्यके ॥

अपां न समपोनप्त्र इन्द्रावैत्यैन्द्रवारुणे ।

मैत्रावरुण आमिक्षायगे त्वा नः प्रवेति च ॥

पुनराग्नेयके त्वाम्निवारुणे त्वं न इत्युभे ।

प्रप्रेति प्रवदाग्नेये विद्वयं चाधसंपुते ॥

स त्वं प्रतीकसंपुके अ०हवित्यैन्द्रयागके ।

वीन्द्रेति वैमृधे हीन्द्रियाऽनु ते त्विन्द्रियावने ।

मन्वा ह्यस्मिन्ननुवाके पञ्चविंशदुदीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यचिरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेद-

दीपतैत्तिरीयमंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवाश्यन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयमंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठमः प्रपाठकः ॥५॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हविः ॐ ।

समिधो गति वसन्तमेवतृनामव रुन्धे तनु-
नपातं यजति श्रीष्ममेवाव रुन्ध इडो यजति
वर्षा एवाव रुन्धे बर्हिर्यजति शरदमेवाव रुन्धे
स्वाहाकारं यजति हेमन्तमेवाव रुन्धे तस्मा-
त्स्वाहाकृता हेमन्पशवोऽव गीदन्ति समिधो
यजत्युपम एव देवतानामव रुन्धे तनूनपातं
यजति यज्ञमेवाव रुन्धे (१) इडो यजति
पशुमेवाव रुन्धे बर्हिर्यजति प्रजामेवाव रुन्धे
ममानयत उपभृतस्तजो वा आज्यं प्रजा बर्हिः
प्रजास्वेव तेजो दधाति स्वाहाकारं यजति
वाचमेवाव रुन्धे दश सं पश्यन्ते दशाक्षरा
विगडन्ति विराड्विराजवाञ्जाद्वर्ष रुन्धे समिधो
यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति तनूनपातं
यजति (२) यज्ञ एवान्त रक्ष प्रति तिष्ठतीडो
यजति पशुष्वेव प्रति तिष्ठति बर्हिर्यजति य
एव देवयानाः पन्थानस्तेष्वेव प्रति तिष्ठति
स्वाहाकारं यजति सुवर्ग एव लोके प्रति तिष्ठ-
त्येतावन्तो वै देवलोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति
तिष्ठति देवासुरा एषु लोकेष्वम्पर्धन्त ते देवाः

(प्रयाजविधि)

प्रयाजैरेभ्यो लोकेभ्योऽसुरान्प्राणुदन्त तत्प्र-
याजानाम् (३) प्रयाजत्वं यस्यैवं विदुषः
प्रयाजा इज्यन्ते प्रैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्या-
नुदतेऽभिक्रामं जुहोत्यभिजित्यै यो वै प्रया-
जानां मिथुनं वेद प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनै-
र्जायते ममिधो बह्वीरिव यजति तनुनपातमे-
कमिव मिथुनं तदिडो बह्वीरिव यजति बहि-
रेकमिव मिथुनं तदेतद्वै प्रयाजानां मिथुनं य
एवं वेद प्र (४) प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते
देवानां वा अनिष्टा देवता आसन्नथासुरा यज्ञ-
मजियामन्ते देवा गायत्रीं व्यौहृन्पश्चाक्ष-
राणि प्राचीनानि त्रीणि प्रतीचीनानि ततो
वर्म यज्ञायाम्बवद्वर्म यजमानाय यत्प्रयाजानू-
याजा इज्यन्ते वमैव तद्यज्ञाय क्रियते वर्म
यजमानाय भ्रातृव्याभिभूत्यै तस्माद्दसूथं पुर-
स्ताद्दृषीयः पश्चाद्दधरमीयो देवा वै पुरा रक्षोभ्यः
(५) इति स्वाहाकारेण प्रयाजेषु यज्ञं म-
स्याप्यमपश्यन्तं स्वाहाकारेण प्रयाजेषु मम-
स्थापयन्ति वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यत्स्वाहा-
कारेण प्रयाजेषु मं स्थापयन्ति प्रयाजानि-
ष्टवा हवींष्यभि घोरयति यज्ञस्य मंतत्या अथो
हविरेवाकरयो यथापूर्वमुपैति पिता वै प्रया-
जाः प्रजाऽनूयाजा यत्प्रयाजानिष्टवा हवींष्य-

(प्रयाजत्रिभिः)

भिधारयति पितैव तत्पुत्रेण साधारणम् (६)
 कुरुते तस्मादाहुयंश्चैवं वेद् यश्च न कथापुत्र-
 स्य केवलं कथा साधारणं पितुरित्यस्कंजमेव
 तद्यत्प्रयाजेष्विष्टेषु स्कर्म्दति गायत्र्यैव तेन
 गर्भं धत्ते सा प्रजां पशून्यजमानाय प्र जन्-
 यति (७) ॥

(यज्ञेवाव रुन्वे तनूनपांत यजति पयाजानामैवं वेद् प रक्षोभ्यः
 साधारणं पश्चत्रिंशच्च) ।

इति छुण्ययज्ञवेंदीपतैत्तिरीयमंहितायां द्वितीयाष्टके
 पद्यमपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पद्यमपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्रमितं वेश यो वेदेभ्योऽस्वितं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहधरम् ॥

होत्रमाध्वयैवं चाऽऽघारान्तं पञ्चम ईरितम् ।

प्रयाजाद्यवशिष्टं तु वक्ति षष्ठे मपाठके ॥

तत्र प्रथमानुवाके प्रयाजा विधातव्याः । तेषां मन्वास्तु मन्त्रकाण्डे पञ्चमानुवाक
 एवमाप्नाताः—‘समिधो अग्न आज्यस्य विपन्तु । तनूनपादग्न आज्यस्य वेतु ।
 इहो अग्न आज्यस्य विपन्तु । बर्हिरग्न आज्यस्य जेतु । स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा
 सोमम् । स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा प्रजापतिम् । स्वाहाऽग्निषोमौ । स्वाहेन्द्राग्नी ।
 स्वाहेन्द्रम् । स्वाहा महेन्द्रम् । स्वाहा देवाः आज्यपान् । स्वाहाऽग्निहोत्राञ्जु-
 षाणाः । अग्न आज्यस्य विपन्तु।’ [भा० का० ३ प० ५ अ० ५] इति ।

एतेषां मन्त्राणां विनियोगं चौधापनो दर्शयति—‘समिधो अग्न आज्यस्य
 विपन्तिवति प्रथमं तनूनपादग्न आज्यस्य वेत्विति द्वितीयम्’ इत्यादि ।

हेऽग्ने समिध्यमानास्तव मूर्तय आज्यस्य विपन्तु ह्यमानमिदमाज्यमभ्रन्तु ।

(प्रयाजविधिः)

तनूं शरीरं न पातयति न नाशयति किंतु पालयतीति तनूनपात् । हेऽग्रे द्वि-
तीया तनूनपात्तव मूर्तिराज्यं पिबतु । हेऽग्रे इड ईड्याः स्तुत्यास्तव मूर्तयं आज्यं
पिबन्तु । बृंहणाद्बर्हिः । हेऽग्रे फलं बृंहयन्ती तव मूर्तिराज्यं पिबतु ।
आग्निं प्रथमाज्यभागदेवं प्रति स्वाहा हुतं भविष्यति । एवं द्वितीयाज्यभागदेवं
प्रति स्वाहा हुतमास्त्विति भविष्यतीति क्रमेण द्रष्टव्यम् । आवाहनानिगदे या
देवताः क्रमेण निर्दिष्टास्ता एवास्मिन्स्वाहाकारानिगदेऽपि निर्दिश्यन्त इत्यवधेयम् ।
होत्रान्, होमनिमित्तं स्वष्टकरणार्थमित्यर्थः । 'हेऽग्रे एते सर्वे देवाः प्रीयमाणा
इदानीं त्वन्मुखनाऽऽज्यं पिबन्तु ।

तेरेतैर्मन्त्रकाण्डोर्ध्वमन्त्रैः साध्या-प्रयाजान्विधत्ते-ममिध इति ।

अत्र सामिदादिशब्दैर्वागविशेषनामा-यु-यन्ते । ऋतवो वै प्रयाजा इत्येवमृनु-
त्वेन स्तुयमानत्वात्तेः प्रयाजैः क्रमेण वसन्ताग्रवरोध उच्यते । यस्मात्स्वा-
हाकारयोगेन (ण) हेमन्तावरोधस्तस्याद्देमन्हेमन्ते पशवोऽवधीकृन्ति,
द्विपादश्वतुष्पादश्व हिमेन पीडयन्ते, तेन तत्र दृष्टान्तः स्वाहाकृता इति । स्वाहा-
कारेण प्रक्षिप्ताः सामिधो यथा दाहेन पीडयन्ते तद्वदित्यर्थः । तादृश उग्रोऽपि
हेमन्तोऽस्याधीनो भवतीति यागस्तुतिः ।

पुनरपि विधानान्तरेण प्रशंसति-सामिधां यजतीति ।

सामिच्छन्देन सामिस्तुतिसूचनादुपसोऽवरोधः । तनूनपाच्छन्देनाविनाशशु-
षनात्कृत्स्नपञ्चावरोधः । इद्गन्धेनेऽप्रमाणक्षीरादिसूचनात्पञ्चावरोधः । प्रजा वै
बर्हिरिति श्रुत्यन्तराट्बर्हिर्वागेन(ण) प्रजावरोधः ।

चतुर्थप्रयाजार्थमीषभूतस्याऽऽज्यस्य जुहवामानयनं विधत्ते-

समानयतेति । उपभूतः सकाशाञ्जुह्वामर्धमाज्यं सम्यगानयेत् । बर्हि-
र्वागस्य प्रजास्त्वत्त्वादाज्यस्य तेजस्त्वात्प्रजासु तेजः स्थापितं भवति ।

पञ्चमप्रयाजमवशिष्टं प्रशंसति-स्वाहाकारमिति ।

अस्मिन्प्रयाजे स्वाहाशब्दानामग्न्यादिशब्दानां च बहूनामुच्यमानत्वात्तेन
यागवरोधः ।

पूर्वाकवसन्ताग्रवरोधाः पञ्चेदानीमुक्त्वा उपःकालाद्यवरोधाः पञ्चेति द्रव्यसं-
ख्याद्वारा यागा-प्रशंसति-

दश समिति । पुनरपि तत्तल्लोकप्रतिष्ठाभूत्वेन प्रशंसति-

सामिधो यजतीति । नमिध्यागस्य प्राथम्यात्तेनास्मिन्प्रथमलंके प्रतिष्ठा । मन्थुतो वा एषोऽस्मात्ल्लोकादगतो देवलोकमित्युक्त्वाद्दक्षिणादिरूपो यज्ञो लोकद्वयवर्त्यन्तरिक्षरूपस्तस्मिन्नन्तरिक्षे द्वितीयत्वात्प्राथम्यात्तन्नपाद्यागेन प्रतिष्ठा । इद्व्यागस्य पशुसंनयः पूर्वमेवोक्तः । बर्हिःशब्देन देवयानमार्गसाधनस्य यज्ञस्य रुचनात्तद्यागेन त्रिष्वपि पूर्वोक्तेषु देवयानभागेषु प्रतिष्ठा । स्वाहाकारयागस्योत्तमत्वानेन स्वर्गप्रतिष्ठा । भूलोकमारभ्य स्वर्गान्ता यथोक्ता एतावन्त एव देवानां पूज्यानामपेक्षिता लोकार्स्तेषु सर्वेषु यथाक्रममेवैतैः प्रतिष्ठितो भवति ।

इदानीं नामनिवेचनेन प्रशंसति-

देवासुरं इति । अस्माकमेवैते लोका भवेयुरित्युभयपार्श्वपरस्परं (१५) । माण्डन्त विरोधिनी यैर्भागैस्ते यागाः प्रयाजाः ।

यदुक्त सूत्रकारेण—'यं कामयेताभितरं वसीषान्स्वादिष्यभिक्रमं तस्य जुहुयात्' इति । अभितरमुत्तरोत्तरवृद्धयेत्यर्थः । तदेतत्सूत्रोक्तमभिक्रमणं विधत्ते-

अभिक्राममिति । अभिक्रम्याभिक्रम्यादूरे स्थित्वा प्रथमं हुत्वा पादं पुरतः प्रक्षिप्य द्वितीयं जुहुयात् । एवमुत्तरत्र । तदेतदभिक्रमणम् ।

स्त्रीलिङ्गबहुवचननिर्देशं लिङ्गान्तरैकवचननिर्देशं च सह प्रशंसति-

यो वै प्रयाजानामिति । एकस्य पुरुषस्य बहवयः स्त्रियो लोके भवन्ति, तस्मात्प्राज्ञ मिथुनवोषचारः । मूर्तिबहुत्वेऽपि देवैकवयाहृवीरिवेत्युपक्रमोक्तिः । कवचरूपत्वं ते-र्यसादृश्यं च तेषां प्रशंसति-

देवानां वा इति । पुरा देवा यदा यज्ञं कुर्वन्ति तदानीमाज्यभानादिदेवता अभिष्ठा आसन् । तत्तदिज्यायाः प्रागेव तस्मिन्नवसरे-समागत्यासुरा यज्ञं हनिष्याम इत्येच्छन् । अनस्तदिज्याप्रतिबद्धास्तत्प्रतीकारत्वेन देवा अष्टाक्षरे गायत्रीपादे व्यूहद्वयं कृतवन्तः । तत्राक्षरपञ्चमस्य व्यूहो यज्ञानुष्ठानात्प्राचीनो रक्षकः । अक्षत्रयव्यूहः प्रतीचीनो रक्षकः । तत्रा व्यूहद्वयं यज्ञस्य कवचमाच्छादनाद्यभवत् । तथा यजमानस्यापि । अतः पञ्चाक्षररूपत्वेन पञ्च प्रयाजाः पूर्वमिज्यन्ते । षडक्षररूपत्वेन षण्णोऽनुयाजाः पश्चादिज्यन्ते । तदुभयं कवचं यज्ञयजमानयोरुभयतोरक्षणम् । तेन रक्षणेन भ्रातृव्यस्याभिमूर्तिर्भवति । यस्मादत्र प्राचीनान्यक्षराणी

(प्रयाजविधिः)

बहूनि प्रतीचिनान्यत्पानि तस्मात् ऽपि युद्धार्थं गच्छन्त्यां लेनायां पुरस्ताद्दक्षं
 द-संधः परकीयनैवस्य नयो ऽपि भूयान्विनिष्पाद्यते । पृष्ठभागे त्वत्ति-
 न न । प्रयाजशेषेण हविरपि ३२० विपत्ते-

देवा वै पुत्रेति । देवाः कदाऽद्यागं कुर्वन्तो यज्ञोपधातिनां रक्षतामागम-
 नापुरा स्वाहाऽऽग्नामधेयेन पञ्चमन्यजेन यज्ञः सनापनीय इति विचार्य तथैव
 ननापयन् । तदयकं, यज्ञविच्छेदप्रसङ्गात् । अतः पुराजानेष्ट्वा तच्छेषेणाऽऽ-
 न्येन वेद्यामासादितानां हविषामभिधारणे सति यज्ञः संततो भवति । अथो
 पुरोडाशादिद्रव्यस्य हविष्कृतं कृतं भवति । किंच, यथापूर्वमुत्तरमपैति प्रयाजा
 यथा निर्दिष्टेनानुष्ठितास्तथैवाऽऽज्यभागाद्यनुष्ठानमपि विधिनेन प्राप्नोतीत्यर्थः ।
 प्रकारान्तरेणाभिधारणं प्रशंसति-

पिता वै प्रयाजा इति । प्रथमभासित्वात्प्रयाजानां पितृत्वं, एवाद्भ्राज-
 स्वादनूयाजानां पुत्रत्वम् । अनूयाजार्थं च हविरुपभृति गृहीतमस्ति । पुरोडाशा-
 दिहविरभिधारणवेलात्तथैवभूतमपि हविः प्रयाजशेषेणाभिधारयति । तथा सति
 पितृस्थानीयं प्रयाजानां भवन्ति यदवशिष्टमाज्यद्रव्यं तत्पुत्रस्थानीयानामनूयाजा-
 नापि साधारणं कृतं भवति । इममेवार्थं लौकिकोऽहरणेन विस्पष्टयति-

तस्मादाहुरिति । लोके हि बालेन पुत्रेण यदुत्तमं तदद्रव्यं स पुत्र उत्तर-
 काले स्वजीवनार्थमसाधारणत्वेन संगृह्य गुप्तं करोति न तु पित्रे प्रपच्छति न तु
 भ्रातृभ्यः । पित्रा तु यदुत्तमं तदतिरुच्यते पुत्रस्य तद्भ्रातृणां च साधारणं भवति ।
 तेन हि द्रव्येण सर्वस्य जीवति । तथा सति तत्रैकः कश्चित्पुरुषो वेदमवीत्य
 प्रयाजानूयाजवृत्तानि जानाति । अन्यस्त्यच्छ्रयं न जानाति । तादृशा-
 नामुभयेविधानां सभायामुविष्टा अनभिज्ञाः पश्यन्तः-केन हेतुना पुत्रस्य द्रव्यं
 केषलमसाधारणं संपन्नम् । पितृद्रव्यं तु केन हेतुना साधारणं संपन्नमिति । तस्य
 च प्रश्नस्यभिज्ञाः प्रयाजानूयाजवृत्तान्ते-ददुरिति शेषः । प्रयाजानामाज्यं
 साधारणं, तच्छेषेणैवमानत्वात् । अन्येना त्वसाधारणम्, तच्छेषस्यान्यत्र
 विनियोगाभावात् । एवं लौकिकयोः (ना)पुत्रयोरेव ब्रह्मव्यम् । पुनः
 प्रकारान्तरेणाभिधारणं प्रशंसति-

(प्रयाजविधि.)

अम्कन्नमयेति । यागार्थस्य द्र यस्य परात्प्रागेना-यन पतन विनागो भवति । अत्र विदेषु प्रयाजेषु पश्चाद-येषु हविःषु शेषः प्रक्षिप्यते । तस्माद्- तदस्कन्नमविनष्टमव । अद्विन्दस्के-दनशेषस्य परिहार एवात्र प्रशंसति ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति-

गायत्र्येवेति । एकतो गायत्र्या. पश्चाक्षररूपाः प्रयाजा अन्यतो गायत्र्या- स्त्यक्षररूपा अनूयाजाः । मध्य यदभिचारण तत्र गायत्र्येव श्वोदरे गर्भे धृत- यती भवति । तेन च सा गायत्री यजमानार्थं प्रजा पशुनुत्पादयति ।

अत्र भीमासा ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्-

“ सप्तमो यजतीत्यादावेकत्वमुन भिन्नता ।
धातुप्रत्ययपौरैक्यादेर्कत्वं भिन्नता कुतः ॥
अभ्यासात्कर्मभेदोऽत्र नामान्त्र विविगुणे ।
विधित्वं ध्रुवितो भाति सप्तमैरनुवादता ” ।

दशपूर्णमासयोः श्रुयते-‘सप्तमो यजति’ ‘तनूनपातं यजति’ ‘इदो यजति’ ‘वर्हिषं यजति’ ‘स्वाहाकार यजति’ इति । तत्र पञ्चकृत्तः भूयमाणे यजतिपदे पूर्वोक्तेषु यजति ददातीत्यादिपदेऽपि वातुभेदे नास्ति । येन भावनाभेद आश- ङ्क्येन । तस्मादात्प्रत्ययैक्यमुक्तं भावभेदयमनिवार्यमिति चेन्मैवम् । यजतिपदा- भ्यासैन कर्मभेदावगमान् । कर्मैकत्वेऽभ्यासो निरर्थकः स्यात् । अथोच्यते-सप्त- म्भो यजतीत्यनेन प्रथमश्रुतेन वाक्येन विहितं सप्तम्यापकं यागमुपरितनैश्चतुर्भि- र्यजतिपदैरनुद्य तनूनपादादयो देवतारूपा द्रव्यरूपा वा गुणाश्चत्वारो विकल्पिता विधीयन्ते । ततोऽनुयादार्थत्वान्नाभ्यासवैयर्थ्यामिति । तन्न । तनूनपादादिशब्दानां यागनामत्वेन गुणाविन्विताभावात् । न तावदत्र देवताविधिः । चतुर्थीतिङितयोरश्र- वणात् । नापि द्रव्यविधिः । तृतीया तत्त्वाभावात् । ततोऽग्निहोत्र जुहोतीत्यादावि- व द्वितीयान्ताना युक्तं नाम वम् । यत्तु चतुर्णामुपरितनाना यजतिपदानामनुवाद- त्वमिति, तदमन् । तेषां विधायकत्वात् । यथा सप्तमो यजतीत्यत्र यजतिपदे वि-

१ क स च 'स्कन्द' । २ क स च 'भसान' । ३ क घ ड च प्रकृतौ । ४ क घ ड 'कत्व' मि । ५ क घ ड च 'त्वन श्रुता भा' । ६ स च 'उत्त' त' ।

(प्रयाजविवि.)

धित्वं श्रुत्या प्रनीयते तथाऽन्येष्वपि चतुर्षु पदेषु विधित्वं श्रौतम् । अनुवादत्वं तु पुरोवाद्दत्तस्य समिधो यजतीत्यस्य संनिधानादवगम्यते । संतिधिश्च श्रुतेर्दुर्बलः । विधित्वे च पूर्ववाक्यविहितस्य समिन्नामकस्य यागस्य पुनर्विधानायोगात्तनूनपादादिनामकानि यागान्तराणि विधीयन्ते । नन्वं सति संज्ञामेदात्कर्मभेदः संपद्यते, न त्वभ्यासात् । तथा सति वक्ष्यमाणानधिकरणेन संकीर्यत । भैवम् । वैषम्यात् । अथैष ज्योतिरित्यस्मिन्वक्ष्यमाणोदाहरणे यागावगमात्प्राग्व संज्ञात्वावगमात्संज्ञायाः कर्मभेदहेतुत्वम् । इह तु विधायकैर्जनिपदैर्यागेष्ववगतेषु भेदे चाभ्यासादवगते भिन्नानां यागानां समित्मंज्ञाया अन्याः संज्ञा अपोक्षिता इति तनूनपादादीनां संज्ञात्वं पश्चादवगम्यते । तस्माद्भ्यास एवात्र यागभेदहेतुः ।

नवमाभ्यासस्य द्वितीयपादे विनितम्—

“देवता यजयो वा स्युः प्रयाजे समिदादयः ।

विष्ण्वादिबेदेनतात्वं न चतुर्थ्याद्यभावतः ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजपञ्चकमाख्यातं समिधो यजतीत्यादिना । तत्रं यथा विष्णुं यजति वरुणं यजतीत्यादौ द्वितीयानिर्दिष्टा विष्ण्वादयो देवतास्तथा समिदादीनां देवतात्वम् । ततो यागैर्देवताः सोक्रियन्त इति दृष्टार्थत्वात् इति चेन्मैत्रेयम् । सर्वत्र चतुर्थ्या तद्धितेन वा देवता निर्दिश्यते । तद्यथा—‘यदश्रंय सायं जुहुयात् ’ ‘अग्नेयोऽष्टाकपालः’ इति । न चात्र समिदादिषु चतुर्थीतद्धितौ विद्येते । तादर्थ्यपतीतौ देवता भवति । न च द्वितीयया तादर्थ्यं प्रतीयते । किंत्वीप्सितमत्वम् । तच्च कर्मनामत्वंदुपपद्यते । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ तद्दर्शनात् । यथा पाके पचतित्युक्ते पचिन्नियायाः कर्तव्यता प्रतीयते, तथा समिधो यजतीत्युक्ते समिद्यागः कर्तव्य इत्यर्थो भवति । विष्णुं यजतीत्यादौ तादर्थ्यमुपचर्यते । प्रयाजमन्त्रेषु समिधो अग्न आज्यस्य वियन्त्वित्यादिषु समिदादिशब्दैर्बहुवचनैकवचनान्तैर्देवता निर्दिष्टाः । तदेव निमित्तीकृत्य तादृशैरेव शब्दैरिह यागा अभिधीयन्ते—‘समिधो यजति’ ‘तनूनपातं यजति’ ‘इहो यजति’ ‘यार्हिवजति’ ‘स्वाहाकारं यजति’ इति । तस्मान्नात्र देवतासंस्कारविधिः, किंतु यागाः क्लृप्ता विधीयन्ते । तेषां च श्रुत्यादिभिः कार्यविशेषानवगमात्प्रकरणेनाऽऽरादुपकारकत्वम् ।

पञ्चमपयाजस्य तु पक्ष्यमाणाण्यभागादिदेवतासंस्कारकत्वं दशमेऽभिधास्यते ।

दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्-

“ अन्वयः प्रयाज आरात्किमुत्कार्यंथ संस्कृतिः ।

स्वाहाकारेति देवोक्तेर्मातृवन्मन्त्रवर्णानान् ॥

आद्यो मैवं चतुर्थ्यां देरमावाद्यागमावके ।

विधिरस्तथा च सौर्वादावर्थोऽग्न्यादिनिवर्तनम् ॥ ”

दशपूर्णमासेष्टौ पञ्चमपयाज एवमाग्नायते-‘ स्वाहाकारं यजति ’ इति । त
किमिदं रारादुपकारक उवाऽऽज्यभागादिषु पक्ष्यमाणानाग्न्यादिदेवतानां संस्कार
इति संशयः । तत्र स्वाहाकारशब्देन देवतोऽप्युच्यते । यागस्य तदाकाङ्क्षाणात् ।
न च पत्यक्षयवनमुखेषु मन्त्रवर्णदेवताकल्पनमुचितम् । नन्वेवं सति विधिमन्त्र-
योर्वैपाधिकरण्यं प्रसज्येत । विधिना हि स्वाहाकाराख्या देवता विहिता । मन्त्रे
तु पक्ष्यमाणाण्यभागादेवता अग्न्यादयः प्रतीयन्ते । ‘ स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा
सोऽग्ने । स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा षण्णापतिम् । स्वाहाऽग्नीषोमी ’ इत्यादिको हि
मन्त्रः पठितः । नायं श्लोकः । मातृशब्दवन्मन्त्रवर्णिकाग्न्यादिशब्दानामनेकार्थत्वसं-
भवात् । यथा मातृशब्दः प्रस्थादिना धान्यस्य मातरं जननीं चाऽऽचष्टे तथाऽ-
ग्न्यादिशब्दः स्वाहाकाराख्यदेवतामाचक्षताम् । न च स्वाहाकाराख्यदेवतैव संस्क्रि-
यतामिति वाच्यम् । संस्कृत्यापास्तस्या अन्यत्रोपयोगाभावात् । तस्मादिदं रारादुप-
कारक इत्याद्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । मैवम् । चतुर्थ्यां जितेन वा सर्वत्र देवता
विधीयते । न चात्र तौ विद्येते । किंचापि विधिदेवतायागावुभौ विद्यते, देवता-
विधिष्वेते यागं वा देवतामात्रं वा यागमात्रं वा । नाऽऽद्यः । याज्यभेदमसङ्गात् ।
न द्वितीयो गौरवापत्तेः । न तृतीयः । अथाहन्त्य घागस्यानुवाद्यत्वे सति तदनु-
वादेन देवताविध्ययोगात् । तस्माच्चतुर्थः पक्षः परिशिष्यते । तत्र हि द्वितीया-
ग्न्यास्वाहाकारशब्दः पूर्णमातीं यजत इत्यादि । तस्मात्सर्वनामभेदं भविष्यति । तस्मा-
त्सायणादिदेवतासंस्कार उत्तमः प्रयाजः । च सति सौर्वादिविहितवृत्तम-
पयाजमन्त्रे पदान्देवतासायणादिपदपरिष्कारे वाधविचारान्तर्गतस्याभिकरणस्य

(प्रयाजविधिः)

फलं भविष्यति । यत्तु पञ्चमाध्याये प्रयाजानामनुष्ठानक्रमे पाठक्रमः प्रमाणमिति चिन्तितं तदस्माभिरिषे त्वोर्जे त्वा यज्ञस्य घोषदसीत्यनघोरनुवाकयोः पौर्वाण्वे पाठ एव प्रम णमित्याभिप्रेत्य तत्रैवोदाहृतम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“न ऋत्वङ्गं प्रयाजादि ऋत्वङ्गं वा न चाङ्गता ।

प्रक्रियाया अमानत्वान्नैराकाङ्क्षेण वाक्ययोः ॥

प्रयाजादेः फला(सिऽ)पेक्षा कथंभावोऽ(वेऽ)पि च ऋतोः ।

तेन प्रकरणात्मानं तस्माद्ङ्गनाङ्गिता तयोः ॥

साधपादद्वये विनियोजकत्वेनोक्तानि यानि श्रुतिलिङ्गवाक्यानि तेष्योऽतिरिक्तं किञ्चित्प्रकरणनामकं प्रमाणं न वेदे पश्यामः । न हि पदतत्तामध्या-
न्वयैरसंसृष्टः कश्चिद्देदभागः क्वचित्केनचिदाम्नायते । एकवाक्यतामापन्नो वाक्यसमूहः प्रकरणमिति चेत् । न । वाक्ययोः सतोः पश्चादेकवाक्यतामा अभावात् । नहि ‘ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ’ तमिधो यजति ’ इत्यनयोर्वाक्ययोः परस्पराकाङ्क्षाऽस्ति, येनैकवाक्यता वल्पेत । तस्मात्प्रयाजादीनां न दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः—प्रयाजादयः फलहेतवः पुरुषप्रवृत्तिरूपत्वात्सेवादिवत् । दर्शपूर्णमासाबुपकरणैरुपकार्यौ करणत्वात्प्रदीपोप-
कृतचक्षुर्वत् । तथा सति किं प्रयाजादेः फलं किंवा दर्शपूर्णमासयोरुपकरण-
मित्याकाङ्क्षायां संपन्नं वाक्यैकवाक्यतारूपं प्रकरणं, तेन च प्रयाजादीनामङ्ग-
त्वं प्रतीयते । तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“अभिक्रामं जुहोतीति युक्तं कर्त्राऽखिलस्य तत् ।

किंवा प्रयाजपात्रस्य लृत्स्नकर्तृयुतं भवेत् ।

प्रयाजाभिक्रमणयोः क्रियात्वमु(त्वाद्)भयोरपि ।

मिथःसंचरान्वराहित्यान्मैवं वेऽपि समत्वतः ॥

कर्तृयोगाददोषश्चेत्समानेयं समाहितिः ।

ततः प्रयाजज्ञानिध्यात्तत्कर्त्रैवास्य संयुतिः ” ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रूयते—‘अभिक्रामं जुहोति’ इति । तत्र होमकाले यदेतदाहवनीयस्याऽऽभिमुख्येन संचरणं नत्कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्त्रां संबध्यते,

(प्रयाजविधिः)

न तु प्रयाजमात्रकर्ता । कृतः । अभिष्करणस्य क्रियारूपस्य कारकत्वामावेन प्र-
याजक्रियया संबन्धासंभवादिति चेत् । मैव, क्रियारूपत्वादेव दर्शपूर्णवामक्रियया
संबन्धासंभवात् । अथोच्येत, अभिष्करणं कर्तृकारकेण साक्षात्संबन्धते, तद्द्वारा
स्तरदर्शपूर्णमासकर्मणा संबन्धत इति । तदेतत्प्रमाणानं प्रयाजसंबन्धेऽपि समा-
नम् । अतः संनिविद्यस्तत्प्रयाजकर्ता संबन्धते ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“अभिषार्यं प्रयाजानां शेषेण हविर्न किम् ।

शेषधारणतत्प्राप्ते कार्यं नो वाजमिधारणम् ॥

नान्यथा तेन ते कार्यं न कार्यं प्रतिपन्नितः ।

प्राजापत्यवक्ष्यायाश्च न कौऽप्यथाऽमिधारणात् ॥”

प्रकृतौ श्रुते ‘प्रयाजशेषेण हवीःस्थमिधारयति’ इति । तदेतद्विरुत्तावतिद्विष्टम् ।
विष्टतयश्च वाजपेयगताः पशवः । ते च द्विविधाः—ऋतुपशवः प्राजापत्याः पश-
वश्चेति । आग्नेयं पशुमालभेतेत्यादिना विहिताः ऋतुपशवः । इतरे तु सप्तदश
प्राजापत्यान्पशुनालभत इति विहिताः । ते चोभयविधाः पशवः प्रातःसवने स-
हैवोपक्रम्यन्ते । ततः सर्वेषामर्थं सकृदेव प्रयाजा अनुष्ठीयन्ते । तत्र ऋतुपशुनां
प्रातःसवन एवाऽऽस्तम्भव्यत्वात्तदीयहविषां प्रयाजशेषेणाभिधारणं निर्विघ्नेमेव ति-
भ्यति । प्राजापत्यपशुनां तु पर्याग्निकरणपर्यन्तमेव तदानीमनुष्ठानम् । आलम्बस्तु
भाष्यदिने सवने । तत्कालदिशेषस्य ब्रह्मसाम्यालभत इति विधानात् । तेषां च
प्राजापत्यपशुनामिधारणार्थं प्रातःकालीनप्रयाजशेषो धारयितव्यः । न चात्र
जुहवां तद्धारणं संभवति । ऋतुपशुनां जुहवा व्यापृतत्वात् । अतः पश्चान्तरं
संपाद्य तस्मिन्नयं शेषो धारयितव्यः । अन्यथा प्राजापत्यहविषां प्रयाजशेषेणा-
भिधारणात्तिद्धेः । तस्माच्छेषधारणतत्प्राप्ते संपादनीये इति मात्रं ब्रूमः—ते उभे
न कर्तव्ये । कृतः । अभिधारणस्य शेषप्रतिपत्तिरूपत्वेन हविःसंस्कार[क]त्वाभा-
वात् । नहि दृष्टेऽर्थं संभवति अदृष्टोऽर्थः संस्कारः कल्पयितुं युक्तः दृष्ट च जुहवा
रिक्तीकरणमन्यथा प्रयाजशेषोपेतार्यां जुहवामाज्यभागार्थतया गृहमाणं संकीर्येत ।
अतो रिक्तीकरणरूपप्रतिपत्त्यर्थमेव प्रकृतौ शेषेणाभिधारणम् । अस्तु यो तत्र

१ क. ष ड “द्विष्टयते । वि” । २ क. ष ड च “ण संस्कारार्थत्वमिति” । ३
ख. “पत्याना हविषाम्” । ४ ख. ‘दृष्ट प्रतिपादने सति । ५ क. ष ड. वाऽत्र ।

(प्रयाजविधिः)

हविःसंस्कारोऽपि । तथाऽपि प्राजापत्यवषायामभिघारणं व्यर्थम् । रुक्षत्वंनिवारणाय स्मिघायते । न च प्राजापत्यवषायां रुक्षताऽस्ति । नलसाम्नैव तद्रूक्षताया निवारितत्वात् । अत एव श्रूयते—“ शम्या वा एतर्हि वषा यस्मिन्भिघृता नल वै नलसाम यद्नलसाम्न्यालभते तेनेशम्यास्तेनाभिघृताः ” इति । शम्या रुक्षा इत्यर्थः । तस्माच्छेषवारणतत्वात् न कर्तव्ये ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ चतुर्थस्य प्रयाजस्य होषायौषभृतं घृतम् ।

जुह्वानयतीत्यौषभृतं नैषा प्रयोजयेत् ॥

प्रयोजयेदुताऽऽनीतिः प्रयाजाद्यखिलार्थता ।

भृतौषभृत आज्येता जौहवेन विकल्पनात् ॥

न प्रयोजकता मेवं त्रितयार्थं हि जौहवम् ।

आतिहायेड इत्युक्तेभ्यस्तुर्थे सा प्रयोजयेत् ॥

दशपूर्णमासयोः श्रूयते—“ अतिहायेडो बर्हिः प्रति समानयते जुह्वामौषभृतम् ” इति । अस्यायमर्थः—पञ्चानां प्रयाजानां मध्ये तृतीयः प्रयाज इत्युक्तेन बहुवचनान्तेनाभिधीयते । तं तृतीयं प्रयाजमतिक्रम्य बर्हिर्नामकं चतुर्थं प्रयाजं होनुमुपभृतसंज्ञकायां सुवि रियते घृतं जुह्वामानेतव्यमिति । तदेतदानयनमुपभृत्याज्यग्रहणस्य न प्रयोजकम् । तथा हि—जुह्वपभृद्भ्रुवास्तु तितृषु सुश्व्राज्यग्रहणप्रकारस्तद्विनियोगश्चैवमाम्नायते—“ चतुर्जुह्वां गृह्णाति । अष्टावुषभृति । चतुर्भ्रुवायाम् । यज्जुह्वां गृह्णाति । प्रयाजेभ्यस्तत् । यदुषभृति । प्रयाजानूयाजेभ्यस्तत् । सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृसते । यद्भ्रुवायामाज्यम् ” इति । तत्र जौहवं केवलं प्रयाजार्थमौषभृतं तु प्रयाजानूयाजार्थमिति प्रयाजेषु जौहवमौषभृतं चोभयं विकल्पते । तथा सति यदा जौहवेन प्रयाजा इज्यन्ते तदानीमौषभृतस्याऽऽनयनमेव नास्ति, कुत आनयनस्य प्रयोजकत्वम् । यदा त्वौषभृतेन प्रयाजहोमस्तदानीमौषभृतस्यार्थं प्रयाजार्थमनरदनुयाजार्थम् । तयोः प्रयाजसाधनमर्थं प्रथमप्रयाजकाल एव जुह्वामानीतामिति न तस्य चतुर्थप्रयाजं प्रति समानयनं विधीयते । यत्त्वनूयाजार्थमितरदर्धमुपभृत्यवशिष्टं तन्मध्ये किञ्चिच्चतुर्थप्रयाजं प्रति समानेतव्यम् । तत्त्वनूयाजेरेव प्रयुक्तमिति न तस्याऽऽनयनं

(प्रयाजविधिः)

प्रयोजकमिति प्राप्ते ब्रूमः-यजोहव्यं तत्प्रयाजव्रित्यार्थं, यद्वैपभृतं तदंशवर्षादि-
प्रयाजद्वयार्थमनूयाजार्थं चेत्पुंवं वाक्यद्वयस्य व्यवस्थायां संभवन्त्यामष्टदोषेदुष्टो
विकल्पो नाऽऽश्रयितुं शक्यः । यदा योहव्यस्वीकारस्तदानामौपभृतवाक्यस्य
प्राप्तं प्रामाण्यं परित्यजेत्, अप्राप्तमप्रामाण्यं स्वी क्रियेत, पुनरपि कदाचिदौपभृ-
तस्वीकारे त्यक्तं प्रामाण्यं स्वी क्रियेत, स्वीकृतमप्रामाण्यं परित्यजेत्त्यौपभृतवाक्यं
चत्वारो दोषाः। योहव्यवाक्येऽप्येवं चावार इत्यष्टौ दोषाः । यथोक्तव्यवस्था च
“ अतिहायेडः ” इति वाक्यादभ्यवर्त्तीयते । तथा सत्यौपभृतस्यानूयाजा यथा
प्रयोजकास्तथैव चतुर्थोत्तमप्रयाजनिष्पादकमानयनमपि प्रयोजकमेव ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्-

“ मयाजानूयाजसिद्धये पात्रैक्यमुत भिन्नता ।
एकोपभृद्द्वयोरर्थे दृष्टाऽती विकृतौ तथा ॥
विकृतौ पात्रभेदोऽस्तु शुद्धाज्यपृषदाज्ययोः ।
एकपात्रे महाशक्तेर्द्वैक्यं पृष्ठतौ द्वयोः ॥ ”

अग्नीवोमीयणशौ प्रयाजानूयाजसाधनं द्रव्यं धारयितुमेकमेव पात्रं कर्तव्यम् ।
कृतः । प्रकृतावुभयार्थस्याऽऽज्यस्यैक्यैवोपभृता धृतत्वेन विकृतावपि लक्ष्मि-
देत्यादिति प्राप्ते ब्रूमः-प्रकृतिवत्केवलत्वात्वेन प्रयाजा इज्यन्ते । अनूयाजास्तु
पृषदाज्येन यज्याः । ‘पृषदाज्येनानूयाजान्ययति’ इति तद्विधानान् । पृषदाज्यं
नाम दधिभिधमज्यम् । नहि शुद्धमित्ययोरेकेन पात्रेण धारणं संभवति । तस्मा-
दत्र पृथक्पात्रम् । यत्तु चतुर्थस्य प्रथमपादे चिन्तितं जुद्धामाज्यग्रहणं प्रयाजव-
यार्थमुपभृत्याज्यग्रहणमनूयाजार्थं चेति । यदभ्यवर्त्तैर्धं चिन्तितम्-उपभृति चतुर्थे-
र्हीतद्वयादष्टसंस्मृतेति, तदुभयमस्माभिराज्यग्रहणविधायके पश्युष्ट* रक्ष इत्यनुवाके
प्रदर्शितम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवार्थे वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपनैतिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

१ त 'वयसो वि' । २ ख. 'तुर्थपञ्चम' । ३ क. घ. ङ 'भेदस्तु । ४ क. घ. च.
'पामग्रहेऽस्त' । ङ. 'पात्रे ग्रहेऽस्त' ।

(आज्यभागविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठ्यपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ यदा-
ज्यभागौ यजति चक्षुषी एव तद्यज्ञस्य प्रति
दधाति पूर्वार्धे जुहोति तस्मात्पूर्वार्धे चक्षुषी
प्रवाहुं जुहोति तस्मात्प्रवाहुकचक्षुषी देवलोकं
वा अग्निना यजमानोऽनुं पश्यति पितृलोकं
सोमेनोत्तरार्धेऽग्नये जुहोति दक्षिणार्धे सोमायै-
वमिव हीमौ लोकावनयोर्लोकयोरनुख्यात्यै
राजानौ वा एतौ देवतानाम् (१) यद्गनी-
षोमावन्तरा देवता इज्येते देवतानां विधृत्यै
तस्माद्वाज्ञा मनुष्यां विधृता ब्रह्मवादिनो वदन्ति
किं तद्यज्ञे यजमानः कुरुते येनान्यतोदतश्च
पशून्दाधारोभयतोदतश्चेत्यर्चमनूच्याऽऽज्यभा-
गस्य जुषाणेन यजति तेनान्यतोदतो दाधा-
रर्चमनूच्यं हविषं ऋचा यजति तेनोभयतोदतो
दाधार मूर्ध्वन्ती पुरोनुवाक्या भवति मूर्धानं-
मेवैनं समानानां करोति (२) नियुत्वत्या
यजति भ्रातृव्यस्यैव पशून्नि युवते केशिनं ह
दार्भ्यं केशी सात्यकामिरुवाच सप्तपदां ते
शर्करीं श्वो यज्ञे प्रयोक्तामे यस्यै वीर्येण प्र
जातान्भ्रातृव्याञ्जुदते प्रति जनिष्यमाणान्यस्यै
वीर्येणोभयोर्लोकयोर्योतिर्धत्ते यस्यै वीर्येण

पूर्वार्धेनान्इवान्भुनक्ति जघनार्धेन धेनुरिति
 पुरस्ताल्लक्षमा पुरोनुवाक्या भवति जातानेव
 भ्रातृव्यान्प्र णुदत उपरिष्ठाल्लक्षमा (३)
 याज्यां जनिष्यमाणानेव प्रति नुदते पुरस्ता-
 ल्लक्षमा पुरोनुवाक्या भवत्यस्मिन्नेव लोके
 ज्योतिर्धत्त उपरिष्ठाल्लक्षमा याज्यांऽमुष्मिन्नेव
 लोके ज्योतिर्धत्ते ज्योतिष्मन्तावस्मा इमी लोको
 भवतो य एवं वेद पुरस्ताल्लक्षमा पुरोनु-
 वाक्या भवति तस्मात्पूर्वार्धेनान्इवान्भुनक्त्यु-
 परिष्ठाल्लक्षमा याज्यां तस्माज्जघनार्धेन धेनुर्य
 एवं वेद भुङ्क्त एनमेतो वज्र आज्यं वज्र
 आज्यभागौ (४) वज्रौ वषट्कारास्त्रिवृतमेव
 वज्र संभृत्य भ्रातृव्याय प्र हृत्यलम्बट्का-
 रमपगूर्य वषट्करोति स्तूर्यं गायत्री पुरोनु-
 वाक्या भवति त्रिष्टुज्याभ्यां ब्रह्मन्नेव क्षत्रमन्वा-
 रम्भयति तस्माद्ब्राह्मणो मुखयो मुख्या भवति य
 एवं वेद प्रैवेनं पुरोनुवाक्ययाऽऽह प्र णयति
 याज्यया गमयति वषट्कारेणैवेनं पुरोनु-
 वाक्यया दत्ते प्र यच्छति याज्यया प्रति (५)
 वषट्कारेण स्थापयति त्रिपदा पुरोनुवाक्या
 भवति त्रयं इमे लोका एष्वेव लोकेषु प्रति
 तिष्ठति चतुष्पदा याज्यां चतुष्पद एव पशू-

(आज्यभागविधि.)

नवं रुन्धे द्व्यक्षरो वंपदकारो द्विपाद्यर्जमानः
पञ्चप्वेवोपरिष्ठात्प्रति तिष्ठति गायत्री पुरो-
नुवाक्यां भवति त्रिष्टुग्याज्येषा वे ममपदा
शक्नोति यद्वा एतया देवा आशिक्षन्तदशक्नुवन्त्य
एवं वेदं शक्नोत्येव यच्छिक्षति (-) ॥

(देवतानां करोत्युपरिष्ठाह्वनाऽऽज्यभागौ प्रति शक्नोत्येव द्वे च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आद्यानुवाके विस्पष्ट प्रयाजाः पञ्च वर्णिताः ।

अनुवाके द्वितीयेऽस्मिन्वक्ष्यावाज्यभागकौ ॥

तन्मन्त्रास्तन्मन्त्रकाण्डे सप्तमन्त्राः ।

कल्पः—‘यदा जानात्यग्नेऽनुब्रूहीति तदाऽऽग्नेयस्याऽऽज्यभागस्य पुरोनुवाक्या-
मन्वाहाग्निवृत्राणि जड्वनदिति पौर्णमास्यामग्निः प्रत्नेन ज-मनेत्यमावास्यायां यदा
जानात्यग्निं यजेति तज्जुषाणेन यजति जुषाणो अग्निराज्यस्य वेत्विति यदा जा-
नाति सोमायानुब्रूहीति तत्तोमस्य पुरोनुवाक्यामन्वाह त्वं सोमासि सत्पातिरिति
पौर्णमास्यां सोमं गीर्भिह्वा वयमित्यमावास्यायां यदा जानाति सोमं यजेति
तज्जुषाणेनैव यजति जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेत्विति ’ इति ।

तत्र प्रथमस्याऽऽग्नेयस्य पाठस्तु—

अग्निवृत्राणि जड्वनन् । द्रविणस्पुर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः ।
जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ६] इति ।

अयमग्निरम्माननुगृह्णात्विति शेषः । कीदृशोऽग्निः । वृत्राणि कर्मानुष्ठाननि-
वारकाणि पापानि जड्वनदतिशयेन हतवान् । विपन्यया विशिष्टयाऽऽप्तकृतवा

स्तुत्या द्रविणस्पुस्मदर्थं द्रविणेच्छुः समिद्धः सम्यग्वाहितः शुक्रः शोचमान
आहुतः सपन्तादस्माभिराकारितोऽग्नेनाऽऽज्येनाऽऽहुतो वा । जुषाणः प्रीयमाणोऽप-
ममिराज्यस्य वेत्स्वस्माद्दत्तामिदमाज्यमश्रातु ।

प्रथमस्य सौम्यस्य पाठस्तु-

“त्व२ सोमासि सत्तानिः । त्व२ राजोत वृत्रहा । त्वं मद्रो अस्ति क्रतुः ।
जुषाणः सोम आज्यस्य हवियो वेतु ” [ब्रा० का० २ प्र० ५ अ० ६] इति ।
हे सोम त्वं सतां सद्भिरनुष्ठितानां कर्मणां पतिरसि । किञ्च त्वं राजा
दीप्तिमान् । अपि च पापघाती । किञ्च, मद्रः फलपदत्वेन मद्गलत्पः क्रतु-
रसि । तस्य क्रतोर्निष्पादकत्वात् । तादृशः सोम इदमाज्यं हविरश्रातु ।

द्वितीयस्याऽऽग्नेयस्य पाठस्तु-

“अग्निः पत्नेन जन्मना । शुम्भानस्तनुव२ स्वाम् । कविर्विषेण वावृषे ।
जुषाणो अमिराज्यस्य वेतु ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ६] इति ।
अपममिः पत्नेन पुरातनेन स्वजन्मना स्वां तनुवं स्वतनुं शुम्भानः शोधय-
न्कविर्विषश्चित्पण्डितः परामिमापन्नो विषेणविजा कृतां स्तुतिं ज्ञात्वा वावृषे
वृद्धिं प्राप्तः । जुषाण इत्यादि पूर्ववत् ।

द्वितीयस्य सौम्यस्य पाठस्तु-

“ सोम गीर्भिष्ट्वा वयम् । वधंयामो वचोविदः । समृहीको न आविश ।
जुषाणः सोम आज्यस्य हवियो वेतु ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ६] इति ।
हे सोम वचोविदो वाक्यतात्पर्याभिज्ञा वयं गीर्भिः स्तुतिरूपामिवाग्निवधं-
यामः । त्वं तु समृहीकः सम्यक्सुखयन्त्रोऽस्मानाविश । तादृशः सोम आज्यं
हविरश्रातु । मन्त्रकाण्डोक्तैस्तेरैः साध्यावाज्यभागी विधत्ते-

चक्षुषीं वा इति । यजमानमालणेऽग्नीषोम्यां वै यज्ञश्चक्षुष्याभिर्युक्त-
त्वादाज्यभागयोर्मज्ञचक्षुष्टवम् । आहवनविस्य पूर्वाधभागं होमदेशत्वेन विधत्ते-
पूर्वार्धे जुहोतीति । लोकेऽपि शिरसः पूर्वभागे चक्षुषी तिष्ठतो न
पृष्ठभागे ।

(आज्यमागविधिः)

उभयोर्राहुत्योः पङ्क्तिरूपत्वं परिमाणवैषम्यं च वारयितुं साम्यं विधत्ते—
प्रबाहुग्जुहोतीति । प्रबाहुक्क्षमं यथा भवति तथा जुहुयादित्यर्थः ।

एकस्यां पङ्क्तावुत्तरदक्षिणदेशं क्रमेण विधत्ते—

देवलोकं वा इति । देवलोक उत्तरदेशस्थः । पितृलोको दक्षिणदेशस्थः ।

अनस्तथाविधेन होमेन तयोरनुख्यातिरभिज्ञानं भवति ।

उभयोर्राज्यभागयोर्मध्यदेशं प्रधानयागस्थानत्वेन विधत्ते—

राजानौ वा इति । इज्येते इत्यत्र बहुवचनव्यत्ययो द्रष्टव्यः । प्रधानदे-
वता हि तयोर्मध्य इज्यन्ते ।

अत एवाऽऽथर्वाणिका आमनन्ति—

“ यदा लेलायते हार्षिः समिद्धे हव्यवाहने ।

तदाऽऽज्यमागवन्तरेणाऽऽहुतीः प्रतिपादयेत् ” ॥ इति ।

एवं च सत्युपयतोऽवस्थिताभ्यां राजभ्यां मध्येऽवस्थिताः प्रधानदेवता विशेषे-
ण धृता भवन्ति । अथवाऽत्र देवताशब्देनोवान्तरदेवता विवक्षिताः । ता अन्त-
रेण तासां मध्ये राजानावग्नीषोमाविज्येते । ताश्च देवताः परितोऽत्रस्थिताः
सैवैकभृत्यवदेतौ राजानौ विशेषेण धारयन्ति । अथवा राजभ्यां ताम्ब्यामन्मा
देवता जीवितप्रदानेनैव पोषिता भवन्ति । यस्मादेवं तस्मात्लोकेऽपि मनुष्याः
सर्वे राज्ञा विधुना वर्तन्ते ।

इत्थमाज्यभागौ निरूप्य तदीये याज्यानुवाक्ये उपारितनस्याऽऽग्नेयस्य प्रधा-
नस्य हविषो याज्यानुवाक्ये च क्रमेण विधत्ते—

ब्रह्मवादिन इति । अन्यतोऽधोभाग एव दन्ता येषां ते गवाद्योऽन्यतोऽ-
त(न्त)स्तान्पशून्येन यज्ञाङ्गेन यजमानो दाधार प्राप्नोति तद्यज्ञाङ्गं किं नाम
यजमानः कुरुते । उभयत ऊर्ध्वाधरयोर्दन्ता येषामश्वादीनां त उभयतोऽत(न्त)
स्तान्येन प्राप्नोति तदपि किमित्येवं ब्रह्मवादिष्वेके विज्ञाः पृष्टाः (पृष्टवन्तः) ।
इतरे विज्ञा उत्तरमवदन—आज्यमागस्य होमकाले पुरोनुवाक्यरूपेण काञ्चि-
द्वचं पठित्वा याज्यारूपेण जुषाण इत्यादिपञ्चषा यागं करोति । तेनाधोभागे

(आज्यभागविधिः)

संपूर्णाया ऋचः पाठेनावोभागस्थदन्तयुक्तान्वशूनाप्नोति । प्रधानस्याऽऽग्नेयस्य हविषो होमं पुरोनुवाक्यामप्युचमेव पठित्वा याज्ययाऽप्युचैव यजति । तेनाथ ऊ-
र्ध्वमावयोर्ऋचोः संपूर्णत्वेन भागद्वयेऽपि दन्तमुक्तान्वादीन्प्राप्नोति । तत्राऽऽन्व-
भागविषया पुरोनुवाक्या यजुश्चेत्सुमयं पूर्वमेवोक्तं व्याख्यातं च । आग्नेयविषये च याज्यानुवाक्ये वक्ष्यते । तस्माद्दीदृशोपेवामयत्र वक्तव्यमिति विधिः पर्यवस्यति ।

आग्नेयभागस्य याज्यानुवाक्ये सामान्येन विधाय विशेषाकारेण विभक्ते-

मूर्ध्वन्वतीति । मूर्धशब्दो यस्यामृच्यस्ति सा मूर्धन्वती, तथा समानानां मध्ये यजमानं मूर्धानं मूर्ध्वदुत्कृष्टं करोति । निमृच्छन्दो यस्यामृच्यस्ति सा नियुत्वती, तथा वैरिणां पश्चान्नितरां नि(वि)योजयति । एते याज्यानुवाक्ये मन्त्रकाण्डे सम्मान्ये । तयोर्विनियोगं नीचापनो दर्शयति--“ अथ हविषाम-
ग्निमूर्धां भुवो यज्ञस्येत्याग्नेयस्य पुरोडाशस्य ” इति । तत्र प्रथमायाः पाठस्तु-

“ आग्निमूर्धां दिवः ककुत् । पतिः पृथिव्या अपम् । अपां रेतांसि जिन्वति ” । [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ७] इति ।

अपमग्निरादित्यरूपेण दिवो द्युलोकस्य ककुदुच्छित्तो मूर्धा द्युलोकस्य शिरः-
स्थानीयः, पृथिव्याः पतिर्दाहकारित्वेन पातकोऽप्ययं, किंचापां रेतां-
स्युदककायाणि स्यावरजङ्गमात्मकानि शरीराणि जाठराग्निरूपेण जिन्वति
प्रीणयति । द्वितीयस्याः पाठस्तु-

“ भुवो यज्ञस्य रजस्तथ नेता । यत्रा नियुद्धिः सचते शिवाभिः । दिवि
मूर्धानं दधिषे सुवर्षाम् । जिह्वामग्ने चरुषे हृष्यवाहम् ” [ब्रा० का० ३ प्र०
५ अ० ७] इति ।

अपमग्निर्भूलोकस्य तत्रानुष्ठेयस्य यज्ञस्य तस्मिन्पक्षे प्रवर्तकस्य रजोऽगुणस्य
च नेता प्रवर्तको निर्वाहकः । तादृश हेऽग्ने यत्र यस्यां दिवि तूर्परूपो भूत्वा
नियुद्धी रथे नितरां योज्यमानाभिः शिवाभिरुक्तमाभिरभजानिभिः सचते तम-
वैषि तस्यां दिवि मूर्धानं शिरोवदुत्ततस्थितिं दधिषे धारयामि । कीदृशं मूर्धानं,

१ सं. "भागयो" । २ क घ. ड. च. "माहृचमे" । ३ क घ. ड. च. विधिवि" ।
४ सं. "हपाकादिका" । ५ क. ब. ड. च. "युद्धिरथेर्नित" ।

(आज्यमागविविः)

सुवर्षा सुवः स्वर्गलोके स्थति सवदा तिष्ठतीति सुवर्षास्तं सुवर्षाम् । सोमपावत्सु-
ल्लिङ्गोऽयंशब्दः । हेऽग्ने त्वमस्मिन्वजे हव्यवाहं हविषः प्रापिकां जिह्वां ज्वालां
चरुषे करोषि । तदिदं याज्यानुवाक्यायुगलमनेकप्रकारेण प्रशंसति—

केशिनः हेति । इमं नाम्नः पुत्रः कश्चित्केशी, सत्यकामपुत्रोऽपरः केशी,
तयोर्दाम्भ्यं प्रति सात्यकामिन्नूते—हे दाम्भ्यं श्वः प्रयोज्यमाने ते त्वदीये यज्ञे
सप्तभिः पदैरुपेतां शक्करील्लन्दस्कामृचं प्रयोक्ष्यसे । सा च ऋगत्यन्तवीर्यवती ।
“ आग्निर्मुर्धा ” इत्यादयस्त्रयः पादाः । “ भुवो यज्ञस्य ” इत्यादयश्चत्वारः
पादाः । तदुभयं भिल्लित्वा सप्तपदा शक्करी भवति । शक्तिरस्या अस्तीति
शक्करी । सा च शक्तिरेव द्रष्टव्या । यस्याः शक्वयाः सामर्थ्येन पूर्वमुत्पन्नान्भ्रा-
तृव्यान्प्रणुदते निराकरोति । जनिष्यमाणाश्च यथा नोत्पत्स्यन्ते तथा करोति ।
प्रतिनुदते प्रतिबध्नातीत्यर्थः । किञ्च, तदीयेन वीर्येण भूर्लोकस्वर्गलोकयो-
र्व्योतिरुत्कर्षे पुरुषो धत्ते । किञ्च, तदीयेन वीर्येण बलीवर्द्धो लाङ्गलशकट-
वाहिना स्कन्धरूपेण पूर्वभागेन(ण) स्वामिनं पालयति । धेनुश्च क्षीरप्रदेनोष-
ताऽपरभागेन(ण) स्वामिनं पालयति । तथाविधेयं शक्वरी । याज्यानुवाक्ययो-
लक्षणं दर्शयति—

पुरस्ताल्लक्षमेति । मन्वप्रतिपाद्याया देवताया नामधेयं लक्ष्म तद्यस्यामृचि
पूर्वार्धे विद्यते सा पुरोनुवाक्या । तन्नाम यस्यामुत्तरार्धे विद्यते सा याज्या ।
तद्यथा—“ आग्निर्मुर्धा ” इति पूर्वार्धेऽग्निशब्दः । “ जिह्वामग्ने चरुषे हव्यवा-
हम् ” इत्युत्तरार्धेऽग्निशब्दः । पूर्वार्धगतेन लक्षणेन पूर्वोत्पन्नान्भ्रातृव्यान्निराकरोति ।
उत्तरार्धगतेन लक्षणा जनिष्यमाणवैरिप्रतिबन्धः ।

तदेव पूर्वोत्तरार्धगतं लक्ष्मद्वयमनूद्य पुनरपि द्वेषा प्रशंसति—

पुरस्ताल्लक्षमेति । अस्य लोकस्य पूर्वभावित्वात्पूर्वभाविना लक्ष्मणा ज्योति-
र्भवति । स्वर्गस्योपरिवर्तित्वाद्परिवर्तिना लक्ष्मणा ज्योतिः । वेदितुरपि तदेव
लक्षम् । एवमनडुहो धेन्वाश्च पूर्वोत्तरार्धसाम्यं योज्यम् । एतस्योभयस्य वेदि-
तारमेतौ धेन्वनडुहौ स्वस्वोपकारेण पालयतः ।

१ क. ष. ड. च. ऋक्तवोर्यव* । २ क. ष. ड. च. *री । श* । ३ च. वैरिणः ।
४ त. *या प्र* । ५ क. ष. ड. च. *द्वर्धतां पु* । ६ त. लक्ष्मणा । ७ त.
*दृष्यनिराकरणम् । ३० ।

(आज्यभागविधिः)

अथ याज्यान्ते प्रयोज्यस्य वषट्कारस्य विधिपर्यवादेनोन्नयति-

वज्र आज्यमिति । तानूनप्त्रब्राह्मणे-“ धृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा सोमपमन् ” इत्युक्त्वादाज्यस्य वज्रत्वम् । “ वृक्षाणि जङ्घनन् ” इति मन्वा-
म्नानादाज्यभागपर्यवज्रत्वम् । “ वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिनदित्युक्-
त्वाद्द्वषट्कारस्य वज्रत्वम् । तदेतन्नयमाज्यभागाल्पकर्माणि पितृत्वा त्रिगुणो
वज्रः संपद्यते । तादृशेन भ्रातृव्यस्य प्रहरणे सति वषट्कारेण वैपथ्यं तस्य
प्रहारस्य न भवति ।

तस्य वषट्कारस्योच्चध्वनिं विधत्ते-

अपगूर्येति । अपगूर्योच्चैर्ध्वनिं कृत्वेत्यर्थः । स च ध्वनिभ्रातृव्यस्य हिंसायै
संपद्यते । अपं च वषट्कारविधिरामेयादिमाज्यास्वपि समानो द्रष्टव्यः । वषट्का-
रिण्यः सर्वत्रेत्याश्रयायनवचनात् ।

पुनरप्याग्नेयस्य माज्यानुवाक्ये छन्दोद्वारा प्रशंसति-

गायत्रीति । “ आग्निर्भूर्धा ” इति गायत्री । सा च ब्राह्मणेन सहोत्पन्न-
त्वाद्ब्रह्मस्वरूपा । “ भुवो यज्ञस्य ” इति त्रिष्टुप् । सा च क्षत्रेण सहोत्पन्नात्वा-
त्क्षत्ररूपा । तथा सति गायत्रीत्रिष्टुभोः पौराण्येण ब्राह्मणमनु पश्चात्क्षत्रियः भव-
तिववान्भवति । यस्माद्ब्राह्मणः पूर्वं प्रवृत्तस्तस्मान्मुख्यो भवति । मुखे भवतीति
स्थुत्यन्तेः । तद्वेदनं प्रशंसति-

मुख्यो भवतीति । पुनरपि पुरोनुवाक्यादिवचनं प्रदेयदेवतासमीपमासिद्धारेण
प्रशंसति-

प्रैवैनमिति । पुरोनुवाक्यापाठेन हविषो दातारमेव देवानामग्ने मकर्षेण
कथितवान्भवति । याज्यया तं मार्गेण नयति । वषट्कारेण देवान्मापयति ।

पुनरपि तस्य मापितस्य यजमानस्य प्रतिष्ठापनद्वारेण प्रशंसति-

ऐवैनमिति । एनं यजमानं त्रिभिर्मन्त्रैः ऋषाञ्जस्तेन गृहीत्वा देवेभ्यः प्रदाय
तत्रोपवेशयति । पादसंख्यापक्षरसंख्यां च प्रशंसति-

त्रिपदेति । पशुषु प्राग्नेषु सत्सु पश्चादेव ब्राह्मणभोजनादी क्षीरादिकं दातुं
तत्पङ्क्तौ दाम्प्यां पादाम्प्यां स्थिरस्तिष्ठति ।

(आज्यभागविधिः)

पूर्वमुक्तं सप्तपदान्ते शक्करीमिति तत्र पादोदाहरणेन प्रशंसति—

गायत्रीति । देवा यत्कार्यमुद्दिश्यागिक्षञ्चशक्ता भवाभेत्यैच्छन् । यद्वा पर-
स्परमिदं कार्यं कर्तव्यमिति शिक्षितवन्त एतया शक्करीयां ते तत्कार्यं कर्तुं शक्ता
अभवन् । एतद्देविताऽपि यत्कार्यं कर्तुं शक्तिमिच्छन्ति तत्कार्यं शक्नो भवत्येव ।
तदेवमाग्नेयस्य याज्यापुरोनुवाक्ययोर्विधानेन लक्षणेन प्रशंसया च प्राजापयोषां-
शुयाजादीनां याज्यानुवाक्याः सर्वा मन्त्रकाण्डाम्नाता व्याख्याता द्रष्टव्याः ।
ताः स्वयमान्नातक्रमेणोदाहृत्याक्षरार्थं वर्णयामः । कल्पः—“ प्रजापते स वेदेति
यस्य प्राजापत्य उपांशुयाजो भवति ” इति । पाठस्तु—

“ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः । विश्वा जातानि परि ता बभूव । यत्का-
मास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रथीणाम् । स वेद पुत्रः पितरं
स मातरम् । स सूनुर्भुवत्स भुवत्पुनर्मघः । स द्यामौर्णोदन्नरिक्षं स सुवः ।
स विश्वा भुवो अभवन्त आऽभवत् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ७] इति ।

हे प्रजापते त्वदन्यः कोऽपि पुरुष उत्तन्नानि तान्येतानि विश्वानि न परि-
बभूव परिभवितुं न समर्थोऽभूत् । परिभव. सृष्टेरप्पुपलक्षणम् । सृष्टिसंहारयो-
रगत इत्यर्थः । अतस्ते तव वंश यत्कामा जुहुमस्तत्फलमस्माकमस्तु । वयं
धनपतयः स्याम । “ द्यौः पिता । पृथिवी माता । प्रजापतिर्बन्धुः ” इति
मन्त्रवर्णाद्ब्रह्माण्डमध्ये सत्यलोके वर्तमानस्य प्रजापतेरण्डस्थोपरितनं कपालं
द्यौः पिता । अचस्वनकपालरूपा पृथिवी माता । स पुत्रः प्रजापतिस्त्वं पितरं
तां च मातरं वेत्ति । अभिज्ञः स प्रजापतिः सूनुर्भवति तयोर्मातापित्रोः पुत्रो
भवति । अत एव तयोर्वेदनं तस्योपपन्नमेव । मघशब्दो वनवाची । पुनः पुन-
र्पजमानाय दातव्यं वनं यस्य स पुनर्मघः । तादृशोऽयं प्रजापतिर्भुवद्भवति ।
किंच, स प्रजापतिः सर्वव्यापि विराड् रूपं धृत्वा द्यामुपरितनकपालमौर्णोदा-
च्छादितवान् । तथाऽन्तरिक्षं स्वर्गं च स और्णोत् । किंच, स एव विश्वा भुव
इमं लोकमारम्भावस्तनाः पूर्वा भूमिरभवत्मातवानाच्छादितवानित्यर्थः । किंच,
सत्यलोके समागत्य चतुर्मुखत्वेन रूपान्धरेण परिमितोऽभवत् ।

कल्पः—“ तथाऽग्नीषोमा सवेदसा युवमेतानित्यग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य ”

१ स. “योर्दिधाळ” । २ क. घ. ड. च. “व्याः । अस्मदीयक” । ३ क. घ. ड. च.
“मविकृतम” । ४ क. स. घ. ड. “ति ययो” । ५ च. “न न ह” । ६ स. “रेणाऽऽपरितो” ।
७ ड. “त्यः—अग्नी” ।

इति । पाठस्तु—

“ अग्नीषोमा सवेदसा । सहती वनतं गिरः । सं देवत्रा बभूवथुः । युवमे-
तानि दिवि रोचनानि । अग्निश्च सोम सक्तू अधत्तम् । युवश्च दिग्धुश्चरमिशस्ते-
रवद्यात् । अग्नीषोमावमुञ्चतं गृहीतान् ” [ब्रा० का० ३ प० ५ अ० ७ ।
इति ।

हेऽग्नीषोमी गिरोऽसमदीयाः स्तुतीर्वनतं भजतम् । कीदृशौ सवेदसा समान-
ज्ञानयुक्तौ, सहती समानाह्वानयुक्तौ, देवत्रा देवेषु मध्ये संबभूवथुः । युवां,
संभूपैव स्थितौ न कदाचिदप्यन्वोन्ववियुक्तावित्यर्थः । हे सोम त्वमग्निश्चेत्येतौ
युवां सक्तू समानसंकल्पौ सन्तौ दिव्येतानि रोचनानि नक्षत्राण्यधत्तमस्था-
पयतम् । हेऽग्नीषोमी युवां गृहीतानि-स-धुन्श्चोदकादिनीमत्तेनापूतत्वापवादेन
पङ्कगदित्त्वेणावघेन दोषेण च गृहीताः सर्वा नदीराभिगस्तेस्तस्मादपवादादवद्या-
त्पङ्कादिदुष्टदोषाच्चामुञ्चतं मोचितवन्तौ । पद्यप्येतत्सर्वमीश्वरकृतं तथाऽपि
तद्रूपत्वेनैतौ स्तुयेते ।

कल्पः—“ इन्द्राग्नी रोचना दिवः श्रथद्वृजवित्येन्द्राशस्य ” इति । पाठस्तु—

“ इन्द्राग्नी रोचना दिवः । परि वाजेषु भूषथः । तद्वां चेति म वीषंम् ।
श्रथद्वृजमुत सनोति वाजम् । इन्द्रा यो अग्नी सहुरिः सपयात् । इरज्यन्ता
वसव्यस्य भूरेः । सहस्तमा सहसा वाजयन्ता ” [ब्रा० का० ३ प० ५
अ० ७] इति ।

हे इन्द्राग्नी दिवस्परि स्वर्गस्योपरि रोचना दीप्पमानी युवां वाजेषु यजमा-
नसंबन्धिष्वन्वेषु निमित्तभूतेषु भूषथो दातारी भवितुमिच्छथः । तत्तदीयं ब्रूम-
पुत्वं वां युवयोर्वीर्यं सामर्थ्यं मचेति चेतपति प्रकर्षेण शापयतीत्यर्थः । इन्द्रा
यो अग्निरित्यत्र सपस्तं पदं विच्छिद्य मध्ये म इति पदमाम्नातम् । तथा च हे
इन्द्राग्नी इति संबोधनम् । यो यजमानो वृत्रं विरोधने पाप्मानं श्रथन्निराक-
रोति, उत वाजं हविर्लेक्षणमन्नं सनोति वृदाति, [भवि च] सहुरी कौटि-
स्येन सह विद्यमानौ, हरिः कौटिस्यं, यजमानस्य श्रद्धाराहित्यादिच्छिद्रान्वे-

(आज्यभागविधिः)

षणेन कुटिलावपि युवां सपर्यादप्रमत्तो यो यजमानः परिचरति, तादृशं यज-
मानं युवामेवानुगृह्णीतामिति शेषः । कीदृशौ युवाम्, इरज्यन्ता, अनुग्रहेण
भक्तचित्तं रेञ्जयन्तौ, भूर्यंहुलस्य बसव्यस्य धनममूहस्य, दाताराविति शेषः ।
सहस्तमा, अतिशयेन सहिष्णु । सहसा बलवन्तौ । वाजयन्ता वाजं हविलंक्ष-
णमलं यन्तौ माप्नुवन्तौ ।

कल्पः—“इन्द्र सानसि२ रयिं पससाहिषे पुरुहूत शत्रून्तित्यैन्द्रस्य यद्यैन्द्रं सां-
नास्यम्’ इति । पाठस्तु—

“इन्द्र सानसि२ रयिम् । सजित्वान२ सदासहम् । वर्षिष्ठमूतये भर । प्र स-
साहिषे पुरुहूत शत्रून् । ज्येष्ठस्ते शुष्म इह रातिरस्तु । इन्द्राऽऽभर दक्षिणेना
वसूनि । पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् ’ [ब्रा० का० ३ प० ५ अ० ७] इति ।

हे इन्द्र रयिं धनमूतयेऽस्मद्रक्षणार्थम् । भराऽऽहराऽऽनय । कीदृशं धनं, सा-
नसिं सनसो दानस्य संबन्धिनं बहुभ्यो दातुं पर्याप्तमित्यर्थः । सजित्वानं जित्व-
मिर्जयशीलैः पुत्रादिभिरुपेतम् । सदासहं सर्वदा विरोधिनां सोढारं विरस्कारक्ष-
ममित्यर्थः । वर्षिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धम् । हे पुरुहूत पुरुषु बहुषु यज्ञेष्व्वाह्यमान
शत्रून्प्रकर्षेण ससाहिषे सर्वदा सहसे निरस्करुष इत्यर्थः । ते शुष्मो ज्येष्ठस्तव
बलं प्रशस्तमित्यर्थः । इहास्मिन्कर्मणि रातिरस्तु फलदानमस्तु । हे इन्द्र दक्षि-
णेन हस्तेन वसूनि धनान्याभर समानय । सिन्धूनां धनवाहिनीनां समुद्रसमा-
नानां रेवतीनां प्रजानां पतिरसि ।

कल्पः—“पद्य वै माहेन्द्रं महा२ इन्द्रो य ओजसा महा२ इन्द्रो नृवदा चर्ष-
णिषा इति माहेन्द्रस्य’ इति । पाठस्तु—

महा२ इन्द्रो य ओजसा । पर्जन्यो वृष्टिमा२ इव । स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे ।
महा२ इन्द्रो नृवदा चर्षणिषाः । जत द्विबर्हा अभिनः सहोभिः । अस्मद्रियग्वा-
वृधे वीर्याप । उरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ’ [ब्रा० का० ३ प० ५ अ०
७] इति ।

वृष्टिमान्पर्जन्य इव य इन्द्र ओजसा बलेन महान्त इन्द्रो वत्सस्थानीयस्य
यजमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वावृधे वर्धताम् । अयं महानिन्द्रो नृवन्मनुष्यवदाच-

(आज्यभागविधिः)

चर्षणीन्मनुष्यान्मति तद्भीष्टदानैर्भोगैः पूरयतीति चर्षणिमाः। यथा राजामात्पादिमनुष्यः सेवकानभीष्टभोगैरापूरयति तद्वत् । अपि चायं द्वयोः प्रकृति-
विकृतिरूपयोर्भागयोर्वहो वृद्धिर्भवेति द्विवर्हाः । अभिन उपमाराहितः सहोमि-
युक्तो बलवानस्मद्रिपगस्मत्सदृशो वाधुने वृद्धिं प्राप्तः। यथा वयमस्यानुग्रहाद्बृद्धिं
पाप्तास्तथाऽयमप्यस्मदीयैर्हविर्भिविवृद्धः । एतदेव प्रपञ्चयेत वीर्याय सामर्थ्य-
सिद्धये । कर्तृभिर्यजमानिरयं सुकृतोऽभूत्सुष्टु वर्धितोऽभूत् । कीदृशी तस्याभिवृद्धिः,
उरुयंशता विपुलः । पृथुबलेन विस्तीर्णः ।

कल्पः—‘अथ स्विष्टकृतः पिपीहि देवानिति पुरोनुवाक्यामनूष्य ये यजा-
महेऽग्निं स्विष्टकृतमपाडग्निरग्नेरित्युक्त्वा यथादिवतं निगदमुक्त्वा जातवेदा जुष-
तां हविरग्ने यदद्य विगो अध्वरस्येत्पूचमनूष्य यजति’ इति ।

तत्र पुरोनुवाक्यायाः पाठस्तु—

‘पिपीहि देवाः उग्रतो यविष्ठ । विद्वाः ऋतूः ऋतुपते यजेह । ये दैव्या
ऋत्विजस्तेभिरग्ने । त्वं होतृणामस्याऽऽयजिष्ठः ’ [मा० का० ३ प्र० ५ अ०
७] इति ।

हस्ते यविष्ठ युवतमोऽगतः कामयमानान्देवान्पिपीहि अतिशयेन प्रीणय । हे
ऋतुपते सूर्यात्मना कालपरिपालकाग्ने त्वमृतून्भागकालविशेषान्विद्वाञ्जानन्बर्च-
से । तस्मादिहेहिते काले यज । देवेषु भवा ये दैव्या ऋत्विजः सन्ति ‘अग्नि-
होता । अधिनाऽध्वर्युं । त्वष्टाऽग्नीत् ’ इत्यादिनाऽऽग्नातास्तेभिस्तेदैव्यैः सह
त्वमस्य यजमानस्य संबन्धिनां होतृणां ऋत्विजां मध्य आयजिष्ठः सर्वतो यदृत-
मोऽसि । निगदपाठस्तु—

अग्निः स्विष्टकृतम् । अयाडग्निरग्नेः प्रिया धामानि । अयाट्सोमस्य प्रिया
धामानि । अयाडग्नेः प्रिया धामानि । अयाट्प्रजापतेः प्रिया धामानि । अया-
डग्नीषोमयोः प्रिया धामानि । अयाडिन्द्राग्नियोः प्रिया धामानि । अयाडिन्द्रस्य
प्रिया धामानि । अयाण्येहन्द्रस्य प्रिया धामानि । अयाड्देवानामाज्यपानां प्रिया
धामानि । यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि । यक्षस्त्वं महिमानम् । आयजतामेग्या
इषः । कृणोतु सो अध्वरा जातवेदाः । जुषतां हविः” [मा० का० ३ प्र० ५
अ० ७] इति ।

(आज्यभागविधि.)

स्विष्टकृतमग्निं ये यजामहे इति शेषः पूरणीयः । ये वयं होतारः स्मस्ते वयं स्विष्टकृतमग्निं यजामहे । प्रथमाज्यभागदेवस्याग्नेयानि प्रियस्थानानि तेषु सर्वेषु दैव्यहोतृरूपोऽग्निरयाडिष्टवान् । एवमयात्सोमस्येत्यादिषु योज्यम् । देवानामानुपूर्वी चाऽऽवाहनानि गदद्वाख्यायेया । होतुरग्नेर्होमस्य स्विष्टकृत्स्वत्पादकस्याग्नेः प्रियधामानि यानि सन्ति तेषु दैव्यो होता यक्षयजतु । उक्तानां सर्वेषां देवानां स्वकीयो महिमा योऽस्ति तमुद्दिश्य दैव्यो होता यक्षयजतु । आपजतामभिमुख्येन यागं कुर्वतां यजमानानामेज्या आभिमुख्येन यष्टव्या इषोऽभ्रिष्टा या देवताः सन्ति ताः सर्वा अध्वराऽस्मिन्यज्ञे स जातवेदाः स्विष्टकृतसोऽग्निः कृणोतु स्विष्टाः करोतु । तद्धर्मयं स्विष्टकृदाग्निरिदं हविर्जुषताम् । याज्यायाः पाठस्तु—

“ अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः । पावक शोचे वेष्ट्वं हि यज्वा । कृता यजासि महिना वि यद्भूः । हव्या वह यविष्ठ या ते अद्य ” [त्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ७] इति ।

हे स्विष्टकृदग्ने विशः प्रविष्टस्यानुष्ठितस्याध्वरस्य संबन्धि यद्द्विरस्ति तदद्य वेरशान भक्षय । होतर्होमकर्तः पावक शोधक शोचे दीप्यमान । तान्मेतान्यग्निविशेषणानि । हि यस्मात्त्वं यज्वा यागस्य कर्ता तस्माद्दत्तैस्मदीभे यज्ञे महिना महिम्ना देवान्यजासि प्रीणयासि । यद्यस्मात्कारणादिभूर्विशिष्टो भवसि तस्मात्कारणाद्दे यविष्ठ सुवतमाद्य ते तव या हव्या यानि हव्यान्यस्माभिर्दीप्यन्ते तानि सर्वाणि वह स्वी कुरु । तावतोदाहताः सर्वा याज्यानुवाक्या आग्नेययाज्यानुवाक्यादिकथनादेवावगन्तव्या इति मत्वा ब्राह्मणेन न पृथग्व्याख्याताः ।

अत्र मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ आज्यभागो य आग्नेयः किं मुख्यपाग्नेः स संस्कृतिः ।

आराद्रुतोपकारी स्यात्पूर्वन्यायेन संस्कृतिः ॥

निगदेश्चेद्विरुक्तत्वादिधावेकपदोक्तितः ।

उपकारी ततः सोऽग्निः सौषांद्दी न निवर्तते ॥ ”

(आज्यभागविधिः)

दशपूर्णमासयोः श्रूयते-“ आज्यभागावग्नीषोमाम्भ्यां यजति” इति । तयोः
 प्रथम आग्नेयो द्वितीयः सौम्यः । तत्र सौम्यस्य नारित संदेहः । प्रधानदेवतास्तु
 केवलस्य सोमस्यामावात् । अग्निस्तु केवल आग्नेयपुरोडाशे विद्यते । तस्मादाग्नेयं
 आह्यभागः पुरोडाशदेवताया अग्नेः किं संस्कार उतेष्टेरारादुपकारक इति संदिश्यते ।
 तत्र अर्थात्तमपयाजो मन्त्रोक्तानां प्रथममाणदेवतानां संस्कारस्तथा प्रथमाज्यभागो-
 ऽप्यग्निमग्न आवहेतिनिगदोक्तस्य प्रधानभागदेवतात्त्वस्याग्नेः संस्कार इति पूर्वः पक्षः ।
 अत्रोच्यते निगदस्तावदेवं पठ्यते-‘अग्निमग्न आवह । सोममावह । अग्निमावह’ इति ।
 अस्मापमर्थः हेऽग्न आहुत्यधिकरणीभूत इविर्ग्राहिण आज्यभागद्रपाष्टाकपालपुरो-
 षाशदेवतात्त्वात्तान्निः सोमोवाग्निरित्येतांस्तीनिहेष्टायावहेति । तत्र पुरोडाशदेवतात्त्वा-
 दग्नेः प्रथमाज्यभागदेवतात्त्वोऽग्निर्भिन्न इत्यवगम्यते । अन्यथाऽऽवाप्तस्याग्नेरकत्वे
 द्विकृत्ववैषम्यात् । अतः प्रथमाज्यभाग इत्यमानस्याग्नेः पुरोडाशदेवतात्वामा-
 वाप्तसंस्कारत्वमयुक्तम् । किंचाऽऽज्यभागविधावग्नीषोमाम्भ्यामाज्यभागो यजती-
 ति देवताद्वयं समस्तेनैकेन पदोच्यते । तत्र यथा सोमस्य यामं प्रति गुणत्वं
 भद्रताऽभ्युपगतं तथाऽग्नेरप्यभ्युपगन्तव्यम् । तत्र संस्कारपक्षे विरुद्धं संस्कारत्वे
 प्राप्ताभ्यावरणभावात् । तस्मात्संस्कारपक्षसंभवात्प्रथमाज्यभागो द्वितीयाज्यभागव-
 दिष्टेरारादुपकारकः एवं च सति सौर्ययागेऽपि प्रथमाज्यभागेऽग्निं निवर्तत इति
 बाधापवादो विचारफलं भविष्यति । तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्-

“अन्वाहेत्यर्थकर्मं स्यारसंस्कारो वाऽर्थकर्मता ।

शस्त्रवत्कार्यताज्ञानाद्दृष्टार्थत्वेन संस्कृतिः” ॥

“विष्टन्याज्यामन्वाहाऽऽसीनः पुरोनुवाक्याम्” इति दशपूर्णमासपुरोऽन्नातम् ।
 तदेतच्छस्त्रादिवदर्थकर्मं स्यात् । यथा स्तौति शंसतीत्यत्र कर्तव्यताप्रतीतिः स्तो-
 त्रशस्त्रयोरर्थकर्मत्वं तथाऽनुवचनस्यापि । मैवम् । चोदितदेवतास्पर्णसंस्कारस्य
 दृष्टमप्योजनत्वात् । तस्मिन्स्तवदृष्टस्थ कल्पयितुमशक्यत्वात् । ननु मन्वस्ताम-
 र्थादेव देवतास्पर्णासिद्धेरन्वाहेति तद्विधानं व्यर्थम् । एवं तर्हि प्राग्नुवचनमन्थ
 विष्टभासीन इति स्थानासनमृणौ विधीयेयाताम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्ययजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहितामाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठमपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(प्रधानभूताग्नेयपुराडाशाभिधानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठमप ठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्व्यादिंशत्स आत्म-
 न्नाज्यमधत्त तं देवा अद्भुवन्नेप वाव यज्ञो यदा
 ज्यमप्येव नोऽज्ञास्त्विति मांऽब्रवीथजान्व आ-
 ज्यभागवुपं स्तृणानभि धारयानिति तस्मा-
 द्यजन्त्याज्यभागवुपं स्तृणन्त्यभि धारयन्ति
 ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याद्यातयामान्य-
 न्यानि हवींश्चयातयाममाज्यमिति प्राजा-
 पत्यम् (१) इति व्रुयादयातयामा हि देवा-
 नां प्रजापतिरिति छन्दांसि देवेभ्योऽपाका-
 मन्न वोऽभागानि हव्यं वक्ष्याम इति तेभ्यं
 एतच्चतुरवत्तमंधारयन्पुरोनुवाक्यायै याज्यायै
 देवतायै वषट्काराय यच्चतुरवत्तं जुहोति छ-
 न्दांस्येव तत्प्रीणाति तान्यस्य प्रीतानि देवे-
 भ्यो हव्यं ब्रह्मन्त्यङ्गिरसो वा इत उच्यतेः
 सुवर्गं लोकमायन्तदृषयो यज्ञवास्त्वभ्यवायन्ते
 (२) अपश्यन्पुरोडाशं कुर्म भूतं सपन्तं
 तमं ब्रुवन्निन्द्राय धियस्व बृहस्पतये धियस्व
 विश्वेभ्यो देवेभ्यो धियस्वेति स नाधियत
 तमं ब्रुवन्नमये धियस्वेति सोऽमयेऽधियत यदा-
 भ्योऽष्टाकंपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां
 चाच्युतो भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै
 तमं ब्रुवन्कथाऽहास्या इत्यनुपाक्तोऽभूवामित्यत्र-

नीचयाऽक्षोऽनुपाक्तः (३) अवाञ्छत्येवम-
वाऽऽरमित्युपरिष्ठाद्भ्यज्याधस्तादुपानक्ति सु-
वर्गस्य लोकस्य समष्टये सर्वाणि कपालान्यभि-
प्रथयति तावतः पुरोडाशानमुष्मि ल्लोकैऽभि-
जयति यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽशूतः स
रौद्रो यः शूतः स सदेवस्तस्मादविदहता शूत-
कृत्यः सदेवत्वाय भस्मनाऽभि वासयति तस्मा-
न्मात्सेनास्थि छत्रं वेदेनाभि वासयति त-
स्मात् (४) केशैः शिरश्छत्रं प्रच्युतं वा
एतदस्माल्लोकादगतं देवलोकं यच्छतः हविर-
नभिघारितमभिघार्योद्वासयति देवत्रैवैन्द्रमय-
ति यद्येकं कपालं नश्येदेको मासः संवत्सर-
स्यानवेतः स्याद्ययं यजमानः प्र भीयेत यद्द्वे
नश्येतां द्वौ मासौ संवत्सरस्यानवेतौ स्याता-
मयं यजमानः प्र भीयेत मंख्यायोद्वासयति
यजमानस्य (५) गोपीथाय यदि नश्येदा-
श्विनं द्विकपालं निर्वपेद्यावापृथिव्यभेकपा-
लमश्विनौ वै देवानां भिषजौ ताभ्यामेवास्मै
भेषजं करोति यावापृथिव्यं एककपालो भव-
त्यमयोर्वा एतन्नश्यति यन्नश्यत्यनघैरिवैनादि-
न्दति प्रतिष्ठित्यै (६) ॥

(याज्ञापत्यं तेऽक्षोऽनुपाक्तो वेदेनाभि वासयति तस्माद्यज-
मानस्य द्वात्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठमपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

आज्यभागौ च याज्याऽनुवाक्या उक्ता द्वितीयके ।

अथ तृतीयानुवाके प्रधानभूत आग्नेयपुरोडाशोऽभिधातव्यः ।

तत्राऽऽदौ तावदुपस्तरणाभिधारणे विधत्ते—

प्रजापतिरिति । तवेदं तवेदमिति यज्ञसाधनद्रव्याणि देवेभ्यो विभज्य द-
त्त्वाऽऽभ्यन्याज्यद्रव्यं प्रजापतिः स्थापितवान् । तं प्रजापतिं देवा एवमब्रुवन्—
आज्यमिति यत्, एष एव यज्ञो नाम सर्वेषु यज्ञिषेषु द्रव्येषु घृतस्यैव सारत्वात् ।
तस्मादस्माकमप्यास्मिन्नाज्ये कियानपि भागोऽस्त्विति । ततः स प्रजापतिस्तान्दे-
वानेवाब्रवीत्—हे देवा युष्मानुद्दिश्य यष्टार आज्यभागौ यजन्तु । प्रधाने च हवि-
ष्यधस्तादुपस्तरणमुपर्षाभिधारणं कुर्वन्त्विति । उपस्तृणानुपस्तृणन्तु । अभि-
धारयानभिधारयन्त्वित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मादाज्यभागावाज्येन यजेयुः, प्रधान-
ः हविषोऽधस्तादुपस्तृणीशुरुपरिष्ठाञ्चाभिधारयेयुः ।

तदेतदुपस्तरणादिसाधनमान्यं प्रशंसति—

ब्रह्मवादिन इति । अन्यानि पुरोडाशचर्वादीनि हवींषि द्वित्रैर्दिवसैर्यतिया-
मानि गतसाराणि भवन्ति । आज्यं तु ससारमेव तिष्ठति न तु स्वादिमानं परि-
त्यजति । तत्कस्मादिति ब्रह्मवादिनः परस्परं पपच्छुः । तत्र कश्चिद्बुद्धिमान्ब्रह्म-
वादी प्राजापत्यमेतदाज्यमिति ब्रूयात् । इन्द्राग्न्यादयो देवाः कल्पे कल्पे विन-
श्ररवाद्गतसारास्तेषां मध्ये प्रजापतिस्तु जगदीश्वरत्वात्पुनः पुनस्तादृशानुत्पादयन्नु-
पसंहारं यथापूर्वमेव तिष्ठतीत्यगतसारस्तदीयत्वादाज्यमपि सर्वदा ससारमिति ।

अत्र हविष उपस्तरणाभिधारणाम्यां सह चतुरवदानं विधत्ते—

छन्दाः सतीति । पुरोनुवाक्यादिमन्त्रगतानि यानि गापज्यादिच्छन्दांसि तानि
हविर्भाग्यो देवेभ्यो विमुखानि सन्त्यपाक्रामन्वयं भागरहितानि भूत्वा युष्माकं
हन्मानि न वक्ष्याम इति वदन्ति निर्गतानि । अत्र च्छन्दःशब्देन तदभिमा-
निदेवता उच्यन्ते । ततो हविर्भागो देवास्तेभ्यच्छन्दोभ्यो देवतामूतेभ्यो मागत्वेन
चतुरवत्तं दत्तवन्तः । तत्र पुरोनुवाक्यादिशब्दाभिधेयारुच्छन्दोभिमानिन्यः । आहु-
त्याधारमूतोऽभिर्देवताशब्देनोच्यते । यस्मादेवं तस्मादेतच्छन्दसां प्रीत्यै चतुरवत्तं

(प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशभिधानम्)

जुहुयात् । तेन भीतानि च्छदांसि हविर्माग्भ्यो देवेभ्यो हव्यं वहन्ति । अर्थाऽऽ-
मेवं पुरोडाशं विधत्ते—

अङ्गिरसो वा इति । अङ्गिरोनामका ऋषय इतो भूलोकादुत्तमा उद्धत-
तमास्त्वरया निर्गताः स्वर्गं प्राप्ताः । तत्र स्वर्गं त ऋषयो यज्ञवास्तु यज्ञभूमि-
यमित्थक्षय सभागताः । तस्यां भूमौ पुरोडाशाभिमान्नी देवः स्वशरीरमन्तर्धां कूर्म-
शरीरी भूत्वा प्रकपेण पलायत । तं दृष्ट्वा त ऋषयोऽनुभवम्—इन्द्रादीनां मध्येऽ-
न्यतमस्मै(माय) त्वा दास्यामस्त्वं धियस्व त्वमवतिष्ठस्वेति । ततः स पुरोडाशोत्-
नातिष्ठत् । अग्न्यर्थं तिष्ठेत्युक्ते स्थितवान् । अतो दिनद्वयेऽप्यष्टाकपालः पुरोडाश
आग्नेयोऽच्युतः कर्तव्यः । तेन स्वर्गाभिजयो भवतीति ।

अथ कपालेभ्य उदासितस्य पुरोडाशस्याम्यञ्जनोपाञ्जनरूपमलंकरणं
विधत्ते—

तमन्नवाप्नोति । तं पुरोडाशं त ऋषयोऽनुबन् । केन हेतुना त्वमहास्या
यज्ञदेशं परित्यक्तवानसि । ततः पुरोडाशोऽन्नवाप्—अनुपाक्तोऽभूवमञ्जनरुतालं-
करणरहितोऽभूवम्, तस्यास्यक्तवानसिम् । यथा लोके शकदत्पाक्षोऽञ्जनरहितोऽ-
वाहंति विनश्यति एवमहमप्यञ्जनरहितोऽवारं विनष्टोऽस्मीति । तस्मात्पुरोडाश-
मुपरिष्ठादधरात्वाच्चाऽऽज्येनालं कृपात् । तेन स्वर्गस्य सम्यग्भ्याग्निर्भवति ।

अधोद्वासनात्पुरा कपालेषु स्थापितस्य हस्तेन प्रसारणं विधत्ते—

सर्वाणि कपालानीति । यावन्ति कपालानि स्थापितानि तावन्ति सर्वाणि
यथाऽग्निं व्याप्नोति तथा प्रसारयेत् । तथा सति कपालसंख्याम्पुरोडाशाभिर्बु-
तिसाधनत्वेन स्वर्गं प्राप्नोति ।

पाके सौकर्यविशेषं विधत्ते—शौ चिदग्ध इति ।

विपरीतत्वेन दग्धो विदग्धः । क्वचित्पक्वः क्वचिदपक्व इति वाऽऽममावेन
वा विपरीतत्वं, तादृशो राक्षसमियः । अशुतोऽपको रुद्रस्य मियः । सुहृ-
पक्वो देवमियः । तस्माद्विपरीतदाहमकुर्वता पुरोडाशः शूतंरुत्यः सम्यक्पक्वो
यथा भवति तथा कर्तव्यः । तथा सति देवमियो भवति ।

(प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्)

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सं ब्रह्मणा पृच्यन्वेति वेदेन पुरोडाशे साङ्गारं भस्मा-
ध्युहति ” इति । तदेतद्विधत्ते—

भस्मनेति । पक्वस्य कठिनस्य पुरोडाशस्योपरि मस्मनाऽऽच्छादनमस्थन
उपरि मांसच्छादनमिव भवति । आच्छादनकाले वेदगतदर्भनाडीसंस्पर्शेन केश-
च्छन्नं शिर इव भवति । पुरोडाशिककाण्डे विद्यमानस्यापि विधेरत्रोपन्यासः
प्रत्यभिज्ञानार्थः । यद्वा ब्राह्मणयोः शास्त्राभेदमभिप्रेत्येयमीदृशी पुनरुक्तिः परि-
हृतव्या ।

पूर्वमवदानकालेऽभिधारणं विहितमिदानीमुद्वासनकालीनमभिधारणं विधत्ते—

प्रच्युतं वा इति । हविषो मन्त्रेण पाके सति लौकिकत्वमपेतमित्यस्माल्लो-
कात्प्रच्युतिः । अभिधारणाभावे शास्त्रीयत्वमसंपूर्णमिति स्वर्गाप्राप्तिः । तस्माच्छा-
स्त्रीयत्वसंपूर्ण्यर्थमाज्येनाभिधार्यं पश्चादुद्वासयेत् । तथा सति देवेष्वेनद्धविः प्रापितं
भवति । कपालानामुद्वासनकाले गणानां विधत्ते—

यथेकमिति । एककपालनाशेन मास एको न्यूनो भवेत् । ततो यजमानो
त्रियते । तथा द्विकपालनाशेनापि । अतो यजमानस्य रक्षणाय गणयेत् ।

अथ प्रसादादिना नाशे प्रायश्चित्तं विधत्ते—

यदि नश्येदिति । स्पष्टोऽर्थः ।

अत्र मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति नाम गुणोऽथवा ।

नामाग्निहोत्रवन्मैवं नामत्वे देवता न हि ॥

मन्त्रो हि नेह प्रत्यक्षस्तद्धिताद्देवताविधिः ।

देवद्रव्यविशिष्टस्य विचानादेकवाक्यता ” ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावास्पायां च पौर्णमास्यां
चाप्सुतो भवति ” इति । तत्र यथाऽग्निहोत्रशब्दोऽग्नेये होत्रमत्रेत्यमुपमर्थं निमि-
त्तीकृत्य कर्मनामधेयं तथाऽऽग्नेयशब्दोऽप्यग्निसंबन्धं निमित्तीकृत्य कर्मनाम
स्यादिति चेन्मैवम् । नामत्वे देवताराहित्यमसङ्गत् । अग्निहोत्रे त्वग्निर्ज्योतिर्ज्यो-
तिराग्निः स्वाहेति सायं जुहोतीत्यनेन वचनेन विहितो मन्त्रः प्रत्यक्ष इति मान्य-

घर्षिका देवता लभ्यते । इह तु न तादृशो मन्त्रोऽस्ति । आग्नेयशब्दस्तु देवतां विधातुं शक्नोति । अग्निदेवताऽस्येत्यस्मिन्नर्थे तद्धितस्मोत्वन्नत्वात् । न च द्रव्य-
देवतयोरुभयोर्युगयोर्विधानाद्वाक्यभेद इति वाच्यम् । कर्मणोऽप्राप्तत्वेन द्रव्यदे-
वतारूपगुणद्वयविशिष्टस्य कर्मणो विधानादेकवाक्यत्वोपपत्तेः । तस्मादाग्नेयश-
ब्देन देवतागुणो विधीयते ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

यागे हविर्यजेत्कृत्स्नं कोऽप्यंशः शिष्यतेऽथवा ।

देवाद्यंत्वाद्यजेत्सर्वं शिष्यते द्विरवत्ततः ॥

आग्नेयोऽष्टाकषाल इत्यत्र कृत्स्नोऽपि पुरोडाशोऽग्नये त्यक्तव्यः । तद्धितेन कृत्स्नस्याग्निदेवतासंबन्धावगतेस्त्यागमन्तरेण तदनुपपत्तेरिति चेन्न । द्विर्हवि-
षोऽवद्यतीत्यवदानद्वयं श्रूयते । अवदयं चाङ्गुष्ठपर्वमात्रम् । तथा च सूत्रकारः—
“ आग्नेयस्य पुरोडाशस्य द्वाद्द्व्यङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं तिरश्चीनमवद्यति ” इति ।
तत्र हविषः सकाशाद्द्व्यङ्गुष्ठपर्वमात्रद्वयं त्रोटयित्वा त्यक्तव्यम् । इतरच्छेषणीयम् ।
देवतासंबन्धश्चांशद्वाराऽप्युच्यते ।

दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“ चतुर्द्विंशं पुरोडाशोऽवदानं होम्यतोक्तिः ।

चतुर्द्वे तद्वाऽऽज्येन सिद्धस्यात्रानुवादतः ॥

दशपूर्णमासयोराम्नायते—“ चतुरवत्तं जुहोति ” इति । तत्र किं पुरोडाश-
द्रव्यगतस्यावेत्तस्य चतुःसंख्या, किंवा तत्र द्विसंख्या, चतुष्टयं तुपस्तरणामि-
षारणाभ्यामाज्यावेत्ताभ्यां सह संपद्यत इति संशयः । तत्र चतुरवत्तस्य द्विती-
याविभक्त्या होमकर्मत्वमुच्यते । न चोपस्तरणा[द्य]र्घस्य होमकर्मत्वमस्ति ।
तस्मात्पुरोडाशावदाने चतुःसंख्येति प्राप्ते ब्रूमः—उपस्तरणाभिषारणाभ्यामवदा-
नाभ्यां प्रसिद्धं चतुरवत्तमनूद्य होमस्य विधानाद्धविषो मध्यात्पूर्वांशदिति द्विर-
वदानस्यैव प्राप्तिः । तस्माद्द्विर्हविषोऽवदानम् । पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादे—

“ अवदानादि सांनार्ये पूर्वमाग्नेयकेऽथवा ।

धर्मपवृत्तिक्रमतः सांनार्ये पूर्वतोचिता ॥

(प्रधानभूताग्नेयपुरोडाशाभिधानम्)

प्रदानं पूर्वमाग्नेयेऽवदानं च तथोचितम् ।

अङ्गानां मुख्यतन्वत्त्वाम्मुख्यक्रमबल(लि)त्वतः ॥

दर्शपूर्णमासयोः सांनय्यभर्मा वत्सापाकरणदोहनादयः प्रथममाग्नाताः । पुरोडाशधर्मा निर्वापावघातादयः पश्चादाग्नाताः । ततश्च तेनैव पाठक्रमेण धर्मानुष्ठानं भवति । ततः प्रावृत्तिकक्रमेणावदानमपि सांनाय्ये पूर्वमेव कर्तव्यमिति । प्राप्ते ब्रूमः—प्राज्यानुवाक्यादिमन्त्रचलादाग्नेये पूर्वं प्रदानमित्युक्तम् । तत्र (अ) प्रदानं फलप्रत्याप्त्या मुख्यमवदानं तु तदङ्गम् । तथा सति मुख्यस्य क्रममनुसृत्यावदानमप्याग्नेये पूर्वं कर्तव्यम् । मुख्यक्रमो हि प्रावृत्तिकक्रमात्मकः—प्रावृत्तिके हि क्रमे सांनाय्ये पूर्वमवदानमभिधारणमासादनं च कृत्वा प्रदानमङ्गत्वेवाऽऽग्नेयेऽवदानादीनि कर्तव्यानि । तथा सति सांनाय्येऽनुष्ठितान्यवदानादीन्मङ्गलानि मुख्यप्रदानादिपृष्टव्यन्ते । मुख्यक्रमाश्रयणे तु आग्नेये प्रथममवदानादिप्रदानान्तं कृत्वा पश्चात्सांनाय्ये तदनुष्ठीयते । तत्र नास्त्यङ्गाङ्गिविकल्पः—नन्ववदानादिप्रदानान्त एकः पदार्थ इत्युक्तम् । तत्र कुतः क्रमविचारः । तर्हि कृत्वाचिन्ताऽस्तु । अथवा स्वित्कृदवदानादिविषयैव चिन्ताऽस्तु ।

तथैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ अवदानेऽनुत्तमयो होमान्ते वाऽवदानके ।

पदार्थत्वं विधेयत्वात्तेनानुत्तमयस्ततः ॥

अवद्यतिः प्रदानान्तोऽवदानस्य तदर्थतः(ता) ।

अतोऽनुत्तमयस्तत्र होमान्ताच्च तु केवलात् ॥” ॥

दर्शपूर्णमासयोर्दिर्हविषोऽवद्यतीत्येकेन विधिना विहितत्वाद्द्विसंख्यावीशिष्टमवदानमेकः पदार्थः । ततस्तेनावदानमात्रेणानुत्तमयः कर्तव्यः । आग्नेयस्य द्विरवदानं कृत्वा तद्धोमात्प्राग्वाग्नेयोमीयस्य द्विरवदानमिति प्राप्ते ब्रूमः—अवदानं तु होमपर्यन्तमेकः पदार्थः । होमस्यावदानमन्तरेणानुपपत्तेर्होमविधिनैवाऽऽक्षिप्तं होमार्थमवदानम् । अत एव चतुरवचं जुहोतीत्येकेन विधिना सावदानक एकी होमपदार्थो विहितः । उपस्तरणामिधारणाम्यां सह यच्चतुरवचं तस्मिन्हाविर्विषममवदानदित्वं विशातुं दिर्हविषोऽवद्यतीत्युच्यते । ततो होमान्वस्यावदानस्यैकपदार्थत्वादाग्नेयमवदाप कृत्वा पश्चाद्वाग्नेयोमीयावदानमित्यनुत्तमयः ।

षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्--

“ अदत्तनाभो तच्छ्रेषात्पुरोडाशादवद्याति ।

यजेदाज्येन वाऽऽद्योऽत्र मध्यपूर्वार्धसंभवात् ॥

कृत्स्नात्प मध्यपूर्वार्धे ये शेषस्थे न ते ततः ।

हविर्नाशादाज्यविधिः सुवरां सर्वनाशने ” ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशावदाने श्रूयते--“ मध्यादवद्याति पूर्वार्धादवद्याति ” इति । तत्र यद्यवत्तं नश्येत्तदानीमवशिष्टात्पुरोडाशात्पुनरप्यवदातव्यम् । कुतः । अवदानापादानयोर्मध्यपूर्वार्धयोः शिष्टेऽपि संभवादिति चेन्नैवम् । कृत्स्नपुरोडाशागते मध्यपूर्वार्धे अवादानत्वेन श्रूयते, न त्ववशिष्टभागगते मध्यपूर्वार्धे । तयो मुत्स्यहविषो नाशादाज्यं प्रतिनिधाय पठन्व्यम् । अत एव श्रूयते--“ यस्य सर्वाणि हवींश्चि नश्येयुर्द्वेष्येपुरपहरेर्मुर्वाऽऽज्येनैता देवताः परिसंस्तुपाय यजेत ” इति । तत्र सर्वशब्दस्य निमित्तविशेषणत्वेनाविवक्षितवाच्याशमात्रे सर्वत्राऽऽप्यव्य विधिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्फयमा
दन्ते प्रसूत्या अश्विनोर्वाहुभ्यामित्याहाश्विनौ
हि देवानामध्वर्युं आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामि-
त्याह यत्यै शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विषतो
वध इत्याह वज्रमेव तत्स इत्यति भ्रातृभ्याय
प्रहारिष्यन्स्तम्बयजुर्हरत्येतावती वै पृथिवी

(वेदिविधिः)

यावती वेदिस्तस्या एतावत एव भ्रातृव्यं
निर्भजति (१) तस्मान्नाभागं निर्भजन्ति
त्रिहंरति त्रयं इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्यो
निर्भजति तूष्णीं चतुर्यः हंरत्यपरिमिताद्वैनं
निर्भजत्युद्धन्ति यदेवास्यां अमेघ्यं तदपं हुन्त्यु-
द्धन्ति तस्मादोषधयः परां भवन्ति मूलं छि-
नन्ति भ्रातृव्यस्यैव मूलं छिनन्ति पितृदेवत्याऽ-
तिस्त्रातेर्यतीं खनति प्रजापतिना (२) यज्ञ-
मुखेन संमितामा प्रतिष्ठायै खनति यजमान-
मेव प्रतिष्ठां गमयति दक्षिणतो वर्षीयसीं
करोति देवयजनस्यैव रूपमंकः पुरीषवतीं
करोति प्रजा वै पशवः पुरीषं प्रजयैवैनं पशुभिः
पुरीषवन्तं करोत्युत्तरं परिग्राहं परिं गृह्णात्ये-
तावती वै पृथिवी यावती वेदिस्तस्या एतावत
एव भ्रातृव्यं निर्भज्याऽऽत्मन उत्तरं परिग्राहं
परिं गृह्णाति क्रूरमिव वै (३) एतत्करोति
यद्वेदिं करोति धा असि स्वधा असीतिं योमु-
प्यते शान्त्यै प्रोक्षणीरा सांदयत्यापो वै रक्षो-
घ्नी रक्षसामपहत्यै स्फ्यस्य वत्संन्सादयति
यज्ञस्य संतत्यै यं द्विष्यात्तं ध्यायेच्छुचैवैन-
मपयति (४) ॥

(मजति मजापतिनेव वै त्रयस्त्रिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठपपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये प्रोक्त आमेयः पुरोडाशो दिनद्वये ।

अथ चतुर्थेऽनुवाके वेदिविधातव्या ।

तस्याश्च वेदेः साधनभूतस्य स्फयस्य मन्त्रेणाऽऽदानं विधत्ते—

देवस्य श्वेति । * आध्वयं वशेषेण पठितम् [सं० का० १ प० ३

अ० १] ।

पदुकं सूत्रकारेण—“ शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विषतो वध इति पुरस्ता-
त्पत्यश्चमुत्करे स्फयमुदस्यति द्वेषं मनसा भ्यापन्” इति । तत्रोक्तमेतं मन्त्रमुत्पाद्य
वात्पर्यं दर्शयति—

शतभृष्टिरसीति । हे स्फय त्वं शतभृष्टिरसि शतसंख्याका भृष्टिः शत्रू-
णां संतापस्वर्षं भर्जनं यस्य स शतभृष्टिः । वनस्पतेर्विकारो वानस्पत्यः । द्विषतो
द्वेषं कुर्वतो वैरिणो वधो वधहेतुरसि । अनेन मन्त्रेण भ्रातृभ्यां वज्रं महतुंमि-
च्छन्सम्यकीक्षणी करोति । यद्यपि स्फयस्यानेन मन्त्रेणोत्करे प्रक्षेपो वेदिनि-
माणादूर्ध्वभावी तथाऽऽद्यादानपसङ्गेन बुद्धिस्थत्वादिदानीमेषोक्तम् ।

वेदिस्थानात्सतुणस्य पांसोर्मन्त्रेणाम्यत्र हरणं विधत्ते—

स्तम्बयजुरिति । यजुषा मन्त्रेण हरणीयः पांसुसहितः स्तम्बः स्तम्बय-
जुस्तस्य हरणं कुर्यात् । पृथिवि देवयजनीति त्रिभिराध्वयंबोक्तैर्वेदिस्थाने स्था-
पितं दमं छित्त्वा पांसुमहितमुत्करे निनयेत् । तत्प्रकारः सर्वोऽपि पुरोडाशिक-
काण्ड एव स्पष्टमभिहितः । वेदिर्भावी विद्यत एतावत्येषामुक्ता पृथिवी ।
तस्याः पृथिव्यां एतावतः प्रदेशादनेन स्तम्बयजुर्हरणेन भ्रातृभ्यं निःसारितवानेव
भवति । यस्मादत्र भ्रातृभ्यो भागार्थाति कृत्वा निःसार्यते तस्मात्तोक्तेऽभ्यां
भागभिलापरहितं (सम)विरोधित्वान्निः(न्न निः)सारयन्ति ।

उक्तस्य स्तम्बयजुर्हरणस्याऽऽवृत्तिं विधत्ते—

त्रिर्हरतीति । चतुर्थे पर्याये त्वमन्त्रकं हरणं विधत्ते—

तूर्णी चतुर्थमिति । त्रिरावृत्त्यैव लोकत्रयान्निःसारितत्वाच्चतुर्थेन हरणेन
लोकत्रयवीहभूतात्सर्वस्मादपि देशान्निःसारितो भवति ।

* “ एतद्वाक्यस्थाने—आध्वयं वशेषे पठितो मन्त्रः ” इति वाक्यं युक्तं भवेत् ।

(वेदिविधिः)

वेदिस्थाने स्थितस्योपरितनमृद्भागस्यापसारणं विधत्ते—

उद्धन्तीति । उपरिभागस्योच्छिष्टादिस्पर्शसंभवाभ्येधानहन्त्वम् ।

विहितमुद्धननमनुद्य पशंसति—

उद्धान्ति तस्मादिति । तस्मादुद्धननादन्नोपन्नास्तृणादयः पराकृता विना-
शिता भवन्ति ।

तवत्यानामोषधीनां यानि मूलानि पुनः परोहाय भूमौ स्थितानि तेषां छेदनं
विधत्ते—

मूलं छिनत्तीति । पुनःपरुद्धानामन्स्तृणानां द्भास्तरणहंविःसादनवि-
रोधित्वाद्भ्रातृव्यत्वम् । चु(वि)ब्रुकमारभ्यं यजमानस्य यन्मुखपरिमाणं तद्ध-
स्तेन प्रदर्शयित्वा(शयं) तत्परिमितं खननं विधत्ते—

पितृदेवत्येति । प्रादेशपरिमाणमतिक्रम्य खनेने पैतृकी वेदिः स्यात् ।
यज्ञस्य यज्ञानुष्ठातुर्यजमानस्य मुखं, यज्ञमुखम् । तच्च प्रजापतिस्वरूपं यागद्वारा
प्रजापाठकत्वान् । तेन मुखेन संभितान्-कृतवान्भवति । पक्षान्तरं विधत्ते—

आ प्रतिष्ठाया इति । अनायासेनापनेतुं शक्याः पांसवोऽप्रतिष्ठाः । या
स्वधस्ताद्दृढा भूमिः सा प्रतिष्ठा, तत्पर्यन्तं खननेन यजमानः प्रतिष्ठां प्रापितो
भवति । दक्षिणभागस्थौन्नत्यं विधत्ते—

दक्षिणत इति । दक्षिणभागस्य निम्नत्वे पितृयजनस्य रूपं स्यात् ।
मार्दवकारिपांसुमुक्तत्वं विधत्ते—

पुरीषवतीमिति । यस्यां भूमौ प्रजापशुतंचारवाहुत्वं तस्यां पांसुवाहुत्यात्म-
णादीनां पुरीषत्वम् । यजमानोऽग्नि प्रजादीभिः पुरीषवान्भवति ।

वेदिनिर्माणात्पूर्वं वसवस्त्वेत्यादिभिर्मन्त्रैर्वेदिस्तीमानिर्देशः पूर्वपरिग्रहः । निर्मा-
णादूर्ध्वंमृदमसीत्यादिभिर्मन्त्रैस्तन्निर्देश उत्तरपरिग्रहस्तमिमं विधत्ते—

उत्तरं परिग्राहमिति । पूर्वपरिग्रहेणैव वेदिमयांदायां सिद्धायामपि पुनरुत्त-
रपरिग्रह आत्मने स्वकीयत्वाय भवति ।

१ स. °दानां तृणा° । २ स. °हविरासादनादिवि° । ३ स. °भ्य केह्यपर्यन्तं य° ।

मन्त्रकाण्डोक्तेन मन्त्रेण समीकरणं विधत्ते--

स्वरुमिवोति । स्वननेन निम्नोन्नतमावापादनं कृतं, समीकरणेन तच्छान्तिर्भवति । हे वेदे धा अस्ति धारापिस्पति । तदेतद्विशेष्यते--स्ववेति । एष स्वरूपं बहिरादिकं धारयतीत्यर्थः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण--“प्रोक्षणीरभिपूर्वोदञ्च स्फयमपोह दक्षिणेन स्फयत्तस्फुष्टा उपनिनीय स्फयस्य वर्त्म-रसादयति” इति, तदेतद्विधत्ते--

प्रोक्षणीरिति । अर्घ्यविधिमस्ताव--‘तानि ह वा एतानि रक्षांसि मा-
यात्रियाऽभिमानितेनाम्भसा शाम्यन्ति’ इति श्रुतत्वाद्देवां रक्षोन्नत्वम् । स्फयरेस्ता-
या अविच्छिन्नत्वात्तत्र सादन यज्ञस्याविच्छेदाय भवति ।

सादनकाले द्वेष्यस्य पाप्मनोऽद्भिर्विनाशोपानं विधत्ते--
यं द्विष्यात्तमिति । योजयतीत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छप्पपञ्चमोऽध्याय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठपपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठपपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनो वदन्त्यद्भिर्हवींषि प्रोक्षीः के-
नाप इति ब्रह्मणोति ब्रूयाद्भिर्हवींषि हवींषि
प्रोक्षति ब्रह्मणाऽप इध्मावर्हिः प्रोक्षति मेघ्य-
मेवैनत्करोति वेदिं प्रोक्षत्यक्षा वा एषाऽल्लोम-
काऽमेघ्या यद्वेदिमेघ्यामेवैनां करोति दिवे
त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति बहिरासाय
प्र (१) उक्षत्येभ्य एवैनल्लोकेभ्यः प्रोक्षति
क्रूरमिव वा एतत्करोति यत्स्वनत्यपो नि नय-

(वेदां बर्हिर्विषमप्रयोगामिवानम)

ति ज्ञान्यै पुरस्तात्प्रस्तरं गृह्णाति मुख्यमेवैनं
 करोतीयन्तं गृह्णाति प्रजापतिना यज्ञमुखेन
 संमितं बर्हिः स्तृणाति प्रजा वै बर्हिः पृथिवी
 वेदिः प्रजा एव पृथिव्यां प्रति धापयत्यनति-
 दृश्रं स्तृणाति प्रजयैवैनं पशुभिरनतिदृश्रं
 करोति (२) उत्तरं बर्हिषः प्रस्तरं सादयति
 प्रजा वै बर्हिर्यजमानः प्रस्तरो यजमानमेवाय-
 जमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमा-
 नादुत्तरोऽन्तर्दधाति व्यावृत्त्या अनक्ति हवि-
 ष्कृतमेवैनं सुवर्गं लोकं गमयति त्रेधाऽनक्ति
 त्रयं इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्योऽनक्ति
 न प्रति गृणाति यत्प्रतिगृणीषादनुर्ध्वंभावुकं
 यजमानस्य स्यादुपरीव प्र हरति (३) उप-
 रीव हि सुवर्गो लोको नि यच्छति वृष्टिमेवास्मै
 नि यच्छति नात्यग्रं प्र हरेद्यदत्यग्रं प्रहरेंद-
 त्यासारिष्यष्वर्योर्नाशुका स्यान्न पुरस्तात्प्रत्य-
 स्वेद्यत्पुरस्तात्प्रत्यस्येत्सुवर्गाल्लोकाद्यजमानं प्र-
 ति जुदेत्प्राञ्चं प्र हरति यजमानमेव सुवर्गो
 लोकं गमयति न विष्वञ्चं वि युषाद्यद्विष्वञ्चं
 वि युषात् (४) स्वयंस्य जायेतोर्ध्वमुद्यौत्युर्ध्व-
 म्बिब हि पुंसः पुमानेवास्य जायते यत्स्फयेन
 बोपवेवेण वा योयुष्येत स्तृतिरेवास्य सा

(देवा बहिर्विषयप्रयोगाभिधानम्)

हस्तेन योयुष्यते यजमानस्य गोपीथार्य ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति किं यज्ञस्य यजमान इति
प्रस्तर इति तस्य क्व सुवर्गो लोक इत्याहव-
नीय इति ब्रूयाद्यत्प्रस्तरमोहवनीये प्रहरति
यजमानमेव (५) सुवर्गं लोकं गमयति वि वा
एतद्यजमानो लिङ्गते यत्प्रस्तरं यो युष्यन्ते बहि-
रनु प्र हरति शान्त्या अनारम्भण इव वा एत-
त्सिद्धयुः स ईश्वरो वैपनो भवितोष्कृवाऽसीती-
मामभि मृशतीये वै ध्रुवाऽस्यामेव प्रति ति-
ष्ठति न वैपनो भवत्यगाश्नमीदित्याह यद्ब्रू-
याद्गन्धमिरित्यग्नावग्निं गमयेन्निर्यजमानश्च
सुवर्गाऽल्लोकाद्भजेद्गन्धित्येष ब्रूयाद्यजमानमेव
सुवर्गं लोकं गमयति (६) ।

(आसाद्य प्रानविदभ्र करोति हरति विष्णुमाद्यजमान-
मेवाग्निरिति तप्तदंश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थे वेदिनिर्माणमन्त्रेण प्रपञ्चितम् ।

अथ पञ्चमे तस्यां वेद्या बहिर्विषयप्रयोगोऽभिधीयते ।

तत्र बहिर्विषः मोक्षण विधातु प्रस्तौति-

ब्रह्मवादिन इति । हेऽश्वर्यो शुद्धयर्थं हवींषि त्वमाद्भिः मौक्षीः मोक्षित-

(येयां बर्हिर्विषयप्रयोगाभिधानम्)

वानसि । केनान्पेन शुद्धेन ब्रह्मणेना अपः प्रोक्षितवानसीति, ब्रह्मवादिभिः पृ-
ष्टेऽध्वर्युर्ब्रह्मणा मन्त्रेणेत्मुत्तरं ब्रूवात् । यस्मादेतदुभयं प्रोक्षणं तथैव वर्तते । अत्र
एव मन्त्रव्यारूपाने श्रूयते—^१ प्रोक्षिताः स्थेत्याह । तेनाऽऽपः प्रोक्षिताः इति ।
तेन मन्त्रोच्चारणेनेत्यर्थः । इदानीं विधत्ते—

इध्माबर्हिरिति । एनदिध्मा(ध्म) बर्हिश्चेत्युभयम् । इध्माबर्हिःप्रोक्षणव-
द्देदेरङ्गिः प्रोक्षणं विधत्ते—

वेदिं प्रोक्षतीति । लोभरहितत्वादृक्षा पुरुषा तती यांगबोम्हा न भवति ।
वस्माद्योगवत्त्वात् प्रोक्षणम् ।

यदुकं सूत्रकारेण—‘अन्तर्वेदि पुरोमन्धि बर्हिरासाद्य दिवे त्वेत्यत्रं प्रोक्षत्व-
न्तरिक्षाय त्वेति मध्वं पृथिव्यै त्वेति मूळम्’ इति, तदेतद्विधत्ते—

दिवे त्वेति । दिवे त्वेत्यादिमन्त्रास्तत्काष्ठ एव व्याख्याताः ।

यदुकं सूत्रकारेण—‘प्रोक्षणीशेषं स्ववा पितृभ्य इति इक्षिणार्धे ओम्बेरोत्तरं-
स्वाः संततं निनयेत्, इति, तदेतद्विधत्ते—

ऋमिचेति । मस्तरस्य धारणं विधत्ते—

पुरस्तादिति । वेदिपूर्वभागे ब्रह्मा यजमानो वा मस्तरं धारयेत् । वषट्
सूत्रमिहितं ‘ब्रह्मा मस्तरं धारयति यजमानो वा’ इति । धारणात् मुत्तमान-
मानत्वं हस्तेनाभिनीय विधत्ते—

इवन्तमिति । वेदिस्वननवद्व्यारूपेषु । वेद्यां स्तरणं विधत्ते—

बर्हिस्तृणातीति । स्तरणे नीरन्ध्रत्वं विधत्ते—

अनतिदृश्रमिति । अतिशयेन भूमर्दशनमतिदृश्रं तद्यथा न भवेति तर्था
स्तृणीयात् । तेन यजमानं प्रजया पशुभिश्च सर्वतो वेष्टितत्वादि(द)विस्पर्धे ब्रह्म-
बोध्यं करोति । स्तीर्णस्य बर्हिष उपरि मस्तरस्तादनें विधत्ते—

उत्तरं बर्हिष इति । स्तरणार्थस्य बर्हिषोऽधःस्थितत्वात्प्रजयात् । मस्त-
रस्य प्रधानभूतत्वाद्यजमानत्वम् । अपस्तादास्तीर्णस्य बर्हिष उपरिष्ठात्ताद्यजमान-
स्य मस्तरस्य [च]मध्ये विषकया द्वाभ्यां दर्भाभ्यां व्यवधानं विधत्ते—

(वेद्यां बहिर्विषयप्रयोगाभिधानम्)

अन्तारिति । तदेतदन्तर्धानं मन्त्रकाण्डोक्तेन विगो यन्त्रे स्थ इति मन्त्रेषु
क्रियते । मन्त्रस्याऽऽसादनप्रसङ्गेन बुद्धिरथान्प्रहरणकालीनान्विधेयान्विधितु-
रादौ मन्त्रस्य घृतेनाञ्जनं विधत्ते-

अनक्तीति । मन्त्रस्य दर्भमुष्टेरनदनीयद्रव्यत्वेन स्वस्वरतो हविष्ट्वाभावेऽप्य-
ञ्जनेन हविष्ट्वं कृतं भवतीति तादृशमेतं मन्त्रं स्वर्गपाप्मिण्योग्यं करोति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण- 'सुक्ष्मं मन्त्रमनत्यक्तं रिहाया इति जुह्वायमं यजां
मोनिषित्युपभृति मन्त्रमाप्यायन्तामाप ओषधय इति ष्ठवापां मूलेमेवं विधत्ते ।
तदेतद्विधत्ते-

त्रेधाऽनक्तीति । मन्त्रस्य प्रहरणे हेयोपादेयौ प्रकारौ विधत्ते-

न प्रतीति । अङ्गनरेषु क्षुण्णेषु प्रतिक्षेपः प्रतिशरणं तत्र कुर्यात् । यदि
कुर्माद्यजमानस्यानुर्ध्वं भावुकं स्यात् । स्वर्गमाप्तिसाधनं न भवेदित्यर्थः । तस्मा-
द्भस्वमुजतं कृत्वा मन्त्रमग्नोरुपर्येव महरेत्स्वर्गलोकस्योपर्येव वर्तमानत्वात्तत्प्राप्ति-
साधनं भवति । मन्त्रमुक्तस्य हस्तस्पाधोमुत्तमं विधत्ते-

नि यच्छतीति । हस्तो न्यग्भूतो यथा भवति तथा कुर्यात् । तेन यजमा-
नार्थं वृष्टिमेव न्यग्भूतां करोति । मन्त्रराम्रस्याऽऽहवनीयातिक्रमं निषेधति-

नात्यग्रमिति । अतिक्रान्तग्रमं यस्य तदत्यग्रम् । तद्यथा भवति तथा न
महरेत् । किंतु मन्त्रराम्रमाहवनीयस्योत्तरत एव नयेत् । अत्यग्रप्रहरणे हि
बुद्धिरत्प्राप्तिरिणी भवति तस्याध्वर्योर्धिनाशनशीला स्यात् । अत्याधिक्येन
वर्षणमतिप्रारिणीत्वं, तेन स्रस्यानि फलितुमयोग्यानि भवन्ति, सोऽप्यध्वर्योर्नाशः ।
अथवा, अपाधिद्विशेषणाध्वर्युर्नयेत् ।

पूर्वस्यां दिशि मन्त्रस्य मूलं पश्चिमाग्राग्रमित्येवंविधं प्रहरणं निषेधति-

न पुरस्तादिति । पश्चिमाग्रत्वं निषिध्य प्राग्ग्रत्वं विधत्ते-

प्राञ्चं प्र हरतीति । मन्त्ररगतानां दर्भाग्राणां सर्वतो विश्लेषणं निषेधति-

न विश्वञ्चमिति । विश्वञ्चं नामादिगतं यथा भवति तथा न विपुष्पाञ्च
विश्लेषयेत् । तद्विश्लेषणे यजमानस्य रूपस्यमेव जायेत । स्त्रीभ्यश्चनस्य विश्लि-
ष्टत्वात् । दर्भाग्राणां समूहत्वेणैकीभावं विधत्ते-

(वेदां बहिर्विधयप्रयोगामिधानम्)

ऊर्ध्वमुद्यौतीति । ऊर्ध्वं दण्डाकारेणैकाग्रं यथा भवति तथोद्यौति उत्क-
षेण विभयेत् । पुंसां व्यञ्जनमूर्ध्वाकारं भवति, ततोऽस्य पुमानेव जायते । सोऽ-
यमाग्नीध्रस्य व्यापारः । तथा च सूत्रकार आह—“ त्रिरञ्जलिनाऽऽग्नीध्रो विष्वधं
प्रस्तरमूर्ध्वमुद्यौति ” इति ।

तस्मिन्नेकीकरणे साधनान्तरं निषिध्य हस्तं विधत्ते—

यत्स्फयेनेति । योयुपनं विच्छिद्यभूतस्यैकीकरणम् । अथवा प्रस्तरस्य तन्म्यं-
ग्दाहायोत्क्षेपणं, तद्यदि स्फपेनोपवेपेण वा क्रियेत सेयं यजमानस्य हिंसा । हस्ते-
नैव योयुपनं रक्षायै भवति । प्रस्तरप्रहरणस्याऽऽधरत्वेनाऽऽहवनीयं विधत्ते—

ब्रह्मवादिन इति । यज्ञस्य संबन्धि किमङ्गं यजमानस्थानीयमिति ब्रह्मवा-
दिभिः पृष्टे बुद्धिमान्प्रस्तर इति ब्रूयादुत्तरम् ।

क्षु प्रस्तरस्याञ्जनं कृत्वा तत्रैकं तृणं पृथक्कृत्य पज्ञातं स्थापयेत् । तस्ये-
दानीपमौ प्रहरणं विधत्ते—

वि वा एतदिति । प्रस्तरमूलमुत्क्षिपन्तीति यदेतेन यजमानो विलिशते
विशेषेणाल्पी भवति रोगेण कृशो भवतीत्यर्थः । पज्ञातत्वेन स्थापितस्य बहिर्-
बोऽनुप्रहरणे तस्याल्पीभावस्य शान्तिर्भवति । तदेतद्बहिर्होष्प्रहरणं सूत्रकारेण
स्पष्टीकृतम्—“ आयुषे त्वेत्यक्तस्य तृणमपादाय पज्ञातं निधाय ” इति ।
“ अथैनमाहाऽऽग्नीध्रोऽनुप्रहरेति यत्प्रस्तरात्तृणमपातं तदनुप्रहरति ” इति च ।

मन्त्रकाण्डे पठितेन मन्त्रेण भूमिस्पर्शनं विधत्ते—

अनारम्भण इति । एताहिं प्रस्तरप्रहरणादूर्ध्वं प्रस्तररूपस्य यजमानस्य
स्वर्गेष्वस्थितत्वादध्वर्युरनारम्भण इव निरात्मन इव भवति । स च वेपनो
भवितोरीश्वरः पात्नस्वामिराहिन्यमयेन सर्वदा कम्पनशीलो भवितुं समर्थो
भवति । निरन्तरं भवति कम्पमान इत्यर्थः । भ्रूवासीति भूमिस्पर्शनेन सम्भ्र-
मतिष्ठो न कम्पते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अथैनमाहाऽऽग्नीध्रः, संवदस्वेत्यगानमीदित्यध्वर्युरग-
नित्याग्नीध्रः ” इति । अनयोः प्रभोत्तरमन्त्रयोरुत्तरमन्त्रस्य शास्त्रान्तरपाठनि-
राकरणपूर्वकं मन्त्रद्वयोच्चारणं विधत्ते—

अगाश्नमीदिति । हेऽन्नदि आमीधर किं यजमानः स्वर्गं गतवान् ।
 प्रभषोवनापेयं प्लुतिः । अग्न्यामिरित्येव शास्त्रान्तरगतो मन्वपाठस्तस्मिन्नाठे
 बह्विः स्वर्गं गत इत्यर्थो भवति, तत्रयुक्तम् । आहवनीयोऽत्र स्वर्गरेण विव-
 क्षितः । तस्मिन्स्वर्गत्त्वेऽग्नौ तेषाम्निमेव प्राणितवान्भवति । यजमानं स्वर्गात्तोका-
 बिःक्षारितवान्भवति । तस्माद्गिरित्येतत्तदं मन्वे परित्यज्याग्नित्येतावदेव
 ज्ञेयात् । तेन यजमानः स्वर्गं लोकं गतवानित्यर्थो लभ्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठपपाठके

षष्ठमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठपपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अग्नेश्च यो ज्यायात्सो भ्रातर आसन्ते देवे-
 र्भ्यो हृष्यं बहन्तः प्रामयिन्त सोंऽग्निरविभे-
 दित्यं वाव स्य आतिमाऽरिष्यतीति स निला-
 यत् सोंऽपः प्राविशत्तं देवताः प्रैषमैच्छन्तं
 मत्स्यः प्राञ्चीत्तर्मशपद्भियाधिया त्वा बध्या-
 सुयो मा प्राबोच इति तस्मान्मत्स्यं धिया-
 धिया अन्ति ज्ञानः (१) हि तमन्वाविन्दन्तम-
 षरुषभुषं न आ वतस्व हृष्यं नो बहेति सोंऽ-
 ब्रवीद्दरं वृणे यदेव गृहीतस्याहुतस्य बहिः-
 परिधि स्कन्दासन्मे भ्रातृणां भागधेयमसदिति
 तस्माद्यद्गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधि स्क-
 ष्वति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति

(उपांशुयाजस्विष्टकृदाभिवानम्)

परिधीन्परिं दधाति रक्षसामपहत्यै म० स्पर्श-
यति (२) रक्षसामनन्ववचाराय न पुरस्ता-
त्परिं दधात्यादित्यो ह्येवोद्यन्पुरन्ताद्रक्षास्यप-
हन्त्यूर्ध्वं समिधावा दधात्युपरिष्ठादेव रक्षास-
स्यप हन्ति यजुपाऽन्यां तूष्णीमन्यां मिथुन-
त्वाय द्वे आ दधानि द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै
ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वं यजेत यो यज्ञ-
स्याऽऽत्यां वसीयान्त्स्यादिति भूपतये स्वाहा
भुवनपतये स्वाहा भूतानाम् (३) पतये स्वाहेति
स्कन्नमनुं मन्त्रयेत यज्ञस्यैव तदात्यां यजमानो
वसीयान्भवति भूयमीहि देवताः प्रिणाति
जामि वा एतद्यज्ञस्यं क्रियते यदन्वञ्चौ पुरो-
डाशावुपांशुयाजमन्तरा यजत्यजामित्वा-
यायो मिथुनत्वायाग्निरमुष्मिँल्लोक आभीद्य-
मोऽस्मिन्ते देवा अन्नुवजेतेमो वि पर्युहामेत्य-
न्नाद्येन देवा अग्निम् (४) उपामन्त्रयन्त
राज्येन पितरो यमं तस्माद्गनिर्देवानामन्नाद्गो
यमः पितृणां राजा य एवं वेद प्र राज्यम-
न्नाद्यमाप्नोति तस्मा एनद्गाग्धेयं प्रायच्छन्य-
द्ग्नये स्विष्टकृतेऽद्यन्ति यद्ग्नये स्विष्टकृतेऽ-
वद्यति माग्धेयैव तद्द्रुः समर्धयति नृह-
त्मं हृदवं द्यति स ह्यदिव हि रुद्र उत्तरार्धादवं

यत्येपा वै रुद्रस्य (५) दिक्स्वायामेव दिक्षि
रुद्रं निरवदयते द्विरभिः धारयति चतुरवत्त-
स्याऽऽप्त्यै पशवो वै पूर्वा आहुतय एष रुद्रो
यदाग्निर्यत्पूर्वा आहुतीरामि जुहुयाद्बुद्राय पशू-
नपि दध्याद्बुद्रायजमानः स्यादतिहाय पूर्वा
आहुतीजुहोति पशूनां गोपीथार्य (६) ॥

(ग्रामः स्पर्शयति मृगानामग्निं रुद्रस्य सप्तविंश शब्द) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

मयोगो नार्हियः स्पष्टं पञ्चमे प्रतिपादितः ।

अथ षष्ठेऽनुवाक उपांशुयाजस्विष्टकृतौ वक्तव्यौ ।

तत्राऽऽदौ तावत्परिधीनां परिधानं विधातुं मस्तौति-

अग्नेस्त्रय इति । यथा भ्रातरस्त्रयो हविर्वहेन्तो मृता इत्यमेव स्य आर्ति-

मारिष्यतीति यो हविर्वहति स मरणं प्राप्नोतीति मीतोऽग्निर्निलायत यथा

देवैर्न ज्ञायते तथा निलीनोऽभूत् । निलीय चोदकमध्ये पाविशत् । तमुद्दिश्य

प्रकर्षेणान्वेषणं कर्तुमैच्छन् । तदा जलस्थितो मत्स्यरतत्र स्थितमग्निं देवानामग्नेऽ-

ब्रवीत् । ततोऽग्निस्तं मत्स्यमेवमशपत् हे मत्स्य मस्त्वं देवानामग्ने मामेवं ज्ञापितवानास्ति

पिशुनो भूत्वा मामग्निः, तादृशं त्वां जालधारिणः कैवर्ता धियाधिया बध्मासुः,

तेन तेन जालादिना साधनेन, यद्वा यदा यदा हन्तुं धीर्भवति तदा तदा रागावहनि

या वधं कुर्वन्तिवति । यस्मादेवं शप्तस्त्वस्मान्मत्स्यं तदा तदा घ्नन्ति मत्स्यमुत्सेन

विज्ञाते वह्नौ देवा(वै)स्तमग्निं प्रति अस्मत्समीपे समागच्छ-ह्वयं वास्मदीयं

(उपांशुयाजस्विष्टकृदभिधानम्)

बहेत्युक्ते सोऽग्निर्वरमवृणीत—सुचि गृहीतस्य हविषः संबन्धि यदेव द्रव्यं हो-
मासुरा परिधिभ्यो बाहिः प्रच्यवेत तदस्पदीयानां भ्रातृणां भागभेयमस्त्वांति ।
ततस्तथैव देवैर्वरो दत्तः । तेन स्कन्धेन तानग्निभ्रातृभ्यजमानः प्रीणयति ।

इदानीं विधत्ते—

परिधीनिति । यस्मात्परिधिभ्यो बाहिर्देशोऽग्नेभ्रातृणामुपयुक्तस्तस्मात्पधीनग्नेः
परितः स्थापयेत् । तच्च रक्षसामपघाताय भवति ।

पश्चिमादिशि स्थापितस्य मध्यमपरिधेर्दक्षिणोत्तरपरिधिभ्यां संस्पर्शनं विधत्ते—
संस्पर्शयतीति । परिधीनां समीचीने स्पर्शे सति रक्षसां भवेष्टुं छिद्रा-
भावादाग्निसमीपे संचारो न भवति ।

दिक्त्रयदृष्टान्तेन पूर्वस्यामपि दिशि प्रसक्तं परिधिं वारयति—

न पुरस्तादिति । रक्षसामपघातः परिधेः मयोजनं, तच्चाऽऽदित्योदयेनैव
तिष्ठति । आग्नेय्यामैशान्यां चाऽऽधारसमिधोः स्थापनं विधत्ते—

ऊर्ध्वं समिधाविति । दक्षिणोत्तरपरिधोरग्नेदेशे स्थापनीये ते ऊर्ध्वे ।
तेन स्थापनेन दिक्त्रयदृष्टय इवाूर्ध्वदेशेऽपि रक्षसामपघातो भवति ।

तयोर्दक्षिणसमिधः स्थापने मन्त्रकाण्डाम्नातं वीतिहोत्रं त्वा क्व इति मन्त्रं
विधत्ते—

यजुषाऽन्यामिति । स्त्रीपुरुषयोरिव समन्त्रकामन्त्रकषोः परस्परं वैतक्षण्या-
न्मिथुनत्वम् । समिधो द्वित्वं प्रशंसति—

द्वे एति । प्रायश्चित्तरूपेण स्कन्धानुमन्त्रणं विधत्ते—

ब्रह्मवादिन इति । हविषः स्कन्दने सति यज्ञस्य विनाशेन यो यजमानो
विनाशाभिमुखो भवति स कथं तत्परिहारेण वसुमत्तरो भवेदिति' पश्चवादिभिः
पृष्टो बुद्धिमानुत्तरं ब्रूते—त्रिभिरेतैर्मन्त्रैः स्कन्धमनुमन्त्रयेतेति । भूत्यादयो देवता-
विशेषा अग्निभ्रातरो वा तेभ्यः स्वाहेति यदनुमन्त्रणं तेन यज्ञस्याप्यात्यां
*विनाशं प्राप्य यजमानो वसुमत्तरो भवति । यस्मादप्यं भूपत्यादिका भूयसी-
र्देवताः प्रीणयति तस्माद्युक्तं तस्य वसुमत्तरत्वम् । अथोपांशुयाजं विधत्ते—

जामि वा इति । यदन्वश्चावनुक्रमगतावाग्नेयाग्नीषोमयिपुरोडाशौ स्याता-

*अत्र स. पुस्तके विनाशमप्राप्येति पाठः । स केवले भ्रान्त्या शोधनकर्त्रा कल्पित
इति प्रतिभाति ।

मेतेन यज्ञस्य जान्वाल्स्याप क्रियते । अत्र आलस्यपरिहाराय तयोः पुरोडाश-
योर्मध्य उपांगुयाज यजेत् । किञ्च पुरोडाशद्रव्यक एको याग आज्यद्रव्य-
कोऽपर इति मिथुनत्वम् । अथ स्विष्टकृत् विधत्ते-

अग्निर्मुष्मन्निति । पुरा कदाचिदग्निः स्वर्गे स्थितः, यमस्तु भूलोके, तदा
मनुष्यणां पाकादिनिष्पादनाभावात्पितृणां राजामावाचाग्निमययोर्विपरिवर्तनं कर्तुं-
मिच्छावन्तो देवा आगच्छतेति परस्परमाहूयान्नाद्येनोत्कीचेन तमग्निं भूलोके
समागन्तुमुपच्छन्दितवन्तः । पितरस्तु राज्येनोत्कीचेन यमं स्वर्गलोके गन्तुं
प्रलोभितवन्तः । यस्मादेवं तस्माद्देवानां मध्येऽग्निरन्नादो बहवन्मक्षकोऽभूत् ।
यमश्च पितृणां राजाऽभूत् । य एतदुभयं वेद स मरुष्टराज्यमन्नाद्यं च प्राप्नोति ।
ततो देवास्तस्मा अग्नये भागं दत्तवन्तः । कोऽसौ भागः, यजमाना अग्नये
स्विष्टकृते यज्ञविरवद्यन्ति सोऽस्य भागः । तस्मादग्नये स्विष्टकृतेऽवद्येत् । तथा
सति तदग्नये दत्तेन भागेन रुद्रं क्रूरमग्निं समृद्धं करोति ।

यदुकं सूत्रकारेण-“ सर्वेषां हविषामुचाराधार्त्सकृत्सकृदवद्यति स्विष्टकृते ”
इति । तदेतद्विधत्ते-

सकृदिति । एक एव रुद्र इति श्रुत्यन्तरात्सकृदवदानसदृशो रुद्रः । येय-
मैशानी सैवैषा रुद्रस्य दिक् । सा चोचरमागवर्तिनी । तस्मादुचाराधार्त्सकृदवदानेन
स्वकीयायामेव दिशि रुद्रं निःशेषेण तोषयति ।

इतरहविषामिव सकृदभिघारणं प्राप्तमपवदति-

द्विरभिघारयतीति । उपस्तरणमेकं हविरवदानं द्वितीयं द्विरभिघारणं चान्वव
इति चतुरवत्तं संपद्यते ।

यदुकं सूत्रकारेण-“ उत्तरार्धपूर्वार्धे जुहोत्यसंसृष्टामिनराभिराहवितिः ”
इति, तदेतद्विधत्ते-

पशवो वा इति । पूर्वाः पुरोडाशाद्याहृतयः पशुस्वरूपाः पशुवदिष्टार्धपाप-
कत्वात् । अयं त्वग्निः क्रूरत्वाद्गुह्यः । यदि पूर्वा आहुतीरभिसंबध्य तासामुपरि
जुह्यात्तदा पशुसर्वाभ्यानुकाय रुद्राय प्रपच्छेत् । ततो यजमानोऽपशुः स्यात् ।
तस्मात्पूर्वा आहुतीः परितपज्य दूरे जुह्यात् । एवं होमः पशूनां संरक्षणाय
भवति ।

(उपांशुयाजम्विष्टकृद्भिधानम्)

अत्र मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ उपांशुयाज इ (मि)थेषोऽनुवाङोऽत्राधवा विधिः ।

विष्ण्वादिवाक्ये विस्पष्टविधेरस्यानुवादता ॥

जामित्वाक्केरन्तराल उपांशुगणके विधौ ।

सत्यर्थवाङो विष्ण्वादिस्तद्रूपं ध्रौवमन्त्रतः ॥

दशपूर्णमामयोः श्रूयते—“जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावु-
पांशुयाजमन्त्रा यजति” इति । “विष्णुरूपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपां-
शु यष्टव्योऽजामित्वायाम्रीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाय” इति [च] । तत्र विष्ण्वा-
दिवाक्येषु विहितस्य यागत्रयसमुदायस्यानुवाङो जामि वा एतदिति वाक्यामिति
चेन्न । आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशद्वयनैस्तयैकतस्य जामित्वदोषस्य वाक्योपक्रम
उपन्यासात्पुरोडाशयोरन्तराले किञ्चिद्विधित्सितम् । न हन्तरालगुणविशिष्टं विधेयं
विष्ण्वादिवाक्येषु प्रतीयते । पूर्ववाक्ये तु तत्प्रतीयत इति विधायकं तद्वाक्यम् ।
न चात्र यजतीति वर्तमाननिर्देशः शङ्कनीयः । पञ्चमलकारस्याऽऽश्रयणात् ।
अन्तरालकालवदुपांशुत्वगुणस्यापि विशेषणत्वात्तद्विशिष्टकर्मण उपांशुयाजनाम-
कत्वम् । सत्येवं गुणद्वयविशिष्टकर्मण्याद्येन वाक्येन विहिते विष्ण्वादिवाक्य-
मर्थवादः स्यात् । न चात्र विहितयागानुवाङ्गेन देवताविधिः शङ्कनीयः । समा-
धातव्येन जामित्वदोषेणोपक्रमाद्जामित्वेन समाधानेनोपसंहाराच्च । जामि वा
इत्यादेरजामित्वायेत्यन्तस्य सर्वस्य महावाक्यस्यैकवाक्यत्वप्रतीतिः । न खल्वेक-
स्मिन्वाक्ये विधेयबाहुल्यं संभवति । न चात्र विधित्सितस्योपांशुयाजस्य द्रव्या-
भावः । ध्रौवस्यैव द्रव्यत्वात् । नापि देवताया असंभवः । नानाशाखासूयांशु-
याजक्रमे पठित्तैर्विष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीयमन्त्रैर्विकल्पेन देवतात्रयस्य प्रतीयमा-
नत्वात् । तस्माद्यजनीत्येतद्विधायकम् ।

दशमाध्यायस्यान्तिमपादे चिन्तितम्—

“ उपांशुयाजे यत्किञ्चिद्द्रव्यमाज्यमुताग्निमः ।

विशेषानुक्तितो मैवं ध्रौवाज्यस्य विधानतः ॥

(उपांशुयाजस्विष्टकृद्भिधानम्)

“ उपांशुयाजमन्तरा यजाति ” इत्यत्र द्रव्यविशेषस्थानुक्तत्वाद्वैच्छिकं द्रव्य-
मिति चेन्न । आज्यस्य श्रुतत्वात् । तावन्नूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव तावुपांशु शौण-
मास्यां यजन्निति श्रुतम् । न चैवमप्यनिमतं यत्किञ्चिदाज्यं स्यादिति शङ्कनी-
यम् । श्रीवस्य विहितत्वात् । “ सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृसते । यद्भ्रूवापाया-
ज्यम् ” इति विहितम् । विध्यश्रवणेऽपि श्रीवाज्यस्य समयोजनत्वाय
विपरिणामः कर्तव्यः । तथैवान्यच्चिन्वितम्-

“ तत्र यः कोऽपि देवैः स्यात्तान्त्रिको वाऽग्निमो भवेत् ।

अविशेषात्प्रकरणान्त्रिकोऽत्र नियम्यते ” ॥

तत्रोपांशुयाजे या काचिद्देवता स्यात् । विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादेर्यवा-
द्वेनाविभाषकत्वात्, अन्यस्य च देवताविधेरदर्शनात्, यागेन देवतामात्र-
स्यैव कल्पनाच्च । मैवम् । उपांशुयाजस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितत्वाद्दर्शपूर्ण-
मासतन्त्रमध्यपठित एव कश्चिद्देवः प्रत्यासरयोपांशुयाजे नियम्यते ।

तथैवान्यच्चिन्वितम्-

“ कोऽपि देवस्तान्त्रिकेषु नियतो वा तदाऽपि किम् ।

प्रजापतिरुताग्निः स्यादग्नीषोमावृतापि वा ॥

विष्णुर्धृद्वाऽग्निमुत्सृज्यं विकल्प्यं देवतात्रयम् ।

कोऽप्यत्रानियमान्मैवमुपांशुत्वादिपन्त्रणात् ॥

प्रजापतिरुपांशुत्वान्न तूष्णींभावयोगतः ।

अग्निर्भुत्वत्वतो मैवं तद्याज्यादेरपाठतः ॥

अग्नीषोमौ तदुक्तेर्नो तत्र कालविधानतः ।

विष्णुर्माज्यादितस्तत्र प्राजापत्योक्तिबाधनात् ॥

याज्यात्रैविध्यतः प्राजा विकल्पन्तेऽत्र देवताः ।

विधिशेषार्थवादेऽपि प्राप्तं त्रयमनूयते ” ॥

तान्त्रिकदेवेषु नियामकाभावाद्यः कोऽपीति चेन्न । वक्ष्यमाणानामुपांशुत्वा-
दीनां नियामकत्वात् । “ यत्किञ्चित्प्राजापत्यं यज्ञे कियते, उपांशुदेव तत्क्रियते ”
इतिवचनादुपांशुत्वधर्मसाध्येन प्रजापतिदेवतेति चेन्न । प्रजापतिं मनसा ध्याये-
दिति विधेस्तूष्णींभावस्यैव प्रजापतिधर्मत्वात् । प्रथमयागदेवत्वेन मुत्पत्वादिभिर्दे-

(उपांशुयाजस्विष्टकृद्भिधानम्)

वतेति चेन्न । तदुपांशुयाजक्रमेऽग्निविषययाज्याद्यपाठात् । तावब्रूतामित्यादिपूर्वो-
दाहववाक्यादग्नीषोमौ देवतेति चेन्न । तस्य वाक्यस्य पौर्णमासीकालविधाय-
कत्वात् । कस्यांचिच्छास्त्रायामुपांशुयाजक्रमे वैष्णवयाज्यापुरोनुवाक्ययोः पाठा-
द्विष्णुर्देवतेति चेन्न । तथा सति शास्त्रान्तरप्रोक्तयोः प्राजापत्ययाज्यापुरोनुवा-
क्ययोर्बाधः प्रसज्येत । तस्मान्नानाशास्त्रासु पठिताभ्यां विष्णुप्राजापत्यग्नीषोमर्वि-
षयाम्भ्यां याज्यापुरोनुवाक्याभ्यां प्राप्तास्त्वित्तो देवता विकल्पन्ते । अत
एवोपांशुयाजविधिशेदेऽर्थवादेऽप्येतदेव प्राप्तं देवतात्रयमनूद्यते—“ विष्णुरुपांशु
यष्टव्योऽजामित्वाय प्राजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायाग्नीषोमोवुपांशु यष्टव्या-
वजामित्वाय ” इति । तस्माद्देवताविकल्पः सिद्धान्तः ।

तत्रैवान्याच्चिन्तितम्—

“ दशांदिवां तस्य कालो दश एवान्य एव वा ।

द्विपुरोडाशसांनिध्यादाद्यो दशोऽग्निवोऽग्रतः ॥

विष्णुयाज्योक्तो युक्तो मध्यमः पूर्णिमाविधेः ।

स एव कालो याज्याया उत्कर्षः पूर्णिमादिने ॥”

“ जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशवुपांशुयाजमन्तरा यज-
त्यजामित्वाय ” इति पुरोडाशयोर्मध्येऽसौ यागो विहितः । पुरोडाशौ च
पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमिषौ । अमावास्यायामाग्नेयैन्द्राग्नौ । ततो द्विपुरोडाशसं-
निधेः समानत्वाद्दशः पूर्णिमा चेत्युभयमपि तस्योपांशुयाजस्य काल इत्याद्यः
पक्षः । अमावास्यां प्रकृत्य याज्याकाण्ड आग्नेययाज्याया ऊर्ध्वमैन्द्राग्नयाज्याया
अधस्ताद्वैष्णवयाज्यायाः पाठात्मकरणस्य संनिधितः प्रबलत्वाद्दश एव काल
इति मध्यमः पक्षः । तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव तावुपांशु पौर्णमास्यां यजान्ति
पौर्णमास्यास्तत्कालत्वेन विधानाद्वाचनिकस्य च विधेः प्रबलत्वात्पौर्णमास्येव
कालः । तथा सति वैष्णवयान्या प्रकरणादुत्कृष्यताम् । तत्रैवान्याच्चिन्तितम्—

“ पुरोडाशैक्ययुक्तायां पौर्णमास्यामयं न हि ।

स्याद्वा नास्त्यन्तरेत्युक्तेर्लक्ष्ये कालेऽस्ति शङ्खवत् ” ॥

सोमात्प्राग्ग्नीषोमीयपुरोडाशरहिता केवलाग्नेयपुरोडाशयुक्ता पौर्णमासी
भवति । स सोमेनेष्ट्वाऽग्नीषोमिषो भवतीति वाक्येनाग्नीषोमयोः सोमोत्तरकाली-

नत्वावगमात्तस्याप्यमुपांशुयाजो यागो नास्ति । कुनः । उपांशुयाजमन्तरा
 यजतीति पुरोडाशान्तरालकालस्य गुणत्वेन विधानादिति प्राप्ते ब्रूमः—
 किं यागे पुरोडाशावन्तरालकालस्य विशेषणभूनावुतोपलक्षणीभूती । नाऽऽद्यः ।
 अन्तरालवत्तद्विशेषणपोरप्युपांशुयाजगुणत्वमसङ्गात् । न चैतद्युक्तम् । उपांशु-
 याजवत्तपोरपि स्वातन्त्र्येणैव फलान्वयात् । द्वितीये तु शङ्खन्यापिनोपलक्षक-
 स्वामीपोरपिपुरोडाशस्याभावेऽप्युपलक्षिते काले यागोऽस्ति । यथा शङ्ख-
 ध्वनिवेद्यायां राजसेवार्थं प्रतिदिनमागन्तव्यमित्युक्ते कस्मिंश्चिद्दिने शङ्खं धमतः
 पुरुषस्याभावेनोपलक्षकस्य ध्वरेरभावेऽप्युपलक्षिते तस्मिन्काले सेवकः समाग-
 ञ्छति तथाऽत्रापि द्रष्टव्यम् । यदि तत्र कालोपलक्षकमन्यदेव व्यापारसूर्यगत्या-
 दिकं संभाव्येत तर्हात्रापि संभवत्येवाऽऽग्नेयपुरोडाश उपलक्षकः । तस्मादेकपुरो-
 डाशायामपि पौर्णमास्यामस्त्युपांशुयाजः ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ उपांशुयाजद्रव्येण शेषकार्यं भवेन्न वा ।
 भवेद्धविर्भ्यः सर्वेभ्य इत्युक्त्या प्रापितत्वतः ॥
 उक्ताज्यद्रव्यशेषस्तु भाव्युपस्तरणादिकृत् ।
 अतो न मतिपक्षहः शेषकार्यं ततः कथम् ॥ ”

ध्रौवादाज्यादुपांशुयाजार्थमवदाने कृते तच्छेषेण ध्रौवेण स्विष्टकृदादिकं
 शेषकार्यं कर्तव्यम् । कुतः । “ तद्यत्सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यति ” इति
 वाक्येन प्रापितत्वादिति चेन्नैवम् । कृतार्थद्रव्यशेषो ह्युपयोगापेक्षः पतिपात्ति-
 महति । ध्रौवं स्वाज्यं न कृतार्थम् । तेन कर्तव्यानां भविष्यतामुपस्तरणादीनां
 सङ्गावात् । तस्मान्न तेन शेषकार्यं भवति ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ स्विष्टकृत्संस्कृतौ क्षीण उतापूर्वापयोग्यपि ।
 प्रयोजनैक्यमेकस्मिन्पुत्रं कर्मण्यतः क्षयी ॥
 मन्त्रेण देवसंस्कारः प्रक्षेपाद्द्रव्यसंस्कृतिः ।
 त्यागाद्पूर्वमुत्पन्नं प्रधानापूर्वम् च तत् ॥ ”

(उपांशुयाजस्विष्टकृदभिवानम्)

योऽयं स्विष्टकृद्यागः सोऽयमुपयुक्तहविःशेषसंस्कार इत्यविवादम् । तत्र संस्कारस्य दृष्टप्रयोजनत्वेनाचर्यभावे सति तावतैवोपक्षीणः स्विष्टकृद्यागो नापूर्व-
स्योपकरोति । नद्येकस्मिन्कर्मणि प्रयोजनद्वयं युक्तमिति प्राप्ते ब्रूमः—कर्मण एक-
त्वेऽप्यंशभेदात्प्रयोजनभेदो न विरुध्यते । मन्त्रपाठो द्रव्यप्रसरो देवतोद्देशेन
त्यागश्चेति त्रयोऽंशाः । तत्र त्यागेन परमापूर्वोपयुक्तमवान्तरापूर्वमुत्पद्यते ।
तस्मात्स्विष्टकृदुभयार्थः । एवमन्त्यप्रयाजपशुपुरोडाशावप्युदाहार्यौ ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ प्रयोजकः स्विष्टकर्त्तिकं पुरोडाशोत्तरार्थयोः ।

यद्वा प्रयुक्तोपजीवी स्यादाद्यः स्वस्य सिद्धये ॥

उत्तरार्धेतिशब्दस्य प्रकृताकाङ्क्षणे मति ।

अग्न्याद्यर्थं पुरोडाशमुपजीव्यैव वर्तताम् ॥

दशपूर्णमासयोः श्रूयते—“ उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्यसि ” इति । सोऽयं
स्विष्टकृद्यागः कस्यचिन्नूतनस्य पुरोडाशस्य तदुत्तरार्धस्य च प्रयोजकः । तदुभ-
याभावे स्वसिद्धयभावादिनि चेन्नैवम् । उत्तरशब्दोऽर्थशब्दश्च सर्वनामत्वा-
द्भागवाचित्वाच्च प्रकृतं कंचिद्भागिनमाकाङ्क्षतः । अग्न्यादिदेवतार्थः पुरोडाशः
प्रकृतो मागवांश्च । तस्मात्तपेवोपजीव्य स्विष्टकृद्यागः प्रवर्तते न त्वन्यस्य
प्रयोजकः । तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ शेषात्स्विष्टकृदेकस्मात्सर्वेभ्यो वैकनः कृतेः ।

शास्त्रार्थसिद्धिः सर्वेभ्यः कार्यः संस्कारसाम्यतः ” ॥

दशपूर्णमासयोः श्रूयते—“ शेषात्स्विष्टकृते समवद्यसि ” इति । तत्राऽऽग्ने-
यादीनां त्रयाणां हविषां मध्ये यस्य कस्यचिदेकस्य हविषः शेषाद्ब्रह्मात्म्यं,
तावदेव शास्त्रार्थानुष्ठानसिद्धेरिति चेन्नैवम् । उपयुक्तं हविः संस्कर्तुमिदमवदी-
यते । संस्कारश्च सर्वेष्वपि हविःषु नमानः । तस्मात्सर्वेभ्यो हविःशेषेभ्यः
स्विष्टकृदनुष्ठेयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहितामाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठमपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(इहोपाह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

(अथ द्वितीयाष्टके षडप्रपाठके सप्तमोऽनुशाकः) ।

मनुः पृथिन्या यज्ञिर्यमैच्छत्स घृतं निषि-
 क्रमविन्दुत्सोऽन्नवीत्कोऽस्येश्वरो यज्ञेऽपि कर्तो-
 रिति तावद्भूतां मित्रावरुणौ गीरेवाऽऽवमी-
 श्वरी कर्तोः स्व इति ती ततो गा५ समैर्यता५
 सा यत्रयत्र न्यक्रामत्ततो घृतमपीड्यत् तस्मा-
 वघृतपद्यच्यते तद्रस्यै जन्मोपहृत५ रथंतर५
 सह पृथिन्येत्याह (१) इयं वै रथंतरमिमा-
 मेव सहान्नाद्येनोप ह्वयत् उपहृतं वामदेव्य५
 सहान्तरिक्षेणेत्याह पशवो वै वामदेव्यं पशू-
 नेव सहान्तरिक्षेणोप ह्वयन्त उपहृतं बृहत्सह
 दिवेत्याहिरं वै बृहदिरभिव सद् दिवोप ह्वयत्
 उपहृताः सप्त होत्रा इत्याह होत्रा एवोप
 ह्वयत् उपहृता धेनुः (२) सहर्षमेत्याह मि-
 थुनमेवोप ह्वयत् उपहृतो भक्षः ससेत्याह
 सोमपीथमेवोप ह्वयत् उपहृतांश्च हो इत्या-
 हाऽऽत्मानमेवोप ह्वयत् आत्मा ह्युपहृतानां
 षसिष्ठ इडामुप ह्वयते पशवो वा इडां पशूने-
 वोप ह्वयते चतुरूपं ह्वयते चतुष्पादो हि
 पशवो मानवीत्याह मनुर्हेताम् (३) अग्नेऽ-
 पश्यद्घृतपदीत्याह यदेवास्थै पदाद्घृतमपी-
 ड्यत् तस्माद्देवमाह मैत्रावरुणीत्याह मित्राव-
 रुणौ एन५ समैर्यतां ब्रह्म देवच्छतमुपहृत-

(इन्द्रोपाह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

मित्याह ब्रह्मैवोप ह्वयते देव्या अध्वर्ध्व उप-
हृता उपहृता मनुष्या इत्याह देवमनुष्याने-
वोप ह्वयते य इमं यज्ञमवान्ये यज्ञपतिं वर्धा-
नित्याह (४) यज्ञाय चैव यजमानाय
चाऽऽग्निपमा शास्त उपहृते धावापृथिवी
इत्याह धावापृथिवी एवोप ह्वयते पूर्वजे
ऋतावरी इत्याह पूर्वजे हेते ऋतावरी देवी
देवपुत्रे इत्याह देवी हेते देवपुत्रे उपहृतोऽयं
यजमान इत्याह यजमानमेवोप ह्वयत उच-
रस्यां देवयज्यायामुपहृतो भूयसि हविष्करण
उपहृतो दिव्ये धामन्नपहतः (५) इत्याह
प्रजा वा उत्तरा देवयज्या पशवो भूयो हवि-
ष्करणं सुवर्गो लोको दिव्यं धामेदमसीदम-
सित्येव यज्ञस्य प्रियं धामोप ह्वयते विश्व-
मस्य प्रियमुपहृतमित्याहाच्छ्वदकारमेवोप
ह्वयते (६) ॥

(आह धेनुरेतां वर्धानित्याह धामन्नपहतश्चतुस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(इडोपाह्वानविहितमन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

१ (अथ द्वितीयकाण्डे षड्मपाठके गणमोऽनुवाकः) ।

उवाञ्छयाजः पष्टेऽग्निमस्तिरष्टरुच नमीरितः ।

आध्वर्यवं समाप्याथ होत्रशेषो निरुप्यते ॥

तत्रास्मिन्सप्तमानुवाक इडोपाह्वानविहितमन्त्रव्याख्यानं च प्रस्तूयते । मन्त्रास्तु मन्त्रकाण्ड एव समाप्ताताः—

“उपहृतं रथंतरं सह पृथिव्या । उप मा रथंतरं सह पृथिव्या हवताम् । उपहृतं वामदेव्यं सहान्तरिक्षेण । उप मा वामदेव्यं सहान्तरिक्षेण हवताम् । उपहृतं बृहत्तह दिवा । उप मा बृहत्तह दिवा हवताम् । उपहृताः सप्त होत्राः । उप मा सप्त होत्रा हवताम् । उपहृता धेनुः सहर्षमा । उप मा धेनुः सहर्षमा हवताम् । उपहृतो भक्षः तत्त्वा । उप मा भक्षः तत्त्वा हवताम् । उअहृताः ३ हो । इडोपहृता । उपहृतेडा । उपो अस्मात् इडा हवताम् । इडो-पहृता । उपहृतेडा । मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी । ब्रह्म देवैरुतमुपहृतम् । देव्या अध्वर्यव उपहृताः । उपहृता मनुष्याः । य इमं यज्ञपवान् । ये यज्ञपतिं वर्धान् । उपहृते यावापृथिवी । पूर्वजे ऋतावरी । देवी देवपुत्री- । उपहृतोऽर्धं यजमानः । उत्तरस्यां देवपञ्चामामुपहृतः । भूपति हविष्करण उपहृतः । दिव्ये धामनुपहृतः । इदं मे देवा हविर्जुपन्तामिति तस्मिन्नुपहृतः । विश्वमस्म पिय-मुपहृतम् । विश्वस्य पियस्योपहृतस्योपहृतः ” [वा० का० ३ प० ५ अ० ८] इति ।

एतद्विनियोगं यौवापनो दर्शयति—“ उक्ता इडाया जपास्तानुपाःशक्त्यो-
च्चैरुपहृत उपहृतेडेति प्रतीचीभिडोपहृतेति पराचीम् ” इति । अस्यायमर्थः—
गोशरीररूपामा इडाया देव्या जपा वेदे स्पष्टं प्रोक्ता उपहृतं रथंतरमित्येवमा-
रम्योपहृताः ३ हो इत्येवमन्ताः । तान्मन्त्रानुपांशु जपेत् । तत् ऊर्ध्वभिडोपहृते-
त्यादिकमुचैः पठेत् । उपहृतशब्दस्य प्रथमप्रयोगे+पीडा प्रतीचीनमृत्वा मवति ।
चरमप्रयोगे पराचीनमुखेत्युच्यते इति ।

तानेतान्मन्त्रान्ध्याचित्यासुरादाविडाजन्मप्रकारं दर्शयति—

मनुः पृथिव्या इति । पुरा कदाचिन्मनुः पृथिव्या उपरि यज्ञार्थं किं द्रव्यमस्तीति

(इडोपाह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः) 12642 €

सर्वत्रान्वेषणमकरोत् । अन्विष्य च तत्र गोः पादाङ्कितेषु भूपदेशेषु निषिकं शृतं
 लब्धवान् । लब्ध्वा च देवानामग्रे स एवमब्रवीत्—अस्या गोः पदेषु स्थितस्य
 श्रुतरम स्वरूपं यथा लौकिकभोजनादिषूपयुक्तं तथा यज्ञेषूपयुक्तं कर्तुं कः
 समर्थ इति । तच्छ्रुत्वा तत्र स्थितौ मित्रावरुणौ मनुं प्रत्यनुतापुं—किं गोः
 कार्पभूतेन श्रुतेन, तत्कारणभूताया गोरेव यज्ञाङ्गभावं कर्तुमावां समर्थौ स्व
 इति । एवमुक्त्वा तौ तत् ऋध्वं तामिडास्त्वां गां भूमौ समैरपतां समानपताम् ।
 सा च गौर्भूमौ यत्र यत्र नितरां पादं प्रक्षिपन्ती तत्र तत्र गोपदाङ्किते भूम-
 देशे घृतं निष्पीडितमासीत् । यस्मादस्याः पादेभ्यो शृतं निर्गतमासीत्तस्मा-
 दिदं श्रुतपदीति प्रसिद्धाऽभत् । एवमस्या इडामा यज्ञभूमौ जन्म संपन्नम् ।
 अथ मन्त्रं व्याचष्टे—उपहृतमिति ।

B. R. (249/649) 12181

रथंतरं साम्, तत्पृथिव्या सह मयोपहृतं समीपे यथा तिष्ठति तथाऽऽह्वानं
 ऋतमित्यर्थः । एतन्मन्त्रगनरथंतरशब्देन भूमिरुपलक्ष्यते । यथा षट्त्सु पृथस्तोत्रेषु
 रथंतरं सामाऽऽद्यं तथा त्रिषु लोकेषु भूमिराद्या । मन्त्रगतेन पृथिवीशब्देन
 तत्कार्पमन्त्राद्यमुपलक्ष्यते । तथा सत्यन्वाद्येन सह भूमिरुपहृतेऽप्येवं मन्त्रवाक्य-
 स्वार्थः । एवमुत्तरेऽपि मन्त्रा अनुद्य न्यारूपायन्ते ॥

तत्र सामविशेषवाचिना सामदेव्यशब्देन तत्सामताभ्याः पशव उपलक्ष्यन्ते ।
 तदेतद्दर्शयति—

उपहृतमिति । इराशब्दवाच्यां बृष्टिस्तत्तंबन्धि बृहत्तामैरं बृष्टेर्बृहत्तामता-
 ष्वत्वादित्येतमर्थं दर्शयति—

उपहृतमिति । आश्रलायनेन ये होत्रका दर्शिता होता प्रशास्ता ब्राह्मणा-
 च्छंती पोता नेष्टाऽऽग्नीध्रोऽच्छावाक इति, तदुपह्वानपरत्वं दर्शयति—

उपहृता इति । सहर्षमेति श्देन सूचितमर्थं दर्शयति—

उपहृतेति । मक्षः सत्त्वैत्यनेन स्वोपकारकसोमपानमुपलक्ष्यत इति, दर्शयति—

उपहृत इति । होशब्दः मयुक्तः स्वरूपवाचीत्येतद्दर्शयति—

१ स. 'म—किमनेन गोः । २ स. 'ति यद्रथं' । ३ स. 'स्तोत्रसामसु र' । ४ स. 'त्वेव
 म' । ५ स. 'न्या पुष्टि' । ६ स. 'र पुष्टे' ।

(इहोपाख्यानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

उपहृतां ३ इति । उपहृतशब्दे रङ्गान्मुक्तिदूरादाह्वानस्य घटनेनाऽऽदरात् ।
आत्मन उपह्वाने प्रयोजनं दर्शयति-

आत्मा ह्येति । यस्मादिहाऽऽह्वानानां रथंतरपृथिव्यादीनां भक्षः सत्वेत्यन्तानामुपवासाधितुल्य आत्मा, तदधीनत्वादितरोपह्वानस्य, तस्मादात्मनोऽप्युपह्वानं कर्तव्यम् ।

इहोपह्वेत्यारभ्य मानवीत्येतस्मात्प्राचीनस्य वाक्यसमूहस्य तात्पर्यं दर्शयति-
इहामुपेति । इहाशब्देन गोगरीरधारिणी देवतोच्यते । तस्या उपह्वानमिहो-
पह्वेत्येवादिवाक्येन कुर्यात् । इहायाः पशुरूपात्वात्तदुपह्वानेन पशुप्राप्तिर्भवति ।
आरोहावरोहरूपयोर्वाक्ययोर्द्विरावृत्तत्वाच्चतुर्वारमुपह्वानं संपद्यते । पशूनां चतुष्पदत्वा-
देवदुपपन्नम् । तपोरावृत्त्या मध्ये सप्तमिहाऽस्मानुपह्वयतामित्येतदिहादेशतामाः
प्रायेणा स्वस्मिन्देववानुग्रहार्थम् ।

मनुः पृथिव्या इत्यस्मिन्नुपाख्याने मानवीत्यादिशब्दार्थः प्रसिद्ध इत्येत-
द्दर्शयति-

मानवीत्याह्येति । पुरा देवैर्निष्पादितमिहोपह्वानरूपं यत्परिवृत्तं (ठं) कर्म
तस्योपह्वानं दर्शयति-

ब्रह्म देवेति । अभिनौ हि देवानामध्वर्युं आस्तामित्यादिभ्रूतिषु श्रुता ये देव्या
अध्वर्यवो ये च दृश्यमाना मानुषास्तेषामुपह्वानं दर्शयति-

देव्या इति । पूर्वोक्ता देव्या मानुषाश्च येऽध्वर्यवस्ते सर्वेऽपि यज्ञमपन्तु
मज्जति च वर्धयन्तिवत्येवमाशीःपरतां दर्शयति-

य इमामिति । उपहृतः रथंतरः सह पृथिव्येतन्न यथा पृथिवीशब्दोऽल-
लक्षणे नात्र तथा द्यावापृथिवीशब्दार्थे किन्तु स्वाधंपरमित्येतदर्थमिति-

उपहृते इति । ते च द्यावापृथिव्यौ देवैतिर्यद्मनुष्याद्युत्पत्तेः पूर्वमेषोमजे,
कृतशब्दाच्चो यज्ञोऽनयोर्वत इति कृतावर्षी, नैते केवलमृत्विगादित्ये किन्तु
वेद्यौ, देवाः पुत्रा तयोस्ते देवपुत्रे इत्येतां विशेषणार्थात्सिद्धिं दर्शयति-

१ स. शब्दाद् । २ क. घ. ड. च. 'नस्यामेताद्' । ३ स. 'स्मादुपहृ' ।

४ स. यत्कर्म । ५ क. घ. ड. च. 'वी नाचकी किं' ।

(इडोपाह्वानविधितन्मन्त्रव्याख्यानयोः प्रस्तावः)

पूर्वजे इति । यजमानः प्रस्तर इत्यादिवदत्र यजमानशब्दो नार्थान्तरलक्षक इत्येतद्दशयति—

उपहृतोऽयमिति । येषां देवयज्यादनामर्थं यजमानोपह्वानं तानेतान्वि-
स्पष्टं दशयति—

उत्तरस्यामिति । सोमयागादित्वाया उत्तरेदेवयज्यायाः प्रजाहेतुत्वेन प्रजात्वम् । अस्यामेवष्टौ बहुहविःसंपादकस्य पशुहेतुत्वेन पशुत्वम् ।

इदं मे देवा हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहृत इत्यस्य स्पष्टार्थस्य मन्त्रवाक्यस्य विवाक्षितं वात्पर्यं दशयति—

इदमसीति । इदं प्रवर्तमानं मदीयं हविर्देवा जुषन्तामिति वक्तुं तस्मिन्दश-
पूर्णमासकर्मणि यजमान उपहृत इत्येतावदेव न भवति किंत्विदं निरूढपशुब-
न्धरूपं कर्म चिकीर्षुरसि सोमयागरूपमिदं कर्म चिकीर्षुरसीत्येवं सर्व-
कर्मानुष्ठानविवक्षया यज्ञस्य मियमिदं धाम स्थानं प्रति यजमान उपहृतपते ।
सर्वकर्मविवक्षाद्येतानार्था वीप्सा ।

अन्यद्यजमानस्य यत्प्रियं तत्सर्वंमूपहृतं, तस्य चोपहृतस्य सर्वस्य प्रियस्य
स्वामी यजमान उपहृत इत्यनेनोपाह्वानस्य न्यूनतां विचार्य संपूर्णता संपद्यत
इत्येतद्दशयति—

विश्वमस्येति । अपेक्षितस्यार्थस्य प्रच्छादनेनानुष्ठानवैयर्थ्यं छान्दकार-
स्तद्यथा न भवति तथैवैनं यजमानमुपहृतवान्भवति ।

अत्र भीमांसा ।

भवमाभ्यापस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ ऊसो यज्ञपतिर्नो वा वृद्धचर्थोत्साहतोऽग्निमः ।

प्रत्यक्षोक्त्या कृत्स्नमन्त्र इडार्थो नोहनं ततः” ॥

दशपूर्णमासपोरिडोपाह्वानमन्त्रे वाक्यमेतदान्नापते—“ दैव्या अश्वयंश् उप-
हृताः । उपहृता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान् । ये यज्ञपतिं वर्धन् ” इति ।
ये दैव्या अश्वयंशो यज्ञमवान्ति ये च मनुष्या यज्ञपतिं वर्धयन्ति ते सर्वेऽप्यत्रो-
पहृता इत्यर्थः । अस्मिन्वाक्ये यज्ञपतेरभिवृद्धिकथनेनोत्साहजननेन समवेतोऽर्थः
प्रतीयते । तव इडोपह्वानमन्त्रात्पृथक्कृत्यामिवृद्धयर्थे जपे यज्ञवाक्यमिदं लि-

ज्ञेन विनियुज्यताम् । तथा सति सत्रे यज्ञपतीनां बहुत्वाद्बहुवचनान्तर्गता यज्ञ-
पतिशब्द कहनीप इति प्राप्ते ज्ञमः--पत्यक्षश्रुत्या कृत्स्नो मन्त्र इहोपेह्वाने
विनियुक्तः । एकवाक्यत्वं च कृत्स्नगन्त्र उपलभ्यते । प्रकरण चेदमिहायाः ।
अतः श्रुतिवाक्यप्रकरणैर्विरोधान्न लिङ्गविनियोगः संभवति । तदभावे च यज्ञ-
पतिवृद्धिमतिपादकमथान्तरवाक्यमिहाप्रतिपादकेन महावाक्येन सहैकवाक्यतापेक्ष-
मिहा प्रशंसति । प्रशंसा चैकवचनान्तेनापि यज्ञपतिशब्देन सिध्यतीति नास्ति
सत्रे तदूहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवव्याख्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठ्यपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

पशवो वा इहा स्वयमा दत्ते काममेषाऽऽ-
त्मना पशूनामा दत्ते न ह्यन्यः कामं पशूनां प्रय-
च्छति वाचस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह
वाचमेव भागधेयेन प्रीणाति सदसस्पतये त्वा
हुतं प्राश्नामीत्याह स्वगाकृत्यै चतुरवत्तं भवति
हविर्वै चतुरवत्तं पशवश्चतुरवत्तं यद्धोता प्रा-
श्नीयाद्धोता (१) आर्तिमाच्छेद्यद्भौ जुहुया-
द्भुद्राय पशूनापि दध्यादपशुयजमानः स्याद्वा-
चस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह परोक्षमेवैव-
ञ्जुहोति सदसस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीत्याह
स्वगाकृत्यै प्राश्नन्ति तीर्थ एव प्राश्नन्ति दक्षिणा
ददाति तीर्थ एव दक्षिणां ददाति वि वा एत-

(इडाप्राशिन्नभयोरभिधानम्)

यज्ञम् (२) छिन्दन्ति यन्मध्यनः प्राश्नन्त्य-
 द्विर्माजियन्त आपो वै सदां देवतां देवताभि-
 रेव यज्ञं न तन्वन्ति देवा वै यज्ञाद्द्रुमन्तरां-
 यन्स यज्ञमविध्यन्त देवा अभि मर्मगच्छन्त
 कल्पतां न इदामिति तैऽब्रुवन्स्वष्टं वै न इदं
 भविष्यति यदिमं राधयिष्याम इति तत्स्वि-
 ष्टकृतः स्विष्टकृत्वं तस्याऽऽदिद्धं निः (३)
 अकृन्तन्यवेन संभितं तस्माद्यवमात्रमवं घृद्य-
 ज्ञ्यार्योऽवघेद्रोपयेत्तद्यज्ञस्य यदुप च स्तृणा-
 यादामि च धारयेद्भुमयतः सःश्वायि कुर्यादव-
 दायामि धारयति द्विः सं पद्यते द्विपाद्यज-
 मानः प्रतिष्ठित्यै यत्तिरश्वीनमतिहरेदनमिविद्धं
 यज्ञस्यामि विधेदत्रेण परिं हरति तीर्थेनैव
 परिं हरति तत्पूष्णे पर्यहरन्तव् (४) पूषा
 प्राश्य दतोऽरुणत्तस्मात्पूषा प्रपिष्टभांगोऽदन्त-
 को हि तं देवा अंब्रवन्वि वा अयमाध्यं प्राशि-
 त्रियो वा अयमंभूदिति तद्बृहस्पतये पर्यहर-
 न्तसोऽविभेद्बृहस्पतिरित्यं वाव स्य आति-
 माऽरिष्यतीति स एतं मन्त्रं पश्यत्सूर्यस्य त्वा
 चक्षुषा प्रति पश्यामीत्यब्रवीन्नहि सूर्यस्य चक्षुः
 (५) किं च न हिनस्ति सोऽविभेत्प्रतिगृ-
 ह्णतं मा हिःसिष्यतीति देवस्य त्वा सवितुः

प्रमर्वऽश्विनोर्वाहुभ्यां पुष्पो हस्ताभ्यां प्रति
 गृह्णामीत्यंबवीत्प्रवितृप्रसूत एवेन्द्रक्षणा देव-
 ताभिः प्रत्यगृह्णात्सोऽविभेत्प्राश्नन्तं मा हि
 सिप्यतीत्यग्नेस्त्वाऽऽस्येन प्राश्नामीत्यंबवीत्
 लम्बेरास्थं किं च न हिनस्ति सोऽविभेत्
 (६) प्राशितं मा हिऽसिप्यतीति ब्राह्मण-
 स्योदरेणेत्यंबवीत् हि ब्राह्मणस्योदरं किं च न
 हिनस्ति बृहस्पतेर्ब्रह्मणेति स हि ब्रह्मिष्ठोऽप
 वा एतस्मात्प्राणाः क्रामन्ति यः प्राशित्रं
 प्राश्नात्यद्रिर्भाजयित्वा प्राणान्तसं भृशतेऽमृतं
 वै प्राणा अमृतमार्षेः प्राणानेव यथास्थानमुप
 हृत्यते (७) ॥

(माश्रीयाञ्चोता यज्ञं निरहरन्तश्चक्षुरार्षं किं च न हिनस्ति सोऽ-
 विभेच्चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

इडोपाह्वानमुदितमनुवाके हि सप्तमे ।

इडायाशिखरभक्षी द्वावुच्येते अष्टमे पुनः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पुरस्तात्प्रत्यगृह्णासीन इडाया हेतुर्हस्तेऽवान्तरेऽप-
 वधत्प्रत्यग्वयुः पथममवदानमवदधाति स्वयं हेतोत्तरम् ” इति, तदिदं हेतुरव-
 दानं विधत्ते—

पशव इति । गोत्प्राया इडायाः पशुत्वेन तामिडामाददानो होता
 पशुनामभिर्वापितार्थं स्वीकृतवान्भवति । हेतुरन्वो न कश्चिदपि पशुनामिडाया-
 माणां कामं दातुं समर्थः । इडायागपाशनमन्त्रावुत्ताद्य व्याचष्टे—

(इडायाश्चित्रभक्षयोरभिधानम्)

वाचस्पतय इति । इडायाह्वानरूपा या वाक्तस्याः पतिर्होतुर्जीवात्मा तस्मै हुतं हे पुरोडाश त्वां भक्षयामि । अनेन मन्त्रोच्चारणेन भागं दत्त्वा वाचं देवतां प्रीणयतीत्यर्थः । सदसो यज्ञसभायाः पतिर्होतुर्जीवात्मा तस्मै हुतं त्वां भक्षयामि । अनेन तस्य पुरोडाशस्य स्वोदरं छेदित्वं भवति ।

होतुर्हस्ते क्रियमाणस्यावदानस्य संख्यां विधत्ते—

चतुरवत्तमिति । प्रधानस्य हविषश्चतुरवत्तत्वं पूर्वमेव दर्शितं तत्साम्यादि-
दमपि हविरेव भवति । चतुष्पाच्चत्तरुनासाम्यात्तस्य पशुरूपात्वम् ।

प्रकारान्तरेण भक्षणं प्रशंसति—

यद्भोतेति । देवतारूपाया इडाया भक्षणेन होता मरणं प्राप्नुयात् । प्राशनं परित्यज्याग्नौ तद्भागहोमे सतीडारूपगवादिपशूनाग्निरूपाय क्रूराय रुद्राय समर्पितवान्भवति । ततो यजमानः पशुराहितः स्यात् । तस्माद्वाचस्पतये त्वा हुतमिति प्रथममुक्त्वा पश्चाद्भक्षणे सति साक्षाद्भो हुतं न भवतीति रुद्राय पशुसमर्पणं न भवति । वाचस्पतिव्यवधानेन परोक्षमेव हुतत्वात् । तथाऽप्यमपि साक्षादिडां न प्राश्नाति किंत्वन्यस्मै हुतमेव प्राश्नातीतिडाया जनमयुको मरण-
दोषो न भवतीति । इदृशस्य भक्षितस्य स्वात्मगतत्वेन स्थापनाय सदसस्तय इत्यादिकं पठनीयम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यजमानपश्चमा इडां प्राश्नन्ति” इति । तदिदं विधत्ते—

प्राश्नन्तीति । तीर्थे दुःखोत्तरणावसरे प्राशनेन हि दुःखमुच्यते । ऋत्विग्भिः प्राशने सति दक्षिणाऽपि दत्ता भवति । तद्दानमेतस्मिन्प्रधानयागो-
त्तरणावसरे ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ मनो ज्योतिरित्यंद्गिरन्नर्वेदि प्रम्नरे मार्जयित्वा” इति,
तदिदं विधत्ते—

वि वा एतदिति । “ सत्यमापः सर्वा देवता आपः ” इतिश्रुत्वन्तरादायां सर्वदेवतारूपात्वम् । अथ प्राश्नावदानपरिमाणं विधत्ते—

देवा वा इति । देवाः पुरा यज्ञं प्रथममकुर्वन्स्तदा स्वित्कृद्ग्निरूपं रुद्र-
मन्तरितवन्तः, तेनान्तरायेण कुपितः सन् रुद्रस्तत्रियं यज्ञमविध्यद्विकलमकरोत् ।

(इष्टाप्रतिश्रुतप्रश्नोत्तराभिधानम्)

तं रुद्रं देवा अभिभूत्वेन गत्वा तदिदं पशानुष्ठानमस्माकं कलत्रतां संपूर्णं भव-
त्विति पार्थिवन्तः । तदानीं केचिद्व्याधिमन्त्रो देवा इतराम्पत्येवमब्रुवन्-पदि-
ष्यं तं रुद्रं हविष्पदानेनाऽऽरावधिष्यामस्वस्माकमिदं कर्म स्वष्टं भविष्यतीषि ।
ततो हविराराधनेन स्वष्टकरणाद्गुह्यरूपस्याग्नेः स्वष्टकृत्वं संपन्नम् । ततो देवास्त-
माराध्य तस्य संबन्धि यद्यत्रात्रं पुरोडाशांशरूपमाविद्धमासीत्तदाविद्धमुपहतं
निरकुन्तञ्चिच्छुष्य छिन्नवन्तः । यस्मादेवं तस्मात्प्राश्चित्तभागं यवमात्रमवधेत् ।
अधिकावदानं प्रतिषेधति-

यज्ज्यायोऽधयोदिति । अधिकावदाने यज्ञस्य तदङ्गं रोपयेन्मोहयेद्यज्ञपयोगे
भ्रान्तिं जनयेदित्यर्थः । रुद्रेण कृतो योऽयं पुरोडाशस्य वेधस्तस्मादेव वेधदेशा-
दिदमत्र प्राश्चित्तभागवदानं भतीयते च । विष्पष्टमपमर्थः शास्त्रान्तर आम्ना-
यते-“ अज्यायो यवपात्रादाव्यागात्कृ यतामिदम् । मा रूपाय यज्ञस्य शुद्ध-
स्विष्टमिदं हविः ” इति ।

उपस्तरणादिचतुरवदानानिन्दापुरःसरं सरुद्रवदानाभिचारणे विधत्ते-

यदुष चेति । यद्यवदानात्पूर्वमुपस्तरणं पश्चात्प्राश्चित्तभागं कुर्यात्तदानीमुपात्तस्य
पुरोडाशस्योभयोः पार्थयोः संश्रायि कुर्यात् । सम्यक्श्राय उच्छ्रितत्वत्सो
रोगविशेषो यस्याङ्गस्य तदङ्गं संश्रायि । सरुद्रवदानाभिचारणोभ्यां
द्विपदो यजमानस्य प्रतिष्ठा भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण “ अग्नेनाऽऽहवनीयं ब्रह्मणे प्राश्चित्तं परिहरति ”
इति । तदेतद्विधत्ते-

यत्तिरश्चीनमिति । वेदेरुत्तरतः स्थितोऽभ्यर्च्योदिमभ्यास्थिते पुरोडाशे
प्राश्चित्तभागवदायाऽऽहवनीयस्य दक्षिणे मार्गे स्थिताय ब्रह्मणे वेदेरुपरि हस्तं
प्रेक्ष्यं तिरश्चीने यथा भवति तथा यदि दद्यात्तदानीं यज्ञस्य यदङ्गं
रुद्रेणानभिचिदं तदप्याभिविद्धं भवेत् । तस्माद्दुत्तरस्यां त्रिंशत्पञ्चिन्नाऽऽहव-
पाङ्मुखो गत्वाऽऽहवनीयस्याग्नेण देशेन ब्रह्मसमीपं प्राप्य तस्मै मागं
परिहरति । परितो नपति सम्पद्द्यादित्यर्थः । तथा सति तीर्थेनैव नद्यवतरणस-
दृशेनैव मार्गेणैवाऽऽनीतवान्भवति ।

अत्र सूत्रकारेण प्राश्चित्तमप्रीपमानं भेक्षत इत्युपक्रम्यैतदुक्तं “ सूर्यस्य त्वा
चक्षुषां प्रतिपश्यामीत्याहिरवमाणं सावित्रेण प्रतिगृह्णाद्गृहेनोपमध्यमया चाङ्ग-
-

(इडाप्राशिन्नमक्षयोरभिधानम्)

त्याऽऽदायाग्नेस्त्वाऽऽस्येन प्राश्नामि ब्राह्मणस्योदरेण बृहस्पतेर्ब्रह्मणेन्द्रस्य त्वा
जठरे सादयामीत्यसंम्लेत्याभिगिरति ” इति । असंम्लेत्य दन्तैरचूर्णकृत्य ।
तत्र दर्शनमन्त्रमुत्पाद्य विनियोक्तुं प्रभ्तौति—

तत्पूष्ण इति । पुरा कदाचिद्देवास्तत्प्राशिन्नं पूष्णे समर्पयन् । स च पूषा
मन्त्रमन्तरेणाऽऽत्तस्य प्राशिन्नस्य दन्तैर्बलाद्दर्शनं कृत्वा प्राश्य तदन्नं दर्शनेनो-
पपाद्य तेन स्वकीयान्दन्तान्पातितवान् । यस्मादेवं तस्मात्पूष्णः सर्वत्र चरोः
पिष्टमेव भागं कुर्यात् । ततो देवास्तं दन्तहीनं पूष्णमुद्दिश्य परस्परमनुवन् ।
अयं पूषा व्याधिं समृद्धिरहितोऽभूद्यस्मादयं प्राशिन्नानर्होऽभूदिति विचार्य
तत्प्राशिन्नं बृहस्पतये समर्पयन् । न बृहस्पतिर्मनस्येवमाबिभेत्, यथा पूषां
प्राशिन्नं प्राश्याऽऽर्तिमगमादित्यमन्योऽपि यः प्राश्नाति स आर्तिमारिष्यति गमि-
ष्यतीति । अथ दर्शनमन्त्रमुत्पादयति—

स एतमिति । मनुष्यचक्षुः केनापि रोगेण हिंसितं भवति । आरोग्यपदस्य
सूर्यस्य चक्षुर्न केनापि हिंस्यते । तस्मादनेन मन्त्रेण पश्यामीत्यर्थः ।

अथ प्रतिग्रहमन्त्रमुत्पादयति—

सोऽबिभेदिति । ब्रह्मणा मन्त्रेण देवताभिरश्विनां (श्व्या)दिभिस्तादृशः प्रति-
ग्रहो न हिनस्ति । तस्मात्तेन मन्त्रेण प्रतिगृह्णीयात् ।

अथ प्राशनमन्त्रस्य भागत्रयं क्रमेणोत्पादयति—

सोऽबिभेदिति । प्रौढमरण्यं दत्तोऽपि दावाग्नेर्मुखमास्यं शुष्ककाष्ठक-
ण्टकादिना केनापि न हिंस्यते । श्लाघादौ परान्नं भुञ्जानस्यापि ब्राह्मणस्योदरं
केनापि प्रत्यवायेन न हिंसितं भवति । तस्माद्बृहस्पतिर्बलिष्ठो मन्त्रवित्तमस्तस्मा-
द्बृहस्पतेर्ब्रह्मणेत्येतद(म)पि मन्त्रभागं पठेत् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ इन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामीति नामिदेशमभिमृशति
वाङ्म आसान्ति यथाऽलिङ्गमङ्गानि ” इति । वदेतदाभिमर्शनं शिरोमार्जन्-
पूर्वकं विषत्ते—अप वा इति ।

अत्र शिपांसा ।

पठाप्यामस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ इडाद्यर्थस्य नाशेऽन्यः शेषाद्ग्रासो न वाऽभिः ।

शेषस्तत्त्वान्न शेषेऽन्यमनिपत्पवरोचनात् ” ॥

१ ख. च. °रेणे तस्य । २ घ. ड. च. °चिन्त्यादि° ।

इडाभक्षणार्थं प्राशित्रभक्षणार्थं वाऽदन्तं यदि नश्येत्तदा शेषस्य तद्भाषा-
संस्माच्छेषात्पुनरवदेयामिति चेन्न । तस्य नैवस्यान्यदाप्रतिपत्त्या शंपुवाकृत्काली-
नभक्षणस्याऽवबुद्धत्वात् । तस्मादवत्तनात् द्रव्याभारादिहादिकं कुम्पवे ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्-

“ शेषभक्षाः किमन्येषामृत्विजां वाऽन्यभक्षणम् ।

इडायाः परिसंख्यानात्स्वाम्पपाप्तौ ततोऽन्तितः ” ॥

दृशपूर्णमासपर्ये प्राशित्रादिशेषभक्षास्तेषां भक्षणमृत्विग्मोऽन्यैः कार्यम् ।
कृतः । कृत्विजां परिसंख्यानात्वात् । अत्रिणां कर्मकरत्नोदेव भक्षमाप्तौ सत्यां
पुनरप्येवयाम्नायते-“ यजमानपश्चमा इहां भक्षयन्ति ” इति । तदेतत्पुनरा-
न्वति परिसंख्यायाम् । यजमानसहिता कृत्विजः प्राशित्रादिकं न भक्षयेयुरि-
त्यर्थः । तस्मादृत्विग्मोऽन्येषां प्राशित्रादिभक्षणमिति चेन्मैवम् । यजमानस्य
कर्मकरत्वामावेन पूर्वमप्राप्तं भक्षणमनेन विधीयते । तस्मादपरिसंख्यातत्वाद्दृत्वि-
जामेव प्राशित्रादिभक्षणम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्-

“ प्रपिष्टभागः पूषेति मरुतौ विकृताद्युत ।

इष्टिमकरणादेव मरुताविति युज्यते ॥

संतर्दनादिबद्धाक्याद्विकृतौ पूषसंभवात् ।

सिद्धस्य पुनरम्पुकिराधिकस्य विवक्षया ” ॥

दृशपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते-“ तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि ” इति ।
एव दन्तरहितस्य पूषणः पिष्टभागत्वं संतर्दनाद्यधिकरणन्यायेन प्ररुणणादुत्कृष्ट-
तया विकृतिगामीत्यवगम्यते । तथाऽप्युत्तराधिकरणेषु तस्मिन्नेव विषये विशेषं
वक्तुमिह प्रस्तूयते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्-

“ चरौ पशौ पुरोडाशे चरावेवोत पेषणम् ।

विशेषादर्शनादेतत्सर्वेष्वपि विधीयते ॥

प्राप्तत्वान्न पुरोडाशे हृदाद्याकारनाशनात् ।

न पशौ पारिशेद्येण चरावेव हि पेषणम् ” ॥

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

“ पौष्णं चरुं निर्वपेत् ” इति चरुर्विहितः । “ पौष्णं २ १याममात्ममेतान्न-
कामः ” इति पशुविधिः । पशुमालम्ब्य पुरोडाशं निर्वपतीत्यतश्चोदकेन पौष्ण-
पशौ प्राप्तम् । तत्र यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पुरोडाश इति न्यायेन पुरोडाशस्य
पूषा देवता । तत्र पूर्वोक्तपेषणं विषयीकृत्योच्यमानाः संशयपूर्वोत्तरपक्षाः स्पष्टाः
तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ द्विदेवकेऽपि किं पिंप्यादुत पूषैकदेवके ।

द्विदेवकेऽपि तत्पूष्णः सत्त्वात्पेषणभागिनः ॥

देवता विफलत्वेन पेषणं न प्रयोजयेत् ।

यागस्य तत्रै भागोक्तेर्न यागान्तरगामि तत् ” ॥

राजसूये श्रूयते—“ सोमापौष्णं चरुं निर्वपेद्द्रापौष्णं चरुम् ” इति ।
तत्र द्विदेवके चरौ पिष्टभाजः पूष्णः सत्त्वात्पेषणं पूषार्थं कर्तव्यमिति चेत् ।
तत्रेदं वक्तव्यं—किं पेषणस्य देवता प्रयोजिका किंवा यागः । नाऽऽद्यः ।
यागमन्तरेण केवलदेवता फलजनकत्वाभावेन पेषणं प्रयोक्तुं न प्रभवति ।
पौष्णस्य यागस्य पेषणप्रयोजकत्वे तु तत्पेषणं द्विदेवके यागान्तरे गन्तुं
नार्हति । पूषा अपिष्टभाग इत्यत्र यागो न श्रुत इति चेन्मैवम् । भागशब्दा-
न्ययानुपपत्त्या यागस्य कल्प्यत्वात् । नहि देवतात्वमन्तरेण पिष्टद्रव्यभाक्त्वं
सिध्यति । सति च देवतात्वे द्रव्यदेवतयोर्लाभाद्यागः कल्प्यते । तस्मादेकदे-
वकयागस्य पेषणप्रयोजकत्वान्न द्विदेवके यागे पेषणमस्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठमपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठमपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अ॒मीध॒ आ द॒धात्य॒मिमु॑स्ताने॒वर्तू॑न्प्री॒णाति
स॒मिध॒मा द॒धात्यु॑त्तरासा॒माह॑तानां॒ प्रति॑ष्ठित्या
अ॒योः स॒मिध॑त्ये॒व ज॑होति परि॒धीन्सं मा॑र्ष्टि
पु॒नात्ये॒धेना॑न्म॒कृत्सं॒कृत्सं मा॑र्ष्टि॒ परा॑र्ष्टि॒ च ह्ये॒-

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

ताहि यज्ञश्चतुः संपद्यते चतुष्पादः पशवः पशू-
 नेवाव रुन्धे ब्रह्मन् स्यास्याम इत्याहात्र या
 एतहि यज्ञः श्रितः (१) यत्र ब्रह्मा यत्रैव
 यज्ञः श्रितस्तत एवेनमा रभते यद्धस्तेन प्रमी-
 वेद्वेपनः स्याद्यच्छीर्णा शीर्षक्तिमान्स्याद्यन्त-
 णीमासीतासंप्रत्तो यज्ञः स्यात्प्रतिष्ठेत्येव श्रूया-
 द्वाचि वै यज्ञः श्रितो यत्रैव यज्ञः श्रितस्तत
 एवेन संप्र यच्छति देवं सवितरेतत्ते प्र (२)
 आहेत्याह प्रसूत्यै बृहस्पतिर्ब्रह्मेत्याह स हि
 ब्रह्मिष्ठः स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां
 पाहीत्याह यज्ञाय यज्ञमानायाऽऽत्मने तेभ्यं
 एवाऽऽशिषमा शास्तेऽनात्या आश्रान्याऽऽह
 देवान्यजेति ब्रह्मवादिनां चदन्तीष्टा देवता अथ
 कतम एते देवा इति छन्दाःसीति श्रूयाद्रायत्रीं
 त्रिष्टुभम् (३) जगतीमित्यथो खल्वाहुर्वाह्यणा वै
 छन्दाःसीति तानेव तथजति देवानां वा इष्टा
 देवता आमन्नयामिनोर्दंज्वलत्तं देवा आहुतीभिर-
 नूयाजेष्वन्वविन्द्यद'नूयाजान्यजत्याग्निमेव तत्स-
 मिन्ध एतदुर्वै नामाऽऽसुर आसत्स एतहि यज्ञ-
 स्याऽऽशिषमवृद्ध यद्ब्रूयादेतत् (४) उ द्यावा-
 पृथिवी भद्रमभूदित्येतर्दमेवाऽऽसुरं यज्ञस्याऽऽ-
 शिषं गमयेदिदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्येव
 श्रूयाद्यजमानमेव यज्ञस्याऽऽशिषं गमयत्यार्धम्

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिवानम्)

सूक्तवाकमुत नमोवाकमित्याहेदमरात्स्मेति वा
 वैतदाहोपश्रितो दिवः पृथिव्योरित्याह द्यावा-
 पृथिव्योर्हि यज्ञ उपश्रित ओमन्वती तेऽस्मि-
 न्यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी (५) स्तामित्या-
 हाऽऽशिषमेवैतामाशास्ते यद्ब्रूयात्सूपावसाना
 च स्वध्यवसाना चेति प्रमार्युको यजमानः स्या-
 यदा हि प्रभीयतेऽथेमासुपावस्यति सूपचरणा
 च स्वधिचरणा चेत्येव ब्रूयाद्द्वरीयसीमेवास्मै
 गव्युतिमा शास्ते न प्रमार्युको भवति तयोरा-
 विद्यमिरिद* हविरंजुपतेत्याह या अयाक्ष्म(६)
 देवतास्ता अरीरधामेति वावैतदाह यन्न निर्दि-
 शेतप्रतिवेशं यज्ञस्याऽऽशिर्गच्छेदा शास्तेऽयं
 यजमानोऽसावित्याह निर्दिश्यैवैन* सुवर्गं लोकं
 गमयत्यायुरा शास्ते सुप्रजास्त्वमा शास्ते
 इत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते सजातवनस्या-
 मा शास्ते इत्याह प्राणा वै संजाता प्राणा-
 नेव (७) नान्तरैति तदग्निर्देवो देवभ्यो वनते
 धयमग्नेर्मानुषा इत्याहाग्निर्देवभ्यो वनुते धयं
 मनुष्येभ्य इति वावैतदाहेह गतिर्वांस्येदं च
 नमो देवेभ्य इत्याह याश्चैव देवता यजति
 याश्च न ताभ्य एवोभयीभ्यो नमस्करोत्यात्म-
 नोऽनार्यै (८) ॥

(भितस्ते ष त्रिष्टुभमेतद्द्यावापृथिवी या अर्थाश्म प्राणानेव पद्वर्त्वारिःशच्च) ।

इति छप्पयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे स्पष्टमुदितमिडाप्राशिन्नभक्षणम् ।

अनूयाजाः सूक्तवाका नवमे द्वयमीर्यते ॥

तत्राऽऽदौ तावदाग्नीध्रभागस्य प्रदानं विवक्षे-

अग्नीध इति । पौरोडाशिके तु काण्डेऽग्नीध्रे प्रथमायाऽऽद्धातीति माग-
प्रदानं प्रथमस्य यु(स्यो)क्तम् । तस्मादाग्नीध्रेणोपमानस्याग्नेर्मुत्तत्वम् । तस्मि-
न्नेव काण्डे “ नष्टदुपस्तीर्य द्विराद्धत् । उपस्तीर्य द्विरभिधारयति ” इत्युक्तं
(क) षड्वर्त्तसंख्यासामान्यादृतुसंबन्धः । तस्मादग्निमुत्तानामृतानां प्रीतिः ।

यदुक्तं सूक्तकारेण-“ अनुज्ञातो ब्रह्मणाऽऽग्नीध्रः समिधमादधात्येषा ते अग्ने
समिध् ” इति, वदेतद्विधत्ते-

समिधमेति । अनूयाजा उत्तरा आहुतयस्ताश्चास्यां समिधि प्रवितित्थन्ति ।
किंच, समिद्युक्त एवाग्नावनूयाजाञ्जुहोति^१ । पुनः शोधनं विधत्ते-

परिधीन्त्सामिति । पूर्ववदावृत्तिं प्रसक्तं धारयति-

सकृत्सकृत्सामिति । योऽप्यमाधारयोर्मध्ये पूर्वोक्तः संमार्गस्तस्य काले यज्ञः
पराग्भूतो न भवति, किंतु परत्यग्भूतः । तत ऊर्ध्वं प्रधानयागानां प्रवर्तिष्यमा-
णत्वात् । अनूयाजसमिध ऊर्ध्वं संमार्गकाले तु यज्ञः पराग्भूतस्तव ऊर्ध्वं
प्रधानयागस्य कस्याप्यभावात् ।

अग्नेरपि सकृत्संमार्गं यथाहृत्पानेन सह परिधित्रयगतं संमार्गं संरुपां यज्ञं सति-

चतुः समिति । अनूयाजार्थं गमिष्यसोऽध्वर्योर्ब्रह्मणं मत्पनुज्ञापनमन्त्रमु-
त्साद्य तस्य तात्पर्यं दर्शयति-

ब्रह्मन्नेति । यस्मिन्नाहवनीयस्य दक्षिणे देशे ब्रह्मा वर्ततेऽभैवैतास्मिन्काले
यज्ञ आभितस्तत्समीपे स्थित्वा होतव्यत्वात् । अतो ब्रह्मानुज्ञापनेन यज्ञो यस्मि-

१ स. “दानस्य प्राथम्यमुक्तं” । २ स. “तविधानेन स” । ३ स. “ग्नीमि आनुवा-
जिकी सं” । ४ स. “ति। हो” ।

(अनुयाजमूक्तवाकानामभिधानम्)

न्देश आश्रितस्तत एव देशाद्यज्ञमुपक्रान्तवान्भवति ।

ब्रह्मणो वाचैवानुज्ञापदानं विधत्ते—

यद्धस्तेनेति । किमयं ब्रह्मा हस्ताग्रसंचालनेनानुजानीते किंवा शिरश्चालनेनाथवा तूष्णीमेवाऽऽस्त आहोस्वित्प्रतिष्ठेत्येतया वाचा । नाऽऽद्यः । कम्पमस्त-
ङ्गात् । यदि हस्तचालनेन प्रमीवेत्परेयेत्तदा शरीरे वातादिजन्यः कश्चित्कम्परोग उत्पद्येत । शिरसाऽभ्यनुज्ञाने शीर्षकिमाञ्जिशरोरोगवान्भवेत् । तूष्णीमवस्थाने
ज्ञोऽसंप्रक्तः सम्पक्प्रवृत्तो न भवेत् । तस्मात्प्रतिष्ठेत्यन्या वाचैवानुज्ञानं
पारिशिष्यते । तथा सति यज्ञस्य मन्त्ररूपायां वाचि श्रितत्वात्तद्योग्यादाश्रयाद्यज्ञं
प्रयच्छति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ ब्रह्मन्प्रस्थास्याम इत्युच्यमाने देव सवितरेवत्ते प्राह
तत्प्र च सुव प्र च यज बृहस्पतिर्ब्रह्मा स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां
पासो प्रतिष्ठेति प्रसौति” इति । सोऽयं शाखान्तर आम्नातो मन्त्रस्त्वस्यापमर्थः—
हे सवितर्देव षदेतत्प्रस्थास्याम इत्यनुज्ञापनं तदेतत्तवाध्वर्युः प्राह तस्मात्त्वं प्रसुव
च प्रयज च । बृहस्पतिरेवात्र ब्रह्मा । हे बृहस्पते स त्वं यज्ञं पाहि यज्ञपतिं
मनुष्यब्रह्मरूपं मामपि पाहि । हेऽध्वर्यो यत्त्वयोकं तदो तथाऽस्तु । अनुयाजान्यहुं
प्रस्थानं कुर्विति । तस्यैतस्य शाखान्तरोकस्य मन्त्रस्य भागान्याचष्टे—

देव सवितरिति । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ औपभृतं जुह्वामानीय जुहूपभृ-
तावादाय दक्षिणा सरुदतिक्रान्तोऽग्नेणाऽऽधारसंभेदं प्रतीचस्त्रीननूयाजान्यजत्या-
श्रावमाश्रावं प्रत्याश्राविते देवान्यजेति प्रथमं संप्रेष्यति यज यजेतीतरो ” इति,
आ(तत्राऽऽ)श्रावणपूर्वकं प्रथमयागसंभेदं विधत्ते—

आश्राव्येति । अथ पूर्वोत्तरपक्षाम्यामनूयाजार्थं देवतासद्भावं दर्शयति—) ।

ब्रह्मवादिन इति । या देवता अग्निप्रजापत्याद्यो यष्टव्यास्ताः सर्वाः पुरो-
डाशादिभिरेवेष्टाः । अथ यान्देवान्यष्टमयमध्वर्युः प्रपतते ते देवाः कृतमे, न
स्त्ववशिष्टाः केचिद्देवाः सन्तीति पूर्वः पक्षः । अत्र सिद्धान्तः—छन्दांस्यवशि-
ष्टानीत्युत्तरं ब्रूयात्, गायत्रीं त्रिष्टुभं जगतीं च यष्टमध्वर्योर्यत्न इति । अपि
चान्ये तत्र विशेषमाहुः—छन्दसां ब्राह्मणैरध्येतत्वाद्ब्राह्मणा एव छन्दोत्पा

(अनुयाजसूक्तवाङ्मनामभिधानम्)

इति । तस्माद्नास्रणानेवाभ्वयुंयंजतीत्युत्तरम् । नास्रणजात्यमिमानी सोऽग्निः स एवानुयाजदेवतेति तात्पर्यार्थः । अधानुयाजान्विधत्ते—

देवानामिति । पुरा कदाचिद्देवा यागं कृतवन्तस्तत्रामिपजापरवादयो यदा देवैरिष्टास्तदा तद्यागादूर्ध्वमाहुत्याधारभूतोऽग्निः भ्रज्वलितो नाभूत् । ततो देवा अनुयाजेषु पविश्य नितीनमग्निमन्विष्याऽऽहुतिभिल्लंघयन्तः । तस्मादनुयाजान्मन्वेत्तेनाग्निमेव भ्रज्वालितवान्भवति ।

एतेषां चानुयाजानां मन्वास्तदीये मन्त्रकाण्ड एवाऽऽम्नाताः—

“ देवं बर्हिः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो भराशस्तः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो अग्निः स्विष्टकृन् । सुदविणा मन्द्रः कविः । तत्यमन्माऽऽयणी होता । होतुर्होतुरायणीयान् । अग्ने यान्देवानपात् । याऽऽपिमेः । ये ते होत्रे अमस्तव । ताऽऽस्तनुर्वाऽऽहोत्रां देवंगमाम् । दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमम् । स्विष्टकृन्नाग्ने होताऽभूः । वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि ” [ना० का० ३ म० ५ अ० ९] इति ।

देवं घोटनशीलं बर्हिर्नामकं यदग्निस्वरूपं तदेतद्वसुधेयस्य वेतु । आज्यं वसु-
रूपं यदेतदग्नावाधेयं तदेतद्भक्षयतु । किमर्थं, वसुवने वसुनो धनस्य धनं
मननं वसुर्वस्वस्यै । यजमानस्य धनप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । एवं नराशंतामकेऽ-
प्यग्नौ योजयितव्यम् । स्विष्टकृन्नामकोऽग्निः । सोऽयं सुदविणा शोभनधनः ।
मन्त्रो हर्षणशीलः । कविर्विद्वान् । तत्यमन्मा तत्यमननः । आपजी शास्त्रीयया
मयादया यथा । होवा देवानामाह्वाता । होतुर्होतुरायणीयाल्लोके यो यो होता
तस्मात्तस्मात्सर्वस्मादतिशयेन शास्त्रीयमयादानुल्लङ्घनेन यथा । हेऽय इदंशस्त्वं
यान्देवानमाह्वयवद्वानसि, यांश्च देवानपिमेः प्रीणितवानसि, ये च देवास्ते तव
होत्रे होत्र(तृ)कृतयेऽमस्तव यजेनेऽप्रायन्हृष्टवन्तः, दिवि स्थितेषु देवेषु तत्तनुर्वा
हविर्दत्तवतीं देवंगमां देवानवगच्छन्तीं तां होत्रां होतृक्रियामिममस्मदीयं यज्ञमे-
रयाऽऽग्निमुख्येन प्रापय, अस्मदीये यज्ञे सर्वदेवतुष्टिकरीं होतृक्रियां त्वमनुतिष्ठेत्पर्यः ।
हेऽग्ने त्वं स्विष्टकृन्द्धोता चाभूर्यदस्माभिरिष्टं तच्छोभनं त्वया कृतं तादृशो होमस्य
कर्ताऽभूः । अतो नमोवाके यजमानस्य नमस्कारोक्ती सत्यां वसुवने धनस्य
संभ्रजनाय वसुधेयस्य वीहि अग्नावाधीयमानमिदमाज्यरूपं द्रव्यं भक्षय ।

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

तैरेतैर्मन्त्रकाण्डोक्तैर्मन्त्रैः प्रसिद्धा अनुयाजाः प्रपञ्चिताः । अथ प्रस्तरप्रह-
रणाङ्गभूतः सूक्तवाको व्याख्यातव्यः । सूक्तवाकस्यानुयाजानन्तरमावित्वं बोवा-
यनेन दर्शितम्—“ अनुयाजानां प्रथमं यजति देवं बर्हिर्वसुवने वसुधेयस्य वेत्तिवति
देवो नराशंसो वसुवने वसुधेयस्य वेत्तिवति द्वितीयं देवो अग्निः स्वित्छदिति
तृतीयमनवानमनुयाजान्यजतीति ब्राह्मणमुत्तमे वाऽमस्ततेति व्यनिति यदा जानाति
सूक्तवाकानेनैस्या [!] इति तदा सूक्तवाकमन्वाहेदं धावापृथिवी (वी इ)
ति प्रतिपद्य ” इति । तोऽयं सूक्तवाकस्य प्रथमो भागो मन्त्रकाण्ड एवमान्नातः—

“ इदं धावापृथिवी भद्रमभूत् । आभ्यं सूक्तवाकम् । उत नमोवाकम् ।
ऋभ्यास्म सूक्तोऽभ्यमभे । त्वं सूक्तवागति । उपस्थितो दिवः पृथिव्योः । ओम-
न्वती तेषमिन्यज्ञे यजमान धावापृथिवी स्ताम् । शंगये जीरदान् । अत्रसू
अप्रवेदे । उरुगव्यूर्ता अभयंरुतौ । वृष्टिधावा रीत्यापा । शंभुवौ मयोभुवौ ।
ऊर्जस्वती च पमस्वती च । सूपचरणा च स्वभिचरणा च । तयोरभिदि ”
[भा० का० ३ प्र० ५ अ० १०] इति ।

हे धावापृथिवी इदमीदृशं भद्रं कल्पार्णमभूत् । कीदृशमिति तदुच्यते—ते
बयं सूक्तवाकमाभ्यं, अन्दाहुरयं यजमानः सन्म्यगनेन हविर्दत्तमित्यादिवाक्यानि
सूक्तानि तेषां सूक्तानां देवैर्मनुष्यैवां वचनं वाकस्तद्यथा भवति तथा तमूर्द्धि
गताः स्मः । अथवा “अग्निरिदं हविरजुवत । अवीवुवत महो ष्यायोऽकृत ”
इत्यादीनि सूक्तानि तेषां वचनमत्र यथा भवति तथा वयमूर्द्धि गताः । अपि
च नमो देवेभ्य इति उक्तिर्नमोवाकः, स यथा भवति तथा वयमूर्द्धि प्राप्ताः ।
हेऽग्रे त्वया सूक्तोऽभ्यं यजमानः तमूर्द्धं हविर्दत्तवानित्येतादृशं सूक्तं वक्तव्यं, तेन
वयमृभ्यास्म तमूर्द्धि प्राप्ता भूयस्म । यथा त्वं धावापृथिव्येरुपस्थितोऽवस्थितो
भूत्वा सूक्तवागति सूक्तं वक्तुं क्षमोऽसि । हे यजमान तव संबन्धिन्यस्मिन्यज्ञे
धावापृथिव्यावोमन्वती रक्षणवत्यौ स्ताम् । कीदृशे [शौ], शंगये सुत्वस्य
पापयिञ्चौ, जीरदान् बृहद्यादिद्वारेण जीवनमदाभ्यौ, अत्रसू मयरहिते, अप्रवेदे
अस्मदीयानां दोषाणामकथयिञ्चौ, उरुगव्यूर्ता प्रभूतवृणोदकयुक्त्वेन विस्ती-
र्णगोमचारेण, अभयंरुतावस्मास्वमयस्य कर्ष्यौ, वृष्टिधावा वृष्टेः प्रकाशयिञ्चौ,
रीत्यापा रीतिः सन्मार्गं वृत्तिमकारस्य प्रापयिञ्चौ, शंभुवौ रोगाद्यनिवृत्तान्तेः प्राप-

१ स. साध्या । २ क. च. "ननुस्या । ३ स. "नुक्त्वाऽनुहतीति । ४ स. "शम-
स्माकम्" । ५ स. यस्मात्त्वं वा" । ६ स. "तोऽभूः सू" ।

(अनूयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

पिच्यौ, मयोभुवावचपानादिसुखस्य मापयिच्यौ, युवयोर्मध्ये धीरियमूर्जस्वती
वृष्टिरूपरत्नवती, पृथिवीयं पयस्वती तृणोदकद्वारा बहुलक्षीरादिमुक्ता ।
तथेयं धीः सुपचरणा देवताधिवासस्थानत्वेन सुहृत्परितव्या । इयं पृथिवी
स्वधिचरणा सुखेनाऽऽर्थायतुं शक्या । तयोर्धावापृथिव्योराविदि 'आज्ञार्था
सत्याम्, अग्निरिदं हविरजुषेत्पनेन वक्ष्यमाणेनान्वयः ।

अस्य सूक्तवाकस्य प्रथमवानयं शाखान्तरेऽन्यथा पठितम्—“ एतदु धावा-
पृथिवी भद्रमभूत् ” इति, तदिदं दूषयित्वा स्वशाखापाठं प्रशंसति—

एतदुर्वं नामेति । एतदुनामा कश्चिद् [दा]सुर आसीत् । स कस्म-
चिद्यज्ञ एतस्मिन्सूक्तवाककाले समागत्याऽऽपुराशास्ते उपजास्त्वमाशास्त इत्या-
दिकामाशियं यजमानसंबन्धिनीं विनाशय स्वसंबन्धिनीमकरोत् । तस्मादेतदु
धावापृथिवी (धी इ) ति यदि होवा पठेत्तदाऽऽसुरस्यैवाऽऽशीः प्राप्तिः स्यात् ।
ततः शाखान्तरपाठ परित्यज्येदं धावापृथिवी भद्रमित्येव पठेत् । तथा सति यज-
मानस्यैवाऽऽशीः प्राप्तिर्भवति ।

सूक्तवाकनमोवाकशब्दयोः क्रियाविशेषणत्वं दर्शयति—

आर्ध्मेति । इदं द्वयं यथा भवति तथा समृद्धिं प्राप्ता इत्येवैतन्मन्त्रवाक्यं
ब्रूते । यज्ञस्याग्निरूपेण पृथिव्यां फलरूपेण दिवि चाऽऽश्रितत्वं प्रतिस्त्वमित्ये-
तद्दर्शयति—

उपश्रित इति । रक्षणवत्यौ स्थामित्येतादृशाशीरथ विवक्षितेति दर्शयति—

ओमन्वतीति । शाखान्तरपठितमवसानशब्दं दूषयित्वा स्वपाठं प्रशंसति—

यद्वृत्र्यादिति । यदा पुरुषो म्रियते तदानीं पर्यङ्कशयनादिपरित्यागेनेमां
भूमिमुपेत्यावसानं गच्छति तस्मात्तादृशस्यार्थस्य सूचके सूपावसानशब्दे प्रयुक्ते
एति मरणशीलो भवति । भूमिविषमकेण स्वधिचरणेतिशब्देन वरीपत्नीमतिबहुलां
गव्युतिं गोमचारभूमिं कामितवान्भवति ।

सूक्तवाकस्य द्वितीयभागपाठस्तु—

“ अग्निरिदं हविरजुषत । अवीवृषत महो ज्यायोऽकृत । सोम इदं
हविरजुषत । अवीवृषत महो ज्यायोऽकृत । आग्निरिदं हविरजुषत । अवीवृ-
षत महो ज्यायोऽकृत । प्रजापतिरिदं हविरजुषत । अविबुषत

(अनूयाजसूक्तगकानामभिधानम्)

महो ज्यायोऽकृत । अधीषोमाविदः हविरजुपेताम् । अवीवृधेतां महो ज्यायोऽकृताम् । इन्द्राग्नी इदः हविरजुपेताम् । अवीवृधेतां महो ज्यायोऽकृताम् । इन्द्र इदः हविरजुपत । अवीवृधत महो ज्यायोऽकृत । महेन्द्र इदः हविरजुपत । अवीवृधत महो ज्यायोऽकृत । देवा आज्यपा आज्यमजुपन्त । अवीवृधन्त महो ज्यायोऽकृत । अग्निर्होत्रेणेदः हविरजुपत । अवीवृधत महो ज्यायोऽकृत ” [ब्रा० का० ३ प० ५ अ० १०] इति ।

आज्यभागदेवोऽयमग्निर्देवो हविरसेवत । सेवित्वा च यजमानं वर्धितवान् । तस्य च यजमानस्याधिकं तेजः कृतवान् । एवं सोमादिषु स्विष्टकृदग्निपर्यन्तेषु योज्यम् । देवताक्रमध्यात्राऽऽवाहननिगदवन्तु । तत्र होत्रेण होमनिमित्तेन होमस्य स्विष्टकृत्वं कर्तुमित्यर्थः ।

तस्यैतस्य मन्त्रकाण्डान्नातस्य सूक्तवाकमध्यभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

तयोराविदीति । पूर्वमाध्वं सूक्तवाकमित्यनेन वयं वृद्धिं प्राप्ता इति स्वकी-
यैवामिवृद्धिरुक्ता । इदानीमग्निरिदं हविरजुषतेत्यादिभिर्देवताविषयागमिवृद्धि-
रुच्यते । या देवता वयमयाहम वयमिष्टवन्तस्ता देवता अरीरघाम यथा राध्नु-
वन्ति समृद्धा भवन्ति तथाऽकार्थैत्येतमेवार्थमग्निरिदमित्यादिमन्त्रवाक्यं ब्रूते ।
सूक्तवाकस्य चरमभाग एवाम्नातः—

“ अस्यामृषद्धोत्रार्था देवगमायाम् । आशास्तेऽथं यजमानोऽसौ । आयुरा-
शास्ते । सुमजास्त्वमाशास्ते । सजातवनस्यामाशास्ते । उत्तरां देवयज्यामाशास्ते ।
भूयो हविष्करणमाशास्ते । दिव्यं धामाऽऽशास्ते । विश्वं मियमाशास्ते । यदनेन
हविषाऽऽशास्ते । तदशपाचदृष्यात् । तदस्मै देवा रासन्ताम् । तदग्निर्देवो देवेभ्यो
वनवे । वयमग्नेमानुषाः । इष्टं च धीतं च । उमे च नो द्यावाशुधिवी अंहस-
स्तावाम् । इह गतिर्वामस्येदं च । नमो देवेभ्यः ” [ब्रा० का० ३ प० ५
अ० १०] इति ।

अस्यां सूक्तवाकपाठपूर्विकायां होत्रार्थां प्रस्तरमहरणरूपायां होमक्रियायां देव-
गमायां देवान्प्राप्नुवत्यां सत्यामृषदहोतु यजमानः, समृद्धिं प्राप्नोत् । असौ
विष्णुरुद्रादिशर्मा यजमानः स्वस्याऽऽयुः पार्थयते, सुमजास्त्वं शोमनापत्यमु-
कृत्वं, सजातवनस्यां समानजातीयैर्वनं सेव्यत्वमात्मन इच्छतीति व्युत्पत्तिमभिप्रे-
त्यैवत्सजातवनस्येत्युच्यते । उत्तरा देवयज्या कालान्तरमाविनी सेयमिष्टिः ।
भूयो हविष्करणं पभूवसोमपागादिरूपम् । दिव्यं धाम स्वर्गस्थानम् । किं
बहूना, विश्वं मियं, यथात्सर्वमात्मनोऽनेन हविषां प्रस्तराख्येन (ण)

यजमानः फलमाशास्ते तदशयात्फलं भुङ्काम् । तच्च फलमृष्यारत्तमृष्यस्य
 मक्षु । तत्सर्वमस्मै यजमानायान्वाद्यो रासन्तां साधयन्ताम् । तत्फलम-
 मिदं देवेभ्यः सर्वेभ्य आनीय वनते यजमानं तद्गागिनं करोति । वयं च
 होत्रादमो मानुषाः सन्तोऽग्नेः प्रसादारत्तमावितफलं मनुष्येभ्य आनयाम
 इति शेषः । किं तद्वैव मानुषं च फलमिति तदुच्यते—इदं च वीतं चेति । इदं
 यागनिमित्तं स्वर्गसाधनं पुण्यं यदस्ति तद्वैव, वीतमशनखाद्यादिरूपं यदस्ति
 तदेतन्मानुषम् । किंवेते द्यावापृथिवी उभे अपि नोऽस्त्वानंहतः पापात्फलम-
 विबन्धकात्पार्वा रक्षताम् । इहारीषन्कर्मणि वामस्य कमनीयस्य धनस्य गतिः
 प्राप्तिरस्तु । इदं च हविर्देवैः स्वी क्रियतामिति शेषः । नमस्कारः सर्वेभ्यो
 देवेभ्योऽस्तु ।

मन्त्रगतेनासाविति पदेन यजमाननामनिर्देशो विवक्षित इत्याह—

यस्य निर्दिशेदिति । यद्यत्र न यजमानस्य नाम निर्दिशेत्, यज्ञसंबन्धि-
 न्यापुरादिरूपा येयमाशीः सा प्रतिवेशं गच्छेद्यजमानप्रतिरूपकं यज्ञशालां प्रविष्टं
 पार्श्वस्थं यं कंचित्पुरुषं प्राप्नुयात् । असाविति नाम निर्दिशेत् । यजमानमेव स्वर्गं
 प्राप्स्यति । एतमेव नामनिर्देशमाभिमेत्यान्यत्राऽऽभ्यातम्—“यर्हि होता यजमानस्य
 नाम गृह्णीयात्तर्हि भूयादेमा अग्मन् ” इति ।

आशास्तेऽयं यजमान इत्यस्मिन्वाक्ये यदाशासनीयं संग्रहरूपेण विवक्षितं
 तदेवाऽऽपुरादिवाक्यैः प्रपञ्चितमित्येतद्दर्शयति—

आयुरिति । जीवात्मना सहोत्पन्नत्वात्प्राणाः सजातशब्देन विवक्षिता
 इत्येतद्दर्शयति—

सजातेति । सजातशब्दाभिधेयैः प्राणैर्वैननस्य संमथमस्य प्राथ्यमानत्वा-
 त्प्राणामामन्तरायं न करोति । एतैश्च प्राणैरितरेऽपि सेवका उपलक्षिताः । अतः
 पूर्वार्कं मन्त्रव्याख्यानमविरुद्धम् ।

देवसकाशान्मनुष्यसकाशाच्च फलममौ होतरि व्यवस्थितमित्येतादृशमभि-
 प्रायं दर्शयति—

तदाभिरिति । दिव्या मानुषाश्च भोगा विवक्षिता इत्यर्थः ।

(अनूयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

इह कर्मणि हविर्भिरसत्कृता अपि देवा नमस्कारेण सत्कृता भवन्तीत्येत-
दृशयति—

इह गतिरिति । उभयविधदेवमसादात्स्वस्याऽऽर्तिर्न भवेदिति ।

अत्र मीमांसा ।

(+ दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ अनूयाजोऽन्तिमो योऽसौ किमारादुपकारकः
स्विष्टकृतसंस्क्रुतिर्वाऽऽद्योऽनूयाजान्तरसाम्यतः
स्विष्टकृत्वगुणस्याग्नेः प्रत्यभिज्ञार्थवत्त्वतः ।

दृष्टार्थत्वाच्च संस्कारो भवेदन्त्यमयाजवत् ॥ ”

दशपूर्णमासयोः नूयाजाः समान्नाताः । तत्र प्रथमद्वितीयानूयाजवत्तृ-
तीयोऽप्यारादुपकारक इति पूर्वपक्षः । अस्ति प्रधानहोमनारिष्ठहोमानन्तरभावी
प्राश्नित्रादिमक्षणात्प्राचीनः पुरोडशादिद्रव्यकः स्विष्टकृद्धोमः, सर्वेषां हवि-
षामुचरार्थात्सत्कृतस्तत्स्विष्टकृतेऽवधृतीत्यादिना तदभिधानात् । प्राश्नित्रादि-
मक्षणोत्तरकालीनेष्वज्यद्रव्यकेष्वनूयाजेषु तृतीये स्विष्टकृत्वगुणेन प्रत्यभि-
ज्ञाऽस्ति, देवो अग्निः स्विष्टकृदिति मन्वपाठात् । सा च पूर्वास्विष्टकृदेवता
स्मरणसंस्कारे सत्यर्थवती स्यात् । प्रथमद्वितीययोस्तु नास्ति सेति वैषम्यम् ।
किंच, संस्कारपक्षे दृष्टार्थस्तृतीयः स्यात् । तस्मादन्त्यमयाजवदन्त्वोऽनू-
याजः स्यात्) ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ मस्तरं सूक्तवाकेन महरेदिति कालधीः ।

अङ्गाङ्घ्रिता वा स्यात्कालोऽजुषतेत्याद्यनन्वयात् ॥

महतेरिष्टदेवार्थसंस्कारत्वाच्चदन्वयः ।

संपाद्यो देवताद्वारा तृतीयाश्रुतिवोऽङ्घ्रिता ॥ ”

दशपूर्णमासयोरान्नायते—“ सूक्तवाकेन मस्तरं महरति ” इति । “ इदं
खावापृथिवी ” इत्यादिर्मन्त्रः सूक्तवाकः । तस्मिन्मन्त्रेऽग्निं संबोध्य त्वं सूक्तवा-
गतीत्याम्नानात् । मस्त्रो इर्ममुष्टिस्वस्य महरणमग्नौ मक्षेपः । तत्र सूक्तवाकेनेत्ये-
षत्तदं काठं लक्षयति । होत्राऽस्मिन्मन्त्रे पठ्यमाने तत्पाठकालेऽध्वर्युः मस्तरं मर-
-

+ धनुभिहलान्तर्गतो मन्त्रः स. पुस्तकस्यः ।

(अनूयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

रेत् । न त्वन्न प्रहरणे मन्त्रोऽयं विनियोजितुं शक्यः, पूर्वोक्तपैषमन्त्रवद्वान्प्रयाभा-
 वात् । “ अग्निरिदं हविरजुपत । अवीवृषत महो ज्यायोऽरुत् ” इत्यादिकं
 मन्त्रे पठ्यते । पुरोडाशसवयाऽभिवृद्धोऽग्निस्तस्मिन्प्रजमाने तेषोबाहुल्यं कृतवा-
 निति तस्यार्थः । न चासौ प्रस्तरप्रहरणेऽन्वेतुं शक्य इति भाषे त्रुमः—सूक्त-
 वाक्नेनेति तृतीयाश्रुत्या प्रहरणे मन्त्रो विनियुज्यते । न चात्यन्तमन्वयामावः ।
 मन्त्रो ह्ययं पूर्वमिष्टानमन्पादिदेवाननुस्मारयति । प्रस्तरप्रहरणं चेष्टदेवतासंस्कारः ।
 अतो देवताद्वारा मन्त्रप्रहरणयोरन्वयान्मन्त्रो विनियुज्यते । ननु प्रहरणं नाम
 प्रक्षेपमात्रं न तु देवतोद्देशेन प्रक्षेपः । याजिवातोरश्रवणान् । तथा सति देव-
 तानामशाभावात्तद्द्वाराऽपि मान्वय इति चेन्मैवम् । देवतानां सद्भावात् । अग्न्या-
 दिदेवताप्रकाशकस्य सूक्तवाकस्य तृतीयाश्रुत्या प्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वं चोच्यते । यदि
 प्रहरणेऽग्न्यादयो देवता भवेयुस्तदा तत्प्रकाशने दृष्टोऽर्थो मन्त्रस्य लभ्येत । ततो
 देवताप्रकल्पने तदुद्देशपूर्वकस्य प्रक्षेपस्य यागत्वं सिध्यति । तस्माद्देवताद्वाराऽ-
 स्त्येवान्वयः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ प्रहरेरखिलः सूक्तवाकोऽङ्गं स्याद्विभज्य वा ।

समाख्या कृत्स्नया तेन विभक्तस्याङ्गता नाहि ।

दशपूर्णमयोर्देवाननुसृत्य विभज्यताम् ।

आरुणां लिङ्गेन बाधित्वा भोगे नाम निरुच्छते ॥

पूर्वादाहते मन्त्रे सूक्तवाकसमाख्या कृत्स्नमन्त्रविषया याज्ञिकैः कृत्स्नं तच्छ-
 ब्दप्रयोगात् । ततः सर्वोऽपि प्रहरणाङ्गमिति चेन्न । लिङ्गेन समाख्याया
 बाधितत्वात् । तस्मिन्मन्त्रे पूर्णमासदेवताम्नानं कस्मिंश्चिद्भागे दृश्यते—“ अग्नी-
 षोपाविदं हविरजुषेताम् ” इति । भागान्तरे तु दशदेवताम्नानम्—“ इन्द्राग्नी
 इदं हविरजुषेताम् ” इति, “ इन्द्र इदं हविरजुषत ” इति, “ महेन्द्र इदं
 हविरजुषत ” इति च । इन्द्राग्नीन्द्रमहेन्द्राः पुरुषभेदेन दशैव व्यवस्थिताः ।
 तथा सति मन्त्रलिङ्गेन तत्तद्भागै एव तत्काले व्यवतिष्ठते । सूक्तवाकशब्दश्च
 भागे यौगिकः सूक्तं वकीति तद्व्युत्पत्तेः । यागकाले तत्तन्मन्त्रेण सम्यगुक्तं देवं
 वकीत्यर्थः । अत एव ब्राह्मणेन व्याख्यातम्—“ अग्निरिदं हविरजुषतेत्याह
 या अपास्म देवतास्ता अरीरधामेति वावैतदाह ” इति । अरीरधामाऽऽराधित्वा-
 (वा)स्तुष्टान(अ)कुर्मैत्यर्थः । तस्मादयं विभज्य विनियुज्यते ।

१ क. घ. ङ. च. “वस्यान्व” । २ घ. ङ. “त । विधिनाऽग्न्या” । ३ क. घ. ङ.
 प्रहरणस्यप्रक्षेपात्मना या” । ४ क. घ. ङ. “तेऽत्र सू” । ५ क. घ. ङ. “वाके स” । ६
 क. घ. ङ. “त्रिवि” । ७ स. “गवास्तत्” । ८ क. घ. ङ. “स्मात्पुमयं” ।

(अनूयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

+ नत्रैव तृतीये चिन्तितम्—

“ अग्नीषोमाविदं हव्यमजुपेतामितीरितात् ।
अनच्छिद्येदमित्यादिः सर्वशेषो भवेन्न वा ॥
प्रक्रियातो भवेन्मैवं प्रक्रियाऽन्तरिता त्रिभिः ।
वाक्यं द्वयन्तरितं तेन भवेत्प्रकरणाद्वाले ” ॥

सूक्तवाके श्रूयते—“ अग्नीषोमाविदं हविरजुपेताम् । अवीवृषेतां महो
ज्यापोऽक्रानाम् । इन्द्राग्नी इदं हविरजुपेताम् ” इत्यादि । तत्र देवतावाच-
कमग्नीषोमादिपदं पौर्णमास्यादिकाले पथादिवत् विभज्य प्रयोज्यमिति पूर्वपादे
निर्णीतम् । यच्चिदं हविरित्यादिकमवाशिष्टं पदजातं तदग्नीषोममन्त्रगतमप्यमा-
वास्यायामग्नीषोमपदपरित्यागेन पठनीयम् । एवमिन्द्राग्निमन्त्रगतमपि पौर्णमास्या-
मिन्द्राग्निपदपरित्यागेन पठनीयम् । तथा सत्येषां मन्त्रभागानां (णां) सर्वशे-
षत्वबोधको दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठोऽनुगृह्यत इति प्राप्ते ब्रूमः—अग्नीषोममन्त्रशे-
षस्येन्द्राग्निपदान्वयाश्रवणात् । प्रकरणेन प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयम् ।
तेन च वाक्येनेन्द्रादिप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्प्यते । तच्च लिङ्गमनेन
मन्त्रभागेने (णे) ऋग्निविषया क्रिमाऽनुष्ठेयेति विनियोजिकां तृतीयाश्रुतिं
कल्पयति । ततः प्रकरणविनियोजकयोर्मध्ये त्रिभिर्व्यवधानं भवति । अग्नीषो-
मपदान्वयरूपं तु वाक्यं श्रूयमाणत्वाल्लिङ्गश्रुतिभ्यामेव व्यवधीयते । तस्माद्वाक्येन
प्रकरणस्य बाधितत्वात्तत्तच्छ्रेयस्तत्र तत्र व्यवतिष्ठेते ।)

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ यजमानो नोहितव्य ऊहो वा नहि पूर्ववत् ।

मन्त्रः फलप्रधानोऽन ऊहः सर्वफलित्वतः ” ॥

दर्शपूर्णमासयोः “ सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति ” इति प्रहरणकरणत्वेन
विनियुक्ते सूक्तवाकमन्त्रे वाक्यमेतदाध्यायते—“ अयं यजमान आपुराशास्ते ”
इति । तत्र पूर्वोक्तयज्ञपतिशब्दवत्सन्नेषु यजमानशब्दो नोहितव्य इति चेन्न ।
वैषम्यात् । तथा हि—सर्वत्र प्रकरणे मन्त्रो द्विविधः—क्रियाप्रकाशकः फलप्र-
काशकश्चेति । पूर्वोदाहृतो मन्त्र इडोपाह्वानक्रियाप्रकाशकः । उपहृतं रथंतरं

(अनुयाजसूक्तवाकानामभिधानम्)

सह पृथिव्येत्यनुवाके तदुपादानमन्त्रत्वे सर्वस्मिन्नपि तदवभासात् ।

“ इहोपहृता । उपहृतेहा । उपो अस्मात् इहा ह्यववाम् । इहोपहृता । उप-
हृतेहा । देव्या अभ्यर्षव उपहृताः ” इत्यादिभिरवान्तरवाक्यैरुपादानक्रियायाएव प्राधान्यावभासात्तन्मध्यपतितं त्वेकमेव यज्ञपतिवाक्यं बृद्धित्वं फलं गमयतीति
न तस्य स्वार्थो विवक्षितः । सूक्तवाकमन्त्रस्तु फलमेव प्रकाशयति न तु महर्-णक्रियाम् । “ इदं धावापृथिवी भद्रमभूत् ” इत्येवस्मिन्ननुवाके सूक्तवाकमन्त्रे
सर्वस्मिन्नपि फलावभासात् । “ अयं यजमान आयुराशास्ते सुमजास्त्वनाशास्तेसजातवनस्यामाशास्त उत्तरां देवमज्यामाशास्ते ” इत्यादिभिः सर्वैरप्यवान्तर-
वाक्यैः फलस्यैवावभासनात् । तस्माद्विवक्षितं फलं, फलिनश्च सर्वे यजमानाः ।

ततः सर्वेषां फलसिद्धये यजमानशब्दो बहुवचनान्तरत्वेन सर्वेषु सन्नेषूहनीयः ।

वशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ सूक्तवाकाशासनं स्यान्न वा नित्यमवुत्तितः ।

स्यान्मैवं फलनिर्देशात्फलेच्छाऽऽस्थानां न युज्यते ” ॥

“ इदं धावापृथिवी ” इत्यादिः सूक्तवाको होत्रा पठधते । तत्रैवं भूयते—

“ आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ । आयुराशास्ते ” इत्यादि । यत्र सूक्तवाक्यगो-
प्योऽयं यजमानाशासनप्रतिपादको मन्त्रभागस्तमस्थियज्ञे होत्रा पठेन्न वेतिसंशयः । अस्थियज्ञगतायाः प्रायणीयादेरितिः प्रस्तरमहरणमङ्गं, तस्य नित्य-
त्वात्तस्मिन्निमित्तकस्य सूक्तवाकमन्त्रस्य नित्यमपुक्ततया वद्भागपाठोऽपिस्यादिति पूर्वः पक्षः । यथा स्वर्गकाम इत्यत्र कामियोगेन स्वर्गस्य तावता-
प्रतीतिः स्वर्गशब्देन फलनिर्देशः, एवमाशासनयोगादायुरादिशब्दैः फलं

निर्दिश्यते । फलेच्छा चास्थानां न युक्ता । तस्मात्तद्भागपाठो बाध्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ मृतेः प्रागामुराशीर्नो स्याद्वा नो मृतिकाममात् ।

प्रागाम्बाज्जीवनाथंमापुराशासनं भवेत् ” ॥

होत्रा पठितव्ये सूक्तवाके योऽयमायुराशास्त इति प्रागो यजमानविषयः
त किं सर्वस्वारे यजमानपरणात्पूर्वं वर्जनीयः पठितव्यो वेति संशयः । पुन-

र्योऽयमायुराशास्तोऽप्युत्तरपक्षत्वेनाथंलोपाद्वर्जनीय इति पूर्वः पक्षः । आम्बा-

(सूक्तवाकमन्त्रव्याख्यापत्नीसंयाजानामभिधानम्)

स्मृत्य इवमानस्य स्तूयमानत्वं यजमानस्य मरणकालः । ततः पूर्वं जिष्वीवि-
पुत्वात्पठनीयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठमपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठमपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं नाविन्दन्ते शंयुं
बाहस्पत्यमं ब्रवन्निमं नो यज्ञं स्वगा कुर्विति
सोऽब्रवीद्वरं वृणो यदेवान्ब्राह्मणोऽश्रद्धधानो
यजति सा मे यज्ञस्याऽऽशीरसादिति तस्मात्प-
दब्राह्मणोऽश्रद्धधानो यजते शंयुमेव तस्य
बाहस्पत्यं यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छत्येतन्ममेत्यं-
वीत्किं मे प्रजायाः (१) इति योऽपगुरीत
शतेन यावयाद्यो निहनत्सहस्रेण वातयाद्यो
लोहितं करवद्यावतः प्रस्कथं पाशसून्तं गृह्णा-
त्तावतः संवत्सरान्पितृलोकं न प्र जानादिति
तस्माद्ब्राह्मणाय नार्पे गुरेत नं नि हन्यात्
लोहितं कुर्यादेतावता हेनसा भवति तच्छंयोरा
वृणीमह इत्याह यज्ञमेव तत्स्वगा करोति
तत्र (२) शंयोरा वृणीमह इत्याह शंयुमेव
बाहस्पत्यं माग्धेयेन समर्घयति गातुं यज्ञाय
गातुं यज्ञपतय इत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते
सोमं यजति रेत एव तद्घाति त्वष्टारं यजति

(सूक्तवाकमन्त्रव्याख्यापत्नी संयाजानामभिवानम्)

रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि वि करोति देवानां
पत्नीर्यजति मिथुनत्वायाधिं गृहर्पतिं यजति
प्रतिष्ठित्यै जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते (३)

यदाज्येन प्रयाजा इज्यन्त आज्येन पत्नीसं-
याजा ऋचमनूच्ये पत्नीसंयाजानामुचा द्यैज-
त्यजामित्वायाथो मिथुनत्वायं पद्दक्तिप्रायणो
वे यज्ञः पद्दकर्युदयनः पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते
चत्वारः पत्नीसंयाजाः संमिष्टयजुः पञ्चमं
पद्दक्तिमेवानुं प्रयन्ति पद्दक्तिमनूयन्ति (४) ॥

(प्रजायाः करोति तत्क्रियते षपस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥ ।

(अथ द्वितीयकाण्डे पष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अनूयाजाः सूक्तवाकमन्त्रव्याख्या नवम ईरिताः ॥

अथ दशमे शंयुवाकमन्त्रव्याख्या पत्नीसंयाजाश्च वक्ष्यन्ते । तत्र शंयुवाक-
मन्त्रान्मन्त्रव्याख्यातुं प्रस्तौति—

देवावा इति ॥ यस्मै देवाय यद्वाविधिहितं तस्य हविषः सांकर्म्यमन्तरेण
तस्य तस्य देवस्य स्वगतं कुर्वति बृहस्पतिपुत्रं शंयुनामानं प्रति देवा अब्रुवन्
तद्वाऽसौ शंयुरस्येवं चिन्तितवान्—एतत्काम एतेन यज्ञेन यजेतेत्येतादृशेन
ब्राह्मणेनानुक्तो यः कश्चिद्यजेत स्वेच्छमैव, यथान्यः श्रद्धारहितो यजेत, तयो-
रुभयोर्धनफलं ममास्त्विति वरः । तत आरभ्य तत्फलद्वयं शंयुमेव प्राप्नोति ।
पुनरपि शंयुरेवमुवाच तदेतद्भयं मम संपन्नं, मदीयायाः पुत्रपौत्रादिरूपायाः
प्रजायाः किं दास्यतेति ॥ ततो देवा अपगोरणादिकर्तुंयात्रिज्ञा त्वत्पुत्राधीना
भवत्विति वरं दत्तवन्तः । अपगोरणं ताडनोद्योगः । तपुद्योगं ब्राह्मणविषये यः

१. के. १. ड. च. स्वागत । २. ल. "न विषयकेन वा" ।

(सूक्तवाकगन्त्रव्याख्यापत्नीसयाजानामभिधानम्)

करोति तं पुरुषं शतानिष्कदण्डेन यातयात्क्लेशयेत् । यो निहनचाडयेत्तं सहस्र-
निष्कदण्डेन क्लेशयेत् । यस्तु ब्राह्मणशरीरे लोहित ताडनेन ग्राहयति, लोहितं
भूमौ पतित्वा यावतः परमाणून्व्याप्नोति तावतः संवत्सरानयं पितृलोकं न प्राप्नोति,
किंतु यमघातनामनुभवति तत्सर्वं त्वत्प्रजाधीनिमिवि वरः । यस्मादुक्तरित्या
ब्राह्मणाधिकेपात् प्रत्यवायोऽस्ति तस्मात्तन्न कुर्यात् । करणे चैतावता
पूर्वोक्तपापेन युक्तो भवति ।

यस्य शंयुवाकस्य व्याख्यानायायं प्रस्तावः कृतस्तस्य शंयुवाकमन्त्रस्य
विनियोगं बौधायन आह—“ यदाऽनुजानाति शंयोरनुब्रूहीति तच्छंयुवाक-
मन्त्राह तच्छंयोरारवृणीमह इत्येतदनुवाकस्य ” इति । स चानुवाको
मन्त्रकाण्डे समाम्नातः—

“ तच्छंयोरारवृणीमहे । गातुं यज्ञाय । गातुं यज्ञपतये । दैवी स्वस्तिरस्तु
नः । स्वस्तिर्मानुष्यः । ऊर्ध्वं जिगातु भेषजम् । शं नो अस्तु द्विपदे । शं
चतुष्पदे ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० ११] इति ।

तत्तादृशं प्रशस्तं फलं शंयोरार्हंस्पत्यादावृणीमहे पार्थम्यमहे । किं तत्फल-
मिति क्रमेणोच्यते—यज्ञाय गातुं यज्ञस्य देवान्प्रति गमनवारवृणीमहे । यज्ञपतये
यजमानस्य गातुं देवान्प्रति गमनवारवृणीमहे । नोऽस्माकं दैवी स्वस्तिर्देवनि-
मित्तं विघ्नोपशमनं मानुष्यः स्वस्तिर्विघ्नोपशमनमस्तु । भेषजं सर्वपापानामौ-
पशमिदं कर्मोर्ध्वं जिगातु आविधेन समाधिं यामोतु । अस्मदीयाय द्विपदे मनु-
ष्याय चतुष्पदे पशवे च शं सुखमस्तु ।

तस्यैतस्य मन्त्रस्य पाठं प्रशंसति—

तच्छंयोरिति । तत्रानेन मन्त्रपाठेनेनं यज्ञं तत्तद्देवानामसांक्रमेण स्वर्गं
करोति । प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति—

तच्छंयोरिति । मन्त्रवाक्यपाठ एवास्य दातव्यो भागस्तत्सुष्टिहेतुत्वात् ।

आशीःपरत्वं मन्त्रभागस्य देशंयति—

गातुं यज्ञायिति । अथ चतुरः पत्नीसंयाजान्विधत्ते—सोमं यजतीति ।

एतेषां चतुर्णां पत्नीसंयाजानां प्रत्येकं याज्यानुवाक्ये विधत्ते—

जामि वा इति । प्रयाजानां पत्नीसंयाजानां च तावद्द्रव्यकृतं वैषम्यं नास्ति,

१ त. च. 'योऽनु' । २ त. 'मन्त्रपा' । ३ त. प्रशंसति । ४ क. घ. इ. च.
'जानामनूयाजानां ता' । ५ क. घ. इ. च. नास्तीति । अत्रापि ।

(सूक्तवाक्यमन्त्रव्याख्यापत्नीसंयाजानामभिधानम्)

मन्त्रकृतमपि यदि न स्यात्तदानभिधानस्यं भवति, तत्परिहाराय प्रमाजेषु यजु-
भिरिष्टेषु पत्नीसंयाजा क्रम्यां याज्यानुवाक्याभ्यां यष्टव्याः ।

ते च याज्यानुवाक्ये क्रमेण मन्त्रकाण्डे समाप्तावे । तद्विनियोगं बोधायनो
दर्शयति-“अथ पत्नीसंयाजानाम् प्यायस्व सं वे इति सौम्वश्वेह स्वष्टारममिषं
इत्यस्तुरीपमिति त्वष्टुर्देवानां पत्नीरुत मा विपन्तु देवपत्नीरिति देवपत्नीनाममि-
होवा गृहपतिः स राजा ययमु त्वा गृहपते जनानामिति गृहपतेः ” इति । तत्र
सौयस्व स्वष्टुभ्यान्वयाऽऽम्नातानां मन्त्राणां पत्नीकान्याम्नायन्ते-

“ आ प्यायस्व सं वे । इह त्वष्टारममिषं तन्नस्तुरीपम् ” [ब्रा० का०
३ प्र० ५ अ० १२] इति ।

आ प्यायस्व समेतु व इत्येवा सौयस्य पुरोनुवाक्या । सं वे ययास्तीति
सौयस्व याम्ना । इतदुभयं षतुर्थकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके व्याख्यास्यते । इह
त्वष्टारमिषि त्वष्टुः पुरोनुवाक्या । तन्नस्तुरीपमिति याज्या । एतच्चोभयं
तृतीयकाण्डस्य प्रथमप्रपाठके व्याख्यास्यते ।

देवपत्नीपुरोनुवाक्यां दर्शयति-

“ देवानां पत्नीरुशवीरवन्तु नः । मावन्तु नस्तुजये वाजसातये । याः पार्थि-
वास्तौ वा अपामपि ब्रूते । ता नो देवीः तुहवाः शर्म यच्छत ” [ब्रा०
का० ३ प्र० ५ अ० १२] इति ।

इन्द्राण्यमादयो देवपत्न्यो याः सन्ति ता उशवीरस्मद्धितं कामयमाना अस्मा-
कमन्तु रक्षन्तु । परैरापादितमरिष्टं वारयन्स्वित्पथं । किंच, तुजयेऽवरायाय वाज-
सातये द्रव्यसामाय नोऽस्मान्मकर्वेण रक्षन्तु । न केवलं दिवि स्थिता इन्द्रा-
ण्यमायाः किंतु याः पार्थिवास्तः पृथिव्यां स्थिता देवपत्न्यो या अप्मम्भा अपां
ब्रूते बृहस्पदकस्थानत्वेनोपलक्षितेऽन्तरिक्षे वर्तन्ते ता देव्यः तर्वाः तुहवाः
शुक्तेनाऽऽह्वातुं शक्या सूर्यं नोऽस्माकं शर्म सुखं प्रयच्छत । तत्रैव याज्यायाह-

“उत्त मा विपन्तु देवपत्नीः । इन्द्राण्यमाप्यधिनी राह । आ रोदसी वरु-
णानी शूणोतु । विपन्तु देवीर्यं क्रतुर्जनीनाम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५
अ० १२] इति ।

(सूक्तवाक्यमन्त्रव्यारयापत्नीसंयाजनामभिधानम्)

अपि च, आशुन्दोदेवता गायत्र्यादयो देवपत्न्यो विपन्त्विदं हविरश्रन्तु ।
आशुन्दस्य छुन्दोवाचित्वं पञ्चमकाण्डे समाम्नातम्—“ आस्त्वेत्याह
छुन्दा२ सि वै आः ” इति । इन्द्रस्य पत्नीन्द्राणी । अग्नेः पत्न्यग्नायी ।
अश्विनोः पत्न्यश्विनी । राज्ञः सोमस्य पत्नी राट् । रुद्रस्य पत्नी
रोदसी । वरुणस्य पत्नी वरुणानी । एतासामेकैका विज्ञापनामस्मदीयामा-
शृणोतु । जनानामिन्द्राण्यादीनां य ऋतुः कालविशेषो भोजनायोचितस्तस्मि-
न्काष्ठे विपन्त्वश्रन्तु । सोमत्वष्ट्रोः पुरुषयोर्भुक्त्वतोः सतोः पश्चान्द्रुञ्जतामित्यर्थः ।

अग्नेर्गृहपतेः पुरोनुवाक्यामाह—

“ अग्निर्होता गृहपतिः स राजा । विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः ।
देवानामुव यो मर्त्यानाम् । यजिष्ठः स प्रयजतामृतावा ” [ब्रा० का० ३
प० ५ अ० १२] इति ।

अयमग्निर्देवानामाह्वता गृहाणां पालकः । स च राजा दीप्यमानस्तादृशो
जातवेदा देवानां विश्वा जनिमा सर्वाणि जन्मानि वेद । अपि च, यो जात-
वेदा मर्त्यानां जन्मानि वेद स जातवेदाः प्रयजतां प्रकर्षेण यागं कुर्वतां मध्ये
यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टृतमः । ऋतावा सत्यवाक् । तत्रैव याज्यामाह—

“ वयमु त्वा गृहपते जनानाम् । अग्ने अरुर्भ सभिवा बृहन्तम् । अस्थूरि
णो गार्हपत्यानि सन्तु । तिग्मेने नस्तेजसा सःशिशशाधि ” [ब्रा० का० ३
प० ५ अ० १२] इति ।

हे गृहपतेऽग्ने जनानां मध्ये वयमेव त्वां सभिवा संदीपनेन बृहन्तमकर्म
मौढं कृतवन्तः । तस्माद्गार्हपत्यानि गृहपतिना संयुक्तानि कर्माणि नोऽस्माक-
मस्थूरि संत्वाश्लिष्टानि भवन्तु । तिग्मेन वीदगेन वैरिभिरप्रभूष्येणं तेजसा
त्वमस्मान्तंशिशशाधि वक्षिणी कुरु । निर्भयान्कुर्वित्यर्थः ।

मन्वकाण्डे पत्नीसंयाजयान्यानुवाक्याभ्यामुपरिष्ठादिडोषाह्वानमाभ्यपमार्शनं
षाऽऽम्नातम् । तस्य विनियोगं चौधायनो दर्शयति—“अत्रोत्तरामिहामुप-
ह्वपते यथासमाम्नातम् ” इति । पाठस्तु—

“ उपहृतः रथंवरः सह पृथिव्या । उप मा रथंवरः सह पृथिव्या ह्वप-

१ स. 'वाम् । त' । २ स. सन्त्वभीणानि । ३ स. 'ज्यापुरोनुवाक्यानामु' ।

(सूक्तवाक्यमन्त्रव्याख्यापत्नीसंयोजनानामभिधानम्)

ताम् । उपहृतं वामदेव्य २ सहा-तरिक्षेण । उप मा वामदेव्य २ सहान्तरिक्षेण ह्वयताम् । उपहृत बृहत्सह दिवा । उप मा बृहत्सह दिवा ह्वयताम् । उपहृताः सप्त होत्राः । उप मा सप्त होत्रा ह्वयन्ताम् । उपहृता धेनुः सहर्षमा । उप मा धेनुः सहर्षमा ह्वयताम् । उपहृतो मक्षः सखा । उप मा मक्षः सखा ह्वयताम् । उपहृता ३२ हो । इडोपहृता । उपहृतेडा । उपो अस्मा २ इडा ह्वयताम् । इडो-पहृता । उपहृतेडा । मानवी घृतपदी भैत्रावरुणी । ब्रह्म देवकृतमुपहृतम् । देव्या अध्ययव उपहृताः । उपहृता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान् । ये यज्ञपत्नीं वर्धन् । उपहृते द्यावापृथिवी । पूर्वजे ऋतावरी । देवी देवपुत्रे । उपहृतेयं यजमाना । इद्राणीवाविधवा । अदितिरिव सुपुत्रा । उत्तरस्यां देवयज्याया-मुपहृता । भूयासि ह्विष्करण उपहृता । दिव्ये धामज्जुपहृता । इदं मे देवा हविर्जुषन्तामिति तास्मिन्नुपहृता । विभ्रमस्थाः प्रियमुपहृतम् । विभ्रस्य प्रियस्यो-पहृतस्योपहृता ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० १३] इति ।

पूर्वाकमिडोपाह्वान यजमानार्थम् । इदं तु मन्त्रार्थम् । अत एव तत्र तत्र स्त्रीलिङ्गप्रयोगः । ब्राह्मणे पत्नीसंयाजयाज्यानुवाक्ये विधायेडोपाह्वानमन्त्रस्य पूर्ववद्ब्याख्येयत्वादसावत्रोपोक्षितः ।

अथ समिष्टयजुर्विधिमर्थवादेनोन्नयति—

पङ्क्तिप्रायण इति । पञ्चाक्षरा पाङ्क्तिरित्यन्यत्र श्रुतत्वाद्ब्र पाङ्क्तिशब्देन पञ्चसंख्या लक्ष्यते । सेयं पाङ्क्तिः प्रायणे मारम्भे यस्य सोऽयं पाङ्क्तिप्रायणो यागः । पङ्क्तिरुदयने समाप्तौ यस्य सोऽयं पङ्क्त्युदयनः । अत्र दर्शपूर्णमा-सेष्टौ मारम्भे पञ्च प्रयाजा इष्यन्ते । समाप्तौ पत्नीसंयाजाश्चत्वारः समिष्टयजुः पञ्चमम् । तथा सति पङ्क्तिमेव मारमन्त्रे पङ्क्तिमेव संपादयन्ति । तस्मात्स-मिष्टयजुर्जुहुयादिति तात्पर्यार्थः । देवा गातुविद् इत्ययं मन्त्र इष्टिसंपूर्तिकारित्वा-त्समिष्टयजुरित्युच्यते । स च मन्त्र आध्वर्यवकाण्डे सामाम्नातो व्याख्यातश्च ।

अत्र भीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“विप्रायावगुरेभेति ऋत्वर्थो वा पुमर्थता ।

फलवत्कतुर्त्तानिध्यात्कत्वर्थः पूर्वमन्त्रवत् ॥

(सूक्तवाक्यमन्त्रव्याख्यापत्नीर्मयाजानामभिधानम्)

यातनापरिहारस्य निषेधफलतोचिता ।

निषेधोऽयं पुमर्थत्वात्पक्रियातोऽपकृष्पताम् ॥

दशपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयाकस्माद्ब्राह्मणाय नावगुरेत् ॥ इति । तत्र यथा पूर्वाधिकरणे मन्त्रपाठस्य फलरहितस्य फलवति कृतावङ्गत्वं प्रकरणेनावगम्यते, एवमत्रापि ब्राह्मणावज्ञानिषेधस्य कृतावश्रुतत्वादिति चेन्नैवम् । वैषम्यात् । पूर्वत्र सात्मप्राणापानवारणं मन्त्रोच्चारणफलं न सम्भवति । तस्य प्रागेव सिद्धत्वात् । इह त्वर्गगोरेणे शतसंबत्सरयातनामुपन्यस्यावगोरणनिषेधाद्यातनापरिहारैरेष्यं निषेधफलत्वमुचितम् । तस्मान्निषेधस्य केवलपुरुषार्थतया प्रकरणादपकर्षो युक्तः ।

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ संयाजयन्ति जावन्या पत्नीरेतत्पशावुत ।

दर्शादौ तत्पशौ मुक्तं जावन्याः समवायतः ॥

जाघनी नाम भागोऽसौ दर्शादौ समवैति हि ।

नोत्कृष्टव्यं न संस्कार्यसाधनत्वात्तृतीयया ॥ ”

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—‘ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति ’ इति । जाघनी पशोः पुच्छम् । पत्नीशब्दोऽत्राऽऽहुतीचतुष्टयात्मकस्य कर्मणो नामधेयैकदेशः । अत एव श्रूयते—‘ पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजाः ’ इति । तत्र तृतीयाहुतौ देवपत्नीनां देवतात्वात्तद्द्वारा कर्मनाम्नः पत्नीसंयाजशब्दस्य प्रवृत्तिः । तत्र जाघनीमुद्दिश्य पत्नीसंयाजसंस्कारो विधीयते । जाघनी च पशौ सम्भवेता न तु दर्शपूर्णमासयोः । अतः प्रकरणादुत्कृष्ण पशौ निवेशयतामिति प्राप्ते ब्रूमः—जाघनीशब्देन पशोर्यागोऽभिधीयते । स च दर्शपूर्णमासयोः पशुयागत्वामावेऽपि क्रयादिना संपादयितुं शक्यते । न चात्र पशौ विद्यमानाया जाघन्याः पत्नीसंयाजैः संस्कार्यत्वम् । तृतीयया साधनत्वात्तद्वगमात् । तस्मान्न प्रकरणादुत्कर्षः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छुष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठमपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठ्यपाठः एकादशोऽनुराकः) ।

युक्त्वा हि देवहृतमा॑ अश्वा॑ अग्ने रथी-
रिव॑ । नि होता॑ पू॒र्व्यः स॒दः । उ॒त नो॑ दे॒व
दे॒वाः अ॒च्छा वो॒चो वि॒दुष्ट॑रः । श्राद्धि॒श्वा
वा॒र्या छ॒धि । त्व॑ ह॒ यद्यवि॒ष्ट्य स॒हसः॑ सू॒न-
वाहु॑त । ऋ॒तावा॑ य॒ज्ञियो॑ भुवः । अ॒यम॒ग्निः
स॒हस्रि॒णो वा॒जस्य॑ श॒तिन॒स्पतिः॑ । मूर्धा॑ क॒वी
रथी॑णाम् । तं ने॒मिमृ॒भवो॑ यथाऽऽ नमस्व
सह॑तिभिः । नेदी॑यो य॒ज्ञम् (१) अ॒ङ्गिरः॑ । तस्मै
नून॑म॒भिद्य॑वे वा॒चा वि॒रूप॑ नित्य॒या । वृ॒ष्णे
चो॒दस्य॑ सु॒ष्टृति॑म् । कमु॑ प्वि॒दस्य॑ से॒नयाऽग्ने-
रपा॑चक्षसः । प॒णिं गो॒पुं स्तरा॑महे । मा नो॑
दे॒वानां॑ वि॒शः प्र॒स्ताती॑रि॒वो॒स्त्राः । छ॒शं न हा॑सु-
रा॒क्षियाः॑ । मा नः॑ स॒मस्य॑ दू॒ढ्यः परि॑द्वेषसो
अ॒हतिः॑ । ऊ॒र्मिर्न ना॑व॒मा व॑धीत् । नम॑स्ते
अ॒ग्न ओ॒जसे॑ ग॒णन्ति॑ दे॒व छ॒ष्टयः॑ । अ॒र्मैः (२)
अ॒मि॒त्रम॑र्दय । कु॒वित्सु॑ नो ग॒विष्ट॑येऽग्ने॑ सं॒वे-
रि॒पो रथि॑म् । उरु॑रु॒दुरु॑ णस्त्र॒धिने॑ । मा नो॑
अ॒स्मिन्म॑हा॒धने॑ परा॑ वग्मा॒रभृ॑द्यथा । सं॒वर्ग॑
स॒ रथि॑ जय । अ॒न्यम॑स्मद्भिया इ॒यम॑ग्ने
वि॒षक्तु॑ दृ॒च्छुना॑ । वर्धा॑ नो अ॒मव॑च्छ॒वः ।
यस्या॑ जु॒पन्न॑म॒स्विनः॑ शमी॒मर्दु॑र्म॒खस्य॑ वा । तं
घे॒दाग्नि॑र्बु॒धाऽव॑ति । पर॑स्या॒ अधि॑ (३) सं॒वतो॑ऽ-

(संवर्गोऽष्टिहोत्रमन्त्राभिधानम्)

वरा॑ अ॒भ्या तं॑र । यत्रा॒हमस्मि॑ ता॒ अ॒व ।
 वि॒द्महा हि॑ तं॒ पुरा॑ व॒यमग्ने॑ पि॒तुर्यथा॑ऽव॒सः ।
 अथा॑ ते सु॒न्नमी॑महे । य उ॒ग्र इ॒व शर्य॑हा
 ति॒ग्मशृ॑ङ्गो न व॒भंगः॑ । अग्ने॑ पुरो॑ रु॒रोर्जि॑य ।
 सखा॑यः सं वः स॒न्यश्च॑मिष॒ स्तोमं॑ चा॒मये॑ ।
 वर्षि॑धाय क्षिती॒नामूर्जो॑ न॒प्त्रे सह॑स्वते । स॒
 समि॑द्य॒वसे वृष॑न्न॒मे विश्वा॑न्य॒र्य आ । इ॒हस्प॑दे
 समि॑ध्यसे॒ स नो॑ वसु॒न्या भर॑ । प्रजा॑पते॒ स
 वेद॑ सोमा॒पूपणे॑मौ दे॒वौ (४) ॥

(यज्ञमैरधि वृषणेकानविंशतिश्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमे शंयुवाकश्च पत्नीसंपाजकाः स्थिताः ।
 या दर्शपूर्णमासारूपा सेष्टिरत्र समापिता ॥

अथैकादशे संवर्गोऽष्टिहोत्रमन्त्रा अभिधीयन्ते । ननु ' सत्यं प्रपद्ये ' इत्यादिक
 एको होत्रकाण्डः । ' उमा वा मिन्द्रामी ' इत्यादिरन्त्यानुवाकात्मकोऽपरः ।
 तयोर्मध्ये ' युद्धा हि ' इत्यनुवाको न समाह्नातः । तत्कथमस्य होत्रत्वम् ।
 समाख्ययोति वदामः । यथा तयोः काण्डयोर्षांज्ञिकानां समारूपमा होत्रत्वं
 तथाऽस्याप्यनुवाकस्येति द्रष्टव्यम् । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—' अग्ने
 संवर्गाय पुरोडाशमष्ट्याकपाटम् ' इत्युक्तं (क्त्वा) ' युद्धा हि देवहूतमानिति
 षष्चदश सामिधेनीरन्वाह नित्यया परिदधाति कुवित्तु नो गविष्ट्य इति
 याज्यानुवाक्ये यस्याजुषाद्विद्महाहित इति संयाज्ये ' इति । नित्यया आ जुहोर्व
 दुवस्पतेत्यनयेत्यर्थः । तत्र प्रथमायाः सामिधेन्याः पाठस्त्व—

(संवोत्तैर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

युक्तेति । हेऽग्ने त्वं देवहूतमान्देवानामाह्वातूतमान्देवान्योजय । हिशब्दः
 गतिद्धवाची । गतिद्धेऽस्मिन्कर्मणीत्यर्थः । योजने दृष्टान्तः-रथीरश्वानिवेति ।
 रथस्वामी यथाऽश्वान्योजयति तद्वत् । किंच त्वं पूष्यः पुरातनो होता होमो-
 त्पादको भूत्वा निषदोऽस्मिन्त्यागस्थाने निषाद । अथ द्वितीया-उत न इति ।

अपि च हे देवाग्ने त्वं विदुष्टरोऽतिशयेनास्मदभिषायं विद्वान्देवान्पत्यच्छाऽऽ-
 भिमुरुष्येन गत्वा यजमानो हविर्दास्यतीति बोचो ब्रूहि । विश्वा वार्या सर्वाणि
 वरणीयान्पस्मदभिषेतानि श्रच्छधि श्रद्धेयानि विश्वसनीयानि यथा भवन्ति
 तथा कुरु । अथ तृतीया-

त्व२ हेति । हे यविष्ठय युवतम हे सहस्रः सूनो यत्स्य पुत्र मथनशक्त्यो-
 त्यजत्वाद्बन्धुपुत्रत्वम् । हे आहुत देवानामाह्वातः, त्वं ह त्वमेव यद्यस्पादतावा
 सत्यवांस्त्वस्माद्यज्ञियो भुवो यज्ञसाधनो भव । अथ चतुर्थी-

अयमामिरिति । अपमिध्यमानोऽग्निः सहस्रसंख्याकस्य शतसंख्याकस्य
 च वाजस्यान्स्य पतिरत एव मूर्धा शिरोवदुन्नतः कविर्विद्वान्स्वीणां धनानां
 दाता भवतु । अथ पञ्चमी-

तं नेमिमिति । हेऽङ्गिरोऽङ्गसौष्ठवयुक्ताग्ने समाना हविर्देवानामाह्वानं येषा-
 भृत्विर्जां ते सहूतपस्त्रैः सहूतिभिर्मुक्तैस्त्वं तं यज्ञपस्माकं नेदीपः सर्भीपं प्रत्यान-
 पस्त्वाऽऽनीय वशं कुरु । तत्र दृष्टान्तः-ऋभवो यथेति । यथा देवतक्षाणो रथ-
 चक्रस्य नेमिमानीय स्ववशात्वेन परिभ्राम्यमाणां कुर्वन्ति तद्वत् । अथ षष्ठी-

तस्मा इति । हे विरूप विविधरूपयुक्ताग्नेऽभिद्यवे सर्वतो द्योतमानाय वृष्णे
 काम्यानां वर्षायित्रे तस्मै यष्टव्याय देवाय नित्यया वैदिकमन्त्ररूपया वाचाऽ-
 स्माभिः क्रियमाणां सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं नूनं चोदस्व सर्वथा प्रेरय तदग्ने
 कथयेत्यर्थः । अथ सप्तमी-

कमु त्विदिति । पाकोऽल्पः । चक्षो ज्ञानम् । अपाकं चक्षो यस्यासावपाक-
 चक्षाः सर्वज्ञ इत्यर्थः । सर्वं जानतोऽस्याग्नेः सेनया परिचारकजनेन सह गोषु
 गवादिद्रव्यविषये, कमु पर्णि स्तरामहे स्वित्कं नाम व्यवहारमाच्छादयामः ।
 एतदीयं परिचारकजनं वञ्चयित्वा न कोऽपि व्यवहारोऽस्माभिः कर्तुं शक्यते ।
 तस्मात्सर्वमपि व्यवहारमस्यानुग्रहेणैव कुर्म इत्यर्थः । अथाष्टमी-

१. क. द. ड. च. 'जां तादृशोऽग्ने स' । २. स. 'कस्तादृश त्वं तं' । ३. स. च.
 'दयस्व ।

(संवर्गेष्टिहोत्रमन्त्राभिधानम्)

मा नो देवानामिति । देवानां सचन्धिनो विशो वाणिज्यकारिण्यः भजा नोऽस्मान्मा हासुर्नैव परित्यक्तवत्यः । का इव, प्रस्तातीः प्रस्तुता उसाः क्षीरादिप्रदानेन वासहेतवोऽधिया इव । किमिव, कृशं नाल्पवयस्कं वत्समिव । यथा क्षीरपूर्णस्तनयुक्ता गावः शिशुं वत्सं न त्यजन्ति तद्वदित्यर्थः । अथ नवमी—

मा न इति । सप्तस्यास्माभिः समानस्य दूढयो दुर्धियः परिद्वेषसः सर्वतो द्वेषं कुर्वतः शत्रोरंहतिरस्मासु कृतो द्रोहो नोऽस्माना समन्तान्मा वर्धात् । कां केव, नावमूर्धिनं । यथा नद्यां गच्छन्तीं नावमूर्धिनं नाशयति तद्वद्वैरिणो द्रोहोऽस्मान्मा विनाशयतु । सर्वशब्दपर्यायो वाऽयं समशब्दः, सर्वस्य वैरिणो द्रोहो मा विनाशयतु । अथ दशमी—

नमस्त इति । हे देवाग्ने कृष्टयो मनुष्यास्ते तवौजसे बलाय नमो गृणन्ति नमस्कारवाचिनं शब्दं प्रयुञ्जते यजमानादयस्त्वदीयं बलं नमस्कुर्वन्तीत्यर्थः । अतस्त्वमभिन्नमस्माकमपकारिणमर्दय मारय, अभै रोगादिभिः ।

एवं दश सामिधेनीरुक्त्वा पुरोनुवाक्यामाह—

कुवित्सु न इति । हेऽग्ने त्वं नोऽस्माकं रार्षिं धनं कुविद्वाहुल्यं यथा भवति तथा सुष्टु संवेषिषः सम्यग्व्याधिभक्तरोः । किमर्थं, गविष्टये गोभिः सहितेष्टिगविष्टिस्तदर्थं मुरुकृतप्रभूतकारी त्वं नोऽस्माकं कर्मफलमुरु कृधि प्रभूतं कुरु ।

अथ याज्या—

मा न इति । नोऽस्मभ्यं त्वया दत्तेऽस्मिन्महाघने मा परावर्क्यरामवकारणं वर्जनं विनाशनं मा कुरु । तत्र दृष्टान्तः—मारमुद्यथेति । लोके यथा मारुपाही बलीवद्दादिद्रव्यादिकं न नाशयति तद्वत् । किंच, संवर्गं संवृज्य *संहश्य देये धनराशौ पुनः पुनः समानीय रार्षिं [सं] जप प्रभूतं धनं सम्यक्प्रापय ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

अन्यमस्मदिति । हेऽग्ने इयं दुच्छुना रोगरूपा क्षारिग्ररूपाऽनेकरूपा वा पीडाऽस्मदन्यमस्मत्तो व्यातिरिक्तं वैरिणं संवध्नातु । किमर्थं, मिथैर्मात्यर्थम् । यथा पीडया वैरी भीतः पलायते तथा पीडां प्राप्नोतु ।

* संहश्येत्यत्र संबृज्येति एकस्मिन्पुस्तके पाठ इति स. पुस्तके टिप्पण्याम् ।

नोऽस्माकं शवो वधं वलं वधंय । किं(व)द्, अयवत् । पथ(या)
वैरिणामो रोगो वधिं(धे)ते तद्वत् । अथ स्विष्टकृतपुरोनुवाक्या—

यस्याजुषाज्जिति । दुष्टोऽङ्गविकटो मत्तो यज्ञो दुर्मत्तः । न विद्यते
दुर्मत्तो यस्य यजमानस्य सोऽयमदुर्मत्तः, सम्पगनुष्ठितयज्ञ इत्यर्थः । तस्य,
नमस्विनो भक्त्या नमस्कुर्वतो यस्य यजमानस्य शमीं सुतकरिमाहुतिमजु-
षदग्निरसेषव । अदुर्मत्तस्य सम्पगनुष्ठाभिनो वा यस्य यजमानस्य शमीमजुषत्तं-
वेचमेवोभयं नमस्कुर्वन्तं सम्पगनुविष्टन्तं वाऽपमग्निर्वृषा धनादिवधनेनावति
रक्षति । तत्रैव विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

परस्या इति । सम्पगवन्ते भजेते परस्यां सा क्रिया संवत्, परस्याः
संवतोऽग्निं उरुलटाया अस्या इष्टेरधिष्ठानमवरात्रिलुष्टानम्पस्मानम्यातराऽऽमि-
मुख्येनाऽऽगत्य दुःखानि नाशय । येषु बन्धुष्वहमस्मि तान्बन्धुष्वव रक्ष ।

अथ स्विष्टकृतो याग्यामाह—

विभ्रा हि त इति । हेऽग्ने यस्मात्पुरा वधं ते तवावतो रक्षणं विद्य
ह्यतवन्तः । कस्येव, पितृयंथा । लोके पुंरा यथा पितुः पाठनं जानन्ति तद्वत् ।
अथ तस्मात्कारणात्ते सुम्नमीमिहे त्वया संपादितं सुखं माप्नुमः ।

अथात्र तिस्र ऋच उपहोमार्थाः । तत्रेयं प्रथमा—

य उग्र इति । हेऽग्ने यस्त्वमुग्र इव क्रूरो राजेव शर्यहा शर्याणां हिंसकानां
इन्ता, तिग्मशृङ्गो न तीक्ष्णशृङ्गो मृग इव, वंसगो वंसानि वनानि गच्छतीति
वंसगः, दाशमित्त्वो भूत्वा वनेषु तिष्ठती(सी)त्यर्थः । वाटशस्त्रं पुरो रुरोजिथ
शत्रूणां पुराणि वर्जितवानसि । अथ द्वितीया—

सखाय इति । हे सखायः परस्परसख्ययुक्ता ऋत्विग्यजमाना वो युष्माकं
सम्यग्भाषिणं समीचीनमप्यभीष्टार्थं(थंमग्निः)संपादयन्तु(तु) । सभिर्युपसर्गस्यापेक्षितः
शेषोऽप्याहृतः । युषं चाग्नेये स्तोमं स्तोत्रं संपादयन्तु(त) । कीदृश्यामग्ने,
क्षिपीनां निवासहेतूनां मध्ये वधिंष्टाय वृद्धतमाय, ऊर्जां नष्टे बलस्य न पात-
पिभे विनाशनमकुर्वते, सहस्वते स्वयमविशयेन बलवते । अथ तृतीया—

(संवर्गेष्टिहौत्रमन्त्राभिधानम्)

संस्तमिदिति । हे वृषन्कामानां वर्षकामे विश्वानि सर्वाणि फळानि संस्तमित्संपाद्यैव युवसे यजमानेन मिश्रयसि । अयं आ ईश्वरस्त्वमागत्येडस्पदे पृथिवी-
रूपार्या वेद्याः स्थाने समिध्यसे सम्यग्ज्वाल्पमे तादृशो महानुभावो नोऽस्मभ्यं
वसूनि धनानि संभर सम्यगाहृत्य प्रयच्छ ।

‘यः प्रजाकामः स्यात्तस्मा एतं प्राजापत्यं गार्मुनं चरुं निर्वपेत्’ , ‘यः पञ्च-
कामः स्यात्तस्मा एतः सोमापोष्णं गार्मुनं चरुं निर्वपेत्’ इत्यनयोर्वाज्यानुवा-
क्यामतकानि दर्शयति—

प्रजापत इति । ‘प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः’ इति प्रजार्थस्य हविषः
पुरोनुवाक्या । सा च ‘सोमस्य त्विषिरासि’ इत्यनुवाके व्याख्याता । ‘स वेद्
पुत्रः पितरम्’ इत्येषा याज्या । सा च ‘हिरण्यगर्भ आपो ह यद्’ इत्य-
स्मिन्ननुवाके व्याख्याता । पश्वर्थस्य हविषः सोमा पूषण जनना’ इति
पुरोनुवाक्या । ‘इमौ देवौ जायमानौ’ इति याज्या । एतदुभयम् ‘अग्ना-
विष्णु महि’ इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

‘संवर्गेष्टौ सामिधेन्यो दश तिस्रस्तु याज्यकाः ।

संयाज्यास्तिस्र उदिता उपहोमास्त्रयो मताः ॥

प्रजासवे द्वयं योज्यं गार्मुने प्रथमे भवेत् ।

सोमेनौ तद्द्वितीये स्वस्व (ऽत्र न)योर्विंशतिरीरिताः’ ॥ इति ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

वेदत्रयोक्तधर्माणामृत्विग्भिः संगतिस्त्रिभिः ।

अनियत्या नियत्या वा नियतिर्नानिरूपणान् ॥

हौत्रकादिसमाख्यानां नियतेर्गमकं स्वतः ।

निर्वाधं चान्यवत्तच्च तेनात्र विनियोजकम् ॥

याज्यापुरोनुवाक्यापाठादयो धर्मा ऋग्वेदे प्रोक्ताः । दोहननिर्वापादयो यजु-
र्वेदे । आज्यस्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादयः सामवेदे । एतस्यैते धर्मा इति नियामकस्य
दुर्निरूपत्वाद्येन केनामृत्विजा यः कोऽपि धर्म इच्छया संगच्छत इति चेन्मै-
षम् । हौत्रमाध्वर्यवमौद्रात्रमिति समाख्यानेन नियतिर्बोधयते । न च समाख्या-
नस्य बाधकं किंचित्प्रश्यामः । तस्मादत्रोक्तत्वाधितत्वयोरपामाप्यकारणयोर-
भावाच्छ्रुतिविधिज्ञानदिपश्चक्रवत्प्रमाणेन समाख्यानेन धर्मा व्यवस्थाप्यन्ते ॥

(पितृयज्ञहविर्होमन्त्राभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीम-

कैत्तरीपसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठपत्राठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके षष्ठपत्राठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

उ॒श॒न्त॒स्त्वा ह॒वाम॒ह उ॒श॒न्तः॒ स॒मि॒धी॒महि॒ ।

उ॒श॒ञ्चु॒शत॒ आ व॑ह॒ पित॑र॒न्ह॒विषे॒ अ॒क्ष्वे । त्व॑

सो॒म प्र॑चि॒कितो॒ मनी॒षा त्व॑ र॒जि॒ष्ठम॑नु॒ ने॒पि

प॒न्थ्या॑म् । तव॒ प्र॒णी॒ती पि॒तरो॑ न इ॒न्द्रो दे॒वेषु॑

र॒त्न॑म॒भज॑न्त॒ धी॒राः । त्वया॑ हि नः॒ पि॒तरः॑

सो॒म पु॒र्वे क॑र्मा॒णि च॒क्रुः प॑व॒मान॒ धी॒राः ।

व॒न्वन्न॑वा॒तः परि॒धी॒श्रपो॑णुं॒ वी॒रेभि॑र॒श्वैर्म॑घ॒वा

भव॑ (१) नः॒ । त्व॑ सो॒म पि॒तृभिः॑ सं॒विदा॑-

नोऽनु॒ द्यावा॑पृथि॒वी आ त॑त॒न्य । तस्मै॑ त

इ॒न्द्रो ह॒विषा॑ वि॒धेम॒ वय॑ स्पा॒म प॑त॒यो र॒यि॑-

णा॑म् । अ॒ग्नि॒न्वा॒त्ताः पि॒तर॑ ए॒ह ग॑च्छ॒त स॑दः-

स॑दः स॑द॒त सु॒प्रणी॑तयः । अ॒त्ता ह॒वी॒पि प्र॑य॒-

तानि॑ वृ॒हि॒ष्यथा॑ र॒यि॑ स॒र्वधी॑रं॒ दधा॑त॒न ।

व॒हि॒ष॑दः पि॒तर॑ ऊ॒त्थ॑र्वा॒ग्नि॒मा वी॑ ह॒व्या च॑क॒मा

जु॒पध्व॑म् । त आ ग॒ताव॑सा॒ श॑त॒मे॒ना॒था॒स्म-

भ्य॑म् (२) शं॒ यो॒र॒र॒पो द॑धा॒त । ओ॒ऽहं

पि॒तृन्तु॑म॒वि॒दत्रा॑ अ॒वित्सि॑ न॒पातं॑ च वि॒क्रम॑णं

च वि॒ष्णोः॑ । व॒हि॒ष॑दो॒ ये स्व॑ध॒र्या सु॑त॒स्य

भ॑ज॒न्त पि॒त्वस्त॑ इ॒हाऽऽग॑मि॒ष्ठाः । उ॒प॒हु॒ताः

पि॒तरः॑ सो॒भ्यासो॑ व॒हि॒ष्येषु॑ नि॒धिषु॑ प्रि॒येषु॑ ।

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्वधिं ब्रुवन्तु ते
 अवन्त्वस्मान् । उदीरतामवर उत्परांस उन्म-
 घ्यमाः पितरः सोम्यासः । असुम् (३)
 य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो
 हवेषु । इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वांसो
 य उपरांस ईयुः । ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता
 ये वा नूनं सुब्रजनांसु विक्षु । अथा यथा नः
 पितरः परांसः प्रतनासो अग्न ऋतमाशुषणिः ।
 शुचिर्दियन्दीर्धितिमुक्यशासः क्षामा भिन्दन्तो
 अरुणरिपं वन् । यदग्ने (४) कव्यवाहन
 पितृन्यक्षृतावृधः । प्र च हव्यानि वक्षसि
 देवेभ्यश्च पितृभ्य आ । त्वमग्न इदितो जात-
 वेदोऽवांइद्व्यानि सुरभीणि कृत्वा । प्रादाः-
 पितृभ्यः स्वधया ते अक्षत्राद्धि त्वं देव प्रयता
 हवींषि । मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृह-
 स्पतिः संकाभिर्वावृधानः । याश्च देवा वावृधुर्ये
 च देवान्त्स्वाहाऽन्ये स्वधयाऽन्ये मदान्ति (५) ।
 इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गिरोभिः पितृभिः
 संविदानः । आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता बह-
 न्त्वेना राजन्हविषा मादयस्व । अङ्गिरोभिरा-
 गहि यज्ञियेभिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व । विव-
 स्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मिन्यज्ञे वहिष्या
 निषय । अङ्गिरसो नः पितरो नवंग्वा अय-

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

वाणो भृगवः सोम्यासः । तेषां वयं सुमंतौ

यज्ञियानामपि भद्रे मौमनसे स्याम (६) ॥

(भवास्वप्पसुं यदमे मदन्ति सोमनस एकं च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

सामिधश्चक्षुषो प्रजापतिराज्यं देवस्य स्वयं ब्रह्मवादिनोऽद्विरमेख्यो मनुः
पृथिव्याः पशवोऽश्विर्देवा ये युक्त्वोऽशन्तस्त्वा द्वादश ॥ १२ ॥

समिधो याजया तस्मान्नाभाः हितमन्विष्याह प्रजा वा उत्तरा

आहेत्याह युक्त्वा संवतिः ॥ ७० ॥

हरिः ॐ ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशे तु कथितं संवर्गेष्ट्यादि हौत्रकम् ।

द्वादशे पितृयज्ञस्य हविषां हौत्रमुर्धते ॥

कल्पः—“ एकां सामिधेनीं निरन्वाहोऽशन्तस्त्वा हवामह इत्येताम् ” इति ।

पाठस्तु—

उशन्तस्त्वेति । हेऽग्ने वयमुशन्तः पितृन्कामयमानास्त्वामाह्वयामः । पुन-
रपि पितृनुशन्तस्त्वा सामिधीमहि । त्वमपि कामयमानः । कामयमानस्य यजमा-
नस्य पितृनावहं । किमर्थम्, हविषेऽन्तवे हविर्मोक्तम् ।कल्पः—“ द्वे पुरोनुवाक्ये अन्वाहर्चमुक्त्वा प्रणौत्पपरापुक्त्वा प्रणौति
त्वः सोम प्रचिकित इत्येता आम्नाता भवन्त्येका याज्या ” इति ।

तत्र प्रथमं पुरोनुवाक्यमाह—

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

त्व२ सोमेति । हे सोम त्वं मनीषा मनीषया त्वदीपया बुद्ध्या पचिकितः
पकर्षेण ज्ञातः । किञ्च, त्वं रजिष्ठं यं(छ)पन्नोदकसंपूर्त्यां रञ्जकं मार्गमनु-
(नेपि अनुक्रमेव प्रापयसि । हे इन्द्रो तव प्रणीती प्रणीत्या परिचरणेन नोऽ-
स्माकं पितरो देवेषु मध्ये स्थित्वा धीराः सन्तो रत्नं रमणीयं हविरमजन्त ।

द्वितीयां पुरोनुवाक्यामाह—

त्वया हि न इति । हे पवमान शोधक सोम हि यस्मान्नोऽस्माकं पूर्वं
पितरस्त्वयाऽनुगृहीताः कर्माणि चक्रुः, परिस्मरन्तो जन्मानि धीरास्तिष्ठन्ति
[च] । [तस्मात्] त्वमप्यवातो वायुमनपेक्ष्य ज्वलनेनास्मदीयहविर्वन्वन्तं-
भक्षयन्परिधीन्परिधिवत्सर्वतोऽवस्थितान्प्रतिबन्धकानपोणुं निराकुरु । कैः साधनैः ।
वीरोभिर्युद्धकुशलैरथैः । तथा नोऽस्मदर्थं मघवा धनवान्मव । अथ याज्यामाह—

त्व२ सोमेति । हे सोम त्वं पितृभिः संविदानः संविदं प्राप्तोऽनुक्रमेण
द्यावापृथिवी आततन्थाऽऽनते व्याप्ते कृतवानसि । हे इन्द्रो हे सोम तस्मै ते
तादृशाय तुभ्यं हविषा विधेम परिचरेम । त्वत्पसादादयं धनानां पतयः स्याम ।

इत्थं “सोमाय पितृभते, पुरोडाशः पदकपालम् ” इत्यस्यानुवाक्याद्वयं
याज्या चेति मन्त्रत्रयमुक्तम् । अथ “ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्प्यायै दुग्धे
मन्थम् ” इत्येतस्य प्रथमा पुरोनुवाक्योच्यते । यद्यपि पाठक्रमेण तृतीयमिदं
हविस्तथाऽपि लिङ्गस्य बलवत्त्वात्तत्र विनियोगो द्रष्टव्यः । पाठस्तु—

अग्निष्वात्ता इति । अत्र ये वा अयज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरोऽग्निष्वात्ता
इति श्रुतत्वाद्यागमकृतैव प्रेत्य पितृलोकं गता अग्निष्वात्ताः शोमना प्रणीति-
रस्मत्कृता परिचर्यां येषां ते सुप्रणीतयस्तथाविवा हे पितर इह कर्मण्यागच्छत ।
सदःसदस्त्वत्तदात्मीयं स्थानं सदत प्राप्नुत । अस्मिन्बर्हिषि यज्ञे मयतानि मय-
त्नेन संपादितानि हवींषि अत्त भक्षयत । अधानन्तरं रार्यं सर्वेषु वैदिककर्मसु
वीरः कुशलो यः पुत्रस्तादृशं पुत्रं च दद्यातन संपादयत ।

अथ द्वितीया पुरोनुवाक्या याज्या चेत्युभयमात्रातं, तच्च ये अग्निष्वात्ता
इत्यादिकं कौकित्यां सौत्रामण्यामाम्नातमतस्तत्रैव व्याख्यास्यते । अथ पितृभ्यो
बर्हिषद्भ्यो घाना इत्यस्य प्रथमां पुरोनुवाक्यामाह—

—बर्हिषद इति । बर्हिषि यज्ञे सीदन्तीति बर्हिषदः । अत्रापि ये वै यज्वानस्ते

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

पितरो बर्हिषद इत्युक्तत्वाद्यागं कृत्वा प्रेत्य पितृलोकं प्राप्ता बर्हिषदः । तादस्या हे पितरोऽर्वागर्वाचीनानामस्माकमूर्ती रक्षा भवद्भिः कर्तव्येति शेषः । वो युष्म-
दर्थमिमा हव्या एतानि हवींषि चक्षुमानस्तानि जुषध्वामिति' (म् । ते)
हविर्भुष्टवन्तो यूमभवता रक्षणेन शंतमेन सुखतमेनास्मानागत तन्निषित्तमा-
गच्छेत्वेत्यर्थः । अथास्मभ्यं प्रथममन्त्रे च शं सुखं दुःखवियोगं चारपः पापरा-
हित्यं च दधात दत्त ।

अथ तत्रैव द्वितीया पुरोनुवाक्या--

आऽहं पितृनिति । अहं यजमानः सुविद्वान्मदीयां मर्किं सुष्टु जानवः
वितृनपि आवित्तस्याभिमुख्येन लब्धवानस्मि । विष्णोर्व्यापिनोऽस्य यज्ञस्य
नपातं विनाशाभावं विक्रमणं विशेषेण प्रवृत्तिं च लब्धवानस्मि । ये
पितरो बर्हिषदस्त इहात्र कर्माणि आगमिष्टा अतिशयेनाऽऽगताः । आदर-
पूर्वकमागत्य पितवः प्रीतिं मजन्त माप्नुवन्तु । केन साधनेन, सुवस्य
स्वधया सोमसप्तस्य हविषः स्वाद्रुत्वेन । अथ तत्रैव याज्यामाह--

उपहृता इति । सोम्यासः सोम्या अस्मदनुग्रहपराः पितरो बर्हिष्येषु
यागाहेषु तृषिकरेषु निधित्तद्वेषु हविषु निमित्तभूतेषु सत्सुपहृता अस्माभि-
राहृतास्ते पितर आगमन्त्वागच्छन्तु । आगत्य चेहास्मिन्कर्ण्यस्माभिः प्रमुक्ताः
स्तुतीः श्रुवन्तु । श्रुत्वा चाधिब्रुवन्तु साधुरयं यजमान इत्यादरेण कथयन्तु ।
तत ईदृशाः पितरोऽस्मानवन्तु ।

अत्रैवोपहोमार्थास्तिन्न ऋचस्तासु पथमायाह--

उदीरतामिति । त्रिविधाः पितर उत्तमा मध्यमा अधमाश्चेति । यथा-
विधं श्रौतं कर्मानुष्ठाय पितृत्वं प्राप्ता उत्तमाः । स्मार्तकर्ममात्रपरा मध्यमाः ।
धवापि केचित्संस्कारैर्विकला अधमाः । एतदेवामिमेत्य ये अग्निदग्धा येऽनाग्नि-
दग्धा इत्यादिर्होत्र आम्नातः । तेष्ववरे निरुष्टा उदीरतामुत्तमं हविः माप्नुवन्तु ।
परास उत्तमाः पितर उदीरताम् । मध्यमाः पितरश्चोदीरताम् । ते सर्वेऽप्यास्मि-
न्विषये सोम्यासः सोम्या अनुग्रहपराः सन्तु । ये पितरोऽवृक्ता वृक्वदरण्यधव-
दस्मासु हिंसामकुर्वन्त ऋतज्ञा अस्मदनुष्ठितं यज्ञं जानन्तोऽसुप्रस्मत्प्राणपीयू रक्षितुं
प्राप्तास्ते पितरो हवेषु अस्मदीयाह्वानेषु नोऽस्मानवन्तु । अथ द्वितीया--

१ स. 'ति । ते ह' । २ क. घ. छ. च. 'स्मत्प्राप्यमन्त्रे । ३ स. घ. छ. च.
'या विधि' । ४ स. 'द्विमन्त्र आम्नाताः । तेऽप्यब' ।

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

इदं पितृभ्य इति । पूर्वासो यजमानोत्पत्तेः पूर्वमुत्पन्ना ज्येष्ठभ्रातृपितृपि-
तामहादयो य ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः । ये चान्य उपरासो यजमान-
जननादुपर्युत्पन्नाः कनिष्ठभ्रातृस्वपुत्रादय ईयुः पितृलोकं प्राप्ताः । येऽप्यन्ये
पार्थिवे वृथिवीसंबन्धिनि रजासि रजोगुणकार्येऽस्मिन्कर्मण्यानता हविः
स्वीकर्तुमागत्योपविष्टाः । ये वा ये चान्ये बन्धुवर्गरूपाः पितरो बहुबन्धु-
रूपासु विक्षु प्रजास्वनिषत्ताः श्राद्धादिस्वीकारायाऽऽगत्योपविष्टाः । कीदृशीषु
विक्षु, सुवृजनासु वृज्यते परित्यज्यते दारिद्र्यमनेनेति वृजनं धनं शोभनं
वृजनं यासां ताः सुवृजनास्तादृशीषु धनसमृद्ध्या श्राद्धादिकर्मपरास्वित्यर्थः ।
तेभ्यः सर्वेभ्य उक्तेभ्यः पितृभ्योऽध्यास्मिन्कर्मणीदं नमोस्त्वयमाहुतिप्रदान-
नपूर्वको नमस्कारो भवतु । अथ तृतीया—

अथा यथेति । हेऽग्नेऽथाघस्तादतीते काले नोऽस्माकं पितर ऋतमाशुषाणा
यज्ञमश्रुवानाः शुचीच्छुद्धमेव स्थानं यथा येन प्रकारेणायन्मामवन्तो दीधितिं
दीप्यमानां पितृरूपां देवतामुक्थशासः शस्त्रैः शंसन्तो वयमपि तथैवोच्चमेव
स्थानं प्राप्ताः स्म इति । कीदृशाः पितरः, परासोऽस्मत्त उत्कृष्टाः पितृ-
पितामहादयः मत्नासः पुरातनाः पित्रादिभ्योऽपि पूर्वभाविनः । किंच, क्षाम
क्षयहेतुं स्वर्कायं क्षुद्रुपद्रवं भिन्दन्तोऽग्नेन हविषा नाशयन्तोऽरुणीस्तेजोरूपा
[देवता] स्ताः प्राप्यापन्नकलप्रतिबन्धकं पापमपारुणवन् ।

अस्मिन्निह(न्दि) पितृयज्ञकर्मणि शास्त्रान्तरेऽन्यदपि हविर्द्वयं विहितं तदग्नये
कव्यवाहनाधिकं यमामाङ्गिरस्वते पितृमते द्वितीयमिति । अत एव सूत्रकार
आह—‘ अथैकेषां सोमाय पितृमत्त आज्यं पितृभ्यो बार्हिषद्भ्यः षट्कपालं
पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो घाना अग्नये कव्यवाहनाय यमाय वा मन्थं यमामाङ्गि-
रस्वते पितृमते ’ इति । तत्र कव्यवाहनस्य प्रथमां पुरोनुवाक्यामाह—

यदग्ने इति । कव्यं वहतीति कव्यवाहनः पितृभ्योऽग्निः । अत एवान्यत्र
श्रुतम्—‘ त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहरक्षा
असुराणाम् ’ इति । कव्यस्यास्य हविषो वाहक हेऽग्ने यद्यस्मात्कारणादवावृद्धो
यज्ञवर्धकान्पितृभ्यस्तस्मादेव कारणाच्च देवेभ्यः पितृभ्यश्च हव्यानि
प्राषदपत्ति पुनः पुनः प्रकथंतः परमहि हविर्वहनं करिष्यसि ।

द्वितीयां पुरोनुवाक्यामाह—

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्) ।

त्वमग्ने इति । जातं सर्वं जगद्देवेति जातवेदास्त्वयाविध हेऽग्ने त्वमीदितो यजमानेन स्तुतः संस्तदीमानि हृग्यानि सुरमीणि सुगन्धीनि कृत्वाऽवाइवहनं कृतवानसि । कृत्वा च पितृभ्यः प्रादाः । ते च पितरः स्वधया स्वधाकारेण पत्तं हव्यमक्षजदन्तु । हे देव त्वमपि प्रपत्वा प्रयत्नसंपादितानि हवींष्यद्वि मक्षय । अथ याज्या-

मातलीति । मातलिर्इन्द्रस्य सुतस्तद्धानिन्द्रो मातली । स च कम्पैः कम्पभाग्भिः पितृभिः सह वावृधानो वर्धमानो भवति । यमथाङ्गिरोभिः पितृ- विशेषैः सह वर्धमानो भवति । बृहस्पतिश्च ऋक्वामिर्ऋक्प्रतिपाद्यैः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति । तत्र देवा यान्कम्पभागादीन्पितृन्वावृधुर्वर्धयन्ति, ये च कम्पभागादयः पितर इन्द्रादीन्देवान्वर्धयन्ति, तेषां मध्य इन्द्रादयः स्वाहा मदन्ति स्वाहाकारेण तृप्यन्ति । अन्ये पितरः स्वधया स्वधाकारेण तृप्यन्ति ।

अथाङ्गिरस्वतो यमस्य पथमां पुरोनुवाक्यामाह-

इमं यमोति । हे यमाङ्गिरोभिरेतन्नामकैः पितृभिः संविदान ऐक्यत्वं प्राप्त इमं पस्तरं पस्तीर्णं यज्ञविशेषमासीदाऽऽगत्योपावेश । हि यस्मादुपविशसि तस्मात्कविशस्ता विद्वद्भिर्ऋक्विग्भिः प्रमुक्ता मन्वास्त्वामावहन्तु । हे राजन्नेनाऽऽनेन हविषा तुष्टो मादयस्व यजमानं हर्षयस्व ।

अथ द्वितीया पुरोनुवाक्यामाह-

आङ्गिरोभिरिति । हे यम वैरूपैर्विधिरूपयुक्तैर्वैरूपसामप्रियैर्वा, यज्ञियेभिर्- र्धन्ययोग्यैरङ्गिरोभिः सहाऽऽगहि । आगच्छ । आगत्य चेह मादयस्व यजमानं हर्षय । यस्ते तव पिता विवस्वानस्ति तं विवस्वन्तमस्मिन्यज्ञे हुव आहवयापि । स च बार्हद्वास्मिन्यज्ञ आनिषद्याऽऽगत्योपाविश्य यजमानं हर्षयतु । अथ याज्यामाह-

आङ्गिरसो न इति । आङ्गिरोनामका अथर्वनामका भुगनामकाश्च नोऽ- र्पाकं पितरो नवग्वा अभिनवागमनमुक्तास्तदा तदा नूतनवर्धीतिजनका इत्यर्थः । ते च सोम्यासः सोममर्हन्ति सोम्याः । यज्ञियानां तेषां सुप्रवावयुक्त(नुग्रह)मु- क्त्यां बुद्धौ ययं स्याम सर्वदा तिष्ठेम । अपि च सौमनेते सौमनस्यकारणे मद्दे क्रुत्पाणे फुले स्याम सर्वदा तिष्ठेम । अत्र विनियोगसंग्रहः-

(पितृयज्ञहविर्होत्रमन्त्राभिधानम्)

‘ उशन्तः सामिभ्येका पितृयज्ञे महत्पत्तौ ।
 त्वं सोमेत्यनुवाक्ये द्वे पितृमन्त्रामके तथा ॥
 त्वं याज्याऽग्निभ्येति मन्थेऽनुवाक्या प्रथमा भवेत् ।
 बार्हिर्दे अनुवाक्ये तु याज्यैका बार्हिषद्यजौ ॥
 उपहोमा उदीरेति त्रयस्तत्रययागके ।
 कव्यवाहनयागे तु यदग्ने तिस्र ईरिताः ॥
 पुरोनुवाक्ये द्वे तत्र याज्यैका याम्ययागके ।]
 इमं पुरोनुवाक्ये द्वे याज्यैका पूर्ववन्मता ।
 अन्तिमे सनुवाकेऽस्मिन्मन्त्राः सप्तदशेरिताः ॥

इति श्रीमत्तापणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छुष्णयजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठमपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थोऽश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेभरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य—
 श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
 चिते वेदार्थप्रकाशे छुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 द्वितीयकाण्डे षष्ठः मपाठकः ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराज-
 परमेश्वरस्य श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपाल-
 केन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे
 छुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 द्वितीयः काण्डः समाप्तः ॥ २ ॥

मूलक्रमेण द्वितीयाष्टके—प्र० ६ अ० ७५ ।

भाष्यक्रमेण द्वितीयकाण्डे—प्र० ६ अ० ७५ ।

मूलक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यष्टकाः—का० २ प्र० १४ अ० २२१ ।

भाष्यक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यष्टकाः— का० २ प्र० १४ अ० २१५ ।

समाप्तोऽयं श्रीमत्सायणाचार्यविरचितमाण्यस-
हितछण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया
द्वितीयः काण्डः ।

अथ सभाष्यतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयं काण्डम् ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्रुतित्वं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेधरम् ॥

पशवश्चेष्टयः काम्या विविशेषस्तथैष्टिकः ।

पौकाः काण्डे द्वितीयेऽथ सोमशेषोऽत्र वर्ण्यते ॥

एतच्च तृतीयकाण्डमौपानुवाक्यमिति (+ काण्डानुक्रमणानुक्रमम्) ।

अनुवाकानां तृतीयमुपानुवाकम् । तत्रान्वेतुं योग्यानामर्थानां पविपादकृतादिर्दं
काण्डमौपानुवाक्यम् । यद्यप्येतरसर्वमनारम्याऽऽम्नायते तथाऽपि तेन तेन वना-
जेन तत्र तत्रानुवाकेष्वन्वय उत्प्रेक्षणीयः । सोमप्रकरणाम्नातेषु तेषु देवेष्वन्वयं
तत्र तत्रैवोदाहृत्य प्रदर्शयिष्यामः । तदयमर्थः—कर्मण्युच्यमानो मन्त्रो वाकः ।
तद्ग्याह्यमानरूपं ब्राह्मणमनुवाकः । तत्रैकैकं मन्त्रमाम्नाय तस्य तस्य तृतीये
पठितमुपानुवाकम् । तत्संबन्धि काण्डमौपानुवाक्यमुच्यते ।

(इति भाष्यकारोपोद्घातः) ।

(अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके, प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

प्रजापतिरकामयत प्रजा सृजेयेति स
तपोऽतप्यत स सर्पानंसृजत सोऽकामयत
प्रजाः सृजेयेति स द्वितीयमतप्यत स वयाँ-
स्यसृजत सोऽकामयत प्रजाः सृजेयेति स
तृतीयमतप्यत स एतं दीक्षितवाद्दर्मश्च्युत्तमवदु-
त्ततो वै स प्रजा अंसृजत यत्तपस्तप्त्वा दीक्षि-
तवाद्दं वदति प्रजा एव तद्यर्जमानः (१)

+ स. पुस्तके संप्रदायविद् आहृतिरिति पाठान्तरम् ।

१ क. स. छ. च. तेष्वं । २ स. घ. ड. घ. वाचयम् ।

(दीक्षितेन वक्तव्यमन्त्राणां तद्विधानां चाभिधानम्)

भृजते यद्दे दीक्षितोऽमेध्यं पश्यत्यपोस्माद्दीक्षा
 कामति नीलमस्य हरो व्येत्यबद्धं मनो दारिद्रं
 चक्षुः सूर्यो ज्योतिषा* श्रेष्ठो दीक्षे मा मा
 हासीरित्याह नास्माद्दीक्षाऽप कामति नास्य
 नीलं न हरो व्येति यद्दे दीक्षितमभिवर्षति
 दिव्या आपोऽशान्ता ओजो बलं दीक्षाम्
 (२) तपोऽस्य निर्घ्नत्युन्द्तीबलं धत्तैजो
 धत्त बलं धत्त मा मे दीक्षां मा तपो निर्वधि-
 छेत्याहितदेव सर्वमात्मन्धत्ते नास्यौजो बलं न
 दीक्षां न तपो निर्घ्नत्यग्निर्वे दीक्षितस्य देवता
 सौऽस्मोदेतहिं तिर इव यहिं याति तमीश्वर*
 रक्षांशसि हन्तोः (३) भद्रादामि श्रेयः प्रेहि
 बृहस्पतिः पुरएता ते अस्त्वित्याह ब्रह्म वै
 देवानां बृहस्पतिस्तमेवान्वारमते स एन* सं
 पारयत्येदमगन्म देवयजनं पृथिव्या इत्याह
 देवयजन* हेष पृथिव्या आगच्छति यो यजते
 विश्वे देवा यदजुषन्त पूर्व इत्याह विश्वे ह्येत-
 देवा जोषयन्ते यद्ब्राह्मणा क्रमामाभ्यां यजुषा
 संतरन्त इत्याहक्रसांभाभ्या* हेष यजुषा संतरति
 यो यजते रायस्पोषेण समिषा मदेमेत्योहाऽऽ-
 शिषमेवेतामा शास्ते (४) ॥

(दीक्षितेन वक्ष्यमन्त्राणां तद्विधीनां चाभिधानम्)

(यजमानो दीक्षां हन्तोर्ब्राह्मणाश्चतुर्विंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयष्टके
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

अत्र दीक्षायाः प्रथमभावित्वद्दीक्षिनेन वक्ष्या मन्वास्वाद्विधयश्चास्य प्रथ-
मप्रपाठकस्य प्रथमानुवाके प्रतिपाद्यन्ते । तत्र दीक्षितवादं विधित्सुः प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । पुरा प्रजापतिः प्रजासृष्टिं कामयमानो नियमविशेषरूपं
तप एव द्विवारमनुष्ठितवान् । न तु दीक्षितवादम् । अतस्तद्विकले तपसि नीचानां
सर्पाणां पक्षिणामेव सृष्टिमकरोत्, न तूत्तमानां मनुष्यादीनाम् । अग्निष्टोमोऽत्र
प्रजापतेस्तपः । “ अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा अतृजत ता अग्निष्टोमेनैव
पर्यशृङ्गात् ” इति सप्तमकाण्डे वक्ष्यमाणत्वान् । तस्य च तपसस्तृतीये पर्वाये
दीक्षितवादवैकल्याभावान्मनुष्याद्युत्तमसृष्टिसाधनत्वं संपन्नम् ।

अथ नियमविशेषरूपतपोयुक्तस्य दीक्षितस्य दीक्षितवादं विधत्ते—

यत्तप इति । तपःशब्देन स्नानादिनियमोऽभिधीयते । “ आङ्गिरसः सुवर्गे
लोकं यन्तोऽप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयन्त्सु स्नाति साक्षादेव दीक्षातपसी
अवरुन्धे ” इत्याम्नातत्वात् । स्नानादीत्यादिशब्देन दानमनशनं वैदिकमन्त्रपाठ-
शेत्येतन्नयं विवाक्षितम् । “ एतत्खलु वाव तप इत्याहुयः स्वं ददाति ” “ तपो
नानशनात्परं यदि परं तपस्तद्दुर्घर्षम् ” “ स्वाभ्याममधीते तप एव
तत्तप्पते तपो हि स्वाभ्यायः ” इति वचनानां तत्र तत्राऽऽम्नातत्वात् ।
शास्त्रान्तरे च द्रव्यहं नाश्रातीति दीक्षितस्नानशनं तपो विहितम् । ईदृशं
तपस्तप्त्वा तन्निममं स्वीकृत्य दीक्षितवादं वदेत् । दीक्षितेन पठितव्यो मन्त्रो
दीक्षितवादस्तत्पाठेन प्रजा सृजते ।

तत्रैकं मन्त्रमुत्पाद्य तत्पाठं नैमित्तिकत्वेन विधत्ते—

यद्वै दीक्षित इति । अमेभ्यदर्शनेन दीक्षाया अपक्रमणं नाम दीक्षायां
फलराहित्यम् । किंचामेभ्यं दृष्टवतोऽस्य नीलं भवति । कृष्णं पापमित्यर्थः ।

(दीक्षितेन वक्तव्यमन्त्राणां तद्विधीनां चाभिधानम्)

किंच हरो व्येति तेजो विगतं भवति । जुगुप्सया शरीरस्य विक्रियमाणत्वाच्छ-
क्तिरपगच्छतीत्यर्थः । अचक्षमित्पादिको मन्त्रः । यदेतन्मदीयं मनस्तदेतदचक्षम-
नियतम् । अत एव यद्धि मनसा ध्यापति तद्वाचा वदति संकल्पयति ।
चक्षुश्च मदीयं दरिद्रं छपणम् । अतः समीचीनमेव प्रकाशयामीत्येतादृशं यभुत्वं
तस्य नास्ति । अत्र चोमयत्र निमित्तं छन्दोगा उद्गीथविद्यायां देवासुरसंमा-
चारुपापिकया समापनन्ति—“अथ ह चक्षुरुद्गीधमुपासांचक्रिरे तद्वाचुराः पाप्मना
विविधुस्तस्मात्तेनोमयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च पाप्मना स्वेदद्विद्धम् ”
इति । अयमेवार्थो वाजसनेयिभिरप्युद्गीथब्राह्मणे पपञ्चितः । अतोऽवशयो-
र्मनश्चक्षुषोर्दोषो हे दीक्षे त्वया न गणनीयः । दर्शनहेतुभूतानां ज्योतिषां मध्ये
श्रेष्ठोऽयं सूर्यः । स एव चक्षुर्दोषं समाधास्यतीत्यभिप्रायः । तन्मात्रप्रमादका-
रिणं मां हे दीक्षे मां हासीर्मां परित्यजेति मन्त्रार्थः । एतस्य मन्त्रस्य पाठेन
दीक्षाऽप्यस्मान्नापक्रामति । नीलं चास्य न भविष्यति । हरश्च न व्येति ।

बृष्टिकेदनं निमित्तीकृत्य मन्वान्तरमुत्वाद्य विनियुक्ते—

यद्वै दीक्षितामिति । दिव्या अन्तरिक्षे वर्तमाना भूमिस्पर्शरहिता या आपस्ता
अशान्ताः प्रत्यवायहेतवः । अत एव स्मर्यते—“ न वर्षधारास्वाचोमेत् ”
इति । ताश्च दिव्या आप ओजोबलदीक्षातषांसि नाशयन्ति । रेतःपरिपाकरू-
पशरीरबलहेतुरष्टमो धातुरोजः । उन्दतीरित्पादिको मन्त्रः । हे आपो यूय-
मुन्दतीः संक्लेदयन्त्यो मयि शरीरबलं स्थापयत । तत्कारणीभूतमोजोऽपि स्थाप-
यत । पुनरपीन्द्रिपगतं बलं स्थापयत । मदीयां दीक्षां मां निर्वाधिष्ट मा विना-
शयत । तपोऽपि मदीयं मा विनाशयतेति मन्त्रार्थः । अत्र सूत्रकारेण “ स
वाग्यतस्तपस्तप्यमान आस्ते ” इत्युक्त्वा बहुविधनिषमानुषन्यस्यैतदुक्तम्—
“अचक्षं मन इत्यमेर्घ्यं दृष्ट्वा जपत्युन्दतीर्बलं धत्तेत्यववृष्टे ” इति ।

अथ्युर्मन्त्रकाण्डे “ भद्राद्भिधेयः ” “ इदमगन्ध देवयजनम् ” इत्येतौ
मन्त्राशान्नातौ । ब्राह्मणे स्वाच्छिञ्जं तन्तुं पृथिव्या इत्येतं पूर्वमन्त्रं व्याख्याप
भद्राद्भीतपादिकौ द्वावुपेक्षितौ । तयोर्मर्जमानत्वेन दीक्षितवादप्रसङ्गादुक्तावुभावत्र
व्याख्यायेते । एतेनाचक्षं मन इत्यादिकौ मन्त्रौ देवीं धियं मनामह इत्यनुवाके
संगवारिविति सूचितं भवति । भद्राद्भीत्येष रथमारुह देवयजनमध्यवासि(ता)तुं

(दीक्षितेन वक्तव्यमन्त्राणां तद्विधीनां चाभिधानम्)

गमने विनियुक्तो मन्त्रः । एदमगन्मेति देवयजनाध्यवसाने । तयोराद्यं मन्त्रं व्याचष्टे—

अग्निर्वा इति । यदा दीक्षितो गृहात्मयाणं करोति तदा तत्स्वामी वाह्निः कोपेन तिरोभूत इव भवति । तेन स्वामिरहितं दीक्षितं रक्षांति मार्गन्तरा भूत्वा हन्तुमश्वरं समर्था भवन्ति । तत्परिहाराय भद्रादभीत्यादिमन्त्रं पठेत् । हे रथ भद्रान्मदीपाद्गृहाच्छ्रेयोऽत्यन्तप्रशस्तं देवयजनस्थानमभिप्रेहि आभिमुख्येन प्रतियाहि । तव पुरतो बृहस्पतिर्गन्ताऽस्तिवति मन्त्रार्थः । देवानां मध्ये बृहस्पतेर्ब्राह्मणत्वादक्षांसि शप्तुं सामर्थ्यमस्ति । तादृशं च बृहस्पतिं यजमानोऽनुच्छति । स च बृहस्पतिः सम्यक्कारं नयति ।

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथमभागार्थः प्रसिद्ध इति दर्शयति—

एदमगन्मेति । पृथिव्याः संबन्धि यद्देवयजनं तदिदमगन्माऽऽगताः स्प इति तस्यार्थः । स च पत्यक्षेण दृश्यमानत्वात्प्रसिद्धः ।

द्वितीयभागे देवशब्देन ब्राह्मणा ऋत्विग्भूता विवक्षिता इत्येतद्दर्शयति—

विश्वे देवा इति । तृतीयभागे यागं कुर्वतो वेदत्रयापेक्षा प्रसिद्धेति दर्शयति—ऋक्सामभ्यामिति । सम्यग्यागस्य पारं प्राप्नोति ।

चतुर्थभागे धनपुष्ट्याऽग्नेन च संभूय हृष्टत्वमार्थनमाशीरित्येतद्दर्शयति—

रायस्पोपेणेति । अस्मिन्काण्डे यदिदमनारभ्याधीतं तस्य सर्वस्य सामान्येन प्रकृतौ संबन्धः । विशेषतस्त्वबद्धमित्यादेरनुवाकसंबन्धो दर्शितः । अपेक्ष्य दर्शनवर्षणमन्त्रयोश्चाऽऽवृत्त्यभावो देवीं धियमित्यस्मिन्नेवानुवाके विचारितः ।

अत्र भीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम्—

“प्रकृतौ विकृतौ वा स्याद्यस्य पर्णेत्यसौ विधिः ।

प्रकृतावेव वा तुल्याद्बचनादुभयोरसौ ॥

जुहूमाभित्य पर्णत्वंविधिः प्रकृतिमात्रगः ।

चोदकेनोभयमातोर्विकृतौ विधिनाऽत्र किम् ॥

अनारभ्य श्रूयते—“ यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न पापश् श्लोकश्च शृणोति ” इति । तत्राव्याभिचारितक्रतुसंबन्धवर्ती जुहूमाभित्य तद्धेतुः पर्णवृक्षो

वाक्येन विधीयते । या जुहूः सा पर्णमधीति वाक्यं सर्वमकृतिविकृत्योस्तुत्पयेव
भवते । उभयत्राऽऽश्रयभूताया जुहवाः सद्भावात् । तस्मात्प्रकृतिविकृत्योरुभयो-
रूप्यं विधिरिति माते रूपः—किमयं विधिविकृतौ चोदकात्पूर्वं निविशते
पश्चाद्वा । नाऽऽद्यः । आश्रयभूताया जुह्वाश्चोदकमन्त्रेणासंभवात् । द्वितीयेऽपि
पर्णत्वमपि जुह्वा सहैव चोदकेनातिदिश्यते । तत्र पुनर्विधेर्वैषम्यादयं विधिः
प्रकृतिमात्रगः । एवं यस्य स्वादिरः सुवो भवतीत्याद्युदाहरणीयम् ।
सर्वैवाष्टमपादे चिन्तितम्—

“नाश्राति द्युहमित्येतत्तपः कस्य तयोद्वयोः ।

दुःखत्वाद्भोक्तृसंस्कारादध्वर्योर्पुंज्यते तपः ॥

फलान्तराय पापस्य नाशकत्वेन संस्कृतिः ।

लिङ्गात्तपः स्वामिगामि संस्कारान्तरवैषम्यतम् ॥”

ज्योतिष्टोमे द्रुपहं नाश्राति ऋहं नाश्रातीत्यादिनोकं तपोऽध्वर्योर्पुंजं
तस्य दुःखत्वात्कत्वेन परिक्रितपुरुषैः कर्तुमुचितत्वात् । दुःखत्वादेव फलमो-
क्तृसंस्कारत्वाभावाद्यजमानस्य न युक्तमिति चेत् । मैवम् । भाविनः सुखरूपस्य
फलस्य प्रतिबन्धकं दुःखजनकं यत्प्रापं तस्य नाशकत्वेन दुःखरूपस्यापि तपसः
स्वामिसंस्कारत्वसंभवात् । आस्मिन्नर्थे वाक्यशेषगतं लिङ्गं कल्पसूत्रकारेणवो-
दाहृतम्—“यदा वै दीक्षितः कृशो भवत्यथ मेध्यो भवति, यदाऽस्मिन्नन्तर्न
किंचन भवत्यथ मेध्यो भवति, यदाऽस्य कृष्णं चक्षुषोर्नश्यत्यथ मेद्यो
भवति, यदा वाऽस्य त्वचाऽस्थि संधीयतेऽथ मेध्यो भवति, पीवा दीक्षते
कृशो यजते यदस्याङ्गानां मीयते जुहोत्येव तदिति विज्ञापते” इति । नहि
दुःखरूपं तपो विना दुःखमदं पापं नश्यति । यथा लोके पाटनमन्त्रेण विषम-
प्रणानां नोपशान्तिस्तद्वत् । तस्माद्द्वपनादिसंस्कारस्वतपोऽपि यजमानस्यैव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

एष तं गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूताद्देप
तु त्रेष्टुभो जागंतो भाग इति मे सोमाय ब्रूता-

(सोमोपस्थानमन्त्रोत्पादनम्)

च्छन्दोमानां॑ साम्राज्यं गच्छेति॑ मे सोमाय
 झूताद्यो वै सोमं॑ राजानं॑ साम्राज्यं लोकं
 गमयित्वा क्रीणाति॑ गच्छंति॑ स्वानां॑ साम्रा-
 ज्यं छन्दांसि॑ सलु वै सोमस्य॑ राज्ञः साम्राज्यो
 लोकः पुरस्तात्सोमस्य॑ क्रयादेवमभि मन्त्रयेत्
 साम्राज्यमेव (१) एनं लोकं गमसित्वा
 क्रीणाति॑ गच्छंति॑ स्वानां॑ साम्राज्यं यो वै
 तानूनप्त्रस्य॑ प्रतिष्ठां वेद॑ प्रत्येव तिष्ठति॑ ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति॑ न प्राश्रन्ति॑ न जुह्वत्वथ॑ कं
 तानूनप्त्रं प्रति॑ तिष्ठतीति॑ प्रजापतौ मनसीति॑
 ब्रूयाच्चिरवं जिघ्रेत्प्रजापतौ॑ त्वा मनसि जुहो-
 मीत्येषा वै तानूनप्त्रस्य॑ प्रतिष्ठा य एवं वेद॑
 प्रत्येव तिष्ठति॑ यः (२) वा अध्वर्योः
 प्रतिष्ठां वेद॑ प्रत्येव तिष्ठति॑ यतो मन्येतानाभि-
 क्रम्य होष्यामीति॑ तच्छिञ्जा श्रावयेद्देषा वा
 अध्वर्योः प्रतिष्ठा य एवं वेद॑ प्रत्येव तिष्ठति॑
 यदभिक्रम्य॑ जुहुयात्प्रतिष्ठायां॑ इयात्तस्मात्स-
 मानत्र तिष्ठता होतव्यं॑ प्रतिष्ठित्यै॑ यो वा
 अध्वर्योः स्वं वेद॑ स्ववानिव भवति॑ सुग्वा
 धस्य॑ स्वं वायव्यमस्य॑ (३) स्वं चम-
 सौऽस्य॑ स्वं यद्द्वीयव्यं॑ वा चमसं वाऽनन्वार-
 भ्याऽऽश्रावयेत्स्वादि॑यात्तस्मादन्वारम्याऽऽश्रा-

(सोमोपस्थानमन्त्रोत्पादनम्)

व्य० स्वादेव नैति यो वै सोममप्रतिष्ठाप्य
 स्तोत्रमुपाकरोत्यप्रतिष्ठितः सोमो भवत्यप्रति-
 ष्ठितः स्तोमोऽप्रतिष्ठितान्युक्त्यान्यप्रतिष्ठितो
 यजमानोऽप्रतिष्ठितोऽध्यर्चुर्वायव्यं वै सोमस्य
 प्रतिष्ठा चमसोऽस्य प्रतिष्ठा सोमः स्तोमस्य
 स्तोमं उच्यमानं ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं
 वोञ्जीर्य स्तोत्रमुपाकुर्यात्प्रत्येव सोमं स्थाप-
 यन्ति प्रति स्तोमं प्रत्युक्त्यानि प्रति यज-
 मानस्तिष्ठन्ति प्रत्यध्ययुः (४) ॥

(एव तिष्ठति यो वायव्यमस्य ग्रहं वैकान्विरं शतिर्ध्रं) ।

इति छण्णपञ्चैदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयाकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आद्ये संकीर्तितौ मन्त्रौ बृहौ चामेभ्यदर्शने ।

द्वितीयानुवाके सोमोपस्थानमन्त्राश्चत्वार उपाद्यन्ते—

एव त इति । हे देवतात्मके सोम राजन्नेप पुरतो दृश्यमानः केतव्यो
 षष्ठीरूपस्ते त्वदीयो भागो गायत्रः प्रातःसवने गायत्रीछन्दसा संस्कार्य इत्ये-
 तादृग्जमानरूपस्य मे गायत्री देवता सोमाप ब्रूतात् । एवं त्रैष्टुभो माध्यंदिने
 सवने त्रिष्टुप्छन्दसा संस्कार्यः । अस्मिन्नेप त इति मन्त्रो नानुपज्यते । भाग
 इति मे सोमाय ब्रूतादिद्यममुत्तरांशोऽनुपज्यते । जागतस्तृतीयसवने जगतीछन्दसा
 संस्कार्यः । अत्रैव त इत्ययं पूर्वांश एवानुपज्यते । छन्दोभिर्गायत्रीत्रिष्टुब्जगती-
 भिरक्षरसंख्यया मीयन्न उपमीयन्त इति चतुर्विंशत्तुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिं-
 शाख्याः स्तोमास्तयश्छन्दोमास्तौषां साध्राज्यं द्वादशाहादिपूतरक्तुषु विद्यते
 हस्ताध्राज्यं गच्छेत्थेतद्यजमानस्य मे वचनं तेन तेन स्तोमेनाऽऽराध्या देवता
 सोमाप राक्षे ब्रूतात् । अत्र चतुर्विंशाख्यस्तोमरूपस्य छन्दोपस्य विष्टुदिः

(सोमोपरत्यानमन्त्रोत्पादनम्)

सामब्राह्मण इत्थं समाग्नाता—“अष्टाभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स चतसृभिः स एकया । अष्टाभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स चतसृभिः । अष्टाभ्यो हिं करोति स चतसृभिः स एकया स तिसृभिरित्येषा वै प्रतिष्ठा चतुर्विंशस्य विष्टुतिः” इति । अस्यापमर्थः—सामाधारभूतस्य तृचस्य प्रथमपर्याये प्रथमामृचं त्रिर्गायेत् । द्वितीयां चतुर्गायेत् । तृतीयां स्रुद्धायेत् । द्वितीये पर्याये प्रथमां स्रुद्धायेद्द्वितीयां त्रिर्गायेत्तृतीयां चतुर्गायेत् । तृतीये पर्याये प्रथमां चतुर्गायेद्द्वितीयां स्रुद्धायेत्तृतीयां त्रिर्गायेत् । तेषं चतुर्विंशस्तोमसंबन्धिनी विशिष्टा स्तुतिः । अथ चतुश्चत्वारिंशस्तोम एवमाग्नायते—“पञ्चदशभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकादशभिः स एकया । चतुर्दशभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स दशभिः । पञ्चदशभ्यो हिं करोति स एकादशभिः स एकया स तिसृभिरित्येषा वै प्रतिष्ठिता चतुश्चत्वारिंशस्य विष्टुतिः” इति । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेत् । द्वितीये पर्याये प्रथमां स्रुद्धायेद्द्वितीयां त्रिर्गायेत्तृतीयां दशकृत्वो गायेत् । तृतीये पर्याये प्रथमामेकादशकृत्वो गायेद्द्वितीयां स्रुद्धायेत्तृतीयां त्रिर्गायेत् । तेषं चतुश्चत्वारिंशस्तोमारण्यस्य च्छन्दोमस्य विष्टुतिः । अथाष्टाचत्वारिंशस्तोमस्य विष्टुतिरेवमाग्नायते—“षोडशभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स द्वादशभिः स एकया । षोडशभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स द्वादशभिः । षोडशभ्यो हिं करोति स द्वादशभिः स एकया स तिसृभिरित्येषा वै प्रतिष्ठिताऽष्टाचत्वारिंशस्य विष्टुतिः” इति । प्रथमे पर्याये प्रथमां त्रिर्गायेत् । मध्यमां द्वादशकृत्वो गायेत् । उत्तमां स्रुद्धायेत् । द्वितीये पर्याये प्रथमां स्रुद्धायेन्मध्यमां त्रिरुत्तमां द्वादशकृत्वः । तृतीये पर्याये प्रथमां द्वादशकृत्वो द्वितीयां स्रुद्धायेत्तृतीयां त्रिर्गायेत् । तेषमष्टाचत्वारिंशस्तोमारण्यस्य च्छन्दोमस्य विष्टुतिरिति । द्वादशाहक्रान्तरष्टममहश्चतुर्विंशस्तोमसाध्यं नवममहश्चतुश्चत्वारिंशस्तोमसाध्यं दशममहरष्टाचत्वारिंशस्तोमसाध्यम् । तस्माच्छन्दोमानां साम्राज्यं द्वादशाहाद्युत्तरक्रनुपु प्राप्यते ।

एष ते गायत्र इत्यादींश्चतुरो मन्त्रान्विनियोकुं प्रस्तौति—

यो वै सोममिति । यजमानः सोमदेवत्वरूपं राजानं साम्राज्यरूपं लोकं प्राप्य पश्चाद्दक्षीणरूपं सोमं क्रीणाति । स स्वानां मध्ये साम्राज्यं गच्छति ।

गायत्रीविष्टुम्भगदीरुवापी च्छन्दांसि वैरुपलक्षितारुन्दोमाश्च सोमस्य राक्षः
साध्याप्ययुचो लोक इत्युच्यते ।

अथ अतुरो मन्त्रान्सोमाभिपन्त्रणे विनिपुङ्क्ते--

पुरस्तादिति । एवमिति एष ते गायत्र इत्यादिभिश्चतुर्भिरित्यर्थः । प्राक्-
रणिकामुष्पाकसंभवस्तु पुरस्तात्सोमस्य फयदेव स्पष्टमन्नगम्यते । सोमं ते क्रीणा-
सीति मन्त्रेण सोमकृप आरब्धस्तत्पूर्वमश्नुना ते अश्नुतित्यनुवाकस्वावसाने
मजास्त्वामनुपाणान्निवत्मेतदूर्ध्वमेव ते गायत्र इत्यादमन्त्रत्वारी मन्त्रा द्रष्टव्याः ।
पूर्वोक्तयोरस्य च मन उन्दीर्विलपिरपेतयोर्मन्त्रयोर्वैद्यद्विष्टं स्पष्टं चरनं मास्वि
सथाऽपि दीक्षितस्य वाद इति वाक्येन प्रकरणप्रसिद्धं दीक्षितमनूद्य वादवि-
धानाद्दीक्षितरवासिद्धेरूर्ध्वमावित्वं गम्यते । दीक्षितत्वमाकृत्यै मयुजेऽभवे
स्वादेत्यनुवाके संपन्न वदीपभासणे दीक्षितत्वावेदनस्याऽऽम्नावत्वात्
“स्वाहा यज्ञं वातादारम इत्याहार्यं वाव यः पवते स यज्ञस्तमेव साक्षा-
दारभवे मुष्टीं करोति वाचं यच्छति यज्ञस्य भृत्या अदीक्षिष्टार्यं नालस्य इति
विरुनाश्वाह ” इति । तस्माद्यज्ञं वातादारम इत्येतस्पादुपर्येव च मन उन्दी-
र्विलमित्येतौ द्रष्टव्यौ । एवमुत्तरप्रापि सर्वत्रौपानुवाक्ये योजनीयम् ।

अथ तानूनप्वारूपावभाणं विधातुं प्रस्तौति--

यो वै तानूनेति । तानूनप्वे त्वा गृह्णाभीत्यादिभिर्मन्त्रैश्चमते यद्वान्च
गृह्यते तत्तानूनप्वं तस्य प्रतिष्ठा न ज्ञायते । सोमसस्य तु यज्ञो हवत्वाद्दत्तिभिः
पीतत्वाच्चास्ति प्रतिष्ठितत्वम् । तानूनप्वे तु तदुभयं नास्तीति नक्षत्रादिभिः पृष्टो
बुद्धिमानुत्तरं ब्रूयान्मनसा मजापतौ स्थापनादस्ति प्रविष्टेति ।

इदानीं मन्त्रेणावभाणं विधत्ते--

त्रिरच जिघ्रेदिति । मजापतावित्यादिर्मन्त्रः । हे तानूनप्व त्वां मजापतौ
जुहोमीत्येवं मनसि स्मरामीति शेषः । अयं च मन्त्रोऽग्नेरातिथ्यमतीत्यनुवाक-
स्यान्ते द्रष्टव्यः । त एते पूर्वोक्ता मन्त्रा विधयश्च यजमानाः । इव
ऊर्ध्वं त्वाध्वयैवाः । तत्राऽऽभावणं विधत्ते--

यो वा अध्वर्योरिति । आश्रावणमारम्भ होमपर्यन्तमेकवावस्थानमध्वर्योः
प्रतिष्ठा । आहवनीयसमीपादिषु होमदेशेषु मध्ये यस्माद्देशाद्भिक्रमणमकृत्वा सं
होमं होष्वापीति मन्थेत तद्धोमार्थं तस्मिन्नेव देशे तिष्ठन्नाश्रावयेत् १ ।

(सोमोपस्थानमन्त्रोन्पादनम्)

आश्रावणेद्शादन्यत्र गत्वा हीमं निन्दति—

यद्भिक्त्रन्वेति । इयात्प्रच्यवेत । समानत्र समानदेशे यथाऽऽश्रावणे तत्रैवेत्यर्थः । सोऽयं विधिः सर्वाश्रावणसाधारणत्वारसर्वधौन्वेति । प्रयाजेषु त्विभिक्षामं जुहोतीति वाचनिकमभिक्रमणम् । आश्रावणकाले होमसाधनस्य हस्ते धारणं विधत्ते—

यो वा अध्वर्योरिति । सुगुद्वाद्येन्द्रवामबादिसोमरसग्रहणाधारमूर्त्तं पात्रं वायव्यं वायुना धरत्य वृत्तत्वाद्, मदेवत्पाप्येव षः पात्राण्युच्यन्ता इति । तस्मान्नानादेवत्यानि सन्ति वायव्यान्मुच्यन्त इत्याम्नातः सोमरसोन्नयनपात्रविशेषश्चमत्तः । यद्यपि सुगुप्यत्रोपन्यस्ता तथाऽपि सोमब्राह्मणशेषत्वाद्वायव्यचमत्तयोरेवान्वारम्भणं धारणमत्र विधीयते । तेन सुचां धारणमप्युलक्ष्यत इति द्रष्टव्यम् । अन्वारभ्य हस्ते गृहीत्वैत्यर्थः ।

अथ पातःशवनोदिस्त्रोवाणां कालोविशिष्टमुपाकरणं विधत्ते—

यो वै सोममिति । स्तोत्रस्त्रोपाकरणप्रकारमापिस्तम्बो दर्शयति—‘ वायुर्हि कर्तेति पस्त्रोत्रे नार्हमुर्दि मयच्छति सर्वेषु एवमानेष्वेवमुपाकरणोऽस्तज्यं तार्जि वागस्तज्येन्द्रं सहोऽस्तज्युं पावर्तध्वमिति नार्हंभ्यां पन्यानि एवमानेष्वः स्तोत्राण्युपाकरोति ’ इति । अहे चमत्ते वा सोमरसस्य प्रक्षेपः प्रतिष्ठापनम् । तदकरणे सोमोऽमविष्टितो भवति । सोमस्यापतिष्ठायां स्तोमस्य प्रगीतमन्त्रताध्याया(?)स्तुतेनापतिष्ठा भवति । तदपतिष्ठायां स्तुतमनुद्यं सतीति विहितानामप्रगीतमन्त्रताध्यस्तुतिरूपाणामुक्थशब्दाभिधेयानां शस्त्राणामपतिष्ठा भवति । तदपतिष्ठायां च यज्ञस्यासिद्धेयं जमानोऽध्वर्युश्चेत्युपावर्तध्वोर्विष्टितो भवतः । कथं तर्ह्युक्तपरम्पराया उत्तरोत्तरपतिष्ठा भवतीति । तदुच्यते—पादै वायव्ये चमत्ते वा सोमः पतिष्ठितो भवति ततः स्तोत्रशस्त्रं जमानाध्वर्युर्धामुत्तरोत्तरपतिष्ठा । तस्माद्वायव्य ऊर्ध्वपात्रे सोमरसं गृहीत्वा वा चमत्ते सोमरसेन पूरयित्वा वा सुगोक्तप्रकारेण स्तोत्रमुपाकुर्यात् । आश्विनप्रहरापूर्वमीदृशैन्द्रवोयवादिग्रहेषु गृहीतेषु नार्हिष्वमानस्य यदुपाकरम् तत्र चमत्तो जजनाभावाद्ग्रहणमैवापाकरणकालस्योपलक्षणम् । तृतीयसप्तमे पाल्नीवर्तान्तेषु ग्रहेषु हुतेषु चमत्तोऽनुरूपित्वा वज्ञायक्षियस्तोत्रमुपाकरोति । तत्र ग्रहप्रहृषोभावाच्चमत्तो जयनमेवोपाकरणकालोपलक्षणम् ।

अथ दशाऽऽपस्तम्ब आह—‘ होतृचमत्तमुत्सर्वांश्चमत्तानुजयन्तवे राजानमुचीक-

(सोमस्यर्णोपदाज्जनादिविध्यभिधानम्)

दशभिः कलशौ मृष्ट्वा न्युञ्जति यज्ञायाज्ञिपस्य स्तोत्रमुपाकरोति' इति । यदि तृतीयप्रपाठके-एतद्वै सर्वमध्वयुंरुपाकुर्वन्नुद्रातृभ्य उपाकरोतीत्येष उपाकरणविधिः स्यात्तर्हि तदनुवादेनात्र काण्डविवरस्तु । ग्रहचमसोन्नयनोर्ध्वकाटभाविना स्तोत्रोपाकरणेन च सोमस्वोमादिपरम्परायाः प्रतिष्ठा संपद्यते । सोमं प्रतिष्ठापयती-
त्यन्वयः । स्तोत्रमुन्नयनीत्यत्रापि तथाऽन्वैतन्वयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

यज्ञं वा एतत्सं भ्रंरन्ति यत्सोमकयण्यै पदं
यज्ञमुत्तं हविधानि यर्हि हविधानि प्राचीं प्रव-
तयेयुस्तर्हि तेनाक्षमुपाञ्ज्यायज्ञमुत्त एव यज्ञ-
मनु सं तनोति प्राञ्चमग्निं प्र हरन्त्युत्पत्नमिा
नयन्नयन्वनाऽसि प्र वर्तयन्नयय वा अस्पैष
धिष्णिण्यो हीयते सोऽनु ध्यायति स ईश्वरो
रुद्रो भूत्वा (१) प्रजां पशून्यर्जमानस्य शम-
यितोर्यर्हि पशुमाप्नोतिमुदं नयन्ति तर्हि तस्य
पशुश्रपणं हरेत्तेनैवैनं भागिनं करोति यर्ज-
मानो वा आहवनीयो यर्जमानं वा एतद्वि-
कंपन्ते यदाहवनीयात्पशुश्रपणं हरन्ति स
वैव स्यान्निर्ययं वा कुर्याद्यर्जमानस्य सात्म-
त्वाय यदि पशोरवदानं नश्येदाज्यस्य प्रत्या-

(सोमक्रयणीपदाञ्जनादिविध्यभिधानम्)

ख्यायमवं येत्सैव ततः प्रायश्चित्तिर्ये पशुं
विमथ्नीरन्यस्तान्कामयेताऽऽतिमार्छेयुरिति कु-
विदङ्गेति नमोवृक्तिवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहुयान्नमो-
वृक्तिमेवैषां वृद्धे ताजगार्तिमार्छन्ति (२) ॥

(भूत्वा ततः पङ्क्तिं शतित्थ) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीये स्वामिनो मन्वाश्वाध्वर्योर्विधयः श्रुताः ।

अथ तृतीये सोमक्रयणीपदाञ्जनादिविध्यः श्रूयन्ते । तत्र षष्ठकाण्डे याद्वि-
हितं पत्युपानक्ति पत्नी हि सर्वस्य मित्रमिति तस्मिन्हविर्धानयोरक्षाञ्जने पूर्वं
संगृह्य स्थापितस्य सोमक्रयणीपदपांसोः साधनत्वं विधत्ते—

यज्ञं वा एतदिति । सोमक्रयण्याः षट्पदान्यनुनिष्क्रम्य सप्तमे पदे हुत्वा
तेनाऽऽज्येनाक्तस्य पांसोर्यत्संभरणं कृतं तद्यज्ञस्यैव संभरणं कृतं तस्य पांसोर्य-
ज्ञोपकारित्वात् । ये तुमे हविषोधारंके शकटे यज्ञमुखस्थानीये प्रधानहविषः
सोमस्य धारकत्वेन मुत्स्यत्वात् । एवं सति यदा गार्हपत्यसमीपस्थे वे उभे शकटे
माङ्मुखे प्रवर्तयेयुस्तदा तेन पदपांसुना घृताकेनाक्षस्य धुरमुषाञ्ज्यात् । तथा
सति हविर्धानात्मन्येव यज्ञमुखे पदपांसुत्वे यज्ञमनु संततं कृत्वान्भवति ।

अथ माचीनवंशस्य पश्चिमदेशस्थितात्पुरातेनगार्हपत्यादग्नीषोमीयपशुअर्पणा-
र्थस्पाग्नेः अरणदेशं प्रति नयनं विधत्ते—

प्राञ्चमग्निमिति । षष्ठकाण्डे यदान्नातम्—“ आ सोमं ददत आ ग्राध्वा
आ वाग्व्यान्या द्रोणकलशमुत्पत्नीमा नयन्त्यन्वनाशसि प्रवर्तपति ” इति ।
यदपि सूत्रकारेणोक्तम्—“ अयं नो अग्निर्वरिवः ऋणोत्विष्यग्निमथमाः सोम-
मथमा वा प्राञ्चोऽग्निमन्नजन्ति ” इति, तत्र पूर्वं पश्चिमदिगवस्थिते गार्हपत्ये
स्थितोऽग्निः शालामुखीये पुरातनाहवनीये प्रथमं नीतः । अनन्तरं ततोऽपि
माङ्मुखोद्भवः । तदिदमुच्यते—प्राञ्चमग्निं प्रहरन्तीति । पश्चिमदिगवस्थितायां

पत्नीशाखायासवस्थिता-पत्नीमपि, शाखामुखीभिः, पुरातनाहवनीभिं मत्पुद्गलपन्ति ।
 प्रतीचीनगार्हपत्यतर्फीप्रस्थितानि- शकटान्यपि प्राग्देशेऽनुक्रमेण- मवर्तितानि ।
 यदेतत्सर्वं संपद्यते तदानीमेवास्व पुरातनगार्हपत्यस्य धिष्णिवः, स्थानविशेषो
 हीपते शून्यो भवति । स चाग्निः पुनः पुनर्मनसि चिन्तयति । चिन्तयमान-
 व्यासौ रुद्रः भूरो मूत्रा यजमानस्य मजा पशुश्रममितोर्दिताशयितुं समर्था
 भवति । तस्य कः प्रतीकार इति- तदुच्यते-आर्षोत्तञ्जकाभिः मयाजयाग्यामि-
 रापीतं तोषितं पशुं, यदोदङ्मुखं नयन्ति-तदा, तस्य, प्रतीचीनगार्हपत्यस्य संब-
 न्धिनं पशुश्रमणकारिणमग्निं हरेत्, । तैत्तिर्यक हरणेनैतं, प्रतीचीनगार्हपत्याग्निं भाग-
 युक्तं करोति । ततः मजाद्यविनाश इति, द्रष्टव्यम् ।

नन्वाहवनीयादेव, पशुश्रमणमग्निं- कुतो न हरेत्पुरियाशङ्क्य, तत्र दोषं दशयति-
 यजमानो वा, इति, । आहवनीयादग्निं विरुध्य हरणे, यजमानस्यायं विकर्षः
 स्यात्- । आहवनीयस्य- प्रधानत्वेन, यजमानस्त्वत्वात् । तस्मात्पूर्वोक्तः सोऽग्निरेव
 वा स्यात् । अथवा, निर्मथनेन लौकिकेन कंचिदग्निं श्रमणार्थमुत्पादयेत् । एवं
 सति यजमानो विकर्षरहितः, संपूर्णस्वरूपो भवति ।

अथ, पशुपसङ्गेन, किञ्चित्प्रामथितं, विधत्ते-
 यदि पशोरिति, । प्रत्याख्यायं- पर्येकं गणयित्वा, पादत्वमवदानानि, मष्टानि
 सप्तकानि, आश्रमवद्योत्सेयमवदानाङ्कितैव, ततो, दोषादिमोक्षनाय- भावश्चित्-
 भवति । अथ, प्रासङ्गिकं- कान्थं, विधत्ते-

ये, पशुमिति, । ये, बैरिणः पशुमुद्दिशः, विमथनीरत्कलहं कुर्वीरन्त्यस्दीयोऽयं
 पशुरिति, यदि- हरेत्पुस्तदानीमपहर्तुमिति, यो- यजमानः, आदिभान्तुमुरिति- कामवेत
 सोऽयं, कुविदङ्गेत्पशुप्राग्प्रतिभिष्णिवस्यवह्नौ- जुहुवात् । तस्या क्वचः, सामर्थ्यं
 द्योतयितुं नमोवृत्तिवत्येत्युक्तम् । ये बहिषो- नमोवृत्तिः, न- जगत्पुरित्वेन नमोवृत्ति-
 शब्दोऽस्वामस्तीति- नमोवृत्तिवर्ध- । एषामपहर्तृणां नमोवृत्तिर्वै, बुद्धे- नमस्कार्य-
 रववर्धनम- करोति । वन्धुभिः प्राद्वजः शिष्टादयोऽन्मलत्वा- अपि यथा- ताव, नमस्तु-
 र्भवति तथा, बहिष्कृतोतीत्यर्थः । ते, भगवन्निं यावास्वदाग्नीश्वः भिषन्तेः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते, भाष्ये, वेदार्थब्रह्मणे- छान्दोग्यब्रह्मणे-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये, तृतीयकाण्डे, मध्यपर्वण्येः
 तृतीयोऽनुवाकः, ॥ ३ ॥
 १. स. ५. ८. ५. इति ।

(पशुपाकरणमन्त्राम्नामम्)

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठक चतुर्थाऽनुवाकः) ।

प्रजापतेर्जायमानाः प्रजा - जाताश्च या
इमाः । तस्मै प्रति प्र वेदय चिकित्वाः अनु
मन्यताम् । इमं पशुं पशुपते ते अद्य बध्नाम्यधे
सुकृतस्य मध्ये । अनु मन्यस्व मृयजा वजाम
जुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यम् । प्रजानन्तः प्रति
गृह्णन्ति पूर्व प्राणमङ्गेभ्यः पर्याचरन्तम् । सुवर्ग
याहि - पाथिभिर्देवानैरोपधीषु - प्रति - तिष्ठा
शरिरैः । येषामिशे (१) पशुपतिः पशूनां
चतुष्पदामुत च द्विपदाम् । निष्क्रीतोऽयं य-
ज्ञियं भागमेतु रायस्पोषा यजमानस्य सन्तु ।
ये बध्यमानमनु बध्यमाना अभ्यैक्षन्त मनसा
षक्षषा च । अग्निस्ताः अग्रे प्र मुमोक्तु देवः
प्रजापतिः प्रजयां संचिदानः । य आरण्याः
पशवो विश्वरूपा विरूपाः सन्तो बहुधैकरूपाः ।
षायस्ताः अग्रे प्र मुमोक्तु देवः प्रजापतिः प्रजयां
'संचिदानः' । प्रमुञ्चमानाः (२) भुवनस्य रेतो
गातुं धत्त यजमानाय देवाः । उपाकृतः शश-
मानं यदस्थान्ज्जीवं देवानामप्येतु पाथः ।
नानो प्राणो यजमानस्य पशूनां यज्ञो देवेभिः
सह देवयानः । जीषं देवानामप्येतु पाथः
स्रयाः सन्तु यजमानस्य कामाः । यस्पशुर्मा-
युमकृतोरो वा पद्भिराहते । अग्निर्मा तस्मादे-

नसो विश्वान्मुञ्चत्वहसः । शमितार उपेतन
 यज्ञम् (३) देवैरिन्द्रितम् । पार्श्वत्पशुं
 प्र मुञ्चत वन्धायज्ञपतिं परि । अदितिः पार्श्वं
 प्र मुमोक्तवेतं नमः पशुभ्यः पशुपतये करोमि ।
 अरातीयन्तमधरं कृणोमि यं द्विष्मस्तस्मि-
 न्प्रति मुञ्चामि पार्श्वम् । त्वामु ते दधिरे हव्य-
 वाहं गुतं कर्तारमुत यज्ञियं च । अमे सदर्शः
 सतं नुहिं भुत्वाऽथ हव्या जातवेदो जुषस्व ।
 जातवेदो वपयां गच्छ देवान्त्वहं हि होता
 प्रयमो वभूर्ध । धृतेन त्वं तप्तुवो वधयस्व
 स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः । स्वाहा देवेभ्यो
 देवेभ्यः स्वाहा (४) ॥

(ईशे प्रमुञ्चमाना यज्ञ त्वर षोडश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयपाठके
 प्रथमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

पदाञ्जन पशोः पाकवाङ्मिथोऽथौ तृतीयके ।

अथ चतुर्थे पशुपाकरणमन्त्रा आम्नायन्ते ।

कतरः—“ वाईर्भ्यां षष्ठशास्त्रया च पुरस्तात्प्रथमं पशुमुपाकरोत्युपो
 देवान्देवीर्विशः प्रजापतेर्जापमाना इति चैताम्पामुपसृष्टशन् ” इति । प्रजापतेरि-
 र्पादिके दे ऋचौ । तत्रेयं पथया—

प्रजापतेरिति । याः प्रजा इदानीं जायमाना माधेमाः पूर्वं जाता-
 स्ताः सर्वाः प्रजापतेरेव यत्प्रसूता अतस्तस्मै प्रजापतये प्रति प्रत्येकं रहसि गत्वा
 मवेदम हे पशो त्वदीयं वृचान्तं कथय । स च प्रजापतिश्चिकित्वास्त्वदीयां
 स्वर्गमाप्तिं पानन्ननुमन्ताम् । अथ द्वितीया—

(पशुपाकरणमन्त्रान्नाम)

इमं पशुमिति । हे पशुपतेऽग्ने यदस्मान्दिने सुकृतस्य मध्ये सम्भ-
गनुष्ठितस्य ज्योतिष्टोमस्य कर्मणो मध्य इमं पशुं बभ्नामि अतस्त्वमनुमन्यस्व ।
धमं सुयजा शोभनेन यज्ञेन यजाम । इदं हव्यं देवानां जुष्टं मियमस्तु ।

कल्पः—“प्रजानन्तः प्रतिगृह्णन्ति पूर्वं इति पञ्च हुत्वा” इति । तत्रेयं प्रथमा—

प्रजानन्त इति । हे पशो पूर्वं देवास्त्वदीयं वृत्तान्तं जानन्तोऽङ्गेन्मपः परि-
त्वदीयावयवेभ्य ऊर्ध्वमाचरन्तं ते त्वदीयं प्राणं प्रतिगृह्णन्ति अस्माकमर्षिनोऽय-
मिति स्वी कुर्वन्ति । त्वं तु देवा येषु पथिषु यान्ति तैः पथिभिः स्वर्गं याहि ।
प्राणरूपेण स्वर्गं गत्वाऽवशिष्टैः शरीरावयवैरोषधीषु पतितिष्ठ पुरोडाशादिबन्ध-
विभवेत्यर्थः । अथ द्वितीया—

येषामीश इति । पशुस्वामी रुद्रो द्विपदां चतुष्पदां च येषां पशूनामीशे
स्वामित्वेन वर्तते तेषां पशूनां मध्ये स्वामिनः सकाशादस्माभिर्निष्क्रीतोऽर्थं
पशुर्वाञ्छियं यज्ञयोग्यं भागमेतु मागत्वं प्राप्नोतु । यजमानस्य रायस्पोषा
धनपुष्टयः सन्तु । अथ तृतीया—

ये बध्यमानमिति । अस्य पशोः पितृमातृभ्रातृसगर्भैःसयूथ्यत्वा ये पशव
एतदीयस्नेहेन स्वयमपि बध्यमानमेनं पशुमनु बध्यमानाः सन्तो मनसा चक्षुषा
चामित ऐक्षन्त तान्पशूनामिरेभ्ये प्रकर्षणं मोचयतु । ततः प्रजापतिर्देवः
स्वकीयमा प्रजया संविदान ऐकमत्यं गतस्तान्पशून्मोचयतु । अथ चतुर्थी—

य आरण्या इति । जातिभेदैर्विश्वरूपा वर्णभेदेभोऽर्चनीयत्वादिभेदैश्च बहुधा
विबिधरूपाः सन्तोऽपि पशुत्वेनैकरूपाः । शेषं पूर्ववत् । अथ पञ्चमी—

प्रमुञ्चमाना इति । हे देवा भुवनस्य रेतो यागद्वारेणोत्पाविहेतुमिमं पशुं
प्रमुञ्चमानाः प्रकर्षणं प्राणमातृपित्रादिभ्यो यज्ञार्थं मोचयन्तो यजमानस्य(नाय)
गातुं धत्त स्वर्गलोकमार्तिं धत्त । उपारुतमुपाकरणक्रियया संस्त्वं
शशमानं हविर्मुंक्षु देवेषु व्यापियमाणं यदस्थाद्यदङ्गजातमस्मिन्पशौ स्थितं
तत्पाथोऽन्नं भूत्वा देवानां जीवमेतु जीवनायमुपाकरोतु । अपिशब्दाद्यजमानस्य
स्वर्गं ददात्विति गम्यते । कल्पः—

“ नाना प्राणो यजमानस्य पशुनेत्यध्वर्युर्जन्ति ” इति । पाठस्तु—

- नाना प्राण इति । यजमानस्य प्राणः पशुना सह नाना इत्यम्बवन् । अय-
मनुधीयमानो मज्ञो देवोभिर्देवनशीलैः पशुप्राणैः सह देवयानो मवन् । इति श्रुतो
देवान्पति गच्छतु । पायः पशुरूपमन्नं देवानां जीवमप्येतु जीवनेहेतुत्वं । पाप्नोषु ।
तेन यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु । कल्पः—

“ यत्पशुमांमुत्कृतेति संज्ञतहोमं श्रुहोति ” इति । पाठस्तु—

• यत्पशुमांयुमिति । अथ पशुप्राणवेद्यायां पायुं नृःस्वहेतुकं शब्दमकुरुत ।
अथवा यत्स्वपथात्यमानैः पादैरुस्वाहयति । तत्र मदेनो निष्पन्नं तस्माद्देनोऽ-
ग्निमां योचयसु । किंचान्येनापि तन्वनायुःश्रवणेन यद्यदहो भिन्नेषां तस्मात्सर्व-
स्वाहंसो मां योचयतु ।

• कल्पः— शमितारः उपेतनेति वषाश्रवणीभ्यां । पशुमुपेतोऽन्वयुं यजमानं
इति । पाठस्तु—

• शमितार इति । हे शमितारो विशसन्नस्य कर्तारो देवा देवैभिरित्यहं देवै-
र्ष्यामि यज्ञमुमेतन्न माप्नुव प्रवर्तयेतेत्यर्थः । इमं पशुं पशुनादन्वयनरज्ज्वा मन्त्रे सुमु-
ञ्चत यज्ञपतिं च बन्धनजन्याहोपात्परिमुञ्चत । अन्तेन तन्नेनाज्जमुं यजमानो
वषाश्रवणहेतुभ्यां वाप्यनेभिर्वाभ्यामेकशूलोद्दिशूलाभ्यां मुक्ती । तत्त्वो ज्ञापित्वेवं
समागच्छतः ।

• कल्पः— पशोः प्राशं प्रमुञ्चत्यदितिः प्राशं मयमोक्त्वेति मितिः इति । पाठस्तु—
आदितिः प्राशमिति । अदितिः पृथिवी पशोरेतं प्राशं ममुञ्चतु । अहं च
पशुभ्यः पशुपतये च मद्रपरा भिवृष्यर्थं तमस्करोमि ।

• कल्पः— पृथ्विचरेद्गतीमन्तमधरं कृणोमि यं दिव्यस्वस्मिन्प्राप्तिमुञ्चामि
प्राशमिति तया वृक्षं स्थाणु स्तम्भं वाऽपि दध्यात् । इति । पाठस्तु—

• अरातीयमिति । यः पुरुषोऽस्माकमरातित्वं कर्तुं विच्छति- इमं पुरं यद्योऽ-
वृरं करोमि । यस्त्विदानीमरातित्वं नेच्छति तद्वाऽपि कालान्तरे दरसंभाव्यतया
वृषमिदानीं च दिव्यः । तस्मिन्पुरुषे प्राशमिमं प्रतिमुञ्चामि । अनया तत्राज्ञा वं
बन्धाभीत्यर्थः ।

• कल्पः— त्वामु ते दबिरे हव्यवाहमिति श्रुवणे वषाश्रमिश्रुहोति इति । पाठस्तु—
—त्वामु त इति । हेऽग्ने देवैभिरित्यितामिति पूर्वोक्ता ये देवास्ते त्वां दबिरे- त्वा-

(पशुपाकरणमन्त्राभ्यान्तम्)

येष कार्यकरत्वेन निश्चिनवन्तः । कीदृशं त्वां हव्यवाहं देवान्मति हविषो बोधारं
शतं कर्तारमादकं हविः अकं कुर्वन्तम् । अपि न प्रक्षिप्यः अहस्तंपादनाहम् । हे
जातवेदो हि मस्मात्त्वं सर्वनुदंशरिरो भूत्वा सदसः सोत्त्राहोऽथ तस्मात्का-
रणाद्गन्मा जुषस्व हवींषि बोधुं श्रीतिमुको भव ।

कल्पः— 'जातवेदो वपया गच्छ देवानिति वषट्कृते हुत्वा' इति । पाठस्तु—
'जातवेद' इति । हे जातवेदस्त्वं वपया सह देवान्गच्छ । 'हि अस्मात्त्वं
पृथगो होता बभूय मनुष्यहोतुः पूर्वमावी जभूविथ तस्मात्त्वं धृतेनै देवानां तनु-
र्विषयस्व । ते च देवाः स्वाहाकारेण समर्पितमिदं हविर्मक्षयन्तु ।

कल्पः— 'स्वाहा देवेभ्य' इति पूर्व पस्विप्यं हुत्वा ' इति, 'देवेभ्यः स्वाहे-
त्मुत्तरं परिवप्यं हुत्वा' इति च । पाठस्तु—

'स्वाहा देवेभ्य' इति । ये देवाः पुरस्तात्स्वाहाकारास्तेभ्य इदमाच्यं तपोहो-
मात्पूर्वं स्वाहाकृतमस्तु । तस्य च होमस्य वषाहोमाङ्गत्वादप्यत्वम् । 'ये तु देवा
उपरिष्ठात्स्वाहाकारास्तेभ्यो वषाहोमादूर्ध्वमिदमाच्यं हुतमस्तु । वषाया उमवषाभं
स्थितानां स्वाहाकारेण वषामोमीप्सेविच्छेदो मा बुद्धितिः स्वाहाकारस्य तुस्त्वा-
दुपरिष्ठाच्च प्रयोगः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

मजापतेरिति द्वाभ्यां श्यादुपाकरणं प्रथोः ।

'मजा अञ्च शुहोर्व्यभौ जाना नचामने अपेत् ॥

यत्पशुमृतहोमः श्याञ्छमिता अञ्छतः मशाम् ।

अध्वर्युयजमानौ द्वावदि पाशममोजनम् ॥

अराञ्जसाद्रिषु ज्ञेयं त्वां शुहिति वषोपरि ।

—जा वषाहवितरेतस्याः स्वाहा इत्यभिनो हृदिः ॥

—अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन्मन्त्राः बोधशर्चणित्वाः ॥

अत्र मीमांसा ।

नवशुभ्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

• पाशं पाशान्द्रयोः पशोरैको मन्त्रोऽथवा द्वयम् ।

• एकत्वे च द्वयेत्वे कियेकस्योहोऽथवा द्वयोः ॥

• एकैवैव कृतार्थत्वादेको मन्त्रस्तदाऽपि च ।

• अविकारेण अर्ह्यं + एकार्थात्तमवाच्यतः ॥

१ 'इ' इत्येव इति श्याममल्लापाठः । २ 'इ'कार्थं समवाच्यत इति नञ्प्रत्ययान्तः ।

(पशुपाकरणमन्त्रान्नाम)

प्रकृतत्वाद्बहुवचनान्तबहुवचनान्तौ द्वौ पाशमन्त्रौ मित्रयोः

पदर्थोऽप्युहनीयोऽत्र द्वयोः शफेरकृतृत्वितः ॥

‘ज्योतिष्टोमऽग्नीषोमीयपशुपाकेवचनान्तबहुवचनान्तौ द्वौ पाशमन्त्रौ मित्रयोः
शातरयोराग्नातौ—“ अदितिः पशं प्रमुषोक्त्वेवम् ” इत्येकत्र । “ पाशा-
न्प्रमुषोक्त्वेतान् ” इत्यपरत्र । तावुभौ पशुद्वयोपेतायां विकृतौ चादेकेनाविदिष्टौ ।
ता च विकृतिरेवमाग्नायवे—“ श्वेत् २ श्वेतमात्मेव वारुणं लृण्यमसां चौषधीनां
च संधावज्जकामः ” इति । तत्रैकेनैव मन्त्रेण चरितार्थत्वात् द्वयो-
रेवित्देश इत्याद्यः पक्षः । तदाऽप्यविकृतस्य प्रमुषोक्तं शक्यत्वाद्बहुवचनान्तो
मन्त्रो युक्तः । प्रकृतविकृतिरित्यन्वयावसथेवार्थतया बहुवचनस्य विकृतावनूहनी-
यत्वादित्येकः पक्षः । तादृग्बहुवचनोपेतत्वादेव मन्त्रोऽप्यसावसथेवार्थः
प्रकृतौ भवति । एकवचनान्तस्तु मन्त्रः प्रकृतौ सथेवार्थत्वाद्विकृतावितिदि-
श्यताम् । स च द्विवचनान्तत्वेनोहनीय इति पक्षान्तरम् । प्रकृतौ विद्यमा-
मधोरुभयोर्मन्त्रयोर्विकृतावितिदेशस्य वारयितुमशक्यत्वादेकमन्त्रपक्षस्यावान्तर-
त्वेनोपन्यस्तावुभावपि पक्षवैयुक्तौ । मन्त्रद्वयावितिदेशपक्षे त्वेकवचनान्तः प्रकृतौ
सथेवार्थतया विकृतावनूहनीयः । बहुवचनान्तो यथास्थित एव पठनीय इति
पूर्वपक्षः । लोके वेदे वा बहुवचनस्य द्वयोरर्थयोरकलुप्तशक्तित्वाद्द्विवचनान्ततया
सोऽप्युहनीय इति सिद्धान्तः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

उत्कृष्टव्यो न वा मन्त्रो बहुवर्थोऽसंगतत्वतः ।

उत्कर्षो न विकल्पोऽसौ गुणे त्वन्याय्यकल्पना ॥

योऽथ पूर्वत्रोदाहृतो, बहुवचनान्तः पाशमन्त्रस्तस्य प्रकरणादुत्कर्षो बहुपा-
शमुक्तेषु पशुगणेषु कर्तव्यः । कुतः । एकस्मिन्पशौ प्रकृते तस्यानन्वितत्वा-
दिति चेत् । नात्तावत्कृष्टव्यः किंत्वेकवचनान्तेन मन्त्रेण सह विकल्पनीयः ।
न हि पाशानित्यत्र प्रधानस्यांशस्यानन्वितत्वमस्ति । प्रातिपदिकविभक्तयोः
प्रातिपदिकं प्रधानं धर्मिवाचकत्वात् । विभक्तिस्तु कर्मत्वकरणत्वादिधर्मवाच-
कत्वाद्गुणभूता । तथा विभक्तिवचनयोर्विभक्तेः कर्मादिकारकवाचित्वात्प्रा-
धान्यं वचनस्य कारकगतसंख्याविधायित्वाद्गुणत्वम् । तथा सति बहुवचना-

१ क. ल. च. 'शावुपयु' । २ स. 'वनुपयु' । ३ स. च. ल. च. राद्धान्तः । ४ स.
हि पशं पा' । च. 'हि पशं, पा' ।

(पश्चात्करणदिमन्त्रब्राह्मणम्)

न्तपाशशब्दे प्रातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिश्चैकस्मिन्नपि पाशे संगच्छेते ।
गुणभूते तु बहुवचने लक्षणा वृत्तिः कल्पनीया, पाशावयवगतं बहुत्वं लक्ष्यत
इति । तस्माद्गुणभूतं वचनमात्रमनुसृत्य कृत्स्नस्य मन्त्रस्य प्रकरणपाठो न
बाधनीयः, किंतु प्रधानानुसारेण मन्त्रयोः समानवत्त्वादिकल्पः कर्तव्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवविवेके वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्राजापत्या वै पशवस्तेषां रुद्रोऽधिपतिर्य-
देताभ्यामुपाकरोति ताभ्यामेवैनं प्रतिप्रोच्याऽऽ-
लंभत आत्मनोऽनावस्क्राय द्वाभ्यामुपाकरोति
द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या उपाकृत्य पञ्च जु-
होति पाङ्क्ताः पशवः पशुनेवाव रुन्धे मृत्यवे
वा एष नीयते यत्पशुस्तं यदन्वारभेत प्रमार्यु-
को यजमानः स्यान्नाना प्राणो यजमानस्य
पशुनेत्याह व्यावृत्त्यै (१) यत्पशुर्मायुमकृ-
तेति जुहोति शान्त्यै शमितार उपेतनेत्याह
यथायजुरैवतदूपायां वा आह्नियमाणायामभे-
मंधोऽर्षं कामति त्वामु ते दधिरे हव्यवाहमिति
वपाममि जुहोत्यभेरेव मेधमव रुन्धेऽयो इत-
त्वार्यं पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा
उपरिष्ठात्स्वाहाकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो दे-
वेभ्यः स्वाहेत्यमितो वपां जुहोति तानेवोम-
यान्प्रीणाति (२) ॥

(पशुपाकरणादिमन्त्रात्म्यम्)

(त्याज्या-अभितो- वृषां पञ्च च) ।

इति ऋणयजुर्वेदप्रियतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके ।

प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५॥१॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थे ऋणिता मन्वाः पशुपाकरणादिगाः ।

अथ पञ्चमे तेषा मन्वाणां ब्राह्मणमभिधीयते ।

तत्राऽऽदावुपाकरण-विधत्ते-

प्राजापत्या इति ।-प्राजापतिः पशूनां जनकः । अग्निश्च रुद्रशब्दाभिधे-
यस्तेषां स्वाम्यतस्त्वदुभयप्रतिपादकाम्या प्राजापतेर्जापमानाः इमं पशुमित्येताभ्यां
मन्वाभ्यामुपाकुर्यात् । तथा सति ताम्बा देवाभ्यां प्रतिप्रोच्यमानं पशुमात्मन्ववा-
न्ववति । तस्य कथं स्वस्यानेपराघत्वात् मवति । मन्त्रदित्वं पशंसति-

द्वाम्यामुपेति । उपाकरणार्थं प्रजामन्त्र इत्यादिभिः पञ्चमिर्भन्त्रैर्होमं विधत्ते-

उपाकृत्येति । पुच्छं संहितेषु पादेषु पञ्चसंख्याभ्योपात्तशान्तां वाङ्मत्स्यम् ।

तदुपनामा पशुपयनकालेऽध्वर्युर्जिपमन्त्रस्य नानाशब्देस्य तात्वर्थं दर्शयति-
मृत्यवेत्ता इति । पशोः प्रवृत्तो हरतेन स्पर्शोऽन्वारम्भः । व्यावृत्तिवाच-
कस्य नानाशब्दस्य प्रयोगो पशुनिप्राणस्य भिद्यमानात्पशोर्वावृत्त्यै भवति ।

तंशतहोमं विधत्ते-

यत्पशुमिति । अहंसा मन्त्रगतयो मोर्धनयो वापस्य शान्ति-
भवति ।

अध्वर्युपशुपानमोर्धनामवणीन्ववधत्तेन-पशुमाप्तिमन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति-

शामिताह इति । पद्यप्यसौ मन्वः पादमद्धत्वाहगेव तथाऽपि यजुर्वेदान्ना-
वत्वात्तरकर्मणि विनिर्गोप्यवानत्वाद्वा यजुर्हितुमुप्यते ।

वपाया उपरि होमं विधत्ते-

वपायां वा इति । ववा ववा होतुमाहिंसेवेति दानमभिधेत् सकाशाद्यज्ञोऽप-
क्रामति । तस्माच्च यज्ञस्य ज्ञेयं होमेनापकर्मणो निवारितं भवति । अत एव मन्त्रे

(अभिमर्शनविधाना मन्त्रविधेयाणां चाभिधानम्)

दधिर इति प्रयुज्यते । अग्निं यज्ञस्य धारकं कृणवन्त इत्युक्तं भवति । किञ्च श्रुतं कर्तारमिति विशेषितत्वाद्यं होमो वषायाः पक्त्वाय संपद्यते ।

परिवप्यहोमौ विधत्ते—

पुरस्तादिति । वषासामीप्य वाञ्छतां स्वाहाकारव्यवधानाद्बिभ्यतामुभय-
विधानां देवानां ऋषीत्यै । स्वाहाशब्दस्य मन्त्रयोर्न्युपासेन प्रयोग इत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मातृवीथि वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

। (अथ तृतीय पृक्के प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

यो वा अयथादेवतं यज्ञमुपसृज्या देव-
ताभ्यो वृश्च्यते पापीयान्भवति यो यथादे-
वतं नः देवताभ्य आ वृश्च्यते चर्मियान्भवत्या-
मेध्यचांऽऽमीधमभि भृशेद्वृष्णव्या हविधान-
माभ्येद्या स्रुचो वायव्यया वायव्याग्यैन्द्रिया
सदो यज्ञस्य चरति न देवताभ्य
न्तरतः विश्वासित्तजने
ज्योतिपाः सह युगांज्म
ते सह युनज्मि वाचं सह स्रुचो युनज्मि
तिष्ठो विपृचः सूर्यस्य ते । अग्निर्देवता गायत्री
छन्द उपांशोः पात्रमसि सोमो देवता त्रिष्टु-
च्छन्दोऽन्तर्यामस्य पात्रमसिन्द्रो देवता जगती
छन्द इन्द्रवायुवोः पात्रमसि बृहस्पतिर्देवताऽ-
नुष्टुप्छन्दो मित्रावरुणयोः पात्रमस्यश्विनो-
देवता पङ्क्तिश्छन्दोऽश्विनोः पात्रमसि सूर्यो

(अभिमर्शनविधौ मन्त्रविशेषाणां चाभिधानम्)

देवतां बृहती (२) छन्दः शुक्रस्य पात्रमसि
 चन्द्रमा देवता सतो बृहती छन्दो मन्थिनः
 पात्रमसि विश्वे देवा देवतोष्णिहा छन्द
 आग्रयणस्य पात्रमसीन्द्रो देवतां ककुच्छन्द
 उक्थानां पात्रमसि पृथिवी देवता विराट्छन्दो
 ध्रुवस्य पात्रमसि (३) ।

(अन्तरिक्षेण बृहती ऋषिसिंशच्च) ।

इतिः कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पूर्वानुवाकमन्त्राणां पञ्चमे ब्राह्मणं श्रुतम् ।

अथ षष्ठेऽभिमर्शनविधयो मन्त्रविशेषाश्च केचिदान्नायन्ते ।

तत्र सत्यादिनगतमयोगारम्भेऽभिमर्शनं विधत्ते—

यो वा इति । आग्निपृथिवीः पृथिव्याणां त्वशोऽप्यवृत्त्यै मन्त्रेण वा देवताप-
 भिक्रम्य तस्योपचारेण वा देवताप-
 वतापतिपादकमन्त्रैरेव पृथिव्याणां मन्त्रेण सति नोक्तदोषो भवति । तांश्च मन्त्र-
 विशेषानापस्तम्ब उदाजहार—“ महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्याग्नीधमभिमृशतीति
 विष्णुर्विचक्रम इति हविर्धानमग्न आयुःपि पवस इति सूच आ वायो भूष
 शुचिपा इति वायव्यान्याघा ये अग्निमिन्धत इति सः ” इति । तेषु चत्वारो
 मन्त्राः प्रथमकाण्ड एवाऽऽम्नाता व्याख्याताश्च । आघा ये अग्निमिवि मन्त्रस्तु
 ब्राह्मणग्रन्थे द्वितीयकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके वृषासो अश्रुतिरत्यस्मिन्ननुवाक
 आम्नास्यमानस्वरात्तत्रैव व्याख्यास्यते ।

युनज्मि त इति । कल्पः—“ युनज्मि ते पृथिवीं प्योतिषा सहेति
 इक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात्तथादक्षं द्रोणकलशं सद्दशापवित्रं युनज्मि वायुम-

(अभिमर्शनविधीनां मन्त्रविधेयाणां चाभिवानम्)

न्तरिक्षेण ते सहेत्युत्तरस्य हविर्धानस्योपरिष्ठानीड आधवनीयं युनज्मि वाचम्
सह सूर्येण त इति मधुरे पूतभृतम् ” इति ।

अत्र संवत्त्रे मयुनकीति पदमनुवर्तते । हे द्रोणकलश ते तव स्वरूपभूता
पृथिवीं ज्योतिषाऽग्निना सहैतास्मिन्स्थाने युनज्मि सादयामि । हे आधवनीय
ते स्वरूपभूतं वापुं तदाधारेणान्तरिक्षेण सहास्मिन्स्थाने युनज्मि । उच्यते
नानाविधैर्मन्त्रैः पतिपाद्यत इति छुलोको वाक् । हे पूतभुनव स्वरूपभूतां वाचं
सूर्येण छुलोकस्थेन सहास्मिन्स्थाने युनज्मि ।

युनज्मीति । कल्पः—“ युनज्मि तिस्रो विष्टवः सूर्यस्य त इति सुवः
सन्ना अभिमन्त्रयते ” इति ।

जुहूपभृद्भुवाख्यास्तिस्रो याः सुवस्ता विष्टवः परस्परसंपर्करहिता यथा
भवन्ति तथा सूर्यस्य तव प्रकाशेन वरीक्ष्ये युनज्मि ।

अग्निर्देवतेति । कल्पः—“ अथैतानि वापव्यान्यमिमृशत्याग्निर्देवता गायत्री
छन्द उपाशोः पात्रमसीति दशभिर्दश ” इति ।

हे ऊर्ध्वपात्राग्निर्देवता त्वां रक्षतु । गायत्री छन्दस्त्वां रक्षतु । त्वमुपाशुना-
मकस्य सोमरसग्रहणस्य पात्रमसि । एवमुत्तरेषु नवसुं मन्त्रेषु योज्यम् ।

तेषां पाठस्तु—

सोमो देवतेति । इन्द्रवायुवीरित्यादिभिर्देवतावाचकैः शब्दैस्तदीयं सोम-
रसग्रहणमुपलक्षयते । (* आग्रयणादिषु हे स्थालीति संबोधनीयम् । शस्त्रवा-
चकेनोक्तानामिति न्तरिते विंशत्यां मन्त्रेषु युनज्मिसोमरसग्रहणमुपलक्षयते) ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आग्नेष्पन्ने नयेतीदं विष्णुरित्येव वैष्णवी ।

अग्र आयुषि चाऽऽग्नेयी आ वायो इति वायवी ॥

आधा ये अग्निवैत्री स्थाद्युनज्मीति त्रिभिः क्रमात् ।

साद्यन्ते द्रोणकलशाधवनीयौ च पूतभृतम् ॥

युनेति मन्त्रणं कुर्यात्सवनीयसुवसुचाम् ।

* धनुर्भिहान्तर्गने स्व. पुस्तक एव ।

१ स्व. "त्र युनज्मीति । २ क. ह. "सु यो" ।

(परस्परमात्सर्वप्रवृत्तयजमानयोर्नैमित्तिकप्रयोगाभिधानम्)

अभिरित्यादिदशभिर्ग्रहपात्राणि संस्पृशेत् ॥

पष्ठानुवाके संशोका मन्त्रा 'एकोनविंशतिः' ॥ [इति] ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमित्यग्निदेवताका ऋचोऽखिलाः ।

उपस्थाने' मयोक्तव्याः प्रकृता इव ता उत ॥

साधारण्येन शब्दोक्तेः सर्वामिस्तदुपास्थातिः ।

विशेष(वे)विधिसंक्रान्त्या प्रकृताभिरितिप्यतम् ॥

च्योविष्टेभ्ये श्रूयते—“ आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते ” इति । तत्राऽऽग्नीध्र-
 नामकस्य मण्डपस्य यदुपस्थानं तद्यथा कर्पाविद्दाशतयमित्यादिभिर्वेदेषु
 संबन्धिन्या ऋतव्यम् । अग्निदेवता यस्या ऋचः, साऽग्नेयीविसाधारणीकावृ-
 त्तिर्ग्रहस्यापतीतेरिति चेन्नैवम् । ऋतुप्रकरणपठितानामग्नीध्रानामृचा- ऋतुप्र-
 युक्तव्यापारसाधनत्वं प्रकरणादेव । कोऽमो व्यापार इति विशेषबुभुक्षार्थापामो-
 धोपस्थानरूपोऽपमिति बोधेयजन्यं विधिर्विशेषमात्र(वे) संक्रामतीति 'लाघवम् ।
 अपकृतानां तु ऋतुप्रयुक्तव्यापारसाधनत्वं तद्व्यापारविशेषभेद्युपमं बोधेयत इति
 गौरवम् । तस्मात्प्रकृताभिराग्नेयीभिस्तदुपस्थानम् । एवमै-द्रया सद्यो! वेदेष्व्या
 हविर्धानेमित्येव सद्यो हविर्धाननामकयोर्मण्डपयोरुपस्थाने प्रकृतानामिवेदेष्व्या वेदेष्व-
 वीनां च प्रयोग इति द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते- [तृतीयकाण्डे] मध्यमप्रपाठके

नैमित्तिकप्रयोगाभिधानम् । तृतीयकाण्डे मध्यमप्रपाठके

पष्ठानुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयाष्टके मध्यमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

इष्टर्गा वा- अर्ध्वर्युर्जमानस्येष्टर्गां । खलु वै
 पूर्वोऽर्धुः क्षीयत आसन्न्यान्मा । मन्त्रात्पाहि
 कस्याश्चिदभिर्शस्त्या इति पुरा प्रीतरनुवाका-

(परस्परमात्सेयप्रवृत्तयजमानयोर्नैमित्तिकप्रयोगामिवानम्)

जुहुयाद्वात्मन एव तदश्वर्युः पुरस्ताच्छर्म न-
हतेऽनात्यै संवेशाय त्वोपवेशाय त्वाः गायत्रि-
यास्त्रिष्टुमो जगत्या अभिमृत्यै स्वाहा प्राणा-
पानौ मृत्योर्भा पातं प्राणापानौ मा मा हा-
सिष्टं देवतांसु वा एतः प्राणापानयोः (१)
व्यार्यच्छन्ते येषां सीमः समृच्छते संवेशाय
त्वोपवेशाय त्वेत्याह छन्दांसि वै संवेश-
उपवेशश्छन्दाभिरेवास्व्यः छन्दांसि बृहक्ते-
प्रेतिवन्त्याज्यानि भवन्त्यमिजित्यै मरुत्वतोः
प्रतिपदो विजित्यां उमे बृहद्रयंतरे भवते इयं
वावः रथंतरमसी बृहद्राभ्यामवैनमन्तरैत्यथ
वावः रथंतरश्चो बृहद्राभ्यामवैनमन्तरैतिः
भुतम् (२) वाव रथंतरं भविष्यद्बृहद्रभूता-
च्चैवेन भविष्यतश्चान्तरैति परिमितं वाव रथंत-
रमपरिमितं बृहत्परिमिताच्चैवेनमपरिमिताच्चा-
न्तरैति विश्वामित्रजसदग्नी वसिष्ठेनास्पधेता-
स एतज्जर्मदभिर्विह्व्यंमपश्यजेन वै स वसि-
ष्ठस्येन्द्रियं धीयंमबृहक्तं यद्विह्व्यं शस्यत
इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य बृहक्ते-
यस्य भूयांसो यज्ञकृतवः इत्याहुः स देवता-
बृहक्त इति यथामिष्टोमः सोमः परस्तात्स्याहु-
कथं कुर्वति यद्युक्थं स्यादतिरात्रं कुर्वति
यज्ञकृतुमिरेषास्यं देवता बृहक्ते वसिष्ठिन्म-
वति (३) ॥

इति छुप्पयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) । - ;

आग्नीध्रस्पर्शनाद्यर्था मन्त्राः पृथ उदीरिताः ।

अथ सप्तमे परस्परमात्सर्येण प्रवृत्तयोर्यजमानयोः कश्चिन्नैमित्तिकः प्रयोगो
यत्कव्यः । तथाऽऽदौ तावदेकं नित्यप्रयोगं विधत्ते-

इष्टर्गो वा इति । इष्टं काममृच्छति प्रमादात्तस्यादिना विनाशमवीचीष्टर्गोऽ-
भ्यर्च्ययजमानस्तेष्टर्गो वै यागविधानेषु प्रमादादेर्निवारयितुमशक्यत्वात्तादृशोऽभ्यर्च्यु-
रष्टुर्पञ्चविनाशेनाऽऽतैर् गच्छतो यजमानात्पूर्वः क्षीयते स्वयं प्रथमत एव विन-
श्यति । तस्य स्वविनाशस्य परिहारायाऽऽस्तन्यादित्यादिमन्त्रेण होतृसंबन्धिनः पात-
रनुवाकपाठात्पुराऽऽज्यमध्वर्युराग्नीध्रे जुहुवात् । तेन होमेनाध्वर्युरात्मार्यं प्रथमं
शर्मं नसते सुखं यध्नाति । तच्च यजमानस्यानर्त्यं संपद्यते । मन्त्रस्यायमर्थः-
आस्तन्याद्वैरिणामास्ये भवान्मन्त्रादभिचाररूपान्मां पाहि हे देव मां पाठय । तथा
कस्याधिदभिशास्ताः सर्वेस्मादप्यपवादान्मां पाहीति ।

मात्सर्येण सोमयागं कुर्वतोर्द्वयोर्यजमानयोरास्तन्यमन्त्रस्थाने मन्त्रान्तराणि पञ्च
दर्शयति-

संवेशायेति । संवेशः शपनम् । उपवेश आसनम् । मम विश्वम्भेण तदु-
भयसिद्धयर्थं गावत्या [अ]भिभूत्यै गायत्रीकर्तृकवैर्यभिभवार्थं च हेऽग्ने त्वां प्रति
स्वाहुतमिदमस्तु । गायत्या इति पदादूर्ध्वमभिभूत्यै स्वाहेति पदद्वयस्यानुपङ्गः ।
विष्टुम इति पदस्य संवेशायेत्यादिः पूर्वानुपङ्गः । अभिभूत्यै स्वाहेत्युत्तरानुपङ्गः ।
जगत्या इति पदस्य संवेशायेत्यादिः पूर्वानुपङ्गः । एवमेते त्रयो मन्त्राः । हे प्राणा-
पानौ मृत्योः सकाशान्मां पातम् । सोऽयं चतुर्थो मन्त्रः । हे प्राणापानौ मां
कदाचिदपि मा हासिष्टं मा परिरयजतम् । सोऽयं पञ्चमो मन्त्रः । अत्रोभयत्र
स्वाहेत्यनुपङ्ग्यते । एतेषां मन्त्राणां ब्राह्मणमुच्यते-

देवतासु वा इति । येषां यजमानानां सोमयागः समृच्छते मात्सर्येण
संभूय प्रवर्तते । एते यजमाना देवताविषये प्राणापानविषये च व्यापच्छन्ते

(परस्परमात्सर्षपवृत्तयजमानयोर्निमित्तिप्रयोगामिधानम्)

विपतिपद्यन्ते । एतद्देवतादिकं मभैवास्तु नान्यस्येत्येको मन्यते । अपरोऽपि तेष्येति विपतिपत्तिः । तस्यां विपतिपत्तौ सत्यां संवेशयेत्यादीभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः प्रातर-
रनुवाकात्पुराऽऽग्नीध्रे जुहुयात् । तत्र विश्रम्भपूर्वकयोः शयनासनयोर्वाचकाम्पां
संवेशोपवेशशब्दाभ्यां तत्कारणीभूतानि गाव्यादिच्छन्दांस्युपलक्ष्यन्ते । तथा
सति यः संवेशादिमन्त्रैर्जुहोति अस्य यज्ञे प्रवृत्तैरुच्छन्दाभिः प्रतिस्पर्धिपन्नगतानि
च्छन्दांसि विनाशितानि भवन्ति । ततो देवतानां प्राणापानयोश्च स्वार्चान-
त्वात्स्वयं निरुपद्रवः सुखेन संवेष्टुमुपवेष्टुं च शक्नुम्वति ।

अथ मात्सर्षपवृत्तावध्वर्युर्कर्वन्पान्युक्त्वोद्गातुः कर्तव्येविशेषं विधत्ते—

प्रेतिवन्तीति । मरुष्टा गतिः प्रेतिः सा येष्व्वाज्यस्तोत्रेषु विद्यते तानि प्रेति-
वन्ति । तादृशान्याज्यस्तोत्राप्युद्गातृभिरनुष्ठेयानि भवन्ति । तानि चामिजयाव
संपद्यन्ते । मात्सर्षनिमित्तं विहाय नित्यप्रयोगेऽग्न आयाहि वीतय इत्यादी-
न्याज्यस्तोत्राणि । मात्सर्षपवृत्तरूपे त्वस्मिन्संसेवे प वो वाजा इत्यादीन्याज्य-
स्तोत्राणि । तत्र गतिमकर्षवाचिनः पशब्दस्य विद्यमानत्वादेतानि प्रेतिवन्तीत्यु-
च्यन्ते । ननु ब्राह्मणग्रन्थ एकैको वै जनतायामिन्द्र इत्यस्मिन्नुवाके यौ द्वौ
संस्तुनुत इति द्वयोर्मात्सर्षेण प्रवृत्तं संसेवशब्दाभिवेयं सोमयागमुपक्रम्यैवमान्ना-
तम्—“ एतिवन्त्याज्यानि भवन्त्यभिजित्यै ” इति । आभिमुख्येन गमनमेतिः ।
सा येष्व्वाज्येष्वस्ति तान्येतिवन्ति । अग्न आयाहीत्यस्यामृच्यागमनस्य प्रतीत-
त्वात्तदादीन्येतिवन्त्याज्यानि । तान्येव नित्यप्रयोग इवात्रापि विधीयन्त इति
चेत् । एवं तर्हि वचनद्वयबलात्प्रेतिवतामेतिवतां ज्ञात्र समुच्चयोऽस्तु । नात्र विकल्पः
शङ्कनीयोऽपूर्वभेदेन कार्यकत्वाभावात् । मरुत्वच्छन्दो यास्वृक्षवस्ति ता मरुत्वत्यः ।
प्रतिपद्यन्ते मारम्यन्त आज्यस्तोत्राणि याभिक्रंभिस्ताः प्रतिपदः । उदाहृता मरु-
त्वत्य आज्यस्तोत्रेषु प्रतिपदो भवन्ति । तच्च विजयाय संपद्यते । नित्यप्रयोगे
पृष्ठस्तोत्रे बृहत्साप रथंतरसाप वेत्युममिच्छया विकल्प्यते । इह तु संसेवे
मूहद्रथंतरे समुच्चिते कार्ये ।

अथ तपोः समुच्चितयोर्बहुधा प्रशंसापाह—

इयं चावेति । बृहद्रथंतरे भूलोकादिप्राधिहेतुत्वात्तद्रूपेण स्तूपेते । तदुमर्ष-
समुच्चित्य प्रपुञ्जान आम्पां लोकाभ्यामेनं प्रतिस्पर्धिनमन्तरोति प्रच्युतं करोति ।
तथा वर्तमानदिनरूपेण भविष्यदिनरूपेण च ते स्तूपेते । तथा सत्यद्याभादि-

(गरस्परमात्सर्गप्रवृत्तयजमानयोर्निमित्तिकप्रयोगाभिप्रायम्)

नोद्दयेति ज्ञयावयति । अथाभूतमविद्यमप्येवोत्प्रेणस्तुत्वा तास्मांश्चेत्प्रोद्दयापेन
अप्यावयति । अथापरिमितापरिमितरूपाश्चापि श्रेयोभ्यां ज्ञयावयति ।

द्वयोः संवेशेत्पादिनाऽत्र कर्मव्यभिचायश्चैवं कर्तव्यं दर्शयति—

विश्वामित्रेति । आ नो भद्रा इत्येतेभिस्त्वपयोगे विश्वदेवशस्त्रगतं सूक्तं
स्तस्य स्थाने ममाग्ने बर्चो विहेषेष्वसि वयेतरसूक्तं मात्सर्मप्रतः प्रयुञ्जीव । तेन
मितिस्पर्धिना इन्द्रिसामर्थ्यं बृह्णे विनाशयति । यथा जपद्गमिर्वासेष्टस्य वीर्यं
वदत् । एवमृत्विज एकैकरूप कर्तव्यविशेषमुक्त्वा यजमानस्य कर्तव्यविशेषं
दर्शयति—

धस्य भूयाश्च इति । देवतामुद्दिश्य हविस्त्यागमात्रं यज्ञाद्दरयुष्यत । अङ्गो-
पाङ्गस्तहितः संपूर्णः क्रतुः । यज्ञश्चासौ क्रतुश्चेति यज्ञक्रतुः । हविस्त्यागसांभा-
धस्य विद्यमानत्वाद्यज्ञोऽपि भवति । अङ्गोपाङ्गविशेषसद्भावात्कर्तुरपि भवति ।
यथा चूतवृक्षः पनसवृक्ष इति सामान्यविशेषाभ्यां निर्दिश्यते वदत् । द्वयोः
सर्पमानयोर्वजमानयोर्मध्ये यस्य यज्ञक्रतुरङ्गोपाङ्गैर्भूयाश्च भवति स यजमानः
मितिस्पर्धिना देवा विनाशयति । ततो यदि मितिस्पर्धिना द्वादशस्तोत्रयुक्तोऽग्नि-
होमः परस्तादनुष्ठानसर्पात्तौ पर्यवसितो मवेत्तदानीमिवरः पञ्चदशस्तोत्रयुक्तमुक्थ्यं
कुर्वीत । यदि मितिस्पर्धिना उक्थ्यः स्यात्तदानीमितर एकोनत्रिंशत्स्तोत्रयुक्तम-
तिरावं कुर्वीत । एवं सति भूयोभिः स्वकीययज्ञक्रतुभिः प्रतिस्पर्धिना देवता
विनाशय स्वयं बसुमत्तमो भवति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आसृष्ट्येति, पूरा, होमः स्यात्प्रातरनुवाकवः ।
स्वर्भसा सुहवः त्तोमं संवेत्ताह्वविपुञ्जकम् ॥
अथ यज्ञमुक्ताऽप्याजमानि सकृत्वाप उपक्रमे ।
नेनत्यर्पयोगोद्देवताविदेशमुः स्वर्भसा मेवेत् ॥ ११ ॥

अथ मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य षष्ठे पादे चिन्तितम्—

संसर्वाद्दो द्वयोरकं शृष्ठं यद्वा समुच्चितम् ।
एकं मकारिषदिभजितीवायत्र जेतरत् ॥

(उपाशुप्रहार्थाभिषवमन्त्राणामभिधानम्)

वचनाद्विधजित्येते साम्नी द्वे स्तोत्रयोर्द्वयोः ।

नेहास्ति तत्पृष्ठ एव साहित्यं स्यात्पुनर्विधेः ॥

इदमाम्नायते—“संसव उभे कुर्यात्, गोसव उभे कुर्यात्, आमिजित्वे-
काह उभे बृहद्रथंतरे कुर्यात् ” इति । किमत्र बृहद्रथंतरयोरेकं पृष्ठस्तुतावितरद-
न्यस्तुतौ स्यात्, किंवा समुच्चितमुभयं पृष्ठ एवेति संशयः । प्रकृतौ दशोर्विक-
ल्पितत्वादेकस्मिन्प्रयोग एकस्य पृष्ठत्वादन्यत्रापि तथात्वं कुरुम् । तथा सत्य-
वशिष्टं साम सर्वपृष्ठविधजिन्यायेन स्तोत्रान्तरे प्रयोक्तव्यमिति पूर्वः पक्षः ।
तादृग्वचनाभावेनाव विश्वजिद्वैपम्यात्मकृतिवद्विकल्पे सति पूर्वविधानवैधर्था-
त्समुच्चय इति राजान्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

निग्राभ्याः स्य देवश्रुत आर्युर्मे तर्पयत
प्राणं मे तर्पयतापानं मे तर्पयत व्यानं मे तर्प-
यत चक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पयत मनो मे
तर्पयत वाचं मे तर्पयताऽऽत्मानं मे तर्पयता-
ङ्गानि मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्प-
यत गृहान्मे तर्पयत गणान्मे तर्पयत सुवंगणं
मा तर्पयत तर्पयत मा (१) गणा मे मा
वि तृपन्नोर्पधयो वै सोमस्य विशो विशः स्वल्
वै राज्ञः प्रदातोरिश्वरा ऐन्द्रः मोमोऽवीर्वृधंनो
मनसा मुजाता ऋतप्रजाता भग इदं स्याम ।
इन्द्रेण देवीर्वीरुधः संविदाना अनु मन्यन्ताः

(उपांशुग्रहार्थाभिषवमन्त्राणामभिधानम्)

सर्वनाय सोममित्याहोपधीभ्य एवैनः स्वार्थे
 विशः स्वार्थे देवतायै नियाच्यमि पुणोति
 यो वै सोमस्याभिपूयमाणस्य (२) प्रथमोऽः
 डाः स्कन्दंति स ईश्वर इन्द्रियं वीर्यं प्रजां
 मशून्यजमानस्य निर्हन्तोस्तमामि मन्त्रयेताऽऽ-
 मास्कान्मह प्रजया सह रायस्पोपेणेन्द्रियं
 मे वीर्यं मा निर्वधीरित्याशिपंभवेतामा शास्त
 इन्द्रियस्य वीर्यस्य प्रजायै पशूनामनिर्घांताय
 द्रुप्श्वस्फन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनि-
 मनु यश्च पूर्वं । तृतीयं योनिमनु संचरन्तं
 द्रुप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः (३) ॥

(तर्पयंत माऽभिपूयमाणस्य यश्च दशं च) ।

इति छप्पयजुर्वेदीयत्रैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 , प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयाकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

विशेषविधयः प्रोक्ताः स्वर्धायुक्तस्य सप्तमे ।

अथाष्टमोऽनुवाक उपांशुग्रहार्थस्याभिषवस्यापेक्षिता मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ उत्तरस्यां वर्तन्त्यां होतृचमसं वसतीवरीभिरभिपूर्य निग्राभ्यांस्तु
 यजमानं वाचयति निग्राभ्याः स्थ देवश्रुतः ” इति । दक्षिणस्य हविर्धानस्यो-
 चरस्मिन्त्रचक्रमार्गे । वसतीवरीशब्दाभिषेपाभिरन्द्रिरभिपूर्यते होतृचमसस्तवा-
 मिपूरणाय निग्राभ्यामिधस्वप्स्वानोयमानास्तु मन्त्रं वाचयेत् । तथाऽस्तु—

निग्राभ्याः स्थेति । हविष्पतीरिषा आप इति मन्त्रेण कुम्भे नितरा
 ग्रहीतव्या आपो निग्राभ्याः । देवः श्रूयन्त इति देवश्रुतः । हे आपो मूर्धं

(उपांशुप्रहार्याभियवमन्त्राणामभिधानम्)

तादृश्यः स्थ । ता युयं मदीयमायुश्चपयन् । एवं प्राणादिषु योग्यम् ।
आत्मानं जीवम् । अङ्गानि हस्तपादाद्यवयवान् । गणान्मृत्युसमूहान् । सर्वगणं
सर्वं पुत्रमृत्यादिसमूहा यस्य मम तादृशं माम् । किंबहुना तर्पयत मृत्युसंहारः ।
त्वदीयेन तर्पणेन मदीया गणास्तृपादिराहिता भवन्तु । पूर्वानूवाकोक्ता आस-
न्यादित्पादिका मन्वा हृदे त्वत्पनुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्याः । अयं तु निग्राम्याः
स्थेति मन्त्रस्तस्माद्भ्रुवं द्रष्टव्यः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ धिषणे वीडु इत्यधिषवणफलेके, अवीवृवं वो मनसा
सुजावा इति राजानमेवामिमन्त्र्य ” इति, तमिमं मन्त्रमवतारिं व्याचष्टे—

ओषधय इति । यः सोमो राजा तस्योषधय एव विश्वः प्रजास्थानीयाः ।
अत एव ता ओषधिरूपा विश्वो राज्ञः पशतोरीश्वराः सोमं राजानमाश्वरम-
स्मभ्यं दातुं समर्थाः । सोमश्चेन्द्रदेवत्यः । तस्मादोषधीन्द्राधिषवणावीवृधमित्या-
दिमन्त्रेण सोमामिमन्त्रणं युक्तम् । तस्य च मन्त्रस्यायमर्थः—हे सुजाताः सर्व-
जनोपकारित्वेन शोभनजन्मानो विशेषतश्च ऋतपज्जाता यज्ञार्थं पक्ष्णोत्पन्ना-
स्तादृश्यो हे ओषधयो वो युष्मान्मनसाऽवीवृधं वर्षमामः । वो युष्माकं भग
इन्द्रजन एव वयं स्वाम सर्वदा युष्मद्भजनरूपे कर्मणि तिष्ठामेत्यर्थः । देवी-
वीरुधः सोमवह्नोरूपा देव्य इन्द्रेण संविदाना ऐकमत्यं गताः सवनाय पातः-
तवनकर्मणे सोममनुमन्यन्तामिति । एतन्मन्त्रपाठेनौषधिरूपा सोमस्य या
विट्स्वकीयप्रजा या चेन्द्ररूपा सोमस्य स्वकीयदेवता तस्याः प्रजाया देवता-
याश्च सकाशात्सोमं विशेषेण याचित्वाऽभिषुणोति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ आ माऽस्कानिति प्रथमप्लुतमंशुमामिमन्त्रयते ’ इति ।
तदिदं विवचे—

यो वै सोमस्येति । अधिषवणफलकयोरवस्थाप्य ग्रावभिरभिषूयमाणस्य
सोमस्य यः प्रथमोऽशुर्लेशो भूमौ पतति स लेशो यजमानस्येन्द्रियादीनिःशेषेण
विनाशयितुं समर्थः । तस्मात्तत्परिहारार्थमा माऽस्कानित्यादिमन्त्रेण तमंशुमामि-
मन्त्रयेत् । तस्य च मन्त्रस्यायमर्थः—हे भूमौ पतितंशो त्वं प्रजया धेनसमृद्ध्या
च सह मां मत्पास्काप्सुनरागतोऽसि तस्मान्मदीयमिन्द्रियं वीर्यं च मा निर्वधीर्मा
विनाशयेति । अनेनाभिमन्त्रणेन प्रजादीनामविनाशायाऽऽशिषयेवाऽऽशास्ते ।

बहुकं सूत्रकारेण--' द्रप्सश्चस्फन्देति विभुषः ' इति । आभिमन्त्रयव इत्य-
 नुरसंते । तमिमं मन्त्रं षटति--

द्रप्सश्चस्फन्देति । द्रप्सः सोमसविन्दुः पृथिवीमनु चस्कन्द पाथिव्यां पतित
 इत्यर्थः । स च द्रप्सो हुतः समस्थानत्रयेऽनुसंचरति द्युल्लोकेऽन्तरिक्षलोके मूलोके
 च । तदेतद्भिषेत्य समयंते स्म--

“अग्नौ मस्ताऽऽहुतिः सम्पगादिरपमुषतिष्ठते ।

आदित्यान्जापते वष्टियुष्टेरन्ते ततः प्रजाः ” ॥ इति ।

योऽयमर्थो ध्यामित्यादिनाऽभिवीथते ध्यामिमं च योनिमनु अन्तरिक्षरूपमिदं
 स्थानमनुसंचरति । यश्च पूर्वो योनिः पृथिवीमनु चस्कन्देति पूर्वोक्तस्थानाविशेषः,
 समप्यनुसंचरति । तृतीयं योनिं द्युल्लोकरूपमादित्यस्थानमनुसंचरति, तमिमं
 त्रिषु स्थानेष्वनुसंचरन्तं द्रप्सं जुहोमि मनसा हुतमिव भावयामि । कुत्र होम
 इति तदुच्यते--अनु सप्त होत्रा इति । यस्यां दिशि द्रप्सः पतितस्तदुच्यतिरिक्-
 ह्योमयोग्याः सप्त दिशो याः सन्ति तास्वनुक्रमेण जुहोमि । यथाऽयं द्रप्सो हुत
 आदिश्चादिस्थानत्रयेषु संचरज्जुषकरोति तथा भावयामीत्यर्थः । त एते मन्त्रा
 वाचस्पतये षवस्त्रेऽप्यस्मादनुवाकात्पूर्वं दृष्टव्याः । अत्र विनियोगसंग्रहः--

निग्राभ्यादितृपन्नन्तं निग्राभ्यामग्रहणे सति ।

स्वाभिनं वाचयेत्सोमं मन्त्रयेत् सवीवृधम् ॥

आमास्कानभिमन्त्र्यांशुद्रप्सो विन्दुं तु मन्त्रयेत् ।

चत्वार एते मन्त्राः स्युरष्टमे त्वनुवाकके ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे उष्णयजुर्वेदी-

यकैर्निरूपितसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयाष्टकं प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

ये वै देवान्देवयज्ञमेनार्पयति मनुष्यांमनु-
 प्ययज्ञसेन देवयज्ञस्यैव देवेषु भवन्ति मनुष्य-
 यज्ञस्यै मनुष्येषु यान्प्राचीनमाग्रयणाद्ग्रहाङ्ग-

(सवनाहुत्यादिमन्त्राणामभिधानम्)

ह्रीयात्तानुपा २ शु गृह्णीयाद्यानुध्वा २ स्तानुपदि-
 मतो देवानेव तद्देवयशमेनार्पयति मनुष्यान्म-
 नुष्ययशसेन देवयशस्येव देवेषु भवति मनुष्य-
 यशसी मनुष्येष्वग्निः प्रातःसन्ने पात्वस्मान्वै-
 श्वानरो महिना विश्वशीभूः । स नः पावको
 द्रविणं दधातु (१) आयुष्मन्तः सहर्मक्षः
 स्याम । विश्वे देवा मरुत इन्द्रो अस्मानस्मि-
 न्द्वितीये सर्वे न जह्युः । आयुष्मन्तः प्रियमेपां
 वदन्तो वयं देवानां सुमतौ स्याम । इदं तृती-
 यं सर्वं कवीनामृतेन ये चमसमैरयन्त ।
 ते सौधन्वनाः सुवराज्ञानाः स्विष्टिं नो अमि-
 वमीयो नयन्तु । आयतनवतीर्वा अन्या आहु-
 तयो ह्यन्तेऽनायतना अन्या या आघारव-
 तीस्ता आयतनवतीर्याः (२) सौम्यास्ता,
 अनायतना, ऐन्द्रवायवमाद्याःऽऽघारमा घार-
 येदध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा ओषधीभ्यः पश्वे
 नो जनाय विश्वस्मै भुतायाध्वरोऽसि स
 पिन्वस्व घृतवद्देव सोमेति सौम्या एव तदाहु-
 तीरायतनवतीः करोत्यायतनवान्भवति य एवं
 वेदायो घावापृथिवी एव घृतेन व्युन्ति ते
 व्युन्ते उपजीवनीये भवत उपजीवनीयो भवति
 (३) य एवं वेदेषु ते रुद्र भागो यं चिर्या-
 चयास्तं जुपस्व विदेमोपत्यं रायस्पोषं

सुवीर्ये संवत्सरीणां स्वस्तिम् । मनुः पुत्रेभ्यो
 दायं व्यभजत् नानामेदिष्ठं ब्रह्मचर्यं वसन्तं
 निरभजत्स आऽगच्छत्सोऽब्रवीत्कथामा निर-
 भागिभूति न त्वा निरभाक्षामित्यंब्रवीदाङ्गिरस
 इमे सत्रमासते ते (४) सुवर्गं लोकं न प्र
 जानन्ति तेभ्य इदं ब्राह्मणं ब्रूहि ते सुवर्ग
 लोकं यन्तो य एषां पशवस्तास्ते दास्य-
 न्तीति तदेभ्योऽब्रवीत्ते सुवर्गं लोकं यन्तो य
 एषां पशव आसन्तानस्मा अददुस्तं पशुभि-
 श्वरन्तं यज्ञवास्तौ रुद्र आऽगच्छत्सोऽब्रवी-
 न्मम वा इमे पशव इत्यदुर्वै (५) महामि-
 मानित्यंब्रवीञ्च वै तस्य त ईशत इत्यंब्रवी-
 चयज्ञवास्तौ हीर्यते मम वै तादिति तस्माद्य-
 ज्ञवास्तु नाभ्यवेत्यं सोऽब्रवीद्यज्ञे माऽऽ भ-
 जायते ते पशून्नाभि मंस्य इति तस्मा एतं
 मन्थिनः सस्त्रावमजुहोत्ततो वै तस्य रुद्रः
 पशून्नाभ्यमन्यत यत्रैतमेवं विद्वान्मन्थिनः स-
 स्त्रावं जुहोति न तत्र रुद्रः पशूनाभि
 मंस्यते (६) ॥

(दधात्वापर्वनवतीपां उपजीवनीये भवत उपजीवनीपो भवति
 तेऽदुर्वै यत्रैतमेकादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(सवनाहुत्यादिमन्त्राणामभिमानम्)

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

उपांशुग्रहसंयुक्ता मन्त्रा अष्टम ईरिताः ।

अथ नवमे सवनाहुत्यादिमन्त्रा वक्तव्याः । तत्राऽऽदौ तावद्ग्रहमन्त्राणां क्रमेण नीचमुच्चं च ध्वनिं विधत्ते—

यो वै देवानिति । देवानां पशः कीर्तिर्देवेषुशंसं तेन देवान्यो यजमानोऽर्ज-
यति योजयति' मनष्यानपि मनुष्यपशसेन योजयति स स्वर्गं देवेषु मध्ये
देवयशसवानेव भवति । भूटोके मनुष्येषु मध्ये मनुष्यपशसवानेव भवति । तदु-
मयसिद्धयर्थं क उपाय इति, तदुच्यते—आग्रयणग्रहात्पाचनिं पूर्वास्मिन्काळे या-
न्ग्रहानंशुपांशु-वर्षामैन्द्रवायवादीन्गृह्णाति तान्सर्वानुपांशु यथा भवति तथा गृह्णी-
यात् । मन्त्रा यथा पार्श्वस्थैर्न भ्रूयन्ते तथोच्चार्थं गृह्णीयादित्यर्थः यानाग्रयणग्रहा-
दूर्ध्वभाविन उक्थयादीन्ग्रहान्गृह्णीयात्तानुपाब्दिमतो गृह्णीयात् । समीपस्थैरीषच्छ्र-
वणमुपाब्दिस्तथोच्चार्थं गृह्णीयादित्यर्थः । तत्रोपांशुच्चारणेन देवानां कीर्तिपातिः ।
ईषदुच्चध्वनिना मनुष्याणां कीर्तिपाप्तिः। तेनोभयेन स्वस्यापि लोकद्वये कीर्तिर्भवति ।

कल्पः—“ आग्निः प्रातःसवने पात्वस्मानिति संस्थिते सवन आहुतिं
जुहोति ” इति । पाठस्तु—

आग्निः प्रातरिति । अयमग्निः प्रातःसवनेऽस्माभिरनुष्ठिते सत्यस्मान्पातु ।
वैधानरो विश्वेषां नराणां स्वामित्वेन संबन्धी । महिना स्वकीयेन महिन्ना
विश्वशंभूर्विश्वस्य सुखमापकः । स तादृशोऽग्निरस्मभ्यं द्रविणं दद्यात् धनं दद्यात् ।
कीदृशः, पावकः शोधयिता । पापक्षयं कृत्वाऽस्माञ्छोचयतीत्यर्थः । किंच वय-
मायुष्मन्तो दीर्घायुषः सहमक्षा भक्षयितृभिः सर्वैः सहिताश्च सर्वशः स्याम ।
सोऽयं प्रातःसवनसमाप्तौ होममन्त्रः ।

कल्पः—“ विश्वे देवा मरुत इति संस्थिते सवन आहुतिं जुहोति ”
इति । पाठस्तु—

विश्वे देवा इति । ये मरुतो मथेन्द्रस्ते विश्वे देवाः सर्वे देवा अस्मि-
न्द्रिवीपे माभ्यंदिने सवने नोऽस्मान् जह्नुमां परित्यजेयुः । वयमप्यायुष्मन्तो
दीर्घायुषो येषां देवानां स्तोत्रादिकं वदन्तस्तेषां सुमतावनुग्रहबुद्धौ स्याम विष्टेम ।
सोऽयं माभ्यंदिनसवनसमाप्तौ होममन्त्रः ।

(सवनाहुत्यादिमन्त्राणामभिधानम्)

कल्पः—“ इदं तृतीयं सवनं कवीनामिति संस्थिते सवन आहुतिं जुहोति ” इति । पाठस्तु—

इदं तृतीयमिति । कवीनां विदुषामृत्विजां संयन्वि यदिदं तृतीयसवनं तदिदं देवा वसीषो वसुपत्तरं कृत्वा नोऽस्माकं या स्विष्टिः सोमनो यागस्तां स्विष्टिर्ममिच्छन् मयन्तु प्रापयन्तु । कीदृशा देवास्तदुच्यते—ये देवाश्चमसं चम-
सर्गणैरयन्त भरितव-तस्ते देवाः सौध-वनाः सुधन्वन इन्द्रस्य संबन्धिनः क्रमु-
भोमानः सुवराणशानाः स्वर्गं प्राप्नुवन्तः । तादृशा देवा नयन्त्वित्यन्वयः ।
'सोऽयं' तृतीयसवनसमाप्तौ होमम-त्रः । एतेषु मन्त्रेष्वग्निः मातःसवन इत्यव-
भाषो मन्त्र ओषासधर्मणाधृत इत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः । विधे देवा इत्ययं
'द्वितीयो मन्त्रो महाः इन्द्रो नृवदित्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः । इदं तृतीयं सवन-
मिति तृतीयो मन्त्रो बृहस्पतिसुतस्येत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः ।

‘यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा इति परिश्ववयाऽऽवारमा-
धिरयति ” इति ।

परिह्ववाशब्देन होमसाधनं काष्ठपात्रमुच्यते । तपिमपाधारं विधत्ते—

आयतनवतीरिति । ह्यमाना आहुतयो द्विविधा आयतनमुक्तास्तद्गहि-
ताश्च । आधारेण व्यवस्थापितं होमस्थानं होतव्यानामायतनं यत्तद्भ्रातृणो
पुरोडाशाद्याहुतीनामस्ति । आधारस्य प्रकरणे विहितत्वात् । सौम्या-
स्त्वेषां भन्तयाममहा आधाररहितत्वादानायतनास्तद्दे-देवायवयहाद्याहुतीनाम-
प्यनायतनत्वं प्राप्तम् । अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं यदेन्द्रवायवं होतुमादत्ते तदा वाम-
हस्ते तं धृत्वा दक्षिणहस्तेनाध्वरो यज्ञ इत्यादिमन्त्रेणाऽऽधारं जुहुयात् । दक्षिणं
परिधिसंधिमन्ववहत्य माश्वमुदञ्चं सोमसं यावयेत् । सोऽयमाधारः । मन्त्रा-
र्थस्तु—हे देवा अयमस्माकं यज्ञोऽध्वरो हिंसकररहितोऽस्तु । किमर्थमिति तदु-
च्यते—ओषधीभ्यः पशवे जनाय चास्माकं सर्वप्राणिभ्यश्च हे सोम त्वमध्वरो
हिंसाररहितोऽसीति । घृतवत्सिञ्जेति । तत्तेन सौम्या ऐन्द्रवायवादिग्रहसंबन्धिनोऽ-
यं हिंवीर्यवन्वषाः 'करोति' । यथैवं वेद 'सौम्यायतनयान्मवति । अपि च
'घृतवदित्युक्त्या धावापृथिव्यावपि घृतेन विविधं क्लिद्यति । ते च विविधं क्लिदिते
सत्यो सर्वेषां प्राणिनामुपजीवनीये भवतः । य'पुं' वेद सोऽप्युपजीवनीयो
भवति ।

(सप्तनाड्युत्पादिसन्त्राणामभिधानम्)

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ उत्तरार्धात्प्रतिप्रस्थाता बहिष्परिष्कृण्वरं निर्वर्त्य तस्मिन्मन्थिनः सः स्रावं जुहोत्येष ते रुद्र भागो षं निरयाचंथा इति ” इति ।

पाठस्तु—

एष ते रुद्रेति । हे रुद्र क्रूरेदेवैष संसावस्त्व भागस्तं (गः, षं) भागं निरयाचथा देवेभ्यो निष्कृष्य तवैवासाधारणत्वेन याचितवान्प्रसिद्धं तथाचनं ब्राह्मणे स्पष्टी भविष्यति, तं याचितं भागं सेवस्व । त्वं तु गवां बालनं धनस्व पुष्टिं शोमनपुत्रं संवत्सरनिष्पाद्यानामोषधीनामविनाशं च विदेर्जानासि । तस्मात्सर्वमस्मदर्थं संपादयेत्याभिप्रायः ।

नामिमं संसावहोमं विधातुं पीठिकामारचयति—

मनुः पुत्रेभ्य इति । मनोर्बहवः पुत्रास्तेषु कनिष्ठो नामानेदिष्ठनामको बालो वेदाध्ययनं करोति । तदानीं पिता प्रबुद्धेभ्यः पुत्रेभ्यः स्वकीयं धनं विभज्य दत्तवान् । अध्ययनपरं बालं भागरहितमकरोत् । स च बाल आगत्य केन हेतुना मां भागरहितमकार्षीरिति पितरमब्रवीत् । स च पिता त्वां भागैरहितं न कृतवानस्मीत्यब्रवीदुक्त्वा च तत्प्राप्त्युपायं पुत्रायोपादिदेश ।

अनन्तरं च पुत्रस्तेनोपायेन भागं प्राप्तवानित्येनदर्शयति—

अङ्गिरस इति । अङ्गिरोनामका इमे महर्षयः सत्रमनुतिष्ठन्ति । ते तु स्वर्गप्राप्तिसाधनानां नामानेदिष्ठनामकशस्त्रादीनामपरिज्ञानात्स्वर्गं न जानन्त्यतस्तेभ्य इदं त्वयाऽधीतं शस्त्रादिप्रतिपादकं ब्राह्मणं ब्रूहि । तेऽपि सत्रं परिसमाप्य स्वर्गं गच्छन्तो यामोपयुक्तेभ्योऽशिश्टान्स्वकीयान्यशून्यसर्वास्तुभं दास्यन्ति । सोऽयं भागमाप्त्युपायः । इत्येवं प्रोक्तः पुत्र इदं ब्राह्मणं तेभ्योऽभिदधे । बहस्तदीयानवाशिष्टान्सर्वान्वशूलैर्ब्रवीत् ।

अथ नामानेदिष्ठस्य रुद्रेण सह संवादं दर्शयति—

तं पशुभिरिति । अङ्गिरोभिर्दान्यशून्यस्वगृहे नेतुं तदीये (यायां) यज्ञभुवि यज्ञशेषैः पशुभिः संचरन्तं नामानेदिष्ठं रुद्र आगत्य पदीया एते पशव इत्यब्रवीत् । ततः स नामानेदिष्ठो महामङ्गिरस इमान्यशून्यदत्तवन्त इत्यब्रवीत् । ततः स रुद्रस्तस्य यज्ञशेषस्य द्रव्यस्य तेऽङ्गिरसो न स्पर्शमिनस्तस्मात्सैदंत्तं पशुभ्यमस्वामिदत्तत्वाच्च न योग्यामित्यब्रवीत् । कस्तार्हं स्वापीति केचुत्—

मद्द्रव्यं यज्ञभूमी हियते यज्ञसमाप्तेरुध्वंमवाशिष्टो तत्सर्वं मयैव स्वम् । तस्मान्—

(प्रवृत्तहोमादिमन्त्राणामभिधानम्)

मानुशामन्तरेण यज्ञभूमिः केनापि न पवष्टव्या । यदि तव शिष्टपथपेक्षाऽस्ति
 तर्हि मां पशे माग्निं कुरु तप्तनुभ्यं दत्तोनेतान्पशुभ्यं मारयिष्यामीति स्त्रोऽभवात् ।
 ततो नामानेदिष्टस्तस्मै रुद्रापीतं मन्थिनः संसावमजुहोत् । मन्थिमहं हुत्वा
 तत्तावस्थं द्रव्यशेषं परिवेकेहिरण्योपिवेङ्गारः हुतवान् । तत्रेस्तुष्टो रुद्रस्तस्य
 नामानेदिष्टस्य पशुभ्यैव हितिववान् । आह्वानं परिसमाप्य विवक्षे—

यत्रैतमेवामिति । ऐन्द्रवायवादिपूक्थवान्तेषु ग्रहेषु गृहीतेषु ऋतुपात्रयोः
 सोमग्रहणात्प्रागेवैन्द्रवायवमन्थिमहपचारस्य काल(यं)वान्मघुश्च माधवश्चैत्ये-
 तस्मादनुवाकात्प्रागेवाभवरो यज्ञ इत्यापारमन्त्र एष ते रुद्र भाग इति संसावम-
 न्त्रश्च द्रष्टव्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवोपे वेशार्थपकाण्डे कृष्णपञ्चमोऽध्याय-
 'तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये 'तृतीयोपकाण्डे' प्रथमप्रपाठके'
 नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

जुष्टो वाचो भूयासं जुष्टो वाचस्पतये देवि
 वाक् । यद्वाचो मधुमसस्मिन्मा धाः । स्वाहा
 सरस्वत्यै । ऋचा स्तोमः समर्धय गायत्रेण
 रथंतरम् । बृहद्रायत्रवर्तानि । यस्ते द्रप्सः
 स्कन्दति यस्ते अशुमाहृच्युतो धिपण्योरुप-
 स्वात् । अध्वर्योर्वा परि यस्ते पवित्रात्स्वाहा-
 क्तमिन्द्राय तं जुहोमि । यो द्रप्सो अशुः
 पतितः पृथिव्यां परिवापात् (१) पुरोडा-
 शार्करम्भात् । धानासोमान्मन्थिन इन्द्र शु-
 कात्स्वाहाक्तमिन्द्राय तं जुहोमि । यस्ते

(प्रवृतहोमादिमन्त्राणामभिधानम्)

द्रुप्सो मधुमा२ इन्द्रियावान्स्वाहाकृतः पुनर-
प्येति देवान् । दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षा-
त्स्वाहाकृतमिन्द्राय तं जुहोमि । अध्वर्युर्वा
ऋत्विजां प्रथमो युज्यते तेन स्तोमो योक्तव्य
इत्याहुर्वाग्भेगा अग्र एत्वृजुगा देवेभ्यो यज्ञो
मयि दधती प्राणान्पृशुपुं प्रजां मयि (२) च
यजमाने चेत्याह वाचमेव तद्यज्ञमुखे युनक्ति
वास्तु वा एतद्यज्ञस्य क्तियते यद्यहान्गृहीत्वा
बहिष्पवमान२ सपन्ति पराञ्चो हि यन्ति
पराचीभिः स्तुवते वैष्णव्यर्चा पुनरेत्योप तिष्ठते
यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेवाकर्विष्णो त्वं नो अन्तमः
शर्मं यच्छ सहन्त्य । प्र ते धारां मधुश्चुत
उत्तमं दुहते अक्षितमित्याह यदेवास्य शर्यान्-
स्योपशुर्ष्यति तदेवास्यैतेनाऽऽप्याययति (३) ।

(परिवापात्प्रजां मयि दुहते चतुर्दश च) ।

इति छुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृत्तियाष्टके
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

आधारसंज्ञावमन्त्री नवमे कथितावुभौ ।

अथ दशमे प्रवृतहोमादिमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“प्रवृतः प्रवृतः प्रवृतहोमो जुहोति जुष्टो वाचो मूपात्प्रवृत्वा
स्तोमसं समर्धयेत्येवाम्नाम् ॥” इति ।

षष्ठे काण्डे यद्विहितऋत्विजो वृणीते छन्दास्तेव वृणीत इति, तत्र यो यो
वृत्तो भवति तेन तेनेमौ होमौ कर्तव्यौ । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

(प्रवृत्तहोमादिमन्त्राणामभिधानम्)

गुष्टो वाच इति । अहं वाग्देवतामाः पियो भूयासं, तथा वाचां वाच्यो यो देवत्वस्यापि पियो भूयासम् । हे वाग्देवि शब्दरूपाया वाचः त्वन्वि पन्मधुरं पदं तस्मिन्ना मा मां स्थापय । सरस्वत्यै तुभ्यमेतच्छ्रुतमस्तु ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु-

ऋचा स्तोममिति । हे वाग्देवि ऋचा योनिभूतया स्तोमं स्तोत्रं सामा-
वृत्तिं वा सप्तर्षय समृद्धं कुरु । तथा गापत्रेण साम्ना सहितं रथंवरं साम
सप्तर्षय । गापत्रस्य वर्तनी मार्गो यस्य बृहतः साम्नास्तद्गापत्रवर्तनि । वाद्वं
यथा मथति तथा बृहत्साम सप्तर्षय । कर्मानुष्ठानाय बृतेषु ऋत्विक्षु ऋक्तामा-
दिगतं यद्वैकृत्यं तत्परिहित्य समृद्धं कुर्विति तात्पर्यार्थः ।

क्लाः—“यस्ते द्रप्सो यो द्रप्स इत्येतैः पतिमन्त्रं वैपुषहोमाञ्जुहोति ॥
इति । यस्ते द्रप्स इत्येतद्द्रयोः प्रतीकं तवस्त्रयो मन्त्रास्त्वैर्मन्त्रैः पवमानार्थं प्रस-
पेणात्पूर्वं जुहुयात् । वैपुषान्सप्तहोतारं च ह्रत्वा बहिष्पवमानवन्माभ्यांदिने पव-
मानं प्रसर्पन्तीति सूत्रकारिणां कथात् । तत्र मथमामृचमाह—

यस्ते द्रप्स इति । हे सोम तव संपन्वी यो द्रप्सो रसविन्दुरधवांशुर-
विषवणफलकयोत्पस्थादुपरिमागात्स्कन्दति भूमौ पतत्यधवाऽध्वर्षोर्वाहुभ्युतः
स्कन्दति । अथवा यस्ते रसविन्दुः पवित्राद्दशापवित्राद्वा भूमौ पतति तं द्रप्सं
तं चांशुमिन्द्राय स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण समर्पितं कृत्वा जुहोमि ।

अथ द्वितीयामृचमाह—

यो द्रप्स इति । परिषापादीनि सवनीयपुरोडाशद्रव्याणि । परिषापो
सामानां समूहः । पुरोडाशः प्रसिद्धः करम्भः सक्वः । धाना भृष्टपक्वण्डुलाः
सोमः प्रसिद्धः । धानाश्च सोमश्च धानात्तोपिं तस्मात् । मन्थी शुक्रश्च ग्रहौ ।
हे इन्द्रोक्तानां परिषापादीनां सकाशाद्यो द्रप्सो भूमौ पतितो यश्चांशुर्भूमौ
पतितस्तं द्रप्सं तं चांशु स्वाहाकारेण समर्पितं कृत्वा तुभ्यमिन्द्राय जुहोमि ।

अथ तृतीयामाह—

यस्ते द्रप्स इति । हे सोम यस्ते द्रप्सो मधुमान्माधुर्भवानिन्द्रि-
यवानिन्द्रियवृद्धिकारी मया स्वाहाकृतः सन्दिषो वा पृथिव्या वाऽन्तरिक्षाद्वा
परितः पतितस्त्वतस्तत्स्थात्सर्वस्मादागत्य पुनर्देवानप्येति प्राप्नोति तं द्रप्समिन्द्राय
स्वाहाकारेण समर्पितं कृत्वा जुहोमि ।

(प्रवृत्तहोमादिमन्त्राणामभिधानम्)

बहुकं सूत्रकारेण—“ उदञ्चः प्रस्ता बहिष्पवमानाय पञ्चविंशः समन्वा-
रन्वाः सर्पन्त्यध्वर्षुं प्रस्तोवाऽन्वारभते प्रस्तोतारं प्रतिहर्ता प्रतिहर्तारमुद्गावो-
द्गावारं ब्रह्मा ब्रह्माणं यजमानः ” इति । पूर्वोऽध्वर्युर्वाहीर्षुर्षुं धुन्वन्तर्षुवि
बागमेगा अत्र एत्विति ” इति च, तदेतद्विषये—

अध्वर्युर्वा इति । बहिष्पवमानाय सर्पन्तामृत्विजां मध्येऽध्वर्युरेव मथनो
युज्यते पूर्वभावी सन्सर्पणे प्रवर्तते । तस्मात्तेनाध्वर्युणा स्तोमो योक्तव्यः । बहि-
ष्पवमानस्तोत्रं प्रस्तोवादिषु भोजनीयमित्यभिज्ञा आहः । तन्नोनाय बागमेगा
इति मन्त्रं पठेत् । अग्रे गन्तुं शक्नोतीत्येगाः । तादृशी बाग्देवविजामग्रे
गच्छतु । कर्षभता वाक्, ऋजुगा देवेभ्यो देवमाप्त्यर्थं भृजुना मार्गेण
गच्छन्वी, मध्यध्वर्यो मगो दधती कीर्तिं स्थापयन्ती, पशुषु गवादिषु प्राणा-
न्तुस्त्विष्टरं दधती, मयि च यजमाने च पुत्रादिरूपां प्रजां दधतीति मन्त्रस्यार्थः ।
तेन मन्त्रपाठेनाध्वर्युर्जज्ञभुवे बहिष्पवमानारम्भे वाचमेव योजितवान्भवति ।

बहिष्पवमानसर्पणस्य कालं विषये—वास्तु वा इति ।

ऐन्द्रवायवादिकान्महान्पूर्वभाविनः सर्वाङ्गृहीत्वा बहिष्पवमानमृत्विजः
सर्पन्तीति षदेतेन यज्ञस्य वास्तु क्विषते गृहस्त्वं स्थानं कृतं भवति । तस्माद्दु-
कमहादूर्ध्वं सर्पन्तुरित्यर्थः ।

बहुकं सूत्रकारेण—“ वैष्णव्यर्षां पुनरेत्य यजमानो राजानमुपविष्टे
विष्णो त्वं नो अन्तमं इति ” । तदेतद्विषये—

पराञ्चो हीति । हि यस्मात्पराञ्चः पुनरावृत्तिरहिता ऋत्विजो बहिष्पव-
मानाय यन्ति सर्पन्ति । यस्माञ्च सामगाः पराचीभिः पुनरावृत्तिराहिताभिर्वाहि-
ष्पवमानस्तोत्राधारभूतामिरुपास्मै गायतेत्यादिभिर्नवभिक्रंमिः स्तुवते, तस्मात्परा-
क्त्वेन यज्ञविष्णो मा भूदित्यभिषेत्स पुनः सोमसमीपमागत्य यजमानमुपविष्टेत् ।
विष्णोर्वाप्तत्वेन यज्ञस्वरूपत्वाद्वैष्णवमन्त्रेण यज्ञमेव पुनरपि प्रवर्तितवान्भवति ।

तं मन्त्रं पठित्वा तात्पर्यं दर्शयति—

विष्णो त्वमिति । हे विष्णो त्वं नोऽस्माकमन्तमोऽन्तिकतमः पत्वात्तत्तमः ।
हे त्वहन्मास्मदपराभं सहिष्णो शमं सुस्वमस्मभं वच्छ । दे तव संवन्धिनः
सोमरसस्य धारा मभ्रचुतो मभ्रं रसं क्षरन्त्य उत्समक्षितमुपक्षरहिदं यथा

१ क. "तिष्णे । तद्विष्णो" । २ क. ड. "तं प्रज्ञं य" । ३. "तं प्रज्ञं य" ।

(कासांचित्तुगेनुवास्मानाममिबानम्))

भवति तदा मनुहते प्रकपेण दृष्टवाम् । एतेन मन्त्रपाठेन पूर्वेषु पात्रेषु गृहीत-
स्यास्य सोमस्य यदेव स्वल्पं चिरादस्थानेनोपशुष्यति तत्सर्वमाप्यापितमेव
भवति । स ते माण इत्स्मिन्नुवाके सं यज्ञपतिराग्निषेति मन्त्रेण पशोः श्रो-
ण्यामज्जनं विहितम् । घृतेनाकार्षति मन्त्रेण पशोः शिरस्पञ्जनं विहितं, वृषो-
रुमयोमंभ्य ऋत्विजो वृषान् इति वरणस्य, विहितवरागृज्यो वाच इत्यादिकौ
मनुहोमन्त्रौ तयोरज्जनमन्त्रयोमंभ्ये द्रष्टव्याः । ऋतुग्रहमहगात्पूर्वं वादिष्वपमान-
स्यानुष्ठेयत्वात्तदङ्गमन्त्राणां यस्ते द्रष्टव्य इत्यादीना मनुश्च माधवश्चेत्येवस्मादनु-
ष्ठात्माचीनं स्थान द्रष्टव्यम् । अत्र विनियोगसमूहः-

जुष्टो द्वे मवतो योऽसौ जुहुयात्प्रवृताहवी ।

यस्मिन्निर्वृषो होमो वागभव्युं वीति हि ॥

विष्णो सोमं स्पृशेदथ मन्त्राः सप्त प्रकीर्तिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छप्पणपञ्चदशोऽध्याय-

तैत्तिरीयनाहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ तृतीयांशके प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

अग्निना रयिमभ्रवत्पोषमेव त्रिवेदिवे । य-
ज्ञसं वरिवत्तमम् । गोमां अग्नेऽविमा अश्वी
यज्ञो नुवत्संखा । सटमिदप्रमुष्यः । इडावाश्
एषो असुर प्रजावांन्दीर्घो रयिः पृथुमुध्रः समा-
चात्र । आ प्यायस्व मं ते । इह त्वष्टारि-
म्रियं विश्वरूपमुषं ह्ये । अस्माकमस्तु केव-
लः । तन्नस्तुरीपमथ पोषयित्नु देवं त्वष्टर्वि-
रराणः स्वस्व । यतो वरिः (१) कर्मण्यः
सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः । शिवस्त्व-
ष्टरिहाऽऽ गति विभुः पोष उत त्मना । यज्ञे-

(कासांचित्पुरोनुनादयानामभिवानम्)

येज्ञे न उदव । पिशाङ्गरूपः सुभरो वयोधाः
 भ्रष्टी वीरो जायते देवकामः । प्रजां त्वष्टा
 वि ष्यंतु नाभिमस्मे अथा देवानामण्यंतु पार्थः ।
 प्र णो देव्या नो दिवः । पीपिवाश्स सरस्वतः
 स्तने यो विश्वदर्शतः । धुक्षीमहिः प्रजामिषम्
 (२) भ्ये ते । सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्चुतः ।
 तेषां ते सुम्नमीमहे । यस्य व्रतं पशवो यन्ति
 सुर्वे यस्य व्रनभृपातिष्ठन्त आपः । यस्य व्रते
 पुष्टिपतिर्निविष्टस्त सरस्वन्तमवसे हुवेम । दि-
 च्यश्च सुपर्णो वयसं वहन्तमपां गर्भं वृषभमोपधी-
 नाम् ॥ अभीपतो वष्ट्या तर्पयन्तं त सरस्व-
 न्तमवसे हुवेम ॥ सिनीवाल्लि पृथ्यष्टके या देवा-
 नामसि स्वसां । जुषस्व हव्यम् (३) आहुतं
 प्रजां देवि दिदिद्गडि नः । या सुपाणिः स्वह-
 गुरिः सुपूमा बहुस्रवरी । तस्थै विश्पान्तियै हविः
 सिनीवाल्यै जुहोतन । इन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रं
 नरः । असितवर्णा हरयः सुपर्णा मिहो वसा-
 ना दिवमुत्पतन्ति ॥ त आऽर्ष्ववृत्रन्त्सदनानि
 कृत्वाऽऽदित्पृथिवी घृतैव्युद्यते । हिरण्यकेशो
 रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्वात इव भ्रजीमान् ।
 शुचिभ्राजा उपसः (४) नवेदा यशस्वतीर-
 पस्युवो न सत्याः । आ तं सुपर्णा अभिनन्त
 एवैः छण्णो नोनाव वृषभो मदीदम् । शिवा-

(कासाचित्पुतोनुवाकवानामभिधानम्)

भिनं स्मर्यमानामिराऽगात्पतन्ति मिहः स्तन-
 यन्त्यध्ना । वाश्रेवं विद्युन्मिमाति वत्सं न
 माता सिंपक्ति, । यदेषां वृष्टिरसंजि । पर्वत-
 श्रिन्माहि वृद्धो पिमाय दिवाश्रितसानुं रेजत
 स्वने धः । यत्कीडय मरुतः (५) ऋष्टिमन्त
 आप इव सुधियञ्चो धवध्वे । अभि क्रन्द
 स्तनय गर्भमा धा उदन्वता परि दीया रथेन ।
 दृति सु कर्ष विषितं न्यञ्च समा मबन्तुद्वता
 निपादाः । त्वं स्या चिदच्युताग्ने पशुर्न यवसे ।
 वामा ह यत्ते अजर वना वृश्चान्ति शिकंसः ।
 अग्ने मरीणि तवं जातवेदो, देव स्वधावोऽमृत-
 स्य धाम । याश्च (६) माया मायिनां वि-
 श्वमिन्व त्वे पूर्वाः संदधुः । पृष्ठवन्धो । दिवो
 नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं प्र पिन्वत वृष्णो
 अश्वस्य धाराः । अर्वाङ्घ्रितेन स्तनयित्पुनेत्पुपो
 निपिञ्चमुरः पिता नः । पिन्वन्त्यपो, मरुतः
 सुदानवः पयो घृतवाद्दिदयेष्वामुवः । अत्यं
 न मिहे वि नयन्ति वाजिनमुरसं दृहान्ति स्तन-
 यन्तमक्षितम् । उदग्रतो मरुतस्ता इयतं वृष्टिम्
 (७) ये विश्वे मरुतो जुनन्ति । क्रोशाति गदां
 कन्येवं तुजा परं तुजाना परयेवं जाया । घृतेन
 धावापृथिवी मधुना समुक्षत पर्यस्वतीः कृणु-
 ताऽऽप ओषधीः । ऊर्जं च तत्रं सुमतिं च

(कासाचित्पुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

पिन्वय यत्रा नरो मरुतः सिञ्चया मधु । उडु
त्यं चित्रम् । और्वभृगुवच्छुचिमप्वानवदा हुवे ।
अग्निः समुद्रवाससम् । आ.सवः संवितुर्यया
भगस्येव भुजिः हुवे । अग्निः समुद्रवाससम् ।
हुवे वार्तिस्वनं कविं पजन्यकन्यः सहः । अ-
ग्निः समुद्रवाससम् (८) ॥

(वीर इपः हव्यमुपसो मरुतश्च वृष्टिं भगस्य द्वादश)

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

प्रजापतिरेष तै गायत्रो यज्ञं वै प्रजापतेः प्राजापत्या यो वा अर्धधादे-
वतापिष्टो निग्राम्याः स्य यो वै देवाञ्जुष्टोऽग्निना रयिमेकादश ॥ ११ ॥

प्रजापतिरकामयत प्रजापतेर्जापमाना व्याधच्छन्ते मर्षमिमान्माया मा-
यिनां द्विर्चस्वारिः शत् ॥ ४२ ॥

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ।

(अथ तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

ये बहिष्पवमानाङ्गमन्त्रास्ते दशमे भृताः ।

अथैकादशे काश्चिदुरोनुवाक्या उच्यन्ते ।

चित्रया मजेत पशुकाम इत्यत्र सप्तैतानि हवींषि भवन्तीति भ्रतम् । तत्र
प्रथमस्य हविष आग्नेयस्य पुरोनुवाक्यामाह—

अग्निनेति । अनेनाग्निना रयिं धनानि अश्वत्सर्वो जनः प्राप्नोति । न
ऋषेभ्यः धनस्य स्वल्पमात्रं किन्तु दिवेदिवे तस्य धनस्य पुष्टिमेव प्राप्नोति न तु
हासम् । कीदृशं पोषं, मशसं कीर्तिकरं वीरवत्तमं वीरा अस्मदीयाः मुञ्जा
अस्येति वीरवत्, अतिशयेन तथाविधम् । तत्रैव याञ्छमाह भोमाः अमं इति ।

(कासांघिरपुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

हेऽग्ने पुनरावर्तनाय प्रार्थ्यमानो यज्ञ एतद्विशेषणैर्विशिष्टो भूयात् । बहवो गावोऽस्य सन्वीति गोमान् । एवमविमानधीति योज्यम् । नृवत्सखावि-
भ्रुपैर्भनुष्यैः युक्ता देवाः सखायो यस्य यज्ञस्य तादृशः । सद्मित्तदैवाप्रमृष्योऽन-
भिभवनीयः । इडावानन्नवान् । मजावान्बह्वपत्यप्रदः । दीर्घः पुनः पुनरनुष्ठाना-
दावीच्छन्नः । रषिर्बहुधनोपेतः । पृथुब्रह्मो विस्तीर्णमूलो मन्त्रेष्वनुष्ठानेषु च
मूत्रभूतेषु च वैकल्प्यरहितः । सभावानविकलं यज्ञं द्रष्टुं भिलसत्या विद्वत्समया
युक्तः । असुः पाणः सोऽस्यास्तीत्यसुरो हेऽसुर पाणवन्नम एव पुनः पुनः
प्रार्थ्यमानो यज्ञे उक्तविशेषणविशिष्टो भूयात् ।

... द्वितीयहविषः सौम्यस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

आ प्यायस्वेति । एतच्चोभयं चतुर्थकाण्डे मा नो हिंस्रिदित्यव व्या-
ख्यास्यते । तृतीयहविषस्त्वाष्ट्रस्य पुरोनुवाक्यामाह—

इह त्वष्टारामिति । इहास्मिन्कर्मणि त्वष्टारं देवभूपह्वय आह्वयामि । कीदृ-
शमधिपं मुख्यं विश्वरूपं विश्वानि रूपाणि गर्भं विकर्तुं योग्यानि यस्यासौ
विश्वरूपस्तम् । स च त्वष्टाऽस्माकं केवलोऽस्तु असाधारणत्वेन पालकोऽस्तु ।
तत्रैव याज्यामाह—

तन्नस्तुरीपमिति । हे त्वष्टर्देव तद्धनं नोऽस्मभ्यं विशेषेण स्वस्व समर्पय ।
कीदृशं धनं, तुरीपं तूर्णं प्राप्नोतीति तुरीपम् । अथापि च योषयित्नु योषयित्नु । त्वं
च रराणो दानशीलः । यतो यस्माद्धनादस्माभिरलंघ्याद्द्वारः शूरः पुत्रो जायते ।
कीदृशं तच्छूरत्वमिति तदुच्यते—कर्मण्यो लौकिके वैदिके च कर्मणि कुशलः ।
सुदक्षः सम्पत्सुताही शीघ्रकारीत्यर्थः । युक्ताः सोमाभिपवार्यं मयुक्ता भ्रावाणो
यस्यासौ युक्तग्रावा सर्वदा सोमयागस्यानुष्ठानेत्यर्थः । देवकाम ईदृशः सेव-
कोऽस्माकं भूयादिति देवैः काम्यगणो देवान्वा सेवितुं स्वयं काययते ।

तत्रैव हविषि विकल्पित्वां पुरोनुवाक्यामाह—

शिवस्त्वष्टरिति । हे त्वष्टस्त्वं शिवः सुखकरः सन्निहास्मिन्कर्मण्यागाहि
आगच्छ । अथापि च योषेऽस्मर्द्धये योषेर्विषये त्मना विभुः परनैरपेक्षेण स्वय-
मेव समर्थः । तादृशस्त्वं तस्मिन्स्तस्मिन्पक्षे नोऽस्मानुद्वोत्कर्षेण पालय ।

तत्रैव विकल्पित्वां याज्यामाह—

(कासांचित्पुरोनुवाक्यानामभिवानुव्र)

पिशाङ्गरूप इति । यस्य त्वष्टुः प्रसादादस्माकं वीरः पुत्रो जायते ।
कीदृशः पिशाङ्गरूपः, त्रिवर्गस्य सेवितेत्यर्थः । सुभरः सुष्टु पोषकः । वयोधा
दीर्घस्य वयसो धारकश्चिरंजीवीत्यर्थः । श्रुधी क्षिप्रकारी सत्यवादी वा । देव-
काम इति पूर्ववत् । यस्य त्वष्टुः प्रसादादीदृशो वीरो जातस्तादृशस्त्वष्टा नाभिं
चक्रस्य नाभिवत्प्रशस्तां प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपामस्मे अस्मासु विष्यतु विशेषेण
समर्पयतु । अद्यानन्तरं देवानामपि पाथोऽन्नमेतु * प्राप्नोतु ।

अथ चतुर्थस्य हविषः सरस्वतीदेवताकस्य याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके
दर्शयति—

प्र णो देवीति । प्र णो देवी सरस्वतीति पुरोनुवाक्या । आ नो दिवो
बृहत इति याज्या । एतच्चोभयमग्नाविष्णु महीत्यत्र व्याख्यातम् ।

पञ्चमस्य हविषः सरस्वदेवताकस्य पुरोनुवाक्यपामाह—

पीपिवाऽसामिति । सरस्वतः सरस्वन्नामकस्य देवस्य यः स्तनो विश्व-
दर्शतो विश्वविषयकदर्शनोपेतः क्षुभितान्बालानिव पालयितुं जानातीत्यर्थः ।
तादृशं स्तनं यज्ञलक्षणं पीपिवांसमस्मान्वर्धितवन्तं प्रजां पुत्रादिरूपामिषमन्नं च
धुक्षीमहि । यथा गां पयो दुहन्ति तद्वदेतद्देवताकं यागमनुष्टाय प्रजादिकं प्राप्ताः
स्मेत्यर्थः । तत्रैव विकल्पितां पुरोनुवाक्यपामाह—

ये ते सरस्व इति । हे सरस्वः सरस्वत्समुद्र त्वदीया य ऊर्मयो मधुमन्तो
माधुर्ययुक्ता घृतश्चवो घृतसमानमुदकं क्षारयन्तो वर्तन्ते ते त्वदीयानां तेषामूर्भिणां
संबन्धिं सुम्नं सुखपीमहे प्राप्नुमः । तत्रैव याज्यापामाह—

यस्य व्रतमिति । यस्य सरस्वतः संबन्धि व्रतं कर्म पशवो यन्ति द्विपाद-
श्वतुष्पादश्च सर्वे पशवः प्राप्नुवन्ति । एतदीयेन कर्मणा पशवो लभ्यन्ते इत्यर्थः ।
तथा वृष्टिरूपा आपो यस्य व्रतमुपतिष्ठन्ते सेवन्ते । अग्नौ पास्ताऽऽहुतिरिति
न्यायेन वृष्टेरतत्कर्मसाध्यत्वात्पुष्टिपतिर्धनपोषकस्य पालको यजमानो यस्य व्रते
निविष्टस्त्वदीयेन व्रतेन धनपुष्टेः सुलभत्वात्तादृशं सरस्वन्तं देवमस्माकं रक्षणाय
द्वेष हवयेम । तत्रैव विकल्पितां याज्यापामाह—

दिव्यं सुपर्णमिति । अत्र चतुर्थः पादः पूर्ववत् । कीदृशं सरस्वन्तम् ।
दिवमहंतीति दिव्यं, सुपर्णं शोभनाभ्यां पक्षाभ्यामुपेतम् । यदा पक्षिस्त्वं धृत्वा

* प्रापयतु इति स. पुस्तके पाठान्तरम् ।

(कासाचित्पुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

दिवि गच्छति तदानीमेवौ पक्षौ द्रष्टव्यौ । वयसं पक्षिरूपिणं, बृहन्तं महान्तम् ।
 अपां वृषमं जलानां वर्षितारम् । ओषधीनां गर्भं वीसादिमञ्जरिरूपम् ।
 अमीपतो बृष्टया तर्पयन्तं वृष्टिरूपेणाभितः पतनात्सर्वेषां तृप्तिहेतुं वायुना
 मीपमानैर्जलविन्दुभिः पक्षसदृशैः पक्षिषुदिवि मेघेषु गत्वा जलवाहुत्वं प्राप्य
 स्वयमेवापां वर्षिता भूत्वोषधीषु वीसादिरूपेण गर्भो भवति । पुनश्च वृष्टिरूपेण
 सर्वतः पतन्सर्वं जगत्तर्पयतीत्यर्थः । तादृशं सरस्वन्तयाह्वयामेत्यर्थः ।

अथ पृथस्य हविषः सिनीवालीदेवताकरम् पुरोनुवाक्यामाह—

सिनीवालीति । अमावस्या सिनीवालीति श्रुतत्वाद् अमावास्यातिथ्यभिर्षानिनी
 देवता सिनीवाली । हे सिनीवालि या त्वं देवानां स्वसाऽसि मग्निर्विद्वितका-
 रिष्यसि दर्शयिष्याधनत्वान् । स्तुकं स्तोत्रं, पृथु स्तुकं स्तोत्रं यस्याः सा पृथु-
 पृका । तस्याः संयोधने हे पृथुपृके । अनेन सिनीवाली विशेष्यते । तादृशी
 त्वमाहुतप्रस्माभिः समन्तारसमर्पितं हविर्जुषस्व । हे देवि नोऽस्मभ्यं प्रजां दिदि-
 इदि उपचिनु प्रभूनां कुर्वित्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

या सुपाणिरिति । शोभनौ पाणी यस्याः सा सुपाणिः । शोभना अङ्गु-
 लयो यस्याः सा स्वङ्गुरिः । सुप्रमा, सुष्ट, प्रसवित्री । बहुसङ्गुरी बहूनां । मज्ञानां
 सवित्री । इदृशी या सिनीवाली तस्यै विश्वानियै विश्वां पालयिष्यै सिनी-
 वात्यै हविर्जुंहेतेन हे ऋत्विग्यजमाना जुहुव ।

ऐन्द्र उच्यते भवतीति । यत्रिदं सप्तमं हविः श्रुतं तत्र याज्यानुवाक्ययोः
 पतीके दर्शयति—

इन्द्रमिति । एतद्योगं मथमकण्डस्य । पृथपपाठके व्याख्यातम् ।

इत्थं चित्रायामे याज्यानुवाक्या लक्ष्णाः । अथ कारीरिष्टशुष्युक्ता मन्वा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ अथाऽऽसां धूममनुमन्त्रं पतेऽसितवर्णां हरयः सुपर्णा इति ” इति ।
 आसां करीरसकुपिण्डीनाममी हुवानामित्यर्थः । पाठस्तु—

असितवर्णा इति । अधिना दक्षमानाम्यः करीरसकुपिण्डीभ्यो येऽनिर्गता
 धूमास्ते दिवमुत्पवन्ति । कीदृशा धूमाः । असितवर्णां कृष्णवर्णां हरयो
 मेघनिष्पादनाय रसहरणशीलाः सुपर्णाः प्रसारितपक्षसदृशा मेहनान्मिहो

(कासांचित्पुरोनुवाकयानामभिधानम्)

मेवांस्तद्रूपाः भूत्वा । वसानाः । सूर्यमण्डलादिकमाच्छादयन्वसेत् । धूमनिष्पाद्याः
स्वीदरेषु जलस्य च । सदनानि । स्थानानि कृत्वाऽऽववृत्रिहा कर्षितुमावृत्ताः ।
आर्दिदन्वरमेव । पृथिवी । धृतैर्धृतं वत्क्षरद्विरुदकैर्व्युद्यते । विशेषेण द्विद्यते । १ ।

करुण - - " अथैनमाहवनीयेऽनुपहृत्याथास्य धूममनुमन्त्रये - हिरण्यकेशो
रजसो विंशार इति १ " इति । एनं पुनर्नवायाः स्तम्बम् । आठणु - -

हिरण्यकेश इति । हिरण्यवर्णा । अग्निकेशस्थानीया । ज्वालायेन धूमेन
सहोत्पद्यन्ते - सोऽयं पुनर्नवाजन्मो धूमो हिरण्यकेशः । रजसो मेघरूपस्य
रञ्जनस्य विसार प्रसारणे निमित्तभूते सति अंहति । गच्छतीरिहिर्मघरूपमाका-
शस्थ रञ्जनं प्रसारयितुं गच्छतीत्यर्थः । घात इव धुनिर्ध्रुमीमान् । यथा वायुः
कम्पमानः शीघ्रगतिं युक्तस्तद्ददपमित्यर्थः । मेवात्मा शुचिमाजा निर्मलदीप्तिर्मेघ-
रूपेण परिणतोऽपि धूमो विद्युद्रूपमा दीप्या युक्त इत्यर्थः । सोऽयमीदृशो
धूमोऽस्मदर्थं वृष्टिमुत्पादयतिविति । शेषः । उपसः प्रमातकालस्य नवेदात् मेघैः
पकाशस्याऽऽवृत्तत्वे न विद्यते न ज्ञायतेऽनेनेति नवेदाः । सूर्योर्दये । यथा न
ज्ञायते तथा मेघसमृद्धिरस्त्वित्यर्थः । यास्तु सस्यनिष्पादिका भूमयस्ताः सस्य-
निष्पादनेन यशस्वतीः कीर्तिमत्यो भवन्तु । अपस्युवो न अप उदकान्पात्मन
इच्छन्तीत्येपस्युवः । तथाषिवा इव वर्तन्ते । ताश्च भूमयः सत्याः अमोघारम्भाः
सुशेवा इत्यर्थः । एतास्तापनुग्रहाय पुनर्नवाधूमो वृष्टिं जनयतिविति शेषः ।

अस्मिन्नेव । धूमामिन्त्रणे । तिस्र ऋचो विकल्पन्ते । तत्र प्रथमा - -

आ ते सुपर्णा इति । हे पुनर्नवे ते तव संबन्धिनो धूमाः सुपर्णाः पक्षि-
बहुत्पवनशीला एवैरोमिन्त्रे पुनर्गमनैः सपन्तादुदकं । प्रक्षिप्तवन्तः । ततो
मेघः कृष्णो नीलवर्णो वृषभो वर्षिता भूत्वा नोनाव पुनः पुनर्गमनमकरोत् इति
यदा यस्मिंकात् इदं सर्वं प्रवर्तते । तदा शिवाभिनेन सानुग्रहामिरिष्यत्समयमा-
नामिहैस्त्रीभिरिव वृष्टिमियुक्ते मिहो मेघ आगादागच्छति । तत ऊर्ध्वं पतति
वृष्टिधारा इति शेषः । अग्रा स्तनयन्ति अग्राणि च भ्रजन्ति । ईदृशमहिषोऽवेतः
पुनर्नवाधूम इत्यर्थः । अथ द्वितीया - -

वाश्रेवेति । उपरितनमन्त्रे मरुत इति । पदं प्रयुज्यते । त एव अमरुतोऽवेदं-
नाभेदेन परामूरयन्ते । एषां मरुतां संबन्धिनी वृष्टिर्षदसि । यदा सूटा । भवति
यदा गर्जनसहितो विद्युन्मरुतः । प्रति धामेव वाऽपमानेव ल्याम् । कूर्वातीव धमिषादि

धीमते पतिमातीत्यर्थः । सितक्ति सञ्च्यते मरुद्भिः संदध्यत इत्यर्थः । तत्र
दृष्टान्तः—वसंतं न मातेति । माता वत्सामिव यथा प्रसवन्ती गौवंसं प्रति
हम्मरवं कुवांणा मनुष्यैरवलोकयते तेन वसन्तं संदध्यते तद्वादिपं विद्युदित्यर्थः ।

अथ तृतीया—

पर्वतश्चिदिति । हे मरुत ऋष्टिमन्वो वज्रापुत्रवन्तो यूयं यदा ऋडिं कुरुथ
उदानीं वः स्वने युष्माकं गर्जने सति पर्वतश्चिद्विमाथ पर्वतोऽपि विभेति । कीदृशः
पर्वतः । महि वृद्धास्तिपंकपमाणेनात्यन्तं महानुर्ध्वपमाणेन वृद्धः । किंच
दिवश्चिन्, उन्नतस्वेन दिवोऽप्युपरि वर्तमानः । सानु रेजत भवतां गर्जने सति
मौढोऽपि पर्वतसानुः कम्पते । किंच यूयमाप इव सधियश्चो धवध्वे
व्यापका इव सन्तः ऋहन्तश्च धावध्वम् । इदृशैर्मरुद्भिर्युक्तोऽयं पुनर्नवाधूमो
वृष्टिमुत्पादयत्विति मन्त्रयोस्तात्पर्यार्थः ।

कल्पः—“ लृष्णोऽथः पुरस्तात्पृथुस्तोऽवस्थितो भवति समेतेन वास-
साऽभिपिनष्टचामिकन्देति ” इति ।

यथाऽयमथ उपद्रवं सोढुममहमानः क्रन्दति तथा लृष्णवस्त्रेण तस्य शरीरं
घर्षयेत् । पाठस्तु—

अभि क्रन्देति । हेऽथाभिकन्द सर्वतः शब्दं कुरु । स्तनय मेघगर्जितमि-
वोच्चध्वनिं कुरु । गर्भमाथा मेघस्योदरे जलरूपं गर्भमाधेहि । किंच, उदन्वतो-
दकवता रथेन रथसदृशेन मेघेन सह परिदीप सर्वतो गच्छ । विषितं विमुक्त-
द्वारं न्यश्चमवाक्कृतं दृतिं चर्ममजजलाधारसदृशं मेघं सुकणं सुखे-
नाऽऽकृष्टं कुरु । न्यग्भावेन यद्यन्त इति निपादा निम्नदेशास्ते चोदकपूर्णाः सन्त
उद्धतोन्नतेन स्थलेन समा भवन्तु ।

अथामये धामच्छेदे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्पारुतः समकपालः सौर्यमेक-
कपालमित्येतेषां हविषां क्रमेण याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । तथा च वीधायनः—
‘ वस्या एते मतन्ति त्वं त्या चिद्विद्युताग्ने मूरीणि तत्र जातवेदो दिवो नो वृष्टिं
मरुवो ररीध्वं पिन्वन्त्यपो मरुतः सुदानव उदु त्वं चित्रमिति ’ इति ।

तत्राऽऽद्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

त्वं त्या चिदिति । हेऽजर विनाशरहिताग्ने यद्दानानि यान्युदकानि ते
धामा ह त्वदीयं स्थानं शिकसोऽर्वाषि च वृश्चन्ति विनाशयन्त्येव । त्वं तु त्या-

(कासांचित्पुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

चित्तान्यप्युदकान्यच्युतानि विनाशरहितानि कुर्विति शेषः । तत्र दृष्टान्तः—
पशुर्न यवसे तूणे भक्षिते सति पशुरिव । यथा गवादिकः पशुस्तूणं मक्षयित्वा
क्षीरमच्युतं करोति तद्वदित्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

अग्ने भूरीणीति । हेऽग्नेऽमृतस्य मरणरहितस्य तव धाम भूरीणि स्था-
नानि बहूनि जातवेदे देव स्वधाव इति त्रीणि संबुद्धयन्तान्यग्निविशेषणानि ।
जातं जगद्वेत्तीति जातवेदः । द्योतनशीला देवः । स्वधाशब्दोऽश्ववाची तदस्या-
स्तीति स्वधावान् । किंच, मायिनां लोके मायायुकानामैन्द्रजालिकाशयानां या
मायाः सन्ति ताः संदधुस्त्वे त्वयि सम्यक्स्थापितवन्तः । पूर्वीरिति मायाविशे-
षणम् । पुरातन्योऽनादिसंप्रदायपरम्परागता इत्यर्थः । विश्वमिन्व पृष्टबन्धो, इति
द्वयं संबुद्धयन्तमग्निविशेषणम् । विश्वमिन्वति प्रीणयतीति विश्वमिन्वः । पृष्ट-
श्चासौ बन्धुश्चेति पृष्टबन्धुः । तव महिमा कीदृश इति जिज्ञासया यः पृच्छति
तस्य बन्धुरिव स्नेहं करोतीत्यर्थः । नवसस्यहेतुनामुपायानां त्वयि विद्यमानत्वा-
दैन्द्रजालिकवदकस्मादेव पौढां वृष्टिं संपादयेति तात्व्यार्थः ।

द्वितीयस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

दिवो नो वृष्टिमिति । हे मरुतो नोऽस्मदर्धं दिवः सकाशाद्दृष्टिं ररीष्वं
सावयत । ततश्चाश्वस्याश्ववानस्य व्यासिमनो वृष्णो वर्षयितुरिन्द्रस्य संबन्धिनीधाराः
प्रपिन्वतोदकधाराः सिञ्चन् । हे वृषंस्त(स्त्व)मेवेन स्तनयित्नुना गर्जनवता मेवेन
सहावाडोहि अम्बरादभिमुखमागच्छ । किं कुर्वन् । अपो नितरां सिञ्चन् ।
कीदृशस्त्वम् । असून्माणान्त्राति ददातीत्यसुरः । नोऽस्माकं पिता पात्सकः ।
तत्रैव, याज्यामाह—

पिन्वग्रयप इति । सुदानवः सुष्ठु जलदानपरा मरुतोऽप्येः पिन्वन्ति सिञ्च-
न्ति । तत्र दृष्टान्तः—पयो घृतवद्विदयेष्वामुव इति । पयोवदिति वतिपत्ययोऽ-
भ्याहर्तव्यः । आमवन्ति यज्ञभूमिरागच्छन्तीत्यामुव ऋत्विग्यजमानास्ते यथा
विदयेषु यज्ञेषु पयो घृतं च सिञ्चन्ति तद्वत् । अत्यशब्दोऽश्ववाची । तथा
षाश्वमेधकाण्डे मन्त्र आम्नायते—‘ अथोऽसि हयोस्यत्योऽसि, नरोऽसि ’ इति ।
निर्वचनं तद्ब्रह्मणो पठ्यते—अत्योऽसतीत्याह । तस्मादश्वः सर्वान्पशून्तपेति ।
इति । वाजिशब्दो वेगवन्तं मेघमाचष्टे । अत्यं नाशमिव भिहे सेचनार्थं वाजिनं
विनयन्ति, यथाऽश्वशिक्षका, अश्वे शिक्षयन्ति एवं मरुतो वर्षार्थं मेघं विचेर्या

कुर्वन्तीत्यर्थः । विधेधीरुत्तराक्षितमुपक्षयराहितं-स्त्वयन्तं गजन्तं मेषुपुरसं दुह-
न्ति-निरन्तरजलप्रसवणं-यथा भवति तथा-वर्षयन्ति ।

तत्रैव विकल्पितामन्त्यां पुरोनुवाक्यामाह—

-उदमुत इति । उदरुत उदकदानुंस्वान्मरुत् इयत्तं पान्नुव मार्थयत् हे-ऋत्वि-
त्यजमानाः । तान्कानू । -ये विधेऽपि मरुतो बृष्टिः जुनन्ति प्रयच्छन्ति । मार्थ-
नायां दृष्टान्तः—गर्दा बुभुक्षिता-कन्या-तुन्ना-प्रीडिता सर्वा- यथा-क्रोशास्या-
क्रोशाति । -यथा-मावापितरौ -मत्याक्रोशाति -रोदिति २ तथैवे -यजमानादयो
बृष्टि-वचसाः-मार्थयन्त इत्यर्थः । मरुतामनुग्रहे -दृष्टान्तः—नेरुं -वृज्जाना
त्यथेव-ज्जायेति । नेरुं पानादिकामां कन्यां -वृज्जानाऽऽमायमाणा-साधमिरोदीः
किं तेषामिलषिवषिति वदन्ती-पत्या-सह-जायेव । यथा-मावापितरौ-कन्या-
यनुगृह्णीतस्वप्ना मरुत-ऋत्विग्यजमानानुगृह्णीत्यर्थः ।

तत्रैव विकल्पितामन्त्यां याज्यामाह—

घृतेनेति । हे- मरुतो-घृतेन घृतसदृशेन-मधुना मधुरेण-जलेन द्यावापृथिवी
लोकद्वयं समुक्षत, या आपो भूमानुक्षितास्ताभिरोषधीः-यमस्वतीः-सारवतीः
ऋणुत-कुरुत । हे नरो जलस्य-नेतारो मरुतो यत्र देशे-मधु-मधुरमुदकं-सिञ्चय
यत्र-देश-ऊर्जं सारोपेतमन्त्रं-सुमतिं-शोमनबुद्धियुक्तं मजां च-पिन्वथ-सिञ्चय
संपादयेत्यर्थः ।

-अथ तृतीयस्य ऋषिषोः याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके-दर्शयति—

उदु-ऋयमिति । उदुःऋयं प्रातर्वेदसमिति । पुरोनुवाक्या । ऋत्वि-
देवानामिति याज्या । एतच्चोमयं प्रथमकाण्डस्य चतुर्थपपाठके व्याख्यातम् ।

-कल्पः—पुरस्तात्स्विष्टकृतः-सुवाहुवीरुपुहोत्पोर्वभृगुवच्छ्रुत्विप्रभवानवेदाहुव
इति-लिङ्गाः-”इति-एव-प्रथमामाह—

और्वभृगुवदिति । और्वभृगुवदप-ऋषयस्तद्-छ्राविं-संप्रदे-वसन्वमसिमुदिशय
’अहोमीत्यर्थः-’द्वितीयामाह—

’आ-सर्वमिति । सवितुः प्रसवमिव भोगस्य भोगमिव । अग्निमित्यादि
’पूर्ववत्-’-द्वितीयामाह—

(कासाचित्पुरोनुवाक्यानमभिधौनम्)

हुवे वातस्वनमिति । वातवत्स्वनो ज्वालाध्वनिर्घस्य तं वातस्वनम् ।
कविं विद्वासम् । सर्वैर्मनुष्यैः पर्जन्यवत्क्रन्दनोपमपेक्षणीयम् । सहो बलवन्त
समुद्रवाससामग्निमुद्दिश्य हुवे जुहोमि । अत्र विनियोगसग्रहः—

याज्यानुवाक्ये चित्राया क्रमात्सोष्टिषु स्थिते ।
अग्न्याग्नेयेऽथ सौम्ये स्यादा प्या सं त इति द्वयम् ॥
इह त्वाष्ट्रे चतस्रः स्युः प ण आ न इति द्वयम् ।
संस्वत्याः स्त्रियः (या) शीपि चतस्रः पुंसस्वतः ॥
सिनीवा द्वे सिनीवाल्या इन्द्रमिन्द्र तथेन्द्रके ।
कारीर्यामसितेत्युक्त पिण्डीधूमस्य मन्त्रणम् ॥
विकल्पाद्धिरचत्वारो वर्षाह्वा धूममन्त्रणे ।
अम्यध कृष्णवस्त्रेण पिनाष्टि क्रन्दनाय हि ॥
त्वं धामच्छदि याज्याः स्फुर्दिवो मारुतयागके ।
वैकल्पिक तत्र युग्ममुदु चित्र च नौर्यके ।
और्वर्यात्रोपहोमाः पञ्चद्विंशतिहोदिनाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठक
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तसो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरपरमवतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

यो वै पर्वमानानामन्वारोहान्विद्वान्यजतेऽनु
 पर्वमानाना रोहति न पर्वमानेभ्योऽर्धं च्छिद्यते
 श्येनोऽसि गायत्रच्छन्दा अनु त्वाऽऽ रभे
 स्वस्ति मा सं पारय सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दा
 अनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति मा सं पारय सषाऽसि
 जगतीछन्दा अनु त्वाऽऽ रभे स्वस्ति मा सं
 पारयेत्याहिते (१) वै पर्वमानानामन्वारोहा-
 स्तान्य एवं विद्वान्यजतेऽनु पर्वमानाना रोहति
 न पर्वमानेभ्योऽर्धं च्छिद्यते यो वै पर्वमानस्य
 संततिं वेद सर्वमायुरेति न पुराऽऽयुषः प्र
 मीयते यज्ञामान्भवति विन्दते प्रजां पर्वमानस्य
 ग्रहा गृह्यन्तेऽथ वा अंस्यैतेऽगृहीता द्रोणक-
 लश आधवनीयः पूतभूत्तान्यदगृहीत्वोपाकु-
 र्यात्पर्वमानं वि (२) छिन्द्यात्तं विच्छिद्य-
 मानमध्वर्योः प्राणोऽनु वि च्छिद्येतोपयामगृ-
 हीतोऽसि प्रजापतये त्वेति द्रोणकलशमभि मू-
 शेदिन्द्राय त्वेत्याधवनीयं विश्वेभ्यस्त्वा देवभ्य
 इति पूतभूतं पर्वमानमेव तत्सं तनोति सर्व-
 मायुरेति न पुराऽऽयुषः प्र मीयते यज्ञामान्भ-
 वति विन्दते प्रजाम् (३) ।

(एते वि दिक्ष्वारिश्वाच) ।

(पवमानग्रहत्रयाविधिः)

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेभरम् ॥
आद्यप्रपाठके दीक्षां प्रारभ्य प्रकृतौ पुरा ।
पट्टाह्विष्वमानान्तं शूनं तत्सर्वमीरितम् ॥
प्रतिनिर्ग्राह्यपर्यन्तं पवमानग्रहादिकम् ।
यन्म्यूनं प्रकृतौ तत्तु वषभतेऽस्मिन्प्रपाठके ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ वस्व्यै हिं कुरु तस्यै प्रस्तुहि तस्मै स्तुहि तस्मै मेऽ-
वरुद्धचा इति पुरस्ताद्बहिष्पवमानाद्यजमानो जपति दशहोतारं ष्पाचष्टे
स्वभमाने च दशहोतारं जपति श्येनोऽसि गायत्रछन्दा इति मध्यमायां च
स्तोत्रीयायामन्वारोहं द्वितीये पवमाने द्वितीयेन मन्त्रेण तृतीये तृतीयेन ”
इति । तमिममन्वारोहजं विवक्षे—

यो वा इति । बहिष्पवमानो माध्यंदिनः पवमान आर्भवः पवमान इत्ये-
तन्नामकाः पवमानवपगताः स्तोत्रविशेषाः सामवेदे समाम्नावाः पवमानास्तान्यो
यजमानो मन्त्रैरारोहति न कदाचिदयं पवमानेभ्यो विच्छिन्नो भवति । श्येन
इत्यादयो मन्त्राः हे बहिष्पवमान त्वं श्येनोऽसि श्येनवच्छिन्नगविरसि । गायत्र-
छन्दा गायत्रीछन्दस्कोऽप्यासि । अतस्त्वामन्वारभेऽनुक्रमेणाऽऽरोहामि मामोषि
निर्विघ्नेन मां संपारय सम्पकारं नय । तमिमं मन्त्रमुपास्मै गायतेत्यादिषु नवस्तु
स्तोत्रीयास्तु मध्यमायां पञ्चम्यां स्तोत्रीयायां गीषमानायां जपेत् । सुपर्ण

(पत्रमानग्रहत्रयविधिः)

इत्यादिर्द्वितीयो मन्त्रः । हे माध्यंदिन पत्रमान त्वं सूर्यांऽग्नि सुपर्णवदुत्पतितुं समर्थोऽसि । शेषं पूर्ववत् । तमिमं मन्त्रमुच्चा ते, जातंमन्त्रस इत्यादिकमाध्यंदिनपत्रमानस्तोत्रे मध्यमायामृचि गीयमानायां अपेत् । सद्येत्यादिस्तृतीयो मन्त्रः । हे आर्भवं पत्रमान त्वं सद्योऽसि भामनामकपक्षिवत्पतितुं समर्थोऽसि । शेषं पूर्ववत् । तमिमं मन्त्रं स्वादिष्टेष्वेतेस्मिन्नार्भवपत्रमानाम्प्ये स्तोत्रे मध्यमायामृचि गीयमानायां पठे(जपे)त् ।

अथ द्रोणकलशादीनामभिमर्शनं विधातुं प्रसीति-

यो वा इति । योऽयं बाह्यपत्रमानादिशुद्धैरभिधीयमानः स्तोत्राविशेषत्रयस्वरूपः पत्रमानोऽस्ति तस्य सततिमविच्छेदप्रकारं यो यजमानो वेद स पत्रमानः संपूर्णमायुः प्राप्नोति । जन्मकाले कर्मणा देवैश्च परिकल्पितात्संपूर्णादायुषः पुरा केनाप्यपमृत्युन ऽग्नौ न श्रियेत प्रजापद्भ्युत्पन्नमृच्छ्वार्थं भवति । द्रोणकलशादिनामकास्यो ग्रहा इम एन्द्रवायवादिग्रहवन्मन्त्रैर्गृह्यन्तामिति । तत्र तावत्पत्रमानस्य संबन्धिन एते ग्रहाः संततिमिदञ्चर्थं गृह्यन्तामिति प्राप्तं सोऽयं पक्षो न संभवति । मन्त्रकाण्डे ऋग्वमहर्तुग्रहयोर्मध्ये पत्रमानग्रहाधानां मन्त्राणामनाम्नात्त्वात्पृथकाण्डे तद्विध्यमावाच्च । तदेतदुच्यते-अथवा अस्यैतेऽगृहीता द्रोणकलशा इत्यादिना । यद्यपि पत्रमानस्य संबन्धिन एते द्रोणकलशावयवनीयपूतभूतधूर्णी गृहीता एव तथाऽपि मन्त्राभावादगृहीतमायास्तेषु चागृहीतेषूपकारणे, पत्रमानविच्छेदस्तस्मिन्विच्छिन्नेऽध्वर्युपाणविच्छेदः स्यादिति, मन्त्रैस्तानभिमुञ्चोत् । तत्र च नोक्तविच्छेद इत्यर्थः । मन्त्रैस्तदभिमर्शनं-विधत्ते-

उपयामेति । मन्त्रार्थस्तु हे सोमरस त्वमुपयामेन-पार्थिवपात्रेण कलशेन गृहीतोऽसि । इयं वा उपयाम इति श्रुतेः पार्थिवपात्रमुपयामशब्दस्यार्थः । तेन गृहीतं त्वां प्रजापत्यर्थमभिमृशामि । अनेन मन्त्रेण द्रोणकलशाभिमृशोत् । उत्तरयोरपि मन्त्रयोरुपयामगृहीतोऽसीत्यनुषज्यते । तत्राऽऽध्वनीयः कलशः पूतभूत्कलशावयवनीयशब्दस्यार्थः । हे सोमरसोपयामेन मृन्मयेन भाण्डेनाऽऽध्वनीयकलशेन त्वं गृहीतोऽसि । अतस्त्वामिन्द्रार्थमभिमृशामि । अनेन मन्त्रेणाऽऽध्वनीयमभिमृशोत् । हे सोमरसोपयामेन मृन्मयभाण्डेन पूतभूत्कलशेन गृहीतोऽस्यतस्त्वां विधेभ्यो देवेभ्योऽभिमृशामि । अनेन मन्त्रेण पूतभूतमभिमृशोत् । तेन

(सवननिरूपणम्)

पात्रत्रयाभिर्मर्शनेन पवमानस्तोत्रं संततं करोति । यद्यप्येषु पात्रेष्वैन्द्रवायवादि-
घातमन्त्रकं ग्रहणं नास्ति, तथाऽपि, रमस्नेष्वस्ति । अत-एव सूत्रकार आह—
' अभिपुतमध्वर्युरञ्जलिना संसिञ्चति तमुन्नेताऽन्तरेषे णो(चो)द्धृत्योत्तरव आध-
वनीयेऽवनयति- ' इति, ' उद्गातारो द्रोणकलशं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नुदीचीनदशं
पवित्रं वितन्वन्ति, पवित्रस्य यजमानो नामि कृत्वा तस्मिन्होतृचपसेन धारां
स्त्रावयति ' इति च, ' पूतभृता बिल, उदीचीनदशं, पवित्रं वितत्य य आधव-
नीये राजा तमसर्व-पूतभृत्यवनीय ' इति-च । तदेवं त्रिषु-पात्रेषु सोमरसस्या-
वस्थितत्वाद्भिस्त्रयानमन्त्रेण, संस्कृतत्वाच्च-केनापि प्रकारेण गृहीता एव पवमान-
ग्रहा भवन्ति । तेन पवमानस्य संततत्वाद्यजमानोऽऽपायुरादिकं प्राप्नोति । त
एते पूर्वोक्ता अन्वारोहमन्त्रा अभिमर्शनमन्त्राश्च मूर्धानं मधुश्वेद्यनयोरनुवाकयो-
रन्तराले द्रष्टव्याः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

श्वेनस्त्रीन्पवमानेषु त्रिषु मन्त्रान्कमाञ्जयेत् ।

प्रजेन्द्रा विभे, मन्त्राः स्युरुरयामादिकास्त्रयः ॥१

तैर्द्रोणकलशादीनां स्वर्शो मन्त्रास्तु एवमताः-॥

इति श्रीमत्सुषणाचार्यविरचिते-माधवीये, वेदार्थप्रकाशे-कृष्णयजुर्वेदी-
यवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे- द्वितीयप्रपाठकेऽ-
प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठक द्वितीयोऽनुवाकः) ।

त्रीणि वाच सर्वानान्यथ-तृतीय- सर्वनमर्व
लुम्पन्त्यन-ःशु कूर्वन्त उपा-ःशु- हृत्वोपा-ःशु-
पात्रेऽ-ःशुमवास्य तं तृतीयसर्वनेऽपिमृज्यामि
पुणुयाद्यद्राप्याययति तेना-ःशुमद्यदभिपुणोति
तेनर्जापि मर्वाण्येव तत्सर्वानान्य-ःशुमन्ति शुक-
वन्ति, समावर्द्धियाणि करोति, द्वौ संमुद्रौ वित-
तावजुर्यौ पर्यावर्तेते जठरेव- पादाः- । -तयोः-

पश्यन्तो अतिं यन्नयन्यमपश्यन्तः (१) मेतु-
नाऽतिं यन्नयन्यम् । द्वे द्रधंसी सतती वस्त
एकः केशी विश्वा भुवनानि विद्वान् । तिरो-
धापैत्यसितं वसानः शुक्रमा दत्ते अनुहार्य
जायै । देवा वै यद्यज्ञोऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत
ते देवा एतं महायज्ञमपश्यन्तमतन्वताग्निहोत्रं
व्रतमकुर्वत तस्माद्दक्षिर्वतः स्याद्दक्षिर्होत्रं
जुह्वति पौर्णमासं यज्ञमग्नीषोमीयम् (२)
पशुमकुर्वत दार्श्यं यज्ञमाग्नेयं पशुमकुर्वत वै-
श्वदेवं प्रातःसवनमकुर्वत वरुणप्रघासान्माध्यं-
दिनं * सवनं * साकमेधान्वितुयज्ञं इयम्बका *
स्तृतीयसवनमकुर्वत तमेपामसुरा यज्ञमन्ववाजि-
गा * सन्तं नान्ववायन्तेऽब्रुवन्नध्वतं व्या वा इमे
देवा अभूवन्निति तदध्वरस्याध्वरत्वं ततो देवा
अभवन्पराऽसुरा य एवं विद्वान्सोमैर्न यजते
मवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति (३) ॥

(अपश्यन्तोऽग्नीषोमीयमात्मना परा वीणिं च) ।

इति छुण्यजुर्वेदीयतेत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आधानुवाके विहिताः पवमानग्रहास्त्रयः ।

अथ द्वितीय सवनानि निरूप्यन्ते । ततः प्रातःसवनगत उषांशुमहपात्रे
तोषांशुमक्षेपं तस्य चांशोस्तृतीयसवनगतामिपवसंसर्गं विधत्ते-

(सवनेनिरूपणम्)

त्रीणि वावेति । प्रातःसवनं माध्यंदिनं सवनं तृतीयसवनं चेत्येवं सवनानि त्रीण्यवश्यं भवन्ति । सूपते सोम एव प्रातःसवने माध्यंदिने च न तृतीयसवने । ऋजीषमेव तत्राभिषूयते । अत एव षष्ठकाण्डे गायत्र्याः सोमाहरणमस्तावे समाप्नापते—“५८५” द्वे सवने समगृह्णान्मुखेनैकं यन्मुखेन समगृह्णात्तद्वत्सस्माद्द्वे सवने शुक्रवती प्रातःसवनं च माध्यंदिनं च तस्मात्तृतीयसवनं ऋजीषमभिषूयन्ति धीतिभिर्व हि मन्यन्ते ” इति । अथैवं सति सोमांशुराहितं तृतीयं सवनं कुर्वन्तो यजमानास्तत्सवनमवलुम्पन्ति विनाशयन्ति । सूपते सोमोऽन्नेत्यस्य सवनशब्दार्थस्यासंभवात्तस्य सवनत्वं कथं सिध्यतीति तदुच्यते—उपांशुग्रहं हत्वा तस्मिन्नुपांशुपात्रे कंचिदनभिपुतं सोमांशुं प्रक्षिप्य तृतीयसवनपर्यन्तं प्रज्ञातं निधाय तृतीयसवने तपंशुमजीषे संसृज्यामिषुणुयात् । तस्मिन्भिषवे तपंशुं वसतीवरीमिराद्धिराप्यायपति । तेनाऽऽप्यापनेनेतरसवनवद्विदमाप्यापितसोमांशुयुक्तं भवति । अंशुना सहाभिषवं कृत्वा निष्पीडनादृजीषयुक्तमपि भवति । एवं च सति तत्रथा सति तृतीयसवनेन सह सर्वाण्यपि सवनानि सोतव्यसोमांशुयुक्तानि शुक्रवन्ति सूपमानसोमांशुगतरसवान्ति कृत्वा तुल्यवीर्षाणि कृतानि भवन्ति ।

अथानन्तरमाविनोर्भन्वयोर्वीनेषोगमापस्तम्ब आह—“ प्रसप्तस्यन्तो ग्रहान्वेक्षन्ते द्वौ समुद्राविति पूतभृदाधवनीयौ द्वे द्रधसी इति द्रोणकञ्जम् ” इति । पाठस्तु—

द्वौ समुद्राविति । तत्र प्रथममन्त्रेण समुद्रद्वयत्वरूपत्वमहोरात्रद्वयत्वरूपत्वं चाऽऽरोप्य पूतभृदाधवनीयौ स्तूयेते । द्वौ समुद्रौ विततौ विस्तरिणां वज्यां वजीणौ कदाचिदप्युशुष्यन्तौ । तादृशावेतौ पर्यायेणाऽऽवर्तेते । तत्र दृष्टान्तः—ऋतय समुद्रस्पोदरे पादा इव यथा पादसदृशा ऊर्ध्वः समुद्रमध्ये पर्यायेणाऽऽवर्तन्ते प्रथममेक आगच्छति पश्चादपर इति तथा पूतभृत्कदाचिदुपयुज्यते कदाचिदाधवनीय इति पर्यायः । तौ समुद्रात्मकौ पूतभृदाधवनीयौ पुनरहोरात्ररूपौ वर्तेते । तयोर्भ्येऽन्यमहरात्मकं जनाः पश्यन्तोऽतिमन्वि उत्तरन्ति । अथान्यं रात्रिरूपमपश्यन्तो जनाः सेतुसदृशेन नौरूपेण साधनेनातिपन्ति । उत्तरस्य हविर्धानस्योपरिष्ठात्कीडि परिभितेऽवस्थितस्याऽऽधवनीयस्य तिरोहितत्वादपश्यन्त इत्युच्यते । तस्यैव हविर्धानस्य मधुरे तिरोधानरहिते पूतभृतोऽवस्थितत्वात्पश्यन्त इत्युच्यते । चमसगणे पर्यायं धारकत्वादुभयोः समुद्रत्वम् । अथ द्रोणकञ्जम्

(सन्नैरिस्त्रिणम्)

आदित्यात्मना स्तुयते—एक आदित्यो द्वे दग्धनी अहोरात्रि उमे वाससी
वस्तेऽहस्कार्याः सदादयति । कीदृशे दग्धनी, सतती सातत्येनाविच्छेदेने वर्तते ।
न ह्यहो रात्रेश्च मध्ये कश्चिद्विच्छेदोऽस्ति । कीदृश एक आदित्यः, केशी केश-
समानरश्मियुक्तो विश्वा भुवनानि विद्वान्सर्वांलोकान्स्वरश्मिभिः प्रकाशयमानः ।
उक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये रात्रिरूपं वस्त्रं मलिनमहोरूपं तु शुक्लम् । यदा रात्रिरूपम-
सितं वस्त्रं वसानो वर्तते तदा स्वात्परूपं तिरोधाय गच्छति । अथ 'जार्ध'
जीर्णाया रात्रेः पश्चादनुहाय तदसितं वस्त्रं परित्यज्य शुक्लमहोरूपं धेतं वस्त्र
मादत्ते । यथाऽऽपमादित्यः कदाचिन्निरोहितो भवति कदाचिदाविर्भवत्येवमयं
द्रोणकलशोऽपि हविर्धानस्थाधस्तात्तिरोभूतो वर्तते । हारियोजनग्रहणाय तस्मा-
त्पदेशाद्बहिरानीत आविर्भवति । तस्मादपमादित्यसदृश इत्यर्थः ।

अथ धरम सोमयागस्य प्रकरणोक्त्यो मन्त्रेभ्यो विधिम्यध्यायान्वरिशि-
ष्टान्मन्त्रान्विधीश्च दर्शयितुमिदमौषानुधाक्षयकाण्डमारब्धं तमिमं सोमयागं
विधातुं प्रस्तौति—

देवा वा इति । देवाः पूर्वमसुरविजयार्थं यज्ञे यद्यदङ्गमकुर्वन्त तासंबंमसुरां
अपि ज्ञात्वा तथैवाकुर्वन्त । ततो देवानां जयाभावे सति पुनरपि विचार्य जयो-
पायमेतं सोमाख्यं महायज्ञं निश्चितवन्तः । तं च महायज्ञमसुरा यथा न जानन्ति
तथा मच्छेन्नमनुष्ठितवन्तः । तच्चा (ते चा) मिहोत्रं जुहुम इति बहिः
मसिद्धं कृत्वा रहसि दीक्षाव्रतमकुर्वन्त । यस्माद्मिहोत्रं सायं प्रातर्दिवं हिर्जुहोति
तस्मादम्यन्तरे क्षिरपानरूपं व्रतं सायं प्रातश्चेति द्विरनुष्ठेयम् । तथा बहिः पौर्ण-
मासं यज्ञं प्रसायांम्यन्तरेऽग्नीषोमीयं पशुमकुर्वन्त । तथा बहिर्दशसंचन्धियोग्यं
यज्ञे प्रसायांम्यन्तर औग्नेयं सवनीयं पशुमकुर्वन्त । ततश्चातुर्मास्यरूपं वैश्वदेवं
यज्ञं बहिः प्रसायांन्तः प्रातःसवनमकुर्वन्त । तथा वरुणमघासान्बहिः प्रसायां-
स्तुमौष्येदिनं सवनमकुर्वन्त । तथा साकमेधापितृयज्ञे व्यम्बकाश्च बहिः प्रसायां-
स्तुस्तृतीयसवनमकुर्वन्त । ददानीमसुरा देवैः क्रियमाणं यज्ञमनुक्रमेणावगन्तु-
मिच्छन्तदानीं बहिः प्रसारितैरमिहोत्रादिभिर्हविर्यज्ञैर्भ्रान्ता अन्तस्तं गोप्यं
सोमयागमनुक्रमेणानवगतवन्तः । ततोऽवगन्तुमशक्ताः परस्परमिदमब्रुवन्—
हमे देवा अध्वरंभ्या अस्माभिर्ध्वरितुं हिंसितुमशक्या अभूवन्निति । ततस्मात्का-

(सोमावेशप्रतिधानम्)

रणान् ध्वयन्तेऽनेन सोमपागेनेत्यध्वरत्वं तस्य संपन्नम् । ततोऽध्वरानुष्ठानादेवा विजयिनोऽभवन्सुराश्च पराभूताः । इदानीं सोमपागं विवृते—

य एवमिति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

द्वावित्यवेसते पूतभृतं चाऽऽवबर्नापकम् ।

द्वे द्रोणकलशं पश्येन्मन्त्रौ द्वाविह वर्णितौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते षाषवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयश्लोके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।

परिभूरग्निं परिभूरिन्द्रं परिभूर्विश्वान्देवान्प-

रिभूर्मां सह ब्रह्मवर्चसेन स नः पवस्व शं

गवे शं जनाय शमर्वते शं रांजन्नोपधीभ्योऽ-

च्छिन्नस्य ते रयिपते भुवीर्यस्य रायस्पोषस्य

ददितारं स्याम । तस्य मे रास्व तस्य ते

भक्षिय तस्य त इदमुन्मृजे प्राणाय मे वर्चोदा

वर्चसे पवस्वापानाय व्यानाय वाचे (१)

दक्षक्रतुभ्यां चक्षुर्भ्यां मे वर्चोदौ वर्चसे पवे-

यां श्रोत्रायाऽऽत्मनेऽङ्गेभ्य आरुपे वीर्याय

विष्णोरिन्द्रस्य विश्वेषां देवानां जठरमसि

वर्चोदा मे वर्चमे पवस्व कोऽमि को नाम

कस्मै त्वा कायं त्वां यं त्वा मोमेनातीतुपं यं

त्वा सोमेनामिदं मुप्रजाः प्रजया भूयासं

मुवीरो वीरेः भुवचां वर्चसा मुपोपः पोषेऽश्वि-

श्वेभ्यो मे रूपेभ्यो वर्चोदाः (२) वर्चसे

पवस्व तस्य मे रास्व तस्य ते भक्षयि तस्य
 त इदमुग्मृजे । चुभूपन्नवेक्षेतैप वै पात्रियः
 प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं
 तृप्तो भूत्याऽभि पवते ब्रह्मवर्चसकामोऽवेक्षेतैप
 वै पात्रियः प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्प-
 यति स एनं तृप्तो ब्रह्मवर्चसेनाभि पवत आम-
 यावी (३) अवेक्षेतैप वै पात्रियः प्रजापति-
 र्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं तृप्त
 आयुषाऽभि पवतेऽभिचरन्नवेक्षेतैप वै पात्रियः
 प्रजापतिर्यज्ञः प्रजापतिस्तमेव तर्पयति स एनं
 तृप्तः प्राणापानाभ्यां वाचो दक्षक्रतुभ्यां चक्षु-
 भ्यां श्रोत्राभ्यामात्मनोऽङ्गैभ्य आयुषोऽन्तरेति
 ताजकप्र धन्वति (४) ।

(वाचे रूपेभ्यो वचोदा आमयावी पञ्चवत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयार्धके
 द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अनुवाके द्वितीये तु सोमयागविधिः स्मृतः ।

अथ तृतीयानुवाके सोमावेक्षणमुच्यते ।

कल्पः—“ परिभूरग्निमिति सर्वं राजानं प्राणाय म इत्युपाश्शुभपानाय म
 इत्यन्तर्यामिं व्यानाय म इत्युपाश्शुभवनं वाचे म इत्यैन्द्रवामसं दक्षक्रतुभ्यां म
 इति मैत्रावरुणं चक्षुभ्यां म इति शुक्रामग्निनौ श्रोत्राय म इत्याश्विनमात्मने
 म इत्याश्विनमङ्गैभ्यो म इत्युक्थ्यमायुषे म इति ध्रुवम् ” इति, “तेजसे म
 ओ३ मे वचसे मे वीषोप मे वचोदा वचसे पवस्वेत्येतैः पतिमन्त्रमतिप्राहा-

(सोमावेक्षणामिधानम्)

न्योडशिनम् ” इति, “ विष्णोर्जठरमसीति द्रोणकलशामिन्द्रस्येत्याधवनीयं विश्वेषां देवानामिति पूतभृतं कोऽसि को नामेत्यहवनीयम् ” इति, “ विश्वभ्यो मे त्वेष्य इति सर्वं राजानम् ” इति च । तत्र पथममन्त्रपाठस्तु—

परिभूरमिमिति । हे सोम त्वमग्निं परिभूः परितो व्यासवानसि । एवमिन्द्रं विश्वान्देवांश्च व्यासवानसि । मां तु ब्रह्मवर्चसेन सह तिष्ठन्तं व्यासवानसि । स त्वं नोऽस्मान्पवस्व शोचय । हे राजन्स्मदीयान्भ्यो गोजनाधौषधीभ्यः शं सुखं प्रयच्छ । हे रयिपते धनपते त्वत्प्रसादाद्द्वयमच्छिन्नस्यानुपध्वस्तस्य सुवीर्यस्य शोभनपुत्रोपेतस्य धनपोषस्य दातारो भवाम ॥ तस्य दानार्थिनो मम रास्व धनं देहि । तस्य तादृशस्य ते तव रसं भक्षीय काष्ठे प्राप्ते विधानि । तस्य पतिस्य ते तव प्रसादादिदमपेक्षितं फलमुन्मृज उत्कर्षणात्पुञ्ज्वलं करोमि । अनेन मन्त्रेण सर्वं राजानं सामान्याकारेणावेक्षते । उपरितनैस्तु मन्त्रैस्त्वत्रपात्रगतं सोमं विशेषाकारेणावेक्षते । तेषां मन्त्राणां पाठस्तु—

प्राणायेति । हे उपांशुपात्र त्वं वर्चोदा बलप्रदोऽसि । ततो मे प्राणायोच्छ्वासाय वर्चसे बलाय पवस्व मां शोचय । अपानायेत्यादिषु मन्त्रेषु मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेति शेषोऽनुपज्यते । सूत्रोक्तान्यन्तर्यामपात्रादीनि संबोध्य शेषं पूरयित्वाऽशानामेत्यादयो मन्त्रा योजनीयाः । अपानो निःश्वासाऽधोवात्तिः । अपानो विष्वग्वृत्तिः । वाक्प्रसिद्धा । दक्षकृन् प्राणापानौ । “ प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुः ” इति श्रुतेः । चक्षुषी प्रसिद्धे । अत्र शुक्रामन्थिनोर्द्वित्वाद्दर्चोदाविति द्विवचनान्तत्वं द्योतयितुमनुपज्जमानस्य पुनः पाठः । श्रोत्रं प्रसिद्धम् । आत्मा जीवः । अङ्गानि हस्तपादादीनि । आयुः प्रसिद्धम् । वीर्यं सामर्थ्यम् । विष्णो-रिन्द्रस्येत्यनयोर्मन्त्रयोर्जठरमसत्याद्यनुपज्यते । हे द्रोणकलश त्वं विष्णोर्जठरमसि । अतो वर्चोदास्त्वं वर्चसे मां पवस्व । एवमाधवनीयपूतभृतोर्मन्त्राविन्द्रस्य विश्वेषां देवानामित्येतौ योज्यौ । हे आहवनीय त्वं कोऽसि प्रजापतिरूपोऽसि । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुत्यन्तरात् । तथा को नाम कः शब्दस्त्व नाम भागसाधकत्वेन सुखहेतुत्वात् । अतः कस्मै प्रजापतितुष्टये त्वामवेक्षे काय सुखार्थं त्वामवेक्षे । हे आहवनीय यमेवंविधं त्वां सोमेनातीतृषं तर्पितवानस्मि । तथा यं त्वां सोमेनापीमदं हर्षितवानस्मि । अतस्त्वत्प्रसादात्प्रजया भृत्यस्त्-

(सोमावेक्षणाभिधानम्)

पपा सुपजाः शोभनभूत्ययुक्तो भूयासम् । वीरैः पुत्रपौत्रादिभिः सुवीरः शोभन-
पुत्रपौत्रादिभूयो भूयासम् । वर्चसा बलेन सुवर्चाः शोभनबलपुक्तो भूयासम् ।
पौषैर्धनादिप्राप्तिभिः सुपौषः शोभनतत्पुष्टियुक्तो भूयासम् । हे सर्वं समष्टिरूपं सोम मे
दिशेभ्यो रूपेभ्यो मम पूर्वोक्तपाणापानादिसर्वकलसिद्धयर्थं वर्चोदास्त्रं वर्चसे मां
शोभयस्वेत्यादि पूर्ववत् ।

इदानीमेतैर्भन्तैर्भूतिब्रह्मवन्सापुर भिचारार्थिनां सोमावेक्षणं क्रमेण विधत्ते—

बुभूषन्निति । बुभूषन्भावितुमिच्छन्नैश्वर्यं क म इत्यर्थः । पाविष्यः पाङ्गेऽवस्थित
एव सोमः प्रजापतिस्वरूपः । अनेन साभ्यो यज्ञोऽपि प्रजापतिस्वरूपः । अतोऽ-
नेनावेक्षणेन तमेव प्रजापतिं तर्पयति । स च तत्र एनं यजमानमर्थप्राप्तमित्यर्थः शोभ-
यति । एवमुत्तरेऽपि योज्यम् । चतुर्थपद्यापि त्वेनमभिचारविषयं वैरिणां यज्ञा-
त्या प्रजापतिः प्राणादिभ्योऽन्वरेति वैरिणां विषयोजयतीत्यर्थः । स च वैरी
तदानीमेव भवन्वति त्रियते । अत्र प्राणापानाभ्यामित्यनेन सह पौनरुक्त्यं निना-
रयितुं दक्षकृतुभ्यामित्यस्य योगक्षेमाभ्यामित्यर्थो न्यायपाठव्यः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

आदौ समष्टिरूपेण परिभूः सोममीक्षते ।

माणेत्युपांशुमन्त्रेषु मे वर्चैत्यनुवच्यते ॥

अपाऽऽन्तर्पामिक व्यानं शिलां वाचैन्द्रवापके ।

दक्षेति मैत्रावरुण चक्षुः शुक्र च मन्थिनम् ॥

प्रोत्रेत्याश्विनमात्माऽऽग्रयणमङ्गेषु उक्थपकम् ।

आ ध्रुव वी षोडशिनं विष्णोस्तु द्यौणकुम्भकम् ॥

इन्द्रेत्याधवनियास्वपं जठशेषस्तयोर्द्वयोः ।

विश्वे पूतभूतं कोऽसि वीक्षेताऽऽहवनीपकम् ॥

विश्वे पश्येत्सर्वसोमान्मन्त्राः समदशेरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसहिवाभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(स्फ्याङ्गपस्थानमन्त्राभिवानम्)

। १४ तत याष्टक द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाक) ।

१४५. स्वस्तिर्विघ्नः स्वस्तिः पशुर्विदिः
 परशुनं. स्वस्ति । यज्ञियां यज्ञकृतः स्य ते
 माऽऽस्मभ्यज्ञ उषं ह्वयध्वमुषं मा यावांपृथिवी
 ह्वयेतामुषाऽऽस्ताव. कलशः सोमो अग्निरुप
 देवा उषं यज्ञ उषं मा होत्रा उपह्वे ह्वयन्तां
 नमाऽभ्य मसूत्रे मसूत्रस्य मा यज्ञोऽर्घ्यादित्या-
 ह्वनीयमुषं तिष्ठते यज्ञो वै मसूत्रः (१) यज्ञं
 वाव स तदहन्तस्मा एव नमस्कृत्य सदः प्र
 सर्पत्यात्मनोऽनातर्ये नमो रुद्राय मसूत्रे नम-
 स्कृत्या मा पाहित्याग्नीध्रं तस्मा एव नम-
 स्कृत्य सदः प्र सर्पत्यात्मनोऽनातर्ये नम इन्द्राय
 मसूत्रे इन्द्रिय मे वीर्यं मा निवंधीरिति
 होत्रायमाशिषमेवैतामा शास्त इन्द्रियस्य वीर्य-
 स्थाङ्गपताय या वै (२) देवताः सदस्याति-
 माप्य. त यस्ता विद्वान्प्रसर्पति न सदस्या-
 तिमाच्छति नमोऽभ्ये मसूत्र इत्याहिता वै
 देवताः सदस्यातिमाऽर्पयन्ति ता य एवं विद्वान्-
 प्रसर्पति न सदस्यातिमाच्छति हृदे स्थः शिथिरे
 समीची माऽहंसपात सूर्यो मा देवो दिव्या-
 दहंसपात वायुरन्तरिक्षात् (३) अग्निः
 पृथिव्या यमः पितृभ्य. मरुस्वती मनुष्येभ्यो
 देवीं द्वारौ मा मा सं ताप्तं नमः मर्दमे नमः

(स्वया पस्थानमन्त्राभिधानम्)

सदसस्पतये नमः सस्तीनां पुरोगाणां चक्षुषे
 नमो दिवे नमः प्रायश्या अह दधिपच्योदत-
 स्तिष्ठान्यस्य सद्ने सीद याऽम्मत्पाकतर
 उन्निवत उदुद्धतश्च गेषं पातं मां द्यावापृथिवी
 अद्याहः सदो वै प्रमपन्तम् (४) पितरोऽनु
 प्र मपन्ति त एनमीश्वरा हिंसितोः सद्दः
 प्रमृष्यं दक्षिणार्धं परेक्षेताऽगन्त पितरः पितृ-
 मानहं गुष्माभिर्भूयासं सुप्रजसो मया यूयं
 भूयास्तेति तेभ्यः एव नमस्कृत्य सद्दः प्र सर्प-
 त्वात्मनोऽर्नात्यै (५) ॥

(मसो वा अन्तारिक्षात्मसपन्तं त्रयस्त्रिंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयका । ता १३-५ । अनुवाकः) ।

कल्पः—“स्फयः स्वास्तिरित्याहरे वदिकरणानि परास्योपतिष्ठते ” इति ।
 पाठस्तु—

स्फयः स्वास्तिरिति । स्फयः खननहेतुः । विधनो भूमिचट्टनहेतुः । पशु-
 स्तृणादिच्छेदनहेतुः । परशुवृक्षादिच्छेदनहेतुः । तत्रार्थं स्फयः स्वास्तिरविनाशहे-
 तुरस्तु । एवमितरेष्वपि षोडशम् । एतैः स्फयादिभिर्निष्पन्ना वेदिरपि नोऽस्माकं
 स्वास्तिरस्तु । हे स्फयादयो यूयं यद्धिया यज्ञार्हा अतोऽत्र यज्ञकृतः स्थ यज्ञ-
 संपादका भवत । ते यूयं मापस्मिन्यज्ञ उपह्वयध्वमनुजानीत ।

कल्पः—“ उप मा द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी उपाऽस्ताव इति
 वहिष्पवमानास्तावं कलश इति कलशं सोम इति सोममग्निरित्यग्निमुष देवा
 इति देवानुष यज्ञ इति यज्ञमुष मा होत्रा इति होत्रकान्द्रयेतां द्रयन्तां द्रयवा-
 मिति ययालिङ्गं सर्ववानुषजति ” इति । एतेषां पाठस्तु—

(स्फयाद्युपस्थानमन्त्राणां १)

उप मेति । इमे द्यावाप्राथम्यां मामपहृयेतां मामनुजानीताम् । अयमास्तावो बहिष्पवमानदेशः । अत्र यथायोगमनुपङ्गद्योतनायोषशब्दः प्रयुक्तः । एवं द्रोण-कलगादिषु योज्यम् । तत्र तत्रोषशब्दश्चानुपङ्गद्योतनाय प्रयुक्तः । उपहृयतेऽस्मिन्नित्युपहृवो यज्ञस्तस्मिन्पञ्चे प्रशास्तृब्राह्मणाच्छंस्वादयो होत्रका मामुपहृयन्ताम् । एतैर्भन्वैर्यथावद्यज्ञानुपस्थातव्यम् ।

आहवनीयस्योपस्थानं विधत्ते—

नमोऽग्नये इति । नमस्काराभावे मत्वं यज्ञं हन्तीति मत्स्वहा तस्मै मत्स्वमेऽग्नये नमोऽस्तु । तस्य प्रसादान्मत्स्वस्य यज्ञो यज्ञानुष्ठानकीर्तिर्निर्मायताम्प्राप्नोतु । अस्मिन्मन्त्रे मत्स्वशब्देन यज्ञ उच्यते । यज्ञमेव सोऽग्निस्तदा हन्ति यदा नमस्कारो न क्रियते । अतस्तस्मा एव नमस्कृत्य सदःप्राप्तौ सत्यां यजमानशरीरस्याऽऽर्तिर्न भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ नमोऽग्नये मत्स्वम इत्याहवनीयं नमो रुद्राय मत्स्वम इत्याग्नीध्रं नम इन्द्राय मत्स्वम इति होत्रीषम् ’ इति । उपातिष्ठत इत्यनुवर्तते ।

तत्राऽऽहवनीयोपस्थानं विधायाऽऽग्नीध्रस्योपस्थानं विधत्ते—

नमो रुद्रायेति । आग्नीध्रिये धिष्णियेऽवास्थितोऽग्निर्मत्स्वहा रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु । अनया नमस्कृत्या हे रुद्र मां पाहीत्यनेन मन्त्रेणाऽऽग्नीध्रयग्निमुप-विष्टत । तस्मा इत्यादि पूर्ववत् । अय होत्रीषस्य धिष्णियस्योपस्थानं विधत्ते—

नम इन्द्रायेति । परमैश्वर्ययोगाद्धोत्रीयो धिष्णियोऽग्निस्त्रो यज्ञवावी तस्मै नमोऽस्तु । हे इन्द्र मदीयामिन्द्रियं वीर्यं च मा विनाशय । अनेन मन्त्रेण होत्रीषस्योपस्थाने सत्याशिषमेव मार्थितवान्भवति । सा चाऽऽशीरिन्द्रियस्य वीर्यस्याविनाशाय संपद्यते । उक्तमन्त्रयोपस्थानं प्रशंसति—

या वै देवता इति । अग्निरुद्रेन्द्ररूपा या देवताः सदस्पवास्थितयज-मामादीनातिं प्रापयन्ति यो यजमानस्ताच्छतं विद्वांस्ता देवदाः प्रसर्पति नमस्कारेण भजतेऽसौ सदासि पविष्टोऽप्यर्तिं न प्राप्नोति । तस्मान्नमोऽग्नये इत्यादीन्पूर्वोक्तान्मन्त्रान्पठेत् ।

कल्पः—‘ दृष्टे स्थः शिथरे समाचा इत द्यावापृथिवी उपातिष्ठते सूर्यं वायु-मग्निं यमं सरस्वतीं सदसो गगान्प्रति वाऽप्रापति यथाच्छिन्नं सर्वानुपजति । इति । तवः(त्र) मयमम — ५

(सप्तमोऽध्यायः)

दृढे स्थ इति । हे द्यावापृथिवी उपस्थानरहितं मात शिथिले अंवि युवामुपस्थातार मति सभाची अनुकूले सत्यौ दृढे स्थः । अत उपस्थातारं मां मतिबन्धकादंहसः पातम् । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

सूर्यो मेति । द्युलोकविषया मया लुतादंहसो मा सूर्यो देवः पातु ।

उत्तरमन्त्रपाठस्तु—

वायुरिति । वाय्वग्निमसरस्वतीमन्त्रेषु पावित्पनुषञ्जनीयम् । हे द्वाररूपे देव्यानुपस्थातारं मा युवां मा संतामामिनि सतापयुक्तं मा कुरुनम् ।

नमः सदम इति । कल्पः—“नमः सदस इति सद्गो नमः सदसस्यस्य इति ब्रह्माण नमः सखीना पुरोगाणामित्यृत्विजो नमो दिवे नमः पृथिव्या इति द्यावापृथिवी उपस्थाय ” इति ।

तृतीयमन्त्रान्ते चक्षुष इतीदमाम्नातम् । ऋत्विजो यजमानस्य सखायस्तेर्दी-
यकार्यनिष्पादकत्वात् । ते च स्वस्वव्यापारे पुरतो गच्छन्तीति पुरोगास्तेषां
चक्षुषं चक्षुःस्थानीयाय स्वस्वपयोगामिज्ञाय नमः ।

कल्पः—“अहे देविष्वयेत्यापतनात्तृण निरस्य ” इति ।

औदुम्बरां दक्षिणभागो यजमानस्याऽऽपतनम् । अत एव सूत्रकार आह—
“अपरेण ब्रह्मसदनं यजमानापतनम् ” इति । पाठस्तु—

अहे देविष्वयेति । धारणसमर्थं स्थानं दिविषुस्तत्रोत्पन्नत्वाद्देविष्वयेत्यर्थम् ।
आहिशब्दस्तृणरक्षकः । संप्रवदुपद्रवकारित्वात् । यजमानापतने संप्रवदन्
हे तृणं त्वमतोऽस्मात्स्थानादुत्तिष्ठ । योऽन्यः पुरुषोऽस्मत्पाकनरो बालवरोऽप्युच्च-
स्वस्यान्यस्य सद्ने स्थाने तिष्ठ ।

उन्निवत इति । कल्पः—“उन्निवत उदुदत्तश्च गेषमित्युपविशति ” इति ।

ये पुरुषा मत्तो न्यग्भूतास्ते निवन्तो न्यग्भूतेषु निशब्दस्य विद्यमानत्वात् ।
एषां पुरुषानहमुद्देश्यमुद्गतोऽस्मि । येषां मत्त उद्गतास्ते पुरुषा उद्गन्त उच्छ्रिते-
पुच्छब्दस्य विद्यमानत्वात् । तानप्यहमुद्गोपमुहृद्ध्योपरि गम्पासम् ।

पातं मेति । कल्पः—“पातं मा द्यावापृथिवी अद्याह इत्युपविश्य जपति”
इति । अद्यादिन्द्रित्तो यदिदमहःशब्दवाच्यमग्निष्टोमादग्निं तस्मान्वा हे द्यावा-
पृथिव्यौ पातं तस्मिन्नहनि वैकल्पं यथा न भवति तथा रसतापत्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“आगतं पितरः पितृमानिषीं स्मृत्वा पितृभ्यो ”
इति । तदेतद्विधत्ते—

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

सदो वा इति । सदः प्रसर्पन्तं यजमानमनु पितरः प्रसर्पन्ति तं यजमान-
मनपस्कृताः पितरो हिंसितुं प्रभवन्ति । अतः सदसो दक्षिणभागमवक्षमाण
आमन्त्रेत्यादिमन्त्रं पठेत् । हे पितर आगन्त नः सदसः स्थानमागच्छत । आग-
तैर्युष्माभिरहं पितृभान्भूयासं यूयं च मया सुप्रजसः गोमना त्वयुक्ता भूयास्त ।
अनेन मन्त्रेण पितृणां नपस्कृतत्वाद्यजमानस्याऽऽर्चिनं भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

स्वय उत्करे परिक्षिप्तं स्वयं तत्रैवोपनिष्ठतं ।

उप द्युभूमी अ येषु पा इत्यनुपज्यते ॥

आस्ता चेति स्तोत्रदेशं कलेति द्रोणकुम्भरुम् ।

सोमः सोमं चाग्निरग्निमुप देवेति देवताः ॥

उप यज्ञेति यज्ञं तमुप मेति तु होत्रकान् ।

नमस्त्रयविधिः स्पष्टो दृढे स्थो द्युभुवौ भजेत् ॥

सूर्यः सूर्यं वायुर्वायुं पारित्येषोऽनुपज्यते ।

आग्निर्ममः सरित्येतान्दे द्वारौ सदसो भजेत् ॥

सदो ब्रह्मा चर्त्विजो द्यौर्भूर्नमःपञ्चभिः ऋषाव ।

अहे तृणं निरस्योर्नीत्युभविश्यान्न पा जपेत् ॥

आगन्त दक्षिणं पश्येन्मन्त्रा विंशतिरीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मानवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहितामाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

भक्षेहि माऽऽ विंश दीर्घायुत्वार्यं शंतनु-
त्वार्यं रायस्पोषाय वर्चसे सुप्रजास्त्वायेहि
वसो पुरोर्वसो प्रियो मे हृदोऽस्याश्विनोस्त्वा
बाहुभ्यांश्च सव्यासं नृचक्षंसं त्वा देव सोम
मुचक्षा अर्ब ह्येषं मन्त्राभिभूतिः केतुर्यज्ञानां

(भक्षमन्त्रामिधानम्)

नराऽर्हाजातवेदा विचर्षणिः । पुनरग्निश्चक्षुर-
दात्पुनरिन्द्रो बृहस्पतिः । पुनर्म अश्विना युवे
चक्षुरा धत्तमक्षयोः । इष्टयजुपस्ते देव सोम
स्तुतस्तोमस्य (४) शस्तोक्यस्य हरिवत्
इन्द्रपितस्य मध्मत उपहृतस्योपहतो भक्ष-
यामि । आपूर्याः स्थाऽऽ मां पूरयत प्रजया च
धनेन च । एतच्चै तत ये च त्वामन्वेतचै
पितामह प्रपितामह ये च त्वामन्वत्र पितरो
यथाभागं मन्द्घ्वं नमो वः पितरो रसाय नमो
वः पितरः शुष्माय नमो वः पितरो जिवाय
नमो वः पितरः (५) स्वधायै नमो वः
पितरो धन्व्यै नमो वः पितरो घोराय पितरो
नमो वो य एतस्मिँल्लोके स्थ युष्मास्तेऽनु
यँऽस्मिँल्लोके मां तँऽनु य एतस्मिँल्लोके स्थ
युयं तेषां वसिँष्ठो भूयास्त यँऽस्मिँल्लोकेऽहं
तेषां वसिँष्ठो भूयासं प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
विश्वां जातानि परि ता वँभूव (६) यत्का-
मास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो
रथीणाम् । देवेँतस्यै नसोऽव्यजनमसि धनु-
र्धँतस्यै नसोऽव्यजनमसि पितृँतस्यै नसोऽ-
व्यजनमस्यँप्सु धीतस्यँ सोम देव ते नृभिः
मुतस्येष्टयजुपः स्तुतस्तोमस्य शस्तोक्यस्य यो
भक्षो अश्वमनिर्यो गोसनिस्तस्यं ते पितृभि-
भक्षँतस्योपहतस्योपहतो भक्षयामि (७) ॥

(विभ्रचर्षणे त्रिष्टुब्जन्दम इन्द्रपीतस्य नराशस्त्रपीतस्याति स्तुतस्त्वोमस्य
जीवाय नमोः यः भित्तगे चमूय चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

रथमाद्युपस्थानमन्त्रा ये ते चतुर्ये सपीरिताः ।

अथ पञ्चमे भक्षमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ भक्षेहीति भक्षनाह्वियमाणं प्रतीक्ष्य ” इति । पाठस्तु—

भक्षेहि मेति । हे भक्षयोग्य सोमस त्वं दीर्घायुत्वादिसिद्धचर्षणमागच्छ पां
प्रविश । सुखकारित्वं देहे शतमृत्वम् । हे यसो निवासहेवोऽस्मान्वासयितुमागच्छ ।
हे पुरोवसो वागपितृणां धनादीनां मध्ये प्रथमं वासयितृत्वान्मे हृदो मम चित्तस्य
मियोऽसि ।

अश्विनोरिति । कल्पः—“अश्विनोस्त्वा बाहुभ्यां सध्यासमिति प्रतिगृह्य” इति

हे भक्षाश्विनोर्देवानां भिषजोर्बाहुभ्यां त्वा सध्यासं गृह्यामि ।

कल्पः—“ नृचक्षसं त्वा देव सोमेत्यवेक्ष्य ” इति । पाठस्तु—

नृचक्षममिति । हे सोम नृचक्षसं नृश्वष्टे पश्यति तादृशं त्वां सुचक्षाः

सुष्टु दृष्टाऽहमवख्येपमवेक्षे ।

कल्पः—“ मन्त्राभिभूतिरिति प्रातःसवने सर्वानैन्द्रान्भक्षयति नराशस्त्र-
सपीतस्येति नाराशस्त्रान्द्रवद्रुणस्येति माध्यंदिने सवने सर्वानैन्द्रान्भक्षयति
नराशस्त्रपीतस्येति नाराशस्त्रान्द्रवद्रुणस्येति कृतीभसवने सर्वानैन्द्रान्भ-
क्षयति नराशस्त्रपीतस्येति नाराशस्त्रान्द्रवद्रुणस्येति चतुस्रुणान्द्रवद्रुणान्द्रवद्रुण-
त्यप्यन्यदे (दे) इतानिन्द्रपीतस्येति यथादेवतं वा ” इति ।

अथ नाराशंसनामकानां चमसानां लक्षणं सूत्रकारेणैव दर्शितम्—“ भक्षि-
तानाप्यापयन्त्याप्यापस्व समेतु त इति ते नाराशंसाः ” इति । पाठस्तु—

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

मन्द्राऽभिभूतिरिति । मुखस्थिता वाग्देवता सोमस्य जुषाणा सोमं तेर-
माना तृप्यन्तु । कीदृशी वाक् । मन्द्रा हर्षहेतुः । अभिभूतिर्विघ्नानामभि-
मवित्री । यज्ञानां केतुः कारगभूता । आदरार्थं पुनरपि मन्त्रेत्यादिना प्रार्थयते ।
मन्द्रा हर्षहेतुः । स्वर्वाची सुष्टु अभिभूत्येन वर्तमाना । अदितिरखण्डनीया ।
अनाहतशीर्ष्णी । शिरःशब्देन प्रावान्वात्पारम्भो लक्ष्यते । अप्रतिबुद्ध-
पारम्भेत्यर्थः । वागित्यादि पूर्ववत् । चर्षणयो मनुष्याः । विश्वे चर्षणयः
स्वमूता यस्यासौ विश्वचर्षाणिः । तथाविव हे सोमेसागच्छ । कीदृशः सोमः ।
शंभूः शान्तेर्भावयिता । ममोभूः सुखस्य भावयिता । तादृशः सन्नित्यन्वयः ।
हे हरिष्वर्णं हरिद्वर्णं स्वास्ति मा प्रचर यथा वान्तिरूपो विनाशो न भवति
तथा मां प्रविश । किमर्थं ऋत्वादिसिद्धयर्थम् । दक्ष उक्ताहः । हे राजन्मां
वान्मयुषद्रवेण मा विधीमिषो विशेषेण मा मीषय । हृदयपुण्डरीकेऽवस्थितं मनो
हार्दि । तच्च मनस्विपा त्वदीयया दीप्त्या मा वधीर्हेसां मां कुरु । मनसि
हिंसारहिते साति वृषादमः सिध्यन्ति । वृषेन्द्रियम् । शुष्णे यत्तम् । आयुर्दी-
र्घायुः । वचंः कान्तिः । हे सोम देव ते तव संबन्धि यत्पानःसवनं तस्य
संबन्धी यो मधुमांस इतरैरुपहृतोऽनुज्ञातः, तस्योपहृतस्याहमप्युपहतो भक्षयामि ।
कीदृशस्य ते । वसुमद्गणस्वाष्टसंरसाका वसवो यस्मिन्गणे सोऽयं वसु-
मान् । तथाविधो गणो यस्य तव स त्वं वसुमद्गणस्तथाविधस्य । मदि-
विदः भ्रष्टायुक्तानां यजमानानां मर्तिं वेचीति मतिवित्तस्य । कीदृ-
शस्य मातःसवनस्य । गापत्रच्छन्दसो बहिष्पवमानादिषु मन्त्रेषु गायत्र्याख्यं
छन्दो यस्य तद्गापत्रच्छन्दस्तस्य । इन्द्रधीतस्येन्द्रेण पीतः सोमो यस्मिन्सवने
तदिन्द्रधीतं तस्य । नराशंसपीतस्य पितृपीतस्येति पदद्वयं नराशंसचमसप्रक्षण
एव प्रयोक्तव्यं नान्यत्रेत्येकः पक्षः । सर्वत्र पठितव्यमित्यपरः पक्षः । नरैः
शस्यन्त इति नराशंसाः पितृविशेषास्तैः पीतः सोमो यस्मिन्सवने तन्नराशंस-
पीतं तस्य । अयमेवार्थः पितृपीतस्येत्यनेन स्पष्टीकृतः । रुद्रवद्रूपास्याऽऽदित्य-
वद्रूपास्येत्येतावपि मन्त्रौ पूर्ववद्भ्यारयेयौ । तत्रोभयत्र मन्द्रादिरनुपच्यते ।

कलः—“ माक्षितानाप्यायन्त्याप्यायस्व सभेतु त इति ते नाराशं-
साः ” इति । पाठस्तु—

आ प्यायस्वेति । हे सोम त्वमाप्यायस्व सर्वतो वर्षस्व । ते तव

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

पृथिव्यं वीर्यं विधतः समेतु चवनः संगच्छताम् । त्वमपि यार्जस्थानस्य संगथे
सोमनेने र्निमित्तं भय १

कल्पः—“हिन्य मे गोशा हरिव इति भक्षयित्वा नाभिदेधानिभि-
मृशन्ते ” इति । पाठस्तु—

हिन्य मे गोत्रोति । हे हरिवो हरितवणं सोम मे गोत्रा भ्रमोङ्गानि हिन्य
धीमथ । भेदीपांमोन्धुधादिसमूहान्मा विततुपः सोमपाने तृष्णाराहिवान्मा
कुरु । किमु सर्वदा सदिच्छा-कुरु । किं च, त्वं शिवो भूत्वा समर्थोन्मूर्धाच्छेद्र-
संभक्तवोरियेताम्दृष्यान्माणांनुषवित्तस्वे । तपयेत्यर्थः । किंच मे भेदीपां
माभिभवोत्यं मा गा अधोद्वारेण यो निर्गच्छेत्यर्थः ।

कल्पः—“समित्पाणम उच्यतेरं पुरस्कृत्यापतीक्षमायन्त्यथम सोममिति
महीषो वेदन्तः ” इति ।

अतः पूर्वाकाः सर्वे मन्त्रा क्रतुग्रहानुवाकोत्पूर्वं द्रष्टव्याः । अपाम सोम-
तपये तु मन्त्रोऽथमन्धाङ्गत्वादुरुहहि राजेत्यनुवाके प्रत्यस्तौ वैरुणस्यै वाश
इत्यस्मादुपरिष्ठाद्दृष्टव्यः । पाठस्तु—

अपामं सोममिति । वपे सर्वे सोममपाम तेन पतिनामृता देवा अमूम ।
आशंसाधोवनाय भूतार्थानिदेवः । न्योतिरादित्यैस्वरूपमदर्भे दृष्टवेन्तो देवोनि-
न्द्रादीनेविदाम् उन्ववन्तैः । इदृशानस्मानरातिः पापस्वपः शत्रुः किं कृणवाकं
करिष्यति । मर्त्यस्य मनुष्यशरीरधारिणो या धूर्तिहिंसा सेयममृत किमु अमृ-
तानस्माकं नाप करिष्यति । अथवा धूर्तेरमृत, अस्माद्विषया हिंसा स्वपमेव
मृष्टा । सा तादृशी नोऽस्मान्वाधत इति किमु वर्कयेम् । कल्पः—

“यन्म आत्मनो भिन्दाऽभूदिति भिन्द्याऽऽहवनीयमुपतिष्ठन्ते” इति पाठस्तु—

यन्म आत्मन इति । मे यम ऋत्विजो यदङ्गमात्मनो भिन्दाऽभूत्स्व-
त्त्वान्भिन्दितं हिंसितममृत, अग्निस्तदङ्गं पुनराहाराहरतु । कीदृशोऽग्निर्जातवेदा
जातमृतत्वं यज्ञच्छिद्रं वेत्तीति जातवेदाः। विचर्यणिस्तत्पुनः समाघातुं विचक्षणः।
तत्रैव विकल्पितं मन्त्रान्तरमाह—

पुनराग्निरिति । यज्ञे यदङ्गं न्यूनं भवति तेन यजमानस्यैव चक्षुर्हीयते ।

१ ल. " वन्तः । अतो द् । २ ल. च. "ष्ठे" १" ।

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

“ यज्ञ परामवन्तं यजमानोऽनु परामवाते ” इति श्रुत्यन्तरात् । अस्मादयमभिर्ष-
ज्ञाङ्गत्तमाधानेन यजमानाय भक्षमेव चक्षुः पुनर्दत्तवान् । तथैवेन्द्रो बृहस्प-
तिश्च यज्ञाङ्गं समाधाय मदीयं चक्षुः पुनर्दत्तवन्तौ । अधिनो युवामप्स्योर्भदी-
याक्ष्मोश्चक्षुर्दंशनसामर्थ्यमाधत्तम् ।

कल्पः—“ सर्वे हरियोजनं भक्षयन्तीष्टयजुपस्ते देव सोम ” इति । पाठस्तु—
इष्टयजुपस्त इति । हे सोम देव ते तव संबन्धिरसमुपहृतैरनुज्ञातैरनुज्ञातोऽहं
भक्षयामि । कीदृशस्य ते, इष्टयजुष इष्टसाधनानि यागसाधनानि यजुंषि यस्य
सोऽयमिष्टयजुस्तस्य । स्तुताः स्तोमाः सामावृत्तिलक्षणानि स्तोत्राणि यस्य
सोऽयं स्तुतस्तोमस्तस्य । शरतानि शंसिता-युक्त्यानि शस्त्राणि यस्य
सोऽयं शस्तोकथस्तस्य । हरिर्हरितवर्णः । सोऽस्यास्तीति हरिर्वांस्तस्य । इन्द्रेण
पीतस्तस्य । मधु माधुर्यमस्यास्तीति मधुर्मांस्तस्य । अ-यैरनुज्ञात उपहृतस्तस्य ।

कल्पः—“ आपूर्वाः स्थाऽऽमा पूरयतेत्युत्तरवेद्याः शेषान्पुष्य ” इति ।
शेषानवशिष्टान्यानासोमभागान् । पाठस्तु—

आपूर्वा इति । हे धानाः सोमशेषा यूयमापूर्वाः स्थ सर्वतः पूर्णाः
स्थिताः । अतो मा प्रजया च धनेन च सर्वतः पूरयत । यम्म आत्मन
इत्यादयो मन्त्रा हरिरसि हरियोजन इत्यनुवाकान्ते द्रष्टव्याः ।

कल्पः—“ सर्वे, स्व स्वं चमसमनून्यन्ते श्रीस्त्री-पुरोडाशशकलानुपवपन्तु
एतत्ते तत ये च त्वामन्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम् ” इति ।

चमसमनून्यन्ते चमससमीपे । पाठस्तु—

एतत्ते ततेति । हे त्वतास्मत्पितरैरुपुरोडाशशकलरूपं दे तवान्तं, ये चान्ये
त्वामनुगतास्तेषामप्येवदत्तम् । पितामहेविमन्त्रे ये च त्वामन्वित्युत्तरानुपङ्गः ।
मभित्तामहेति मन्त्र एवत्त इति पूर्वानुपङ्गः । हे पितरः सर्वेऽपि यूयम-
न्वित्युत्तराणि यथाभाग स्वस्वभागानुसारेण मन्त्रध्वं दृष्टा भवत ।

कल्पः—“ नमो वः पितरो रसापेति नमस्काराञ्जपतिः ” इति । पाठस्तु—

नमो व इति । हे पितरो युष्माक-यो रसः सारस्वस्मै नमः । एवमुत्तरव ।
शुष्माय यत्नाय । जीवाय जीवात्मने । स्वधायै मवद्विद्विदांभ्यै । मन्यवे

क्रोधाय । घोराय शिक्षारूपोपकाराय । हे पितरो युष्मन्ममपि नमोऽस्तु ।
ये यूयमन्यैः सहेवास्मिन्पितृलोके स्थ ते युष्माननुवर्तन्ताम् । ये यूयमस्मिँल्लोके
स्थते यूयं मामनुवर्तध्वम् । अन्यैर्देवैः सह ये यूयमेतस्मिन्पितृलोके स्थ
तेषामन्येषां वसिष्ठा वासपितृतमा यूयं भूयास्त । ये च मनुष्या अस्मिँल्लोके
मया सह स्थितास्तेषां मनुष्याणां वासपितृतमो भूयासम् ।

कल्पः—“ प्रजापते न त्वदेतानीनि प्राजापत्यपचां विविष्टन्ते ” इति ।
वियुज्य गच्छेयुरित्यर्थः । पाठस्तु—

प्रजापते नेति । हे प्रजापते त्वदन्यः कोऽपि पुरुष उत्पन्नानि तान्येतानि
विश्वानि न परिस्रूय परिस्रवितुं सपथो नाभूत् । परिस्रवः सृष्टेरन्युपलक्षणम् ।
सृष्टिसंहारयोः शक इत्यर्थः । अतस्ते तव वपं यत्कामा जुहुम-
स्तत्कलमस्माकमस्तु । वपं धनानां पत्नयः स्याम । एतत्ते त्वत्स्याद्या
मन्वा वामपद्य सवितरित्यस्मादनुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्याः ।

देवकृतस्येति । “ देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजन-
मसि पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यात्पकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यन्वकृतस्यैनसोऽव-
यजनमस्येनस एनसोऽवयजनमसि स्वाहेत्याहवनीये पट्टशकलान्मभ्याधाय ” इति ।

अत्र शकलानामभ्याधातारः सर्वेऽपि हारिषीजनभक्षणः । आत्मकृतस्ये-
त्यादिमन्त्रवपं आत्मान्तरगतम् । हे शकल देवविषये यद्गस्माभिः कृतमेनस्त-
स्यावयजनं विनाशकमसि । एवं मनुष्यपितृपन्त्रघोर्पोऽप्यम् ।

कल्पः—“ अत्रेण चात्वालमास्तावे वा प्रत्यश्वश्वमसिनः स्वं स्वं चमसर-
समवधेण भक्षयन्त्यप्सु धीतस्थ सोम देव त इति ” इति । पाठस्तु—

अप्सु धीतस्येति । हे सोम देव प्रक्षालनाभिषवादिविशेषणोपेतस्य ते संबन्धी
यो भक्षणभागोऽश्वसन्निश्चप्रदो यश्च गोसनिर्गोपदस्त्वदीयस्य तस्य भक्षभागस्य
पितृभिरपि स्वभक्षत्वेन स्वीकृतस्येतरैरनुज्ञातस्यांशमन्यैरनुज्ञातोऽहमाद्याणेन
भक्षयापि । देवकृतस्याप्सु धीतस्येत्येते मन्वा हरिरसीत्येतेस्मादनुवाकाद्पूर्वं द्रष्टव्याः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

भक्ष मक्षवं (क्षं) मतीक्षवाधि गृहीत्वा नृ च वीक्षते ।

मन्द्रेति भक्षयेन्नेवा वसुरुद्रादिभेदतः ॥

(मक्षमन्त्राभिधानम्)

आप्या भक्षितमाप्याप्य हिन्व नाम्यभिमर्शनम् ।

अपाम कृत्वाऽवभृथं समापात्यप्रतीक्षणम् ॥

यन्मे पुनर्भजेदग्निमिष्टाद्याद्धारियोजनम् ।

आपू वेद्यां शेषवाप एतत्ते त्रिभिरावपेत् ॥

पुरोडाशांशकान्भूमौ नमश्चमसिनां जपः ।

पजा चमस्त्रिनो यान्ति देववह्नौ समित्रयम् ॥

अप्सु जिमन्ति तच्छेषं द्वाविंशतिरिहोदिताः ॥

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“भक्षेहीत्यनुवाकोऽयं सर्वो भक्षणयोग्युत ।

ग्रहणादौ यथालिङ्गं विभज्य व्यवतिष्ठते ॥

अविधेर्ग्रहणादीनां भक्षणे निखिलस्तु सः ।

अर्थाक्षिप्तेषु तेष्वेव यथालिङ्गं विभज्यते ॥

व्योतिष्ठोमे हुतस्य सोमस्य शेषभक्षणं विहितम्—“ अभिपुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्ति ’ इति । तस्मिन्भक्षणे ग्रहणावेक्षणानिग-
रणसम्यग्जरणरूपाश्चत्वारो व्यापाराः सन्ति । मन्त्राश्च भक्षेहीत्याद्यनुवाके समा-
प्नाताः । तत्र भक्षणं यथा साक्षाच्चेदितं न तथा ग्रहणावेक्षणनिगरणजरणानि
चोदितानि । न चाविहितेषु मन्त्रा विनियोगमर्हन्ति । समाप्या तु भक्षानुवाक
इत्येवंरूपा भक्षणमात्रप्रिया । तस्मात्कृत्स्नस्याप्यनुवाकस्य भक्षण एव विनियोग
इति प्राप्ते ब्रूमः—अविहितान्यपि ग्रहणादीन्यर्थाक्षिप्तानि । तद्व्यतिरेकेण भक्षणा-
संभवात् । अतस्तेष्वप्यनुवाको यथालिङ्गं विभज्य विनियोकव्यः । तत्र भक्षेही-
त्यारभ्याशिनोरस्या बाहुभ्यां च तस्यासमित्यन्तो ग्रहणं प्रकाशयति । एहीत्या-
ह्वानस्य बाहुभ्यां स्त्री करवाणीत्येतस्य च दर्शनात् । नृचक्षसं त्वा देव सोम
सुचक्षा अवस्तेषामित्ययं भागोऽवेक्षणं प्रकाशयति । गोभनचक्षुरहं मनुष्येषु प-
त्यावं त्वामवोक्षिषीयेत्यभिधानान् । हिन्व मे गात्रा इत्यादिर्मा मेऽवाङ्नामिमति
गा इत्यन्तः सम्यग्जरणं प्रकाशयति । गान्प्रीणनेनाधोभागे नामेरतिव्रमानिषेवेन

१ क. घ. ङ. च. अर्थाक्षिप्तं । २ स. घ. ङ. च. 'त्यारयातस्य । ३ स. घ. ङ.
च. 'वेक्ष इत्यं ।

च तदवगमात् । 'जरणं नाथाक्षिप्तं तेन विनाशोप' भक्षणसिद्धेरिति चेत् । न ।
जरणपर्यन्तस्यैव सार्थकमक्षणत्वात् । 'न च जणे' पुरुषव्यापाराभावः । सम्यगुप-
वेशनादभक्ष (जर) णार्थत्वात् । 'मन्त्राभिर्भूतिरित्यादिभक्षयाभीत्यन्तो भक्षणं
मकाशयति । तस्माच्छिद्धेन संमार्ख्यां चार्थित्वा विभज्य विनियोगः कर्तव्यः ।

तत्रैवान्याच्चिन्तितम्—

“मन्त्रेति वंसुमद्वेति द्वयं तेषां भक्षयोः ।”

विमलकव्यमुनेशेषं तृप्तिर्युक्तमक्षणे ॥

लिङ्गादिभागो निव'नो' तृप्तिभक्षणतोऽन्यतः ।

लिङ्गस्यासंभवे वाक्यशेषात्सर्वोऽस्तु' भक्षणो' ॥

मन्त्राभिर्भूतिरित्यादिर्जुषाणा सोमस्य 'तृप्त्यन्वित्यन्तो भागो रथाया
अरुचिमेभिमवन्त्याः सोमं' सेवमानाया जिह्वायास्तृप्तिं 'प्रकाशयति । वसुमद्र-
णस्येत्यादिभक्षयाभीत्यन्तो भागो भक्षणप्रकाशकः । 'तत्र पूर्ववच्छिद्धेन विभज्य
विनियोग इति 'चे'मैवम् । न 'तदु' तृप्तिभक्षणादप्येन 'व्यापारेण जायते । किं
'तर्हि' भक्षणानुनिष्पादिनी हि सा । 'तया' सति 'कस्मिन्व्यापारे' तृप्तिप्रकाशको
'भागो विनियुज्येत । ततो लिङ्गेन 'विनियोगासंभवाद्भक्षणमन्त्रवाक्यस्य' शेष-
'स्तृप्तिप्रकाशकभागो' भाविष्यति । उपयुक्तश्च 'तथायं' भागस्तृप्तिरहितमक्ष-
प्रकाशेन पुरुषोत्साहजनकरत्वात् । तस्मान्मन्त्रादिः 'सर्वो' भक्षणे 'विनियुज्यते ।

तत्रैवान्याच्चिन्तितम्—

“इन्द्रपीतस्थेति' भक्षमन्त्रोः किमिहैन्द्रके ।

'केवल्ले'त्यत्र 'चोहाद्वा' सर्वप्रोत यथाश्रुतम् ॥

'एन्द्रं' एव 'समर्थत्वानूष्णीमेवान्यभक्षणम् ।

'ऊहो' वाऽन्येषु कर्मकथेऽप्यसंयुद्धो भक्षभेदतः ॥

'इन्द्रेण' यस्मिन्सवने सोमः पीत इतीरिणात् ।

'सवनस्थपु' सर्वेषु मन्त्रोऽनुहेन पठ्यते ॥

भक्षमन्त्रे कश्चिदंग इन्द्रपीतस्थेत्येवंविधः श्रूयते । तत्रेन्द्रेण पीतस्य
सोमस्य शेषं भक्षयामात्यर्थो भवति । तथा सत्यस्य मन्त्रस्येन्द्रप्रदानशेषमक्षण
एव समर्थत्वानुष्नेवायं मन्त्रो विनियुज्यते, न तु 'मैत्रावरुणो'दिशेषमक्षणे । तस्माद-

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

मन्त्रकमेव तद्भक्षणमित्येकः पूर्वपक्षः । इन्द्रपीतस्येतिपदस्यासमर्थत्वेऽपि मिवा-
वरुणपतिस्त्रेस्येवमूहे सति सामर्थ्यं भविष्यति । नभ्राग्नेप्रमाणस्य प्रकृति-
त्वात्तद्वत्स्माग्नेये जुष्टमिति, मन्त्रस्य विकृतौ, सौर्यचरौ सूर्याम्, जुष्टमित्यूहः
त्रिग्रतेः । इह तु कर्मक्याञ्चोह इति चेत् । न । कर्मभेद इव भक्षभेदेऽप्युहितुं
शक्यत्वादिति द्वितीयः पूर्वपक्षः । इन्द्रपीतस्येत्यत्र बहुव्रीहिर्द्रष्टव्यः । तत्पुरुषत्वे
समासस्त्रेति सूत्रेऽन्तोदात्तत्वमङ्गनत् । आद्युदात्तं चैतत्पदमात्नातम् । इन्द्र-
प्रातिपादिकं तु स्वत आद्युदात्तम् । तथा सति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति
सूत्रेण पूर्वपदमस्त्वतिस्वरविधानात्समस्तं पदमप्याद्युदात्तमेव संप्रत्यते । इन्द्रेण
पतिः सोमो, यस्मिन्सवन इति विग्रहात्सवनपरत्वे, सत्यैन्द्रभक्षण एवेति
निमित्तमसमर्थत्वात्सर्वभक्षणेऽवनूहेनायं मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । विशेष्यं च सवत्
तस्मिन्वाक्य एवमात्नातम्-प्रातःसवनस्य गायत्रछन्दस इन्द्रपीतस्येति । तस्मा-
दन्त्यः १क्षो राजान्तः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्--

“ऊहपक्षे षड्रसं तच्चिन्त्यते न्यायपञ्चके ।

इन्द्रे हुतेऽथ तच्छेषे होत्रकैश्चमस्रियते ॥

सोमोऽभ्युचीय देवेभ्यो हुत्वा संभक्ष्यते तदा ।

इन्द्रो न उक्ष्यो उक्ष्यो वा न शेषेऽन्यार्थता यतः ॥

उचीत एव संबद्धो न पूर्वा देवतान्तरैः ।

अत इन्द्रस्य सिद्ध्यर्थं उक्ष्योऽसावितरैः सह” ॥

पूर्वाधिकरणे योऽप्यमूर्त्तुपो द्वितीयः पूर्वः पक्षः, तत्प्रसङ्गान्तरत्वाच्चिन्त्वारूपेण
न्यायपञ्चकेऽहोविषयमिध्वन्यते । मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोत्रादय ऋत्विजो
होत्रकाः । तेषां सन्निचमसाः । पात्रविशेषस्थिताः सोमरसाश्चमसाः । तैवैष-
दकारानुवपट्कारस्योर्होतव्यम् । तेषां चमसानामिन्द्रत्वाद्धोतुर्वपट्कारे प्रथममिन्द्रो
हुतः । अनन्तरं चमसस्ये, हुतशेषे पुनः सोमान्तरमभ्युचीय तेन देवान्तरभ्यो
होत्रकां जुह्वति । तत्र मैत्रावरुणो मित्रं वयं हवामह इति मन्त्रेण मित्रावरुणौ
यजति । ब्राह्मणाच्छंसी--इन्द्र त्वा, वृषभं वयमिति मन्त्रेणैन्द्रं यजति । पोता

१ क. घ. ड. “वृत्तत्वा” । २ स. च. ऐन्द्रे । ३ स. च. “य दे” । ४ स. “का
अनुवपट्कारे ज” ।

मरुतो यस्य हि क्षय इति मन्त्रेण मरुतो यजति । एवं हुत्वा पश्चात्सोमो भक्ष्यते । तस्मिन्भक्ष्यमाणे मित्रावरुणपीतस्येति मन्त्र ऊहनीयः । तदानीमिन्द्र-मित्रावरुणपतिस्पोत्येवं मित्रावरुणाभ्यां सह नेन्द्र उपलक्षणीयः । कर्तुः । शेष-स्यान्यार्थत्वात् । इन्द्रशेषे पुनरभ्युन्नीतस्य तेन शेषेण सह मित्रावरुणाद्यर्थत्वे सति तस्येन्द्रसंबन्धराहित्यात्पुनरुन्नीतस्यैवान्यार्थत्वं न पूर्वशेषस्येति चेन्न । उन्नयनकाले मित्रावरुणाद्यर्थोऽप्यपितिसंकल्पाभावात् । प्रदानकाले तु पूर्वशेषेण सहैव मित्रावरुणादिभ्यः प्रतीयते । तस्मादिन्द्रसंबन्धराहित्यान्नेन्द्रो लक्षणीय इति प्राप्ते ब्रूमः—ना भूत्संकल्पः । तथाऽप्युन्नयनं करिष्यमाणं मैत्रावरुणा-दिमागार्थमेव । न तु तस्य पूर्वानुष्ठितेन्द्रयागार्थत्वं संभवति । तस्मादुन्नीते मैत्रा-वरुणादिसंबन्धः शेष इन्द्रसंबन्ध एवेत्युभयभक्षणे मित्रावरुणादिभिः सहेन्द्रेऽ-प्युपलक्षणीयः । तत्रैवान्याच्चिन्तितम्—

“ द्विदेवशेष आदित्यस्थाल्या आम्रयणामिधाम् ।

स्थालीं प्राप्तस्ततः पात्नीवतस्य ग्रहणे सति ॥

तन्द्रक्षणे द्विदेवाः किं सार्धं पात्नीवतेन ते ।

उपलक्षया न च पूर्वन्यायेनास्तूपलक्षणम् ॥

अन्य आम्रयणात्पात्नीवतो नैतस्य विधिते ।

आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पत्नीवानेव लक्षयते ॥ ”

ऐन्द्रवापवाद्यो द्विदेवत्याः । तेषां शेष आदित्यस्थालीमागच्छति । पुनरपि तस्याः स्थात्या आम्रयणस्थालीमागच्छति । तस्या आम्रयणस्थाल्याः पात्नी-वतो गृह्यते । तस्य पात्नीवतस्य भक्षण इन्द्रवाग्वादय उपलक्षणीयाः । पूर्वा-धिकरणे यथा मित्रावरुणादिभिः सहेन्द्र उपलक्षितस्तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः— यदुपाश्रुपानेण पात्नीवतमाग्रयणाद्गृह्णावीत्याग्रयणपानस्यापादानत्वश्रवणा-त्ततो निःसृतस्य सोमरसस्य तत्संबन्धे ज्ञाते सति पश्चात्पात्नीवदेवतायै ग्रहण भवति । तथा सत्यत्यन्तमिन्नस्य पात्नीवतस्य पूर्वदेवेष्वकाङ्क्षा नास्ति । पुन-रभ्युन्नीतस्तु सोम ऐन्द्रशेषेण संसृष्टः । तस्य संसृष्टस्य भक्षणे मित्रावरुणादीना-

१ स. च. "त. । इ" । २ स. च तस्य शेषस्ये" । ३ स. च. "बन्धे" । ४ स. घ. ड. च. गृह्यते । ५ स. च "णे मैत्रा" ।

(भक्षमन्त्राभिधानम्)

मिवेन्द्रस्यापि संबन्धो नापैतीति वैषम्यम् । तस्मात्पानीवतभक्षण इन्द्रवाग्वाद्यो नोपलक्षणीयः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ सह पत्नीवता त्वष्टा तद्ग्रहे लक्ष्यते न वा ।

सह त्वष्टा पिबेत्युक्तेर्देवत्वात्सोऽपि लक्ष्यते ॥

सहत्वभात्रं त्वष्टुः स्यान्न पातृत्वमशब्दनात् ।

चोदनायामभानौच्च न देवोऽनो न लक्ष्यते ” ॥

तस्मिन्नेव पानीवतग्रहे शेषभक्षणमन्त्रेण पत्नीवता सह त्वष्टाऽप्युपलक्षणीयः । कुतः। त्वष्टुरपि तद्देवत्वात् । तच्च होममन्त्रादवगतम् । अग्रा ३इ पत्नीवा ३ः सजूर्देवेन त्वष्टा सोमं पिब स्वाहेत्यस्मिन्मन्त्रे पत्नीवन्तमिं प्लुतान्तेन पत्ने संबोध्य तस्य त्वष्ट्रा देवेन सह पिबेत्यभिधानात्पातृत्वेन पत्नीवत इव त्वष्टुस्तद्देवत्वम् । ततः पत्नीवत्त्वष्टृपीतस्येत्युपलक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः—पानकाले सहावस्थानमात्रं त्वष्टुः सजूरित्यनेन पदेन प्रतीयते, न तु पातृत्वमसंबोधितस्य त्वष्टुः पिबेत्यनेन सामानाधिकरण्याभावात् । न च पातृसहभावमात्रेण पातृत्वम् । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीत्यत्र पुत्राणां बोद्धृत्वादशनात् । आस्ता मन्त्रविधिबलात्त्वष्टुर्देवतात्वमिति चेन्न । पत्नीवतमाग्रयणाद्गृह्णातीत्यत्र त्वष्टुरपतीतिः । तस्माद्देवता त्वष्टा नोपलक्षणीयः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ पत्नीवन्तस्त्रयस्त्रिंशद्देवास्तान्मादयेत्पमी ।

• लक्ष्यो न वा याज्ययोक्तेर्देवत्वाद्दुपलक्षणम् ॥

एकोऽग्निर्पजमानेन मादितोऽन्ये तु वहिना ।

अतोऽग्नेरेव देवत्वान्नान्येषामुपलक्षणम् ” ॥

तस्यैव पत्नीवतग्रहस्य याज्यायामग्निं संबोध्य पत्नीवन्नामधारिणस्त्रयस्त्रिंशद्देवान्मादयेत्पमिधीयते—“ पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्व ” इति । अनुष्वधमनुपदानम् । अत्र ह्यमानेन सोमरसेन मादनीयत्वात्त्रयस्त्रिंशत्वां तद्देवत्वम् । अतस्तेऽपि भक्षणे लक्षणीया इति चेन्न । यजमानेन मादनीयस्याग्नेरेव देवतात्वात् । त्रयस्त्रिंशद्देवतास्तु वहिना माद्यन्त इति न तेषामत्र देवत्वम् । तस्मान्नोपलक्षणम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

१ स. घ. छ. च. तद्गुण लक्षणेन च । स* । २ क. घ. ङ. 'त्वभात्रं त्व' । ३ स. घ. 'भावाच्च । ४ स. घ. ङ. च. 'त्रै पत्नी' । ५ घ. ङ. 'स्या तथा य' । ६ क. घ. ङ. च. 'तां च देव' ।

“ सोमस्वामि । इति षोकाऽनुवपट्कारदेवता ।
लक्ष्म्या न वा देवतात्वालक्ष्म्या विशद्विदक्षणा ॥
पृथ्वी विद्यमानोऽभिरनुद्देशादक्षितः ।
उद्देशेन्द्रो लक्षितोऽवो विद्वत्क्षिति तत्रथा ” ॥,

सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवपट्कारेण श्रूयते । तत्रानुवपट्कारस्य मान्त्रवर्णिकोऽ-
भिर्देवता । न च षष्ठीसंज्ञातामिव बह्वेरेदेवतात्वम् । मन्त्रे बह्वि-संयोभ्य सोमपा-
तृत्वामिधानात् । तस्मादाभिर्लक्षणीय इति, चेन्न । पृथ्वीवलक्षितत्वात्, ऐन्द्र-
धमसः पृथ्वीरिवरे, विकृतिरूपाः । तथा हि-ऐन्द्रः सोमो, गुह्यते पीयते च ।
तेनैन्द्रेष्वेव सोमः । अनैन्द्रेषु सोम, एव नास्तीति सर्वं सोमधर्मा ऐन्द्रेष्वेव ।
अनै-द्रा, अधर्मकाः । धर्माकाङ्क्षायां चोदकेन सर्वमका इति विकृतिवत् ।
गृह्यमाणस्य पीयमानस्य च सोमस्यैन्द्रत्वमिन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिर्महणमन्त्रा-
दुद्गाम्यते । तस्य पृथ्वीभूतस्येन्द्रचमसस्य भक्षणेऽभिरनुवपट्कारदेवो नोप-
लक्षितः । कुतः । महर्णे तद्देशाभावात् । इन्द्रस्तद्देश्यत्वाद्युपलक्षितः । एवं
विकृतावप्युद्देश्यदेवानामेवोपलक्षण न्याय्यम् । तस्मादाभिर्नोपलक्ष्यः ।

त्वैतान्पचिचिन्तितम्-

“ अमन्त्रप(म)क्षमाभित्य छत्वाचिन्तान्तरत्रयम् ।
ऊहोऽस्ति-नो वा सोऽस्त्यव विकृती तस्य संभवात् ॥
सोमेनेति विधेः सर्वंपदानेषु समत्वतः ।
अविकारेष्वनुहोऽतो नैन्द्रे निर्मन्त्रमक्षणम् ” ॥

उक्तम्पः पञ्चम्यः छत्वाचिन्ताम्यः पूर्वस्मिन्नधिकरणे योऽयमनैन्द्रेष्वमन्त्र-
भक्षणभित्ति-प्रथमः पूर्वः पक्षस्तमेव मनसि निधाय पुनः छत्वाचिन्तानां त्रय-
मभिधीयते । अनैन्द्रेषु करीत्या विकृतिवन्नोहसभवादस्त्युह इति चेन्न । अनै-
न्द्राणां, विकृतिवत्संभवात् । सोमेन यजेतेऽयुत्पत्तिश्रुतः सोमः कर्मणोऽङ्गं न
तु पदानविशेषस्य कस्यचिदङ्गम् । स एव च सोमः सर्वंपदानेष्वंम्यस्यत इति
सर्वाणि समप्रधानानि । अत्र ऐन्द्राणामनैन्द्राणां च पंचविकृतिभावार्थम-
वाचास्त्युहः । इन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिमन्त्रो लिङ्गादैन्द्रविषयोऽस्तु ।

१ स. ऐन्द्रस्य सो । २ स. य. छ. च. 'येन तं' । ३ स. च. 'त्रये । ऊ' ।
४ स. य. छ. जुहोति । ५ स. य. छ. च. विधि । ६ स. च. अविकारेऽप्यनु । ७. स.
य. इ. च. 'प्रथमस्य' ।

(भक्षमन्त्रामिधानम्)

नेताववा प्रकृतिविकृतिभावः सिध्यति । तस्माद्भक्षमन्त्रस्य ऋद्धिद्वैन्द्रमात्रविष-
यत्वादनेन्द्रेष्वमन्त्रमक्षः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ समन्त्रकमन्त्रं वा स्याद्वैन्द्राग्नादिमक्षणम् ।
ऐन्द्राग्नेऽपीन्द्रपीतत्वसंभवात्तत्समन्त्रकम् ॥
न पानमशरीरस्य युक्तं दानं तु मिश्रितम् ।
मन्त्रोऽयं तु न मिश्राहंस्लस्मादेतदमन्त्रकम् ” ॥

यदेतद्वैन्द्राग्नें गृह्णातीति विहिं शेषमक्षणं तत्रैन्द्राग्निभ्यां पीतः सोम
इन्द्रेणापि पीतो भवतीति लिङ्गेनैव । विनिषोगात्समन्त्रकं भक्षणमिति चेन्मै-
वम् । नवमाध्याये वैश्वयमाणदेवताधिकरणन्यायेनाशरीरस्येन्द्रस्य पानासंभ-
वान् । अथ पीतशब्देन दानं विवक्ष्येत तदानीमिन्द्राय दत्तः सोम इति
मन्त्रार्थो भवति । न चात्र यजपान इन्द्रमुद्दिश्य ददौ किंत्विन्द्राग्नी
उद्दिश्य । तस्माद्दानं मिश्रविषयं, मन्त्रस्तु न मिश्रविषय इत्यमन्त्रकमत्र
मक्षणम् । अत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ ऐन्द्रदानेऽपि गायत्रमात्रयुक्तेऽयवेतरैः ।
- छन्दोमिरपि युक्ते स्यादाद्यो-मन्त्रे तथोक्तः ॥
- द्वयोः समो बहुव्रीहिरेकच्छन्दास्तु न क्वचित् ।
- नानाछन्दस्येन्द्र एव कृत्वाचिन्तेरयमीरिता ॥
सवनार्थेन्द्रपीतोकिरित्युद्घाटनमिरितम् ।
‘ सेन सर्वपदानेषु मन्त्रपाठो यथास्थितः ’ ॥ ॥

तस्मिन्नेव भक्षमन्त्रे गायत्रछन्दस्य ऐन्द्रपीतस्येति श्रूयते । गायत्रमेव छन्दो
यस्येति मन्त्रपदे-समासामिधानादेकच्छन्दोयुक्त ऐन्द्रे-सोमं भक्षणमन्त्र इति
चेन्मैवम् । बहुछन्दोयुक्तेऽपि बहुव्रीहेः समानत्वादेवकारं परित्यज्य गायत्रं
छन्दो यस्यैवावेमहसंभवात् । एकच्छन्दस्येकस्तु समो न क्वाप्यस्ति ।
तस्मान्नानाछन्दस्के सोम ऐन्द्रपदान एव मन्त्रो नान्यत्र । तदेवं
कृत्वाचिन्ताधयं समारितम् । तद्विधा कृत्वाचिन्तोद्घाटना तु मागेव
सिद्धान्तिना दर्शिता ।

१ स. च. अभ्रगम् । २ स. घ. ङ. च. ‘ आर्यस्त’ । ३ क. स. घ. ङ. च. विहिते ।
४ क. ल. घ. च. ‘ मे न म’ ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे सृष्ट्यापजुर्वेदी-

पथेत्तिरीपसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

महीनां पयोसि विश्वेषां देवानां तनुक्लृष्यासं-
 मय पृषतीनां ग्रहं पृषतीनां ग्रहोऽसि विष्णो-
 र्हेदयमस्येकमिष विष्णुस्त्वाऽनु वि चक्रमे
 भुतिदध्ना घृतेन वर्धतां तस्य मेष्टस्य वातस्य
 द्रविणमा गम्याज्ज्योतिरसि वेश्वानरं पृथिवी
 दुग्धं यावती यावांपृथिवी महित्वा यावच्च
 सप्त सिन्धवो वितस्थुः । तावन्तमिन्द्र ते (१)
 महं स होजा गृह्णाम्यस्तृतम् । यत्सृष्ट्याशकुनः
 पृषदाज्यमवमृशेच्छूद्रा अस्य प्रमायुकाः स्युर्य-
 च्छ्वाऽवमृशेच्चतुप्पादोऽस्य पशवः प्रमायुकाः
 स्युर्यत्स्कन्देद्यर्जमानः प्रमायुकः स्यान्पशवो वै
 पृषदाज्यं पशवो वा एतस्य स्कन्दन्ति यस्य
 पृषदाज्यं स्कन्दति यत्पृषदाज्यं पुनर्गृह्णाति
 पशूनेवास्मै पुनर्गृह्णाति प्राणो वै पृषदाज्यं
 प्राणो वै (२) एतस्य स्कन्दति यस्य पृषदाज्यं
 स्कन्दति यत्पृषदाज्यं पुनर्गृह्णाति प्राणमेवास्मै
 पुनर्गृह्णाति हिरण्यमवधार्य गृह्णात्यमृतं वै हि-
 रण्यं प्राणः पृषदाज्यममृतमेवास्य प्राणे दधाति

(पृषदाज्याभिधानम्)

शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय
 आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठत्यश्वमवं प्रापयति ।
 प्राजापत्यो वा अश्वः प्राजापत्यः प्राणः स्वादे-
 वास्मै योनेः प्राणं निर्मिमीते वि वा एतस्य
 यज्ञश्छिद्यते यस्य पृषदाज्यं स्कन्दति विष्ण-
 व्यर्चा पुनर्गृह्णाति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञं
 सं तनोति (३) ॥

(ते पृषदाज्यं प्राणो वै योनेः प्राणं द्वाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अयं तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अनुवाके षष्ठमे तु मक्षपन्वा उदीरिताः ।

अथ षष्ठे पृषदाज्यमुच्यते ।

कल्पः—“ आज्यग्रहणकाले चतुर्जुंढां गृह्णाति चतुरूपमृनि द्रव्याज्यमा-
 नीय महीनां पयोऽसीति पृषदाज्यधान्यां षष्ठगृहीतं पृषदाज्यम्” इति । पाठस्तु—
 महीनामिति । हे पृषदाज्य त्वं महीनां गवां पयोऽसि । विशेषां सर्वेषां
 देवानां तनुरसि । शरीरस्थविहेतुत्वात् । पृषत्यो मरुतामग्नाः । अयास्मिन्दिने
 पृषतीनां ग्रहस्थानीयं त्वामृष्यासं वधयामि । त्वं पृषतीनां ग्रहोऽसि
 ग्रहस्थानीयमसि । विष्णोऽयं त्वस्य हृदयं मियमासि । हे इय सर्व-
 देवैरिष्यमाणं विष्णुपक्षस्त्वामेकं मुखं विचक्रमे विशेषेण स्वीकृतवान् । अत्र-
 त्येन पूतेन दग्ना च तव भूविमांशात्म्यं वधंताम् । तस्य तादृशस्येष्टस्य
 देवेभ्यो हुतस्य धीवस्य देवैर्मक्षितस्य च यद्द्रविणं फट्मसि तन्मां मत्यागम्या-
 दागच्छतु । त्वं वैशानरं ज्योतिरासि विशेषां नराणां हितस्य मासकमासि ।
 पृथिव्यै दुग्धमासि भेववर्णाया गोः क्षीरमासि । अस्य च पृषदाज्यस्य

पशुनाज्यार्थाद्ग्रीषोभीषणशुषकाठके पृथिव्यै स्वाध्वन्तरिक्षाय त्वेत्येतस्मादनु-
वाकात्पूर्वपयं मन्त्रो द्रष्टव्यः ।

फलः—‘ आभीधे प्रतिपस्थाता दधिघर्मं गृह्णात्यौदुम्बयां सुष्युपस्तीर्णं
यावती यावापिबी इति दधि गृहीत्वाग्निघर्मं ’ इति । पाठस्तु—

यावतीति । सप्त सिन्धवः सप्तदाः । ते च भागवतस्य पञ्चमस्कन्धे स्पर्श-
न्ते—क्षारोदेक्षरसोदसुरोदघृतोददधिमण्डोदसुरोदशुद्धोदाः सप्त जलधयः । हे
इन्द्र यावापृथिवी यावापृथिवी महित्वा स्वकीयेन महिम्ना यावती यावत्यौ
पत्तरिमाणे वर्तेते । किञ्च सप्त सिन्धवो वा यावद्विस्तर्थावन्तं कालं स्थिता-
स्तावन्तं महं गृह्णामि सर्वस्मिन्देशे सर्वस्मिन्काले त्वदीयं महमूर्जा सारेण सहा-
स्तुतमविनाशित यथा भवति तथा गृह्णामि । सोऽयं मन्त्रो महमपाठक इन्द्र
मरुत इत्यस्मादनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ पृषदाज्यं स्कन्धनाभिमन्त्रणांश्चप्राणांश्चप्राणवह्नयः निर्णिज्य सुभ-
शतमानं हिरण्यं सुष्यवधापेदं विष्णुर्विचक्रम इत्यन्यत्पृषदाज्यं गृहीत्वाग्नेनाव-
माप्याग्नेतने सादयेत् ’ इति । तत्र पुनर्महणं विधत्ते—

यत्कृष्णशकुन इति । पृषद्विर्द्धिभिन्नुभिर्भिन्नाज्यं पृषदाज्यम् । तस्य वाक्षिस्पर्शो
भस्पर्शो भूमिपतनेन विनाशे च पुनर्महणं प्रायश्चित्तं तेन पशुविनाशो न भवति ।

तदेतत्पुनर्महणं पशुविनाशदोषपरिहारेण प्रशस्य माणविनाशदोषपरिहारे-
ण्यपि प्रशंसति—

प्राणो वा इति । महणपाने हिरण्यस्य प्रक्षेपं तत्परिमाणं, च क्रमेण विधत्ते—
हिरण्यमवधासेति । गृहीतस्य पृषदाज्यस्याध्वनुत्सर्जनं विधत्ते—

अश्वमवेति । अश्वस्य प्रजापत्याक्षिजन्यत्वात्प्राणस्य च । स प्राणमनुजने-
त्यादिभूतो प्रजापतिसृष्टत्वाभिधानाच्च तयोरेककार्यत्वे, सति प्राणस्य स्वकीययो-
निरूपाद्भाक्षिर्माणं सिध्यति ।

पृषदाज्यस्य पुनर्महणे विष्णो त्वं नो अन्तम इति मन्त्रं विधत्ते—

षि वा इति । विष्णो त्वं न इति मन्त्रो जुष्टो वाच इत्यनुवाके ऽप्रा-
ण्यतः । आपस्तम्बरस्य मते त्वदं विष्णुरिति वैष्णवी । सा च मुञ्जते मन
इत्यत्र ऽप्राण्यता । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(स्तुतशंखाभिधानम्)

महीदि पृषदाज्ये स्याद्योत्रतीति दधिघडे ।

इदं विष्णुर्वेष्णवी शुभादिह मन्त्रास्तपो मनाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माण्डवीये वेदार्थमकाशे छण्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६॥

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

देवं सवितरैतत्ते प्रांऽऽहे तत्प्र चं सुव प्र
च धर्ज बृहस्पतिर्ब्रह्माऽऽयुष्मत्या ऋचो मा
गात तनुपात्साम्नः सत्यां वं आशिषः सन्तु
सत्या आकृतय ऋतं च सत्यं च वदत स्तुत
देवस्य सवितुः प्रसवे स्तुतस्य स्तुतमस्यूर्ज
मह्यं स्तुतं दुहामा मा स्तुतस्य स्तुतं गम्या-
च्छस्त्रस्य शस्त्रम् (१) अस्यूर्ज मह्यं शस्त्रं
दुहामा मा शस्त्रस्यै शस्त्रं गम्यादिन्द्रियावन्तो
वनामहे घुक्षीमहि प्रजामिषम् । सा भे
मत्याऽऽशीद्वेषु मृयाद्ब्रह्मवर्चसं माऽऽ गम्यात् ।
यज्ञो वंभूव स आ वंभूव स प्र जज्ञे सर्ववृधे ।
स देवानामधिपतिवंभूव सो अस्मा अधि-
पतीन्करोतु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ।
यज्ञो वा वै (२) यज्ञोपति दुहे यज्ञोपतिर्वा
यज्ञं दुहे स यः स्तुतशस्त्रयोर्दोहंमविद्वान्यजते
तं यज्ञो दुहे स इप्स्वा पापीयान्मवाति य एनयो-

दोहं विद्वान्यजते मयज्ञं दुहे स इष्ट्वा वसीया-
 न्भवति स्तुतस्य स्तुतमस्यर्जुमस्य स्तुतं दुहामा
 मा स्तुतस्य स्तुतं गम्याच्छस्यं शस्रमस्यर्जु
 मस्य शस्रं दुहामा मा शस्रस्य शस्रं गम्यादि-
 त्याहैष वै स्तुतशस्रयोर्दोहस्तं य एवं विद्वान्य-
 जते दुह एव यज्ञमिष्ट्वा वसीयान्भवति(३) ॥

(शस्रं वै शस्रं दुहं शस्रं शस्रं) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पृषदाज्यं भवेत्षष्ठे मन्त्रश्च दधिषर्भगः ।

अथ सप्तमे स्तुतशस्त्रे अभिधीयते ।

कल्पः—“मलस्तोष्यामः प्रशास्तरिपुष्पमाने देव सवितरेवचे पाहेत्पनुद्वत्प
 ररिमरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्वेत्युक्त्वो स्तुतोति प्रसीति ॥ इति । पाठस्तु—

देव सवितरिति । हे सवितर्देवायमुद्धाता स्वोष्याम इत्येतद्वाक्यं ते तुभ्यं
 पाह तत्स्तोत्रं त्वं प्रसुव प्रकर्षेणानुज्ञां च देहि । प्रसज च प्रकर्षेण च मार्गं नि-
 प्पादय । हे उद्धातारो बृहस्पतिरेवाहं ज्ञप्ता न तु मनुष्यमावः । सोऽहं यो ब्रवी-
 मीति शेषः । आयुष्मत्या ऋचो मा गात । आयुःस्थानीयो निर्वाहोऽ-
 स्मामृच्यस्तीति आयुष्मती । तस्या ऋचः सकाशान्माऽपगच्छव ऋगक्षरो-
 च्चारणे सावधाना भवतेत्यर्थः । तथा तनूपात्सान्धो मा गच्छव । स्तोत्रस्व
 तनूः शरीरमेव ऋक्त्वां तनूं पातीति तनूषं साम । ऋगक्षरामिष्मकिर्हि साम्ना
 क्रियते । ततश्चस्मिन्मयममत्ता भवतेति । गीमशाने स्वोत्रे वो युष्माकं संव-
 न्धिन्यो यजमानविषया आशिषो माः सन्ति ताः सर्वाः सत्याः सन्तु । यश्च
 भवतामाकृतयः संकल्पस्त्वास्ता अपि सत्याः सन्त । यज्ञं मनंतर्तं यद्यर्थं

(स्तुतशक्ताभिधानम्)

स्मरत । वाचा च सत्यं वदत । तन्नितुर्देवस्य प्रसवेऽनुज्ञायां सत्यां स्तुत
स्वोत्रं पठत ।

कन्यः—“स्तुतस्य स्तुतमसीति स्तोत्रमनुमन्त्रयते शस्यस्य शस्यवतीति
शस्यमिन्द्रिषारन्वो वनामहे इत्युमयवानुषजति” इति । पाठस्तु—

स्तुतस्येति । सोऽयं मन्त्रो याजमानः । उद्गातृभिर्गीयमान हे स्तोत्र त्वं
स्तुतस्य स्तुतमसि स्तोत्रस्यापि स्तोत्रमसि । स्तोत्रजातावुत्तममसीत्यर्थः । तादृशं
स्तुतं स्तोत्ररूपं त्वां मसं मदर्धमूर्जं दुहां सारं दुहे । तवः स्तुतस्य स्तुतमुत्तमं
स्तोत्रं मां प्रत्यागम्यादागच्छतु । एवं होतृभिः शस्यमान हे
शस्य त्वं शस्यस्य शस्यसि शस्यजातावुत्तममसि । शेषं पूर्वंवत् । युवयोः
स्तुतशस्योः प्रसादादिन्द्रिषारन्व इन्द्रियैरविकल्पैर्मुखाः सन्तो वनामहे
स्वापेक्षितफलं मजामहे । प्रजां पुत्रादिरूपापिषमलं च भुक्तीमहि संपाद-
यामः । किञ्च देवेषु विषयभूतेषु मे मदीया यजामीत्याशीर्षाऽस्ति ता सत्या
भूयात् । नसर्वचसं यज्ञानुष्ठानरूपं मां प्रत्यागम्यादागच्छतु । उत्तरोत्तरमभि-
वर्धतामित्यर्थः । इदानीमनुष्ठीयमानो यज्ञः संपूर्णो भवति । स यज्ञ आच-
मूव पुनरम्भावृत्तो भवतु । स यज्ञः प्रजज्ञेऽस्थाननालस्येनानुष्ठातुमपि प्रजावदान् ।
अथ एवास्मद्दुहे स यज्ञो बावृषे पुनः पुनरनुष्ठानेन वर्धताम् । स यज्ञोऽस्माभि-
रिष्यमानानां देवानामधिकं पालयिता भवतु । स यज्ञोऽस्मान्प्राधिपतीनाधिकमनु-
ष्ठानस्य पालकाऽकरोतु । वषमपि तस्य यज्ञपुरुषस्य प्रसादाद्वर्षीणां यज्ञसाधनानां
धनानां पवयो भूयास्य ।

तदिदमनुमन्त्रणं स्तुतशस्ययोर्दोह इति वैदिकैः परिभाष्यते, तमिमं दोहं विभक्ते-

यज्ञो वा वा इति । अत्र दोहनं नाम रिक्तीकरणं मा शोम्भतिपत्र तद्दर्शनात् ।
वधा सत्पेवीद्विर्वाधे—किं यज्ञो यजमानं रिक्ती करोति किंवा यजमानो यज्ञ-
मिति । तत्र यतो दोहमविद्वान्यः कोऽपि दोहनामकमभिमन्त्रणमज्ञात्वा यजेत तमेवं
पुरुषं यज्ञो रिक्ती करोति । स चेष्टा दरिद्रो भवति । विद्वांसु यज्ञं दुग्ध्वा
वसीयान्भवतीति । यद्यप्येतदभिमन्त्रणं सर्वत्र संचारि तथाऽपि बहिष्पवमानस्तो-

वस्याऽऽयशस्यस्य प्रथममावित्वात्तदर्थस्तोत्रमन्त्रं कृतमहानुवाकात्पाक्यव-
नीयः । शस्त्रमन्त्रस्त्वेन्द्रामहानुवाकादूर्ध्वं पठनीयः । अत्र विनियोगसंमहः—

देव जला सौति गातृन्स्तुतस्य यजमानकः ।

स्तोत्रं संपन्थ शस्यस्य मन्त्रयैच्छरुमेतयोः ॥

इन्द्रः शेषः स णामन्तो मन्त्रा अत्र वयो मताः ॥

अत्र प्रथममन्त्रं ऋचो भा गात तनुपात्साम्न इत्येवाक्षराभिव्यञ्जकतया
सांभानि ऋचः शरीरे रक्षन्तीत्युक्तम् । सोऽपमयो नवमाध्यायस्य द्वितीयापादे
प्रतिपातितः—

“सामर्चं प्रति मुर्यं स्याद्गुणो वा वासपाठतः ।

मुख्यमभ्यसितुं पाठो गुणो गतिार्क्षरेः स्तुतेः ” ॥

रथंतरं गापतीत्यादौ यद्गानं विहितं तदेतत्सामशब्दार्थं इति प्रतिपादितं
स्मार्तरं च । तदेतद्गानमृचं प्रति प्रधानकर्म स्यात् ३ कुतः । यागमयोगाद्बहि-
रभ्ययनकालेऽपि पठ्यमानत्वात् । गुणकर्म चेद्ब्रह्मिषोक्षणादिवद्यागमयोगमध्य
एव गानमनुष्ठीयेत । ततो यागाद्बहिर्गानस्य विभजिदादिवत्कलं कल्पनीयम् ।
मध्यकालीने गानं तु प्रयाजादिवदुपकारकम् । तस्मान्मुख्यमेतन्न, गुणकर्मेति
प्राप्ते ज्ञमः—न तावद्बहिः पाठः प्रधानकर्मात्वं कल्पयितुं शक्नोति । भूमि-
रधिकशुष्केष्टिन्यायेन प्रयोगपाटवाय गानाभ्ययनोपपत्तेः । यथा भूमिरधिको
भूमौ रथमातिल्याभ्यासं करोति यथा छात्रः शुष्केष्ट्या प्रयोगपाटवं संवा-
दयति तद्वत् । नापि गुणकर्मत्वे प्रयोजनाभावात्प्रधानकर्मत्वमिति वाच्यम् । गानेन
संस्कृतैकैगक्षरैः स्तुतिसंभवात् । आज्यैः स्तुवते धृष्टैः स्तुवते इति स्तुतिविधानात् ।
तस्माद्गक्षराणां स्वरविशिष्टत्वादक्षराभिव्यक्तिर्दृष्टं प्रयोजनमिति । अदृष्टस्याक-
ल्पनीयत्वाद्गानं संस्कारकर्म ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“प्रउगे संसतीत्यादौ गुणतोत प्रधानता ।

दृष्टा देवस्मृनिम्नेन गुणता स्वोचशस्त्रयोः ॥

स्मृत्यर्थत्वे स्तौतिशस्त्रोर्धात्वोः श्रौतार्थपाधनम् ।

तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं नैस्तुतये मतम् ॥

+ न्यायमात्राविस्तरे तु ” श्रुतये ” इति पाठः ।

१ ल. समन्त्र । २ क. अ. ड. तादिरस्त्रत । ३ । ३ ल. “मत्वे तु ब्रीहि” ।

(स्तुतशस्त्रामिधानम्)

व्यातिष्ठोमे भूपते—“ प्रष्टग शसति निष्केवल्यं शंसति आज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवते ” इति । प्रष्टगनिष्केवल्यशब्दौ शस्त्रविशेषनामनी । आज्यपृष्ठशब्दौ तु स्तोत्रवाचित्वेन चित्राधिकरणे ऽपाख्यातौ । अग्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रं, प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रं, तयोः स्तुतशस्त्रयोगुणकर्मत्वं युक्तम् । तुषविमोक्वद्दृष्टार्थत्वलाभात् । पठ्यमानेषु मन्त्रेष्वनुस्मरणेन देवता संस्क्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः—स्तोत्रव्याप्या देवतायाः स्तावकैर्गुणैः संबन्धः स्तौतिशसतिवात्त्वोर्वाच्योऽर्थः । यदि मन्त्रवाक्यानि (णि) गुणसंबन्धामिधानपराणि तदा धात्वोर्मुख्यार्थलाभाच्छ्रुतिरनुगृहीता भविष्यति । यदा तु गुणद्वारेणानुस्मरणमिदं देवतास्वरूपप्रकाशनपराणि मन्त्रवाक्यानि (णि) स्युस्तदा धात्वोर्मुख्यार्थो न स्यात् । लोके हि देवदत्तश्चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्तेः स्तुतिः प्रतीयते । तस्य वाक्यस्य गुणसंबन्धपरत्वात् । (* यश्चतुर्वेदाभिज्ञो देवदत्तस्तमाकारयेत्युक्तौ स्तुतिर्न भवत्प्रकारणपरत्वेन वाक्यस्य गुणसंबन्धपरत्वाभावात् । तथाऽत्रापि पठ्यमानगुणविशिष्टो यः स देव इत्येव मन्त्रवाक्यानां (णां) देवताप्रकाशनपरत्वं तावच्चेत्स्यात्) ततश्चाऽऽज्यैर्देवं प्रकाशयेत्पृष्ठैर्देवं प्रकाशयेदित्येवं विध्यर्थपर्यवसानाद्धात्वोर्मुख्यार्थो बाधयेत् । ततो धातुस्तुतिमवाचिन्तुं स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमभ्युपेतव्यम् । तत्र दृष्टं प्रयोजन नास्तीति चेत् । तसंपूर्वमस्तु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्यायजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहितामाष्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

* धनाभिधान्तर्गतमन्त्रस्थाने स्व. च. पुस्तकयो ' यदा तु देवदत्तस्वरूपपरता यश्चतुर्वेदी तमानयेत्यादौ तत्र न स्तुतिप्रतीतिः, तस्य चतुर्वेदसंबन्धदाण देवदत्तस्वरूपोपलक्षणपरत्वेन गुणसंबन्धपरत्वाभावात् ' इति पाठो वर्तते ।

१ स्व. च. "स्य गुणद्वारेण देवदत्तस्वरूपोपलक्षणपरत्वेन गु" । २ स्व "स्तुति" ।

(तृतीयसवनमाष्यदिनसवनगतहोमविशेषमन्त्राभिवानम्)

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

इयेनाय पत्विने स्वाहा बृहत्स्वयममिगूर्ताय
 नमो विष्टम्भाय धर्मणे स्वाहा बृहत्स्वयममि-
 गूर्ताय नमः परिधये जनप्रथनाय स्वाहा
 बृहत्स्वयममिगूर्ताय नम ऊर्जे होत्राणां स्वाहा
 बृहत्स्वयममिगूर्ताय नमः पर्यसे होत्राणां
 स्वाहा बृहत्स्वयममिगूर्ताय नमः प्रजापतये
 मर्नवे स्वाहा बृहत्स्वयममिगूर्ताय नम ऋत-
 मृतषाः सुवर्वाटस्वाहा बृहत्स्वयममिगूर्ताय
 नमस्तुम्पन्तां होत्रा मधोर्धंतस्य यज्ञपतिमु-
 षय एर्नसा (१) आहुः । प्रजा निर्मक्ता
 अनुत्प्यमाना मधुर्ग्यां स्तोकावप तौ रंराध ।
 सं नस्ताभ्यां सृजतु विश्वकर्मा घोरा ऋषयो
 नमो अस्त्वेभ्यः । चक्षुष एषां मर्नसश्च संधी
 बृहस्पतये महि पद्भ्युमन्नमः । नमो विश्वकर्मणे
 स उं पात्वस्माननन्यान्तसोमपान्मन्यमानः ।
 प्राणस्यं विद्वान्तसंमरे न धीर एर्नश्चक्रवान्महि
 पद् एषाम् । तं विश्वकर्मन् (२) प्र भुञ्चा
 स्वस्तये ये भक्षयन्तो न वसून्यानूहुः । यान-
 भयोऽन्वतंप्यन्त धिष्णिंया इयं तेषामवया
 दुरिष्ट्यै स्विष्टिं नस्तां कृणोतु विश्वकर्मा ।
 नमः पितृभ्यो अमि ये नो अरुष्यन्त्यज्ञकृतो
 यज्ञकर्माः सुदेवा अंक्रामा वो दक्षिणां न
 नीनिम मा नस्तस्मादेर्नसः पापयिष्ट । यावन्तो

(तृतीयसवनमाच्यदिनसवहृगतहोमाविशेषमन्त्राभिधानम्)

वै सद्स्यास्ते सर्वे दक्षिण्यास्तेभ्यो यो दक्षिणा
न (३) नयेद्वैभ्यो वृद्धयेत् यद्वैश्वकर्माणि
जुहोति सद्स्यानेव तत्प्रणिणायस्मे देवान्गो
वपुषे चिकित्सत् यमाशिरा दंपती वाममंश्रुतः ।
पुमान्पुत्रो जायते विन्दते वस्वथ विश्वे अरपा
एंधते गृहः । आशीर्द्या दंपती वाममंश्रुता-
मरिष्टो रायः सचता० ममोकसा । य आऽसि-
चरसंदुग्धं कुम्भ्या सह्येन यामन्नमति जहातु
सः । मर्षिर्ग्रीषी (४) पीवयंस्य जाया
पीवानः पुत्रा अकंशासो अस्य । सहजानियः
सुमत्तस्यमान इन्द्रायाऽऽशिरः सह कुम्भ्याऽ-
दात् । आशीर्म ऊर्जमत संप्रजास्त्वामिपं
दधातु द्रविण० मयंचमम् । संजयन्क्षेत्राणि
सहमाऽहमिन्द्र छण्वानो अन्या० अधगन्त-
पत्नान् । भुतमसि भुते मा धा मुत्तमसि मुत्तं
भूयासं द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिं गृह्णामि
विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः (५) प्र च्याव-
यन्तु द्विषि देवान्दहान्तरिक्षे वयाश्मि
पृथिव्यां पार्थिवान्ध्रुवं ध्रुवेण हविषाऽत्र सोमं
नयामसि । यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्म० सु-
मना असत् । यथा न इन्द्र इद्दिशः केवलीः
सर्वाः समननः करत् । यथा नः सर्वा इद्दि-
शोऽस्माकं केवलीरमन् (६) ॥

(तृतीयवर्षवर्षमाच्यंदिनसंनगतहोमविशेषमन्त्राभिधानम्)

(एतन्ता विभूकर्मणो इक्षिणां न सर्पिर्मीवी वैश्वानराश्चत्वारिंशच्च) ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

पुसूतिमन्त्रं मोक्षं सप्तमे स्तुतशस्त्रयोः ।

अथाष्टमे तृतीयसद्वनगत्या पृथ्व्यंदिनसत्तुनृगत्या द्वेषुविशेषपुन्या उच्यन्ते ।

कल्पः—“ अथुषु षषसाङ्गजुहोवि श्येनाय पृथ्वेः स्वाहेति वृषट्कृते जुहोति
वट्स्वपमगावापु नपः स्वाहेत्यनुवृषट्कृते, एवमुत्तरेः पृथ्वेः पृथ्वेः स्वाहेति वृषट्कृते जुहोति
मन्त्रेण षषट्कृते वृषट्कृते जुहोत्यन्तरेणानुवृषट्कृते ” इति । पाठस्तु—

श्येनाय पृथ्वेः इति । श्येनत्वापि पवनशीलाय ‘इन्द्र कर्मभिः’ इत्यनया
याज्यस्य प्रतिपाद्याय देवाय स्वाहा इति मन्त्रस्तु । वट्शब्दोऽवशमभिः पस्मिन्नर्थे वर्तते ।
स्वयमेव तोमसार्थं गन्तुद्यतः स्वयमभिगूर्तोऽवश्यं स्वयमभिगूर्ताय नमोऽस्तु ।
विष्टम्नाय विष्टम्नायित्री श्रुत्यां विनाशयित्री धर्मणे धारकायास्मार्कं पोषकयिन्त्रा-
वरुणा सुतपाविति याज्यया प्रतिपाद्याय देवाय स्वाहा इति मन्त्रस्तु । परिधये परितो धार-
यित्री जनपथनाय जनानां प्रहृषाणनायेन्द्रश्च श्रेष्ठं प्रिवतायित्री याज्यया प्रतिपा-
द्याय स्वाहा इति । होत्राणां होमकर्तृणां पुंसु कर्मसायाः कर्मसायाः स्वाहेति वृषट्कृते जुहोति
इति याज्यया प्रतिपाद्याय स्वाहा इति मन्त्रस्तु । होत्राणां होमकर्तृणां पुंसु कर्मसायाः कर्मसायाः स्वाहेति वृषट्कृते जुहोति
याज्यया प्रतिपाद्याय स्वाहा इति मन्त्रस्तु । प्रजापतये प्रजाणां
वालकाय, मसुवेऽस्माभिर्नृत्तव्याय इन्द्रोऽभिष्णुं विजयत इति याज्यया
प्रतिपाद्याय स्वाहा इति । हे सतवाः राश्यालकं हे सुवृद्धं स्वर्गपादक
कर्मस्यदीपं मुहं पालयेति शेषः । तस्मै तुभ्यामिदं तोमसमर्हति इति याज्यया
प्रतिपाद्याय स्वाहा इति मन्त्रस्तु । इत्येवमिष्टयज्ययाहोमः ।

कल्पः—“ तुभ्यंत्वां होना इति सुवृद्धाया नृपति ” इति । पाठस्तु—

१ स. य. क. “तिर्मन्त्र” । २ स. य. क. “जे श्रु” । ३ स. क. ल. “इतीत्यन्तरेणोत्त”
४ क. य. क. य. “मु। ६।

(सूतीयसंज्ञनेमाध्यादिनेसंज्ञनेगंनहोमविशेषमन्त्राभिधानम्)

सुप्यन्तामिति । होत्रां पेशोर्हनेस्मान् हूषमाना देवा मधुरेण घृतेन सुप्यन्तु ।
व एते मन्वास्तेऽप्यसंज्ञनेगताः कदा चन स्तरारित्यस्मादनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्याः ।

कल्पः— यज्ञपातिमृषय एनसाऽऽहुरित्यग्निधायि पश्वे वैश्वकर्षणानि हुत्वा ॥

इति । तत्र प्रथमामृषमाह—

यज्ञपातिमृषय इति । यदा प्रजाः सर्वा निभेका अनुरहिता अनुतप्यमाना
भवन्ति तदानां यज्ञपातिमनसा समुक्तमृषयः सर्वोऽप्याहुः । यज्ञपरंपराभावेन
वृष्टबाह्यभावे सत्यनाभाव प्रजानामनुतापा जायते । कोऽप्य यज्ञपूत्रपरराध इति

तदुच्यते— मधुरंतन्तस्तुसंबन्धिनौ चैत्रवैशाखमासा मधव्यो स्तोको न्यावि-
ष्टोमानुष्ठानेन स्तोतुं योग्यौ । तादृशयोमांसयोरनुष्ठानमकृत्वा वा मासौ मृत्यहे
यज्ञपातिपरराध, अनेनापराधेन पापी यजमान इत्युषय आहुः । अतोऽप्यं विश्व-
कर्मा नोऽस्मान्यज्ञपतींस्तीम्यां मासांस्तीं संसृजतु । यथा तयोमांसयोर्व्यो-
तिष्टोममनुतिष्ठामस्तथा परस्परित्वेवर्धः । अथ द्वितीयामाह—

धीरा क्रषय इति । पूर्वोका क्रषयस्ते षोडश उग्रो अस्मदपराधमन्विष्य
पापीपानधीमिति जनानामिमे गिन्दकत्वात् । अत एव्य क्रषिम्यो नमोऽस्तु नम-
स्करेण शान्ताः सन्तोऽस्मान्वाग्निन्दन्तु । एषामृषीणां चक्षुषोऽस्वाकं धेनुतश्च
संबो संभाननिमित्तं बृहस्पतये नमोऽस्तु । क्रषयो यथाऽस्मोन्तिमनुग्रहेण कटा-
क्षेण वीक्षन्ति वैषं च यथा कर्मानुष्ठानेनापराधेरेहिताः सन्तो मनसा भोके कुर्म-
स्वैर्थाऽप्यं बृहस्पतिरेनुगृह्णान्तु । माहि वद्व्युमादित्यतानि वीणि नमःशब्दस्य
विशेषणानि । नमस्कारोऽयमष्टाङ्गनेपेतत्वान्महान् । तदनुग्रहपर्यन्तमुत्पादनामिवा-
दं नमस्कारः सोदवीति संतु । भक्तिरसंनारिपन्तमा विभूतावाद्ध्यमेत् । विश्ववि-
षवं कर्म सृष्ट्यादित्यं यस्यासी विश्वकर्मा प्रजापातिस्तस्यै नमोऽस्तु । स ए
सोऽपि विश्वकर्माऽस्माननुष्ठानप्रवर्तनेन पातु । अथ तृतीयामाह—

अनन्यानिति । हे विश्वकर्मानन्यांस्त्वद्व्यतिरेकेण गत्यन्तररहितानुष्मा-
न्तोमपान्मन्मनोऽतोमपानप्येते, सोमेषा इत्येवानुग्रहं कुर्वन्पातुमहवी (सी) ति
शेषः । तत्र दृष्टान्तः— प्राणस्य विद्वान्तरं न भिर इति । यथा कोके धीरः
नुरुषः परंकीपस्य प्राणस्याऽऽपदं विद्वान्तरं न भुज इव करुणया तं पाति
वद्वत् । अथ यजमानः प्रमादात्तस्यादिकारिणा तमागुणेन वृतः सन्नयामृषीणा-

मेनो महि वष्टवान्महान्नपराधे कृतवान् । तमपराधिनें प्रमुञ्च तस्मादपराधात्पक-
पेण मोचय । किमर्थं स्वभये विनाशराहित्याय । अथ चतुर्थीमाह-

ये भक्षयन्त इति । ये यदारो भक्षयन्तो न भक्षयन्त इव वस्तुनि धना-
भ्यानुहुः पूजितवन्तो यज्ञमिक्षारूपेण धनमर्जयित्वा यज्ञमकृत्यैव मोगार्थं संगृही-
तवन्त इत्यर्थः । धिष्णयानिचासिनोऽन्नयो वानन्वतप्पन्ताहो शोच्या एत इति
तद्विषये वेदं कृतवन्तः । तेषां यष्टुणां या दुरिष्टिदुष्टो यागो यागाभावरत्नक्षेत्रे-
नश्च तस्या अवया विनाशयित्री येषपिष्टिर्वागस्तामिष्टिं नोऽस्माकं विश्वकर्मा
स्विष्टिं करोतु । अथ पञ्चमीमाह-

नमः पितृभ्य इति । ये नोऽस्मान्म्यख्यद्याभिसृख्येन पश्यन्ति ते यज्ञस्य
कारयितारोऽस्माकं यज्ञं कामयमानाः सुदेवाः शुष्टु द्योतमानास्तादृशा हे पितरो
वयं पमादालम्प्यादीमिरकामा यज्ञं कर्तुमिच्छारहिताः सन्तो वो मुष्मभ्यं दक्षिणां
दक्षिणोवलक्षितं यज्ञे न नीनिम नैव भीतवन्तस्त्रस्मादेनसोऽस्मान्मा पापयिष्ट तेन
पापेनास्मान्पापिष्टान्मा कुचन । तेरतैमन्वैहोमं विधत्ते-

यावन्तो वा इति । यज्ञसमायां द्रष्टुम्यगत्यावस्थिता ये ब्राह्मणास्ते सर्वे
दक्षिणाहार्हास्तेषामदानेन यत्नापं तन्निवारणाय यथोक्तानि वैश्वकर्मणानि जुहुयात् ।
अयं च होम आत्विग्दक्षिणानन्तरमादीनि कृत्वा तन्मन्वा उदु त्यं जातवेदस्त-
मित्यस्यावसाने द्रष्टव्याः ।

कल्पः—^३पूतभृतो विल उदीचीनदशं पवित्रं वितत्य तस्मिन्मन्त्रमानः पुर-
स्तात्पवड् विष्टन्तह पश्याऽऽगिरमवनपश्वस्मे देवासो वपुषे चिकित्सतेति चत-
सृभिः । इति ।

आगिरशब्देन मथितं दध्मभिधीयते । आग्नीध्रे पश्यागिरं मथित्वेवि त्व-
कारेणोक्तत्वात् । तत्र पथमाया ऋचः पाठस्तु—

अस्मे देवाम इति । देवासो हे देवा अस्मे अस्माकं वपुषे शरीराय
चिकित्सत । अस्माकं शरीरं यथा पापराहितं भवति तथा कुरुतेत्यर्थः । यत्कीरं
दोहनपात्रस्यमेवाक्षतादिप्रक्षेपेण धर्मी मरति तादृशं दधि रेफान्ताग्नीःशब्देनाभि-
धीयते । चिकित्साभिधेयं भाष्यं देवती पत्नीयजमानावाशिरा दध्ना ये वामं
सौन्दर्यमनुदस्तेन कृत्वा पुमान् पुत्रो जायते वसु च विन्दते । अथापि च विश्व
पतःसंविधनः सर्वेऽस्या ज्ञानयन्तः । एतस्य गृह एधते । अथ द्वितीयामाह-

(तृतीयसवनमाध्येदिनसवनगतहोमविशेषमन्त्राभिधानम्)

आशीर्दायेति । आशीर्दाया, आशिरं पूर्वोक्तं दधि इत्त इत्याशीर्दायौ । तादृशौ दंपती वाममश्रुतां कल्याणं प्राप्नुताम् । कीदृशौ दंपती । समोक्तता सम्यगोक्तो ययोस्तौ समोक्तसौ । द्विविकगृहवासिनावित्यर्थः । अरिष्टो हिंसारहितः । पत्नीयुक्तो यजमानो रायो धनानि सचतां समवैतु प्रामोत्वित्यर्थः । यो यजमान इष्टेन सह प्रीत्या युक्तो यामन्त्राधारभूते सोमे संदुग्धं यथोक्तदधिमाह-
मापन्नं सम्यक्क्षीरं कुम्भ्या संपूर्णेन घटेनाऽऽसितवत्सर्वतः सिकवान्स यजमानो-
ऽमर्षिं रोगं दुर्वृद्धिं जहानु । अथ तृतीयामाह—

सर्षिर्ग्रीवीति । अस्य यजमानस्य जाया सर्षिर्ग्रीवी स्निग्धकण्ठा कोमल-
ध्वनियुक्ता पविरी पुष्टसर्वावपवयुक्ता भवतु । अस्य यजमानस्य पुत्राः पविानः
पुष्टसर्वाङ्गन अरुशासः कदाचिदपि व्याघ्रादिजनितकार्श्ररहिताः सन्तु । यो
यजमानः सुमत्स्वस्थमानः शोमनं यज्ञं कुर्वन्मिच्छन्निन्द्रायाऽऽशीरं पूर्णया कुम्भ्या
सहादात्मभूतं दत्तवानित्यर्थः । तस्यास्य यजमानस्य जायेति पूर्वत्रान्वयः ।
कीदृशो यजमानः । सहजानिः सहावस्थिता जाया यस्यासौ सहजानिः ।
आशीर्दानकाष्ठे जायाऽपि सहावस्थितेत्यर्थः । अथ चतुर्थीमाह—

आशीर्म इति । सकारान्तोऽयमाशीःशब्दः प्रार्थनामात्रे । इन्द्र म
आशीर्ममेयं प्रार्थना मवानूर्जं दधातु मदर्थं धारयतु । मयच्छत्वित्यर्थः । उतापि
च सुमजास्त्वं शोभनापत्यत्वमिषमन्नं द्रविणं सवचंसं वरुःसहितं मयच्छतु ।
अहं त्वत्पसादात्क्षेत्राणि वैरिसंबन्धानि सहसा घटेन संजयन्स्वात्मनि धारयन्न-
न्यान्सपत्नान्वैरिणोऽधरान्कृण्वानोऽस्मदाज्ञाधारिणः कुर्वाणो भूयासम् । अस्याऽऽ-
शीर्(शी) रवनमनस्य तृतीयसवनमताभिषवार्थत्वादेते मन्त्राः कदा चन
वामघेत्यनयोरेनुवाकयोर्मध्ये द्रष्टव्याः ।

कल्पः—“भूतमसि भूते मा धा इति प्रतिप्रस्थाता ऋक्मवेक्ष्य” इति । पाठस्तु—
भूतमसीति । हे ऋक् भूतमसि नित्यसिद्धस्वरूपमसि भूते नित्यसिद्धे स्वरूपे
स्वर्गादौ परमात्मनि वा मा धा मां स्थापय । किंच भूतमसि सर्वेषु ब्रह्मेषु मुख्योऽसि ।
“आपुवां एतद्यज्ञस्य यद्भुवः ” इति श्रुतेः । अतस्त्वत्पसादान्मुखं भूयासं
सर्वेषां मुख्यो भूयासम् ।

(तृतीयासवनेमध्यैर्दिनसवनेन गतेहोमावेशेऽप्येवमन्त्राभिधानम्)

धूम्रस्यैषां वायुं चितेभ्योऽप्येवमेवा- १३नुकीयेकाण्डे-
 र्वैर्द्विजिना परिगृह्यते ॥ इति । हे भुव धूम्रस्यैषां वायुं चितेभ्योऽप्येवमेवा-
 र्वां स्वी करोमि ॥

कल्पः—“ विभे त्वा देवः वैश्वानराः प्रच्यावयन्ति भुवं प्रच्याव्य ॥
 इति । पाठस्तु—

विभे त्वेति । हे भुवे वैश्वानरा विभेषां नराणां हितकारित्वेन त्वन्विनः
 सर्वे देवास्त्वां प्रच्यावयन्तु स्वस्थानाद्यालयन्तु । त्वं च दिवि, देवान्दृढी-
 कुरु । अन्तरिक्षे, यमांसि पक्षिणो दृढी कुरु । पृथिव्यां पर्वतादीन्दृढी-
 कुरु । न तु त्वदीयेन चलनेन सर्वे जगन्नात्म्य ।

कल्पः—भुवं भुवेणेति पुरस्तात्प्रत्यङ्गदासीनी होतृचर्मसे भुवमवनेयति ॥
 इति । पाठस्तु—

भुवं भुवेणेति । ययं भुवेण हविषेदानीमवनीयमानेन ध्रुवं संघालीगतेन सोमरसेन
 पूर्वं होतृचर्मसे स्थितं ध्रुवं सोममवनयामासि अंधस्ताज्यामस्तस्योपरि त्वां
 सिञ्चाम इत्यर्थः । यथा येन प्रकारेण नोऽस्माकं सर्वापिजगत्सर्वमेव जेङ्गमं
 गवादिकमयस्मं रोगरहितं नमनाः शोभनं मनस्कमसद्भवेत् । यथा च नोऽस्माकं
 विभेः प्रजाः सर्वा अपि केवली रोगरहिताः समनसोऽनुकूलमनसश्चेन्द्रः करदि-
 न्द्वये कुर्यात् । यथा च नोऽस्माकं सर्वा इन्द्रिगो दिग्वाति-पः सर्वा एव प्रजा
 अधीनाः स्मरन्ति शेषः । किंचास्माकं केवलीरसन्नमाधारण्येन वनेरन् । यथे-
 तैस्सर्वे सिञ्चेति तथा होतृचर्मसेऽवनेयामासि पूर्ववान्वयः । त एते मन्त्रा बृहस्पति-
 सुवसेर्हिरिसीत्येनयोरनुवाकयोर्मध्ये द्रष्टव्याः । अत्र विनियोगसमेहः—

इषेना तृतीयासवने संतमिध्रमसाहुतिः ।

वषट्कृते मन्त्रहोमो वदित्यनुवषट्कृते ॥

तूर्पन्तो सर्वचमसाम्भ्रुत्वा जेयति मध्यमे ।

सवने वैश्वकर्मारुपहोमो मन्त्रैस्तु पञ्चमिः ॥

यत्त-धारा-अनन्दा-ये मक्षयन्तो-नमः विभिः ।

पुतभृत्पागिरं त्वस्मे क्षिपन्मन्त्रचतुष्टयात् ॥

मूत ब्रुवमवेक्षत पविपस्थानुकर्म तत् ।

घात्राऽञ्जलौ गृहीत्वा विभे होतृचर्ममे नयेत् ॥

(प्रतिगुरानन्तरभाविमन्त्राभिधानम्),

ध्रुवमेकी करोत्यत्र मन्त्रान्तोऽसृज्जिरीरितः ।

अष्टमे त्वनुवाकेऽस्मिन्नष्टाविंशतिरीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहितामाध्यं तृतीयकाण्डे द्वितीयपाठकेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

यद्वे होताऽध्वर्युमभ्याह्वयते वज्रमेनुममि
प्र वर्तयत्युक्त्यंशा इत्याह प्रातःसवनं प्रतिगीर्यं
त्रीण्येतान्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री गायत्रं
प्रातःसवनं गायत्रियैव प्रातःसवनं वज्रमन्त-
र्धत्त उक्त्यं वाचीत्याह माध्यंदिनं सवनं प्रति-
गीर्यं चत्वार्येतान्यक्षराणि चतुष्पदा त्रिष्टुप्त्रै-
ष्टुमं माध्यंदिनं सवनं त्रिष्टुमैव माध्यंदिने
सवने वज्रमन्तर्धत्ते (१) उक्त्यं वाचीन्द्राये-
त्याह तृतीयसवनं प्रतिगीर्यं सप्तैतान्यक्षराणि
सप्तपदा शकरी शाकरो वज्रो वज्रैणैव तृतीय-
सवने वज्रमन्तर्धत्ते ब्रह्मवादिनां वदन्ति स त्वा
अध्वर्युः स्याद्यो ययामवनं प्रतिगरे उन्दाऽसि
संपादयेत्तेजः प्रातःसवन आत्मन्दधीतिस्त्रियं
माध्यंदिने मयने पञ्चाऽस्तंतीयसवन इत्युक्त्यंशा
इत्याह प्रातःसवनं प्रतिगीर्यं त्रीण्येताऽक्ष-
राणि (२) त्रिपदा गायत्री गायत्रं प्रातः-
सवनं प्रातःसवन् एव प्रतिगरे उन्दाऽसि सं

(प्रतिगरानन्तरभाविमन्त्राभिधानम्)

पादयत्यथो तेजो वै गायत्री तेजः प्रातःसवनं
 तेज एव प्रातःसवन आत्मन्धत्त उक्थं वाची-
 त्याह माध्यंदिनं सवनं प्रतिगीयं चत्वार्ये-
 तान्यक्षराणि चतुष्पदा त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यंदि-
 नं सवनं माध्यंदिन एव सवनं प्रतिगरे छ-
 न्दांसि सं पादयत्यथो इन्द्रियं वै त्रिष्टुभि-
 न्द्रियं माध्यंदिनं सवनम् (६) इन्द्रियमेव
 माध्यंदिने सवनं आत्मन्धत्त उक्थं वाचीन्द्रा-
 येत्याह तृतीयसवनं प्रतिगीयं समेतान्यक्षराणि
 सप्तपदा शकरी शाकराः पशवो जागतं तृतीयस-
 वनं तृतीयसवन एव प्रतिगरे छन्दांसि सं पादय-
 त्यथो पशवो वै जगती पशवस्तृतीयसवनं पशु-
 नेव तृतीयसवन आत्मन्धत्ते यद्वै होताऽध्वर्यु-
 मभ्याह्वयंत आव्यमस्मिन्दधाति तद्यज्ञ (४)
 अपहनीत पुराऽस्य संवत्सराद्गृह आ वैवीर-
 ङ्छोऽसा मोदं इवेति प्रत्याह्वयते तेनैव तदप-
 हते यथा वा आपंतां प्रतीक्षत एवमध्वर्युः प्रति-
 गरं प्रतीक्षते यदंभिप्रतिगुणीयाद्यथाऽऽयंतया
 समुच्छते तादृगेव तद्यदंधर्चास्त्रुष्येत यथा
 धार्वद्भ्यो हीर्यते तादृगेव तत्प्रवाहुग्वा ऋत्वि-
 जांमुद्गीथ उद्गीथ एवोद्गातुणाम् (५) ऋचः
 प्रणव उक्थंशांसिनीं प्रतिगरंऽध्वर्युणां य एवं

(प्रतिगरानन्तरमाविमन्त्रामिधानम्)

विद्वान्प्रतिगुणार्थं प्राद एव भवत्याऽस्य प्रजायां
 वाजी जायत इयं वै होताऽमावंध्वयुं यदासीनः
 शशंसत्यस्या एव तद्धोता नैत्यास्त इव हियि-
 मर्थो इमामेव तेन यजमानो दुहे यत्तिष्ठन्प्र-
 तिगुणार्थमुष्या एव तदंध्वयुं नैति (६) तिष्ठ-
 न्निव ह्यसावर्थो अमुमेव तेन यजमानो दुहे
 यदासीनः शशंसति तस्माद्विद्वान्प्रदानं देवा उप
 जीवन्ति यत्तिष्ठन्प्रतिगुणाति तस्मादमुतः प्रदानं
 मनुष्या उप जीवन्ति यत्प्राहासीनः शशंसति
 प्रत्यङ्गतिष्ठन्प्रतिगुणाति तस्मात्प्राचीनः रेतो
 धायते प्रतीचीः प्रजा जायन्ते यद्वै होताऽध्व-
 यमभ्याह्वयते वर्जमेव नमभि प्र वतंयति पराङ्गा
 वतंते वर्जमेव तन्नि करोति (७) ॥

(त्वने वर्जमन्तर्धत्ते त्रीण्येतान्यक्षराणीन्द्रियं माष्यंदिनः सवने नोर्दानं
 तुणामध्वयुं नैति वतंयत्यष्टौ च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयऋक्के
 द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयऋक्के द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

उक्ताः सृष्टिवृत्ताः सृष्टिवृत्ताः सृष्टिवृत्ताः ।

अथ नवमे मुदिगरानन्तरमाविमन्त्रा वरुण्योः । संसितुं नैव प्रीत्ताहने
 प्रतिगरस्वस्य मुदिगरस्यानन्तरमाविषु मन्त्रेषु पथममुत्पाद्य विनिषुक्ते—

(प्रतिगरानन्तरभाविमन्त्रामिधानम्)

यद्वे होतेति । यदाशंसनकाले होताऽऽभ्यर्च्यमाभिमुख्येनाऽऽह्वयति । आह्वान-
मन्त्रस्तु शौसाबोमिति । तस्यापमर्थः-हेऽभ्यर्च्यो शस्त्रं पठानि मदीयशस्त्राह-
काते प्रतिगराय त्वं सावधानो भवेति पदेन यदभ्यर्च्यं प्रति होतुराह्वानं तदेतद्-
अपहारमपं होता करोति । तस्माद्धेतुपशुक्यञ्जपहारं समाधातुं प्रातःसवनपति-
गरादूर्ध्वपुक्यशा इति मन्त्रेण होतारं स्तुवति । उक्तं शस्त्रं संसतीत्युक्तंशाः
सम्यक्शंसितवानसीति मन्त्रार्थः । प्रतिगरपकारस्तथापस्तम्येन दर्शितः-“अभ्यर्च्युः
सदोबिले पाद्मस्य उपविश्येडा देवहूरिति शस्त्रं प्रतिगरीष्यञ्जपत्यभ्यर्च्यो शौसाबो-
मिति होतुरमिज्ञाय मदीक्षिणमावर्तमानः शौसापोदेवेति प्रत्याह्वयते संसापोद्
इवेति वा ” इति । प्रतिगर्तुं पात्रं धारयमाणः सदोबिले मन्त्रहृतिष्ठन्संवेधन-
माश्रुत्व होतारं प्रत्याह्वयते । हे होतः शौसा सर्वथैव मोद् एवास्माकं त्वदी-
येनं प्रतिगरेणेति मन्त्रार्थः । क्वचि सुप्रामाण्यमेव प्रतिगरः पणवादिः पठयते ।
अस्तिवति पणवस्यार्थः । क्लृप्तशस्त्रसमासावङ्गीकारवाचिना पणवेनेव प्रति-
गरः । मत्पुत्रकथनं प्रतिगरशब्देनोच्यते । प्रातःसवने यानि शस्त्राणि तेषां
सर्वेषां प्रतिगरमुक्त्वा तदवसाने अक्षरमुक्यशा इति मन्त्रं पठेत् । अत्राक्षर-
गतचित्तेन त्रिपदा गापत्री स्मार्यते । तथा च गापत्र्या तद्युक्तं प्रातःसवनं
स्मर्यते । प्रातःसवने स्मृतया गापत्र्यैव हेतुपशुकं वज्रमन्त्रार्हितं करोति । अथ
मन्त्रान्तरमुत्पाद्य विधत्ते-

उक्तं वाचीति । पूर्ववद्भाष्येयम् । उक्तं शस्त्रं त्वदीयायां वाचि
सम्यक्पवृत्तमिति मन्त्रार्थः । पुनरपि मन्त्रान्तरमुत्पाद्य विधत्ते-

उक्तं वाचीति । वज्रो वै शक्नोतीत्युक्त्वावजस्य शक्नोत्वम् । अनेन
सत्ताक्षरेण शाकबरेण वज्रेण होतुपशुकं वज्रमन्त्रार्हितं करोति ।

अथ विहितं मन्त्रत्रयं प्रकारान्तरेण प्रशंसितुमुपोद्घातमाह-

ब्रह्मवादिन इति । यः पुरुषः सवनागुरुत्वेण ऋत्विजसि कर्तुं जानाति प्रातः-
सवने गापत्री माध्यन्दिने सवने विष्टन्तृतीयसवने जगतीत्येवंविधानि ऋत्विजसि ।
यानि च प्रतिगरेऽभिहिते सति पश्चात्संपादनीयानि । एतत्संपादने यः समर्थः
स एव मुख्योऽभ्यर्च्युः स्यात् । किंच, प्रातःसवने समाप्ते सति स्वामनि
पस्तेजो धारयेन्माध्यन्दिने समाप्ते सतीन्द्रियं धारयेत्तृतीयसवने समाप्ते सति
पशुश्वारयेत्स एव मुख्योऽभ्यर्च्युरित्येवं ब्रह्मवादिनः परस्परमाहुः ।

(प्रतिगरानन्तरभावमन्त्राभिधानम्)

तत्र प्रथममन्त्रेण सवनोचितच्छन्दःसंपत्तिं तेजोधारणं च दर्शयति—

उक्त्यशा इति । मातःसवनगतानां स्तोत्रशस्त्राणां गायत्रीछन्दस्कृत्वात्पा-
वःसवनस्य बहिष्पवमानगता उपात्मै गायतेत्याद्या आच्यस्तोत्रगता अग्र आ-
माहीत्याद्याश्च गायत्रीछन्दस्काः । तथा शस्त्रेणपि द्रष्टव्यम् । गायत्र्युपदेशेन
ब्राह्मण्यसंपूर्वेर्गांप्र्यास्तेजोरूपत्वम् ।

द्वितीयमन्त्रेणोचितच्छन्दःसंपत्तिमिन्द्रियधारणं च दर्शयति—

उक्त्यं वाचीति । माभ्यंदिनपवमाने प्र तु द्रवेति सूक्तस्य विष्टुच्छन्दस्क-
त्वात्तत्सवनं त्रैष्टुभं प्रजापतेरुरसो बाहुभ्यां चेन्द्रेण सहोत्पन्नत्वादिन्द्रसृष्टस्मिन्दि-
यस्य विष्टुप्त्वम् ।

तृतीयसवनोचितच्छन्दःसंपत्तिं पशुप्राप्तिं च सप्ताक्षरमन्त्रेण दर्शयति—

उक्त्यं वाचीति । शकवरीजगत्योः पशुप्राप्तिहेतुत्वं सवनगतस्तोत्रशस्त्राणां
गायत्रीछन्दस्कृत्वात्तत्सवनं जागतम् । अतः शकवरीद्वारां सवनोचितच्छ-
न्दःसंपत्तिस्तृतीयसवनस्य पशुप्राप्तिहेतुतया पशुत्वम् । अथ प्रत्याह्वानं विधत्ते—

यद्वै होतेति । आ सप्तन्ताद्वधते पीडयते येन रोगविशेषेण स रोगविशेषं
आच्यः । यदा होताऽध्वर्युं संबोध्य शोसावोमिति प्रष्टुमाभिमुरुषेनाऽऽहवमते तदा-
नीमस्मिन्नाध्वर्यो रोगविशेषं स्थापयति । सावधानत्वहेतोश्चिन्तकेशस्योपब्रवेत्वात् ।
स्रोगस्थापनं यद्यध्वर्युनां पृहनीत न निराकुर्यात्तदानीमस्याध्वर्योर्गृहे संवत्सरात्पुरैव
प्रजा आवेवीरन्सर्वरोगादिभिः पीडयेत् । ततस्त्वपरिहाराय शोसा मोद
इवेति मन्त्रेणाध्वर्युः प्रत्याह्वानं कुर्यात् । तेनैव प्रत्याह्वानेन तदभ्याह्वानं कृतं
रोगजातमपहते विनाशयति । प्रश्रुत्पस्याऽऽभिमुरुषेनाऽऽह्वानस्य प्रत्युत्तररूप-
माह्वानं परिहारः । मन्त्रस्यायमर्थः—हे होतस्त्वं शोसा सर्वथा शंसैव मोद
इवासमाकं हर्ष इव हर्ष एवेति । इदानीमध्वर्योरपमत्तत्वं विधत्ते—

यथा वा इति । यथा लोके पृच्छन्नं बादिनं प्रत्याभिमुरुषेन निपतां वाचं
वक्तुं प्रतिवादी सावधानः प्रतीक्षते । यथा वा राजामात्यादिकं प्रति सेवको
भृत्य आभिमुरुषेन निपतां वाचं वक्तुमप्रमत्तः प्रतीक्षते, एवमसावध्वर्युः प्रतिगरं
प्रत्युत्तरं वक्तुं सर्वदा सावधानः प्रतीक्षते ।

प्रतिगरकालमतिक्रम्य वा तस्मात्कालात्प्रागेव वा प्रतिगरे वाचं दर्शयति—

(प्रतिगरानन्तरभाविमन्त्रोभिधानम्)

यदभिप्रतीति । अर्धवसंसाधिः प्रतिगरस्थं कालस्तस्याभिना यदि प्रतिगृणी-
पात्तदा यथा पागतीने वा काले पर्युत्तरसामोपमाणं आपनया वाचा समृच्छत
ओमिमुख्येन यां वाग्दक्या तया नियतया वाचा हीनो भवतीत्यर्थः । तदे-
तदकाले प्रतिगरोच्चारणं तादृग्वेति । प्रतिगरविस्मरणे वाचे दर्शयति—

यदर्धचादिति । अर्धवसंसाधेरनन्तरं यदि प्रतिगरो लुप्यते । तत्र दृष्टान्तो
यथा लोके चोरव्यापादिमयाकाले महोरण्ये शीर्षे धावद्भ्यः साधैर्गतेभ्यः पुरुषेभ्यः
सकौशार्कभिक्षावित्तुमशकौ हीनो गच्छन्संश्रारादिभिरुपद्रुतो भवति । तदे-
तदर्धवसंसाधेरनन्तरं तादृग्वेति । तस्मात्साधेभानः प्रतिगरकालं प्रतीक्षति ।

उद्गातृहोतृसाम्येनाभ्यर्षोः प्रतिगरं पशंसति—

प्रचाहुर्वा इति । कृत्विजामुद्गातृहोत्रभ्ययुगामुद्गीथा उत्कृष्टगानविशेषाः
प्रचाहुर्वे समाना एव । समानार्थं कथमिति संदुष्यते—उद्गातृणां सायणांनोमुद्गी-
थेनाञ्जवे गानविशेषः पसिद्धः । प्रस्तावमन्त्रादुपरितना भक्तिरुद्गीथः । स च
पणवपुरःस्तरं गीयते । एवमुक्त्यशमिनां होतृणां संनन्दी पणवे, उद्गीथः ।
अर्धयुगो तु प्रतिगर उद्गीथः । तथा च भूयते—“ ओमिति तामिनिं गीयन्ति ।
ओसंगोमिति भस्त्राणि शस्तन्ति । ओमित्येध्वयुः प्रतिगरं प्रतिगृणाति ”
इति । ओं शोःसा मोद इवेति बुवन्सामवदुच्चारयति । प्रतिगरोवेदनं पशंसति—

य एवं विद्वानिति । होतुः गंसनकाल उववेशनमध्वर्याश्च प्रतिगरकाल
जरथानं क्रमेण विधत्ते—

इयं वै होतेति । होतुर्भूमिस्वरूपत्वादपमासीनः शंसतेनोपवेशनेनीर्वा
एव भूमिर्होता नापगच्छति । भूमिश्चाऽऽसीनेव द्रपते । किञ्च, तथा सति पशं-
मानो भूमिं दृग्ने । तत्रत्यं सारं गृह्णातीत्यर्थः । अभ्यर्षाः स्वर्गस्वैस्त्रादुद्गीयत
एवायं प्रतिगृणीयात् । तथा सति अवसंभ्यस्युर्मुष्यो दिवो नापगच्छति । योश्च
तिष्ठतीव द्रपते । उपरिवर्तमानत्वात् । किञ्चाभ्यर्षोरुत्थितत्वेन पशमानो दिवं
दृग्ने । तत्रत्यं सारं गृह्णाति । प्रकारान्तरेणोपवेशनोत्थाने पशंसति—

यदासीन इति । यस्मादासीनो होता शंसति तस्माद्देवा इतःप्रदानमुप-
जीवन्ति । अस्मिंल्लोके परपदीयते हविरादुपजीवन्तीत्यर्थः । यस्मादध्वर्युस्त्वि-
ष्टपतिगृणाति तस्मान्मनुष्या अमृतःप्रदानमुपजीवन्ति । अमुष्य लो(लो)
कादेवैः पेरितं वर्षमुपजीवन्तीत्यर्थः । होतुः पादुमुखत्वंभ्यर्षोः परपद्मुखत्वं
च विधत्ते—

(प्रतिनिर्वाहमन्त्राभिधानम्)

यत्प्राणसीनं इति । यस्माद्धेतो पांडुमुखैस्संस्मार्त्वाचीनि परीक्षेनाभिमुखं
रेवः स्थाप्यते । यस्माद्धेतुः प्रत्यङ्मुखैस्संस्मार्त्विजाः शौचावधुस्ति उत्सृज्यते ।

होतुरभ्याह्वानात्पूर्वमिडा देवहरिति मन्त्रं जपतः पांडुमुखैस्साम्प्रयोरभ्या-
ह्वानादूर्ध्वं प्रत्यङ्मुखत्वात्परावृत्तिं विधत्ते—

यद्देवो हेतौति । यद्यपि शौचावधिपति होतुरभ्याह्वानं सकृदेव तथाऽपि
प्रतिनिर्वाहानुवादात् द्वितीयानुवादादस्तिस्मिन्नेव काण्डे पांडुमुखैस्सं परावृत्तिं विधातुं
तृतीयानुवादेः । अत एवाऽऽपेक्षित्स्मिन्नेकेभ्यः—^{१६} प्रेदाक्षिणमावर्त्तमानः शौचा
मावर्त्तयेति प्रत्याह्वयेत इति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

प्रत्याह्वयेत शौचावो सवनेषु त्रिषु चरेत् ।

अंथादिमन्त्रांस्तीनत्र मन्त्राश्चत्वार इरिताः ॥

इति श्रीमत्साम्येणोवापिचरितं पांचदशे वेदाध्ययकाण्डे कृष्णयजुर्वेदाय-

वैचरियसंहितामाप्ये तृतीयकाण्डे द्वितीयपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयपाठके द्वितीयपाठके वशमोऽनुवाकः) ।

उपयामिगृहीतोऽसि वाक्षसदेसि वाक्पिथ्या
त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य भुवस्याध्वक्ष्याभ्यां
गृह्णाम्युपयामगृहीतोऽस्यतसदासि चक्षुषाभ्यां
त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य भुवस्याध्वक्ष्याभ्यां
गृह्णाम्युपयामगृहीतोऽसि अतमदासि ओत्र-
पिथ्या त्वा क्रतुपाभ्यामस्य यज्ञस्य भुवस्या-
ध्वक्ष्याभ्यां गृह्णामि देव्यस्त्वा त्रिध्वदेव्य-
स्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो विष्णुवृकक्रमेष ते
सोमस्त रक्षस्व (१) तं ते दुश्चक्षा माऽव
रुण्मयि वसुः पुरोवसुर्वाक्पा वाचं मे पाहि
मयि वसुर्विदुसश्चक्षुषाश्चक्षुषं पाहि

मधि बसुः संयद्भुः श्रोत्रपाः श्रोत्रं मे पाहि
भूरसि श्रेष्ठो रश्मीनां प्राणपाः प्राणं मे पाहि
भूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामपानपा अपानं मे पाहि
यो न इन्द्रवायु मित्रावरुणावाश्विनावामिदासति
भ्रातृभ्य उत्पिपिते शुभस्पती इदमहं तमध्वरं
पादयामि यथेन्द्राहसुं नमश्चेतमानि (२) ।

(रक्षस्व भ्रातृभ्यस्त्वसोर्दश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

उक्तः प्रतिगरः साङ्गः तमन्त्रो नवमे स्फुटम् ।

अथ दशमे प्रतिनिर्माहणमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्परः—“ उपयामगृहीतोऽसि वाक्षसदसीति प्रतिनिर्मासं गृहीत्वा न ताद-
यति ” इति । पाठस्तु—उपयामेति ।

हे प्रतिनिर्मास त्वमुपयामेन पार्थिवपात्रेण गृहीतोऽसि । वाक्षो वाग्निंश्च
तत्रावस्थितोऽसि । “ वाग्वा एषा यद्वैन्द्रवायवः ” इति श्रुतेः । त्वादृशं त्वां
वाचः पालकाम्यां क्रतोर्मज्ञस्व पालकाम्यां ध्रुवस्याविनाशिनोऽस्य यज्ञस्याप्स-
काम्यां स्वामिभ्यामिन्द्रवायुभ्यां गृह्णाभि तदर्थं गृह्णाामीत्यर्थः ।

कल्परः—“ ग्रहाणां प्रतिनिर्माहणां ग्रहणादित्योपस्थानावनयनपदाना-
न्वत्तरोत्तरेभ्यैः ” इति ।

अस्मायमर्धः—प्रतिनिर्माहणनामका ये ग्रहा वेन्द्रवायवपैत्रावरुणाश्विनसंन-
न्धिनस्तेषां ग्रहणादिक्रियाऽऽम्मानक्रमेणोत्तरोत्तरेभ्यैः क्रम्येति ।

वैन्द्रवायवप्रतिनिर्माहणस्य ग्रहणमन्त्र उक्तः । पैत्रावरुणप्रतिनिर्माहणस्य
ग्रहणमन्त्रः—

(प्रतिनिर्ग्राहमन्त्राभिधानम्)

उपयामेति । ऋतं सत्त्वं यज्ञो वा तत्र सद्दित्यित्युतसत् ।

आग्निप्रतिनिर्ग्राहमन्त्रः—

उपयामेति । श्रुतं श्रोत्रेन्द्रियं तत्र सीदतीति श्रुतसत् “ वसुभैत्रावरुणश्च श्रोत्रमाग्निम् ” इति श्रुत्यन्तरात् ।

देवेभ्यस्त्वेति । कल्पः—“ देवेभ्यस्त्वेत्यादित्यपात्रेण प्रतिपस्थाताऽऽदित्यस्थाल्यां संपातमवनीय ” इति ।

हे ऐन्द्रवापवप्रतिनिर्ग्राह देवार्थं त्वामवनयामीति शेषः । एवं विश्वदेवेभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति मन्त्राभ्यामुत्तरयोः संपातावनयनं कुर्यात् । गणमाधान्येन विश्वदेवेभ्य इति समासनिर्देशः । प्रत्येकप्रधान्येन विश्वेभ्य इति व्यासनिर्देशः ।

विष्णविति । कल्पः—“ विष्णवुरुक्त्रपैष ते सोमस्तश्च रक्षस्वेत्यादित्यपात्रेण प्रतिपस्थाताऽऽदित्यस्थालीमभिदधाति ” इति ।

सं ते दुश्शक्षा माऽव रत्यदित्येष आम्नातो मन्त्रशेषः ।

हे उरुकम्प विष्णो रक्षणार्थमेव सोमस्तवावीनः । अतस्त्वं रक्षस्व । सं ते स्वदीयं सोमं दुश्शक्षाः पापहाष्टिः पुरुषो माऽव रत्यन्मा द्राक्षीत् ।

कल्पः—“ ग्रहमध्वर्युरादाय क्षिप्रश्च होतारमविद्रुत्य मयि वसुः पुरोवसुरिति ग्रहश्च होत्रे मयच्छति ” इति । पाठस्तु—

मयि वसुरिति । वसुधनत्पः सोमो मयि वर्तते । स कीदृशः । पुरोवसुः पुरस्कृतेवतरसमस्तधनः । यद्वा पुरस्तात्पाणादीनां वासयित्वा । तथाविचस्त्वं वाक्पा वाचः पालकः । अतो मन वाचं पाहि ।

यथाग्नेन मन्त्रेणैन्द्रवापवग्रहो होत्रे दत्त एवमुत्तराभ्यां मन्त्राभ्यां भैत्रावरुणाग्निमहो देवो । तयोः पाठस्तु—

मयि वसुरिति । विद्वत्सुखं च सप्तधनः । संयद्भुतः प्राप्तसप्तधनः ।

भूरसि भ्रेष्ठ इति । कल्पः—“ हुवे चाऽऽदित्यमुपतिष्ठते भूरसि भ्रेष्ठे ररवीनां माणपाः प्राणं मे पाहीति ” इति ।

हे हस्तस्य सोम एवं भूरसि सत्तानां भावयित्वाऽसि । अतो ररवीनां संत-

पकाशकानां वस्तुजांश्चये-त्वं श्रेयोऽमि । त्वमेव प्राणस्य फलकृद्वाप्यासे पार्ण
पाहि पात्तय ।

यथाश्वेन श्वेनेण इन्द्रवापमहहोमाद्भ्रमादित्योपस्थानं तथैवोत्तरेण श्वेनेण
वैश्वरुणमहहोमादूर्ध्वपादित्यमुपविष्टते । १।४स्तु-—

भूरसि श्रेष्ठ इति । हे वैश्वरुण मह त्वं भूरसि दुःस्वप्नां हित्तिवाऽसि ।
उपं पूषं वत् । आभिनमहहोमादूर्ध्वमावी तूपस्थानमन्त्रः श्याखान्तरे इष्टव्यः ।

कल्पः-“ यदि मन्त्रेण यजमानः पूर्वं माऽतिक्रान्तो भ्रातृभ्य इति प्राग्घो-
षाद्भ्रुकुठेनाद्भ्रुगुलिनवगुह्यापाघो न इन्द्रवापु अभिदासवीति ” इति । १।४स्तु-

शो ष इन्द्रेति । हे इन्द्रवापु यो भ्रातृभ्यो नोऽस्थानभिदासति हिनस्ति,
अतिवपतिऽस्थानुल्लङ्घ्य सोमं पिबति । हे शुमस्तती शुमस्य कर्मणः पात्तयि-

तारो वं भ्रातृभ्यमहमवरं पादयाम्यपकृत्य पातयामि । इदंमिति श्वेनेन तर्जन्माऽ-

द्भ्रुकुठेनाद्भ्रुगुलिनवगुह्यमिनीय मदरदते । हे इन्द्र यथाऽहं भ्रातृभ्यादुत्तमः
संभेदयानीहलोकपरलोकज्ञानवान्भूयास तथा त्वमनुगृह्णाणेति शेषः । । मित्रावरु-

णाविति द्वितीयमन्त्रेऽभिनवविति तृतीयमन्त्रे च श्रेवं सर्वं प्रनुवत्तप, अप्राकृत्येणम् ।
अवत्पिनियोगसंयहः-—

उपेतिः प्रतिनिर्गमंता-महीतृव्यास्त्रिभिः, क्रमात् ।

ऽदेवेभ्यो तिनयेऽश्रेयास्त्रिभिरादित्यप्राचके ॥

विष्णो उत्पानमाच्छ्रय-द्विद्वेव्ययज्ञानवि ।

—होत्रे दयात्रिभिः, त्रयंमुपविष्टेव, सूदंयात् ॥

—मोऽश्रिभिमिस्वर्जनीं सप्रकृतेनोपपीडयेत् ।

इन्द्रमिवाभिमिषिन्वा मन्त्राः प्रश्नदयात्र ते ॥

—१५२ इति, महत्वा-ऋतुगृह्णातुवाकात्पूर्व, वद्व्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भारवनीये वेदार्थप्रकाशे, कृष्णपुत्रुं दी-

—मन्त्रेऽश्रिभिसंहिताभाष्ये, तृतीयकाण्डे, द्वितीयप्रपाठके

१. इत्यमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(त्रैधातवीयोष्टीर्विषयमन्त्राभिधानम्)

(अथ तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

प्र मो अमे तवोतिभिः सुवीराभिस्तरति
 वाजकर्मभिः । यस्य त्वं सख्यमाविथ । प्र
 होत्रे पूर्वं वचोऽग्रये भरता बृहत् । विपां
 ज्योतींषि विभ्रते न वेधसे । अमे त्री ते
 वाजिना त्री पथस्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजात
 पूर्वाः । तिस्र उं ते तनुषां देववातास्ताभिर्नः
 पाहि गिरो अग्रयुच्छन् । सं धां कर्मणा
 समिषा (१) हिनोमीन्द्राविष्णु अपसस्पारे
 अस्य । जुपेथां यज्ञं द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः
 पथिभिः पारयन्ता । उभा जिग्यथुर्न परा
 जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैर्नोः । इन्द्रश्च
 विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैर्ये-
 थाम् । त्रीण्यायूषि त्वं जातवेदस्तिस्त्र आज्ञा-
 नीरुपसंस्ते अमे । ताभिर्दवानामवो यक्षि
 विद्वानर्य (२) भव यजमानायं शं योः ।
 अमिस्रीणि त्रिधातून्या क्षेति विदथा कविः ।
 स त्रींश्रैकादशां इह । यक्षच्च पिप्रयच्च
 नो विप्रो दूतः परिष्ठतः । नभन्तामन्यके समे ।
 इन्द्राविष्णु द्वेहिताः शम्बरस्य नव पुरो
 नवतिं च श्रयिष्ठम् । शतं वचिनः सहस्रं च
 साकं हयो अप्रत्यमुरस्य वीरान् । उत माता
 महिषमन्वेनदमी त्वां जहति पुत्र देवाः ।

१५०६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [३तृतीयकाण्डे—
(त्रैघातवीमेष्टिविषयमन्त्राभिधानम्)

अथात्रयीद्वृत्रमिन्द्रो हनिष्यन्त्ससे विष्णो
वितरं वि क्रमस्य (३) ॥

(इषास्थे त्वा त्रयोदश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

यो वै पर्वमानानां त्रीणि परिभूः स्फयः स्वस्तिर्भक्षेहि महीनां
पयोऽसि देवं सवितरेतत्ते श्येनाय यद्वै होतोपयामगृहीतोऽसि वाक्ष-
सदसि प्र सो अग्र एकादश ॥ ११ ॥

यो वै स्फयः स्वस्तिः स्वाधाये नमः प्र मुञ्च तिष्ठतीव
पदचत्वारिंशत् ॥ ४६ ॥

हरिः ॐ ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

मातेनिर्यासमन्त्रास्तु दशमे परिकीर्तिताः ।

अथैकादशे त्रैघातवीमेष्टिविषया मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ प्र सो अग्र इत्युष्णिहककुमौ धाय्ये द्घात्यभे श्री ते वाजिना
श्री षवस्थेति त्रिवरया परिदधाति सं वां कर्मणोमा जिग्मथुरीति याप्यानु-
याक्ये उत्तरे संवाज्ये ” इति । धाय्ययोः प्रथमामाह—

प्र सो अग्र इति । हेऽग्ने यस्म यजमानस्य त्वं सख्यमाविथ सखिवस्त्रेहं
पालिवस्त्रमि स यजमानस्तवोतीभिः पाटनैः प्रकर्षेण तरति संसारक्लेशमतिवर्तते ।
कीदृशीभिरुतिभिः । सुवीर्याभिः शोभनपुत्राद्यप्यहेतुभिः । वाजकर्पाभिः, अन्न-
निमित्तानि कर्माण्युद्योगा यासांमूर्धनां ता वाजकर्पाणस्ताभिः । द्वितीयां धाय्या-
माह—

(त्रैधातवीयेष्टिविषयमन्त्राभिवानम्)

प्र होत्र इति । हे ऋत्विजो यूपमग्नये वचः स्तुतिरूपं वाक्यं प्रकर्षेण भरत पोषयत । कीदृशं वचः। पूर्वं पूर्वेकैषिभिः पठिनं बृहत्प्रौढं विषां विशेषेणास्माकं पालकम् । कीदृशावाग्नये । होत्रे होमनिष्पादकाय । वेधसेऽस्माद्धितस्य विधात्रे । अग्नेर्दृष्टान्तः—न्योतीऽपि विभ्रते नेति । यथा रश्मिस्त्राणि ज्योतीषि धारयित्रे सूर्याय स्तुतिं कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः । अथ परिधानीयामाह—

अग्ने त्री त इति । हेऽग्ने ते तव त्री वाजिना वयः पुरोडाशा भवन्तीति तस्यामिष्टौ विहितत्वात्तृण्यन्तानि यद्वा सोमोवायिसानात्पत्खाणि त्रीणि । तथा त्री षधस्या सहस्थानानि त्रीणि परम्परयुक्तानि लोकत्रयरूपाण्याहवनीयगार्हपत्यदाक्षिणाग्निरूपाणि वा । हे ऋतवान् *ऋताज्ज्ञानात्मनः समुत्पन्न ते तव पूर्वाः पूर्वसिद्धा जिह्वास्त्रिभुजः सात्त्विकराजसतामसरूपा इष्टमाप्त्यनिष्टपरिहाराभिचारहेतव उ अपि च देववाता देवैर्वाताः प्राप्तास्ते तव तनुवास्त्रिभुजाभिस्तनुभिराग्निविद्युदादित्यरूपाभिर्नोऽस्मान्वाहि । किं कुर्वन्। गिरो अपयुच्छन्नस्मदीपाः स्तुतीरप्रमादयन्नस्माभिः कृतं प्रमादं परिहरन्नित्यर्थः । अथ पुरोनुवाक्या—

सं वां कर्मणेति । हे इन्द्राविष्णु वां युवामनेन कर्मणा संहिनोमि । सम्प्रकर्षणायामि । इषा हवित्क्षणेनाग्नेन च संहिनोमि । किंनिमित्तमिति तदुच्यते—अस्यापसः पारेऽनुष्ठीयमानस्य कर्मणः पारनिमित्तमविधेन परिसमाप्स्यर्थम् । किंच, अस्मदीयमिमं यज्ञं जुपेथामस्मभ्यं च द्रविणं संपादयतः । किं कुर्वन्तौ । अरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्ता विनाशरहितैरनुष्ठानपार्श्वैरस्मान्कर्मणः पारं प्रापयन्तौ । अथ याज्यामाह—

उभा जिग्यथुरिति । हे विष्णो, इन्द्रश्च त्वं चोभौ जिग्यथुर्जपं प्राप्तवन्तौ न पराजयंथे कदाऽपि पराजयं न प्राप्नुथः । एनोरनयोरुभयोर्मध्ये कतरश्चनान्यतरोऽपि न पराजिग्ये पराजयं न प्राप्नुवान् । यद्यदा युवामुभावपस्पृधेयां सार्धां कुर्यातां त्वं तत्तदा सहस्रं दक्षिणात्क्षेपेण दातव्यं गोसहस्रं त्रिधा विभज्यैरयेथां नीतवन्तौ । अयं च विभागः सप्तमकाण्डे स्पष्टमाग्नातः ।

अथ स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यात्त्वां संपाज्यामाह—

त्रीण्यायूःपीति । हे जातवेदस्तवाऽऽयूषि आपुर्वृद्धिकारणानि हवीषि सोमसानात्पपुरोडाशरूपेण त्रीणि । हेऽग्ने ते तवोपस उपःकालसदस्य आज्ञा-

* ऋतासन्त्यात्परमात्मन इति स. पुस्तकस्थपठान्तरम् ।

भीराविर्मावत्स्वा आहवनीयादिषु विषु स्थानेषु त्रिविधास्ताभिर्जा-
लाभिर्देवानामेषो रक्षकं हविर्विद्वान्यादि यज । अथानन्तरं यजमानाय शो भव
तुखपदो भव । योर्भव दुःखविषयोजको भव । अथ स्विष्टकृतो याज्यात्स्वा
संपाज्यामाह-

अग्निस्त्रीणीति । कविर्विद्वानयमाग्निर्विदधेषु यज्ञेषु त्रीणि हवींष्याक्षेति सर्वतः
याप्नोति । “त्रयः पुरोडाशा भवन्ति ” इत्युक्तत्वाद्द्विषां, त्रिष्वम् । क्रीदशानि
त्रीणि हवींषि । त्रिधातूनि “उत्तरउत्तरो जायान्भवति ।” इत्युक्तत्वात्त्रिमकाराणि ।
सोऽग्निरिहास्मिन्कर्मण्येकादशभिर्देवैरुपेतांस्त्री-गणांस्तर्पयत्विति शेषः । “ये
देवा दिव्येकादश स्थ ” इत्यनुवाके गणत्रयं विस्तरमाप्नातम् ।

अथ तत्रैव विकल्पितरूपां संपाज्यामाह-

यक्षञ्चेति । अग्निर्देवानां दूत आसीदित्युक्तत्वाद्दूतरूपोऽयमाग्निर्यक्षश्च देवा-
न्यक्षतु च । ब्राह्मणजात्यमिमानित्वाद्दिप्ररूपोऽयमाग्निर्नोऽस्मान्पिमयश्च त्रीणमतु
च । क्रीदशोऽग्निः । परिष्कृतो दूतस्त्रिद्वैरलंकृतः । अन्यशब्दः शत्रुवाची ।
कर्मत्ययः कृत्स्नार्थे । समशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । अन्यके समेऽस्मत्तोऽन्ये
कृत्स्नताः शब्दः सर्वेषु नभन्तां नश्यन्तु ।

अथ प्रधानहविषो विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह-

इन्द्राविष्णु इति । हे इन्द्राविष्णु शम्भरनामकरस्यासुरस्य संबन्धिन्यः
पुरो नगरीः श्रथिष्ठं युवां नाशितवन्तौ । कियवीर्नगरीः । नव नवति च । एको-
नशतसंख्याका इत्यर्थः । क्रीदशीः । इत् हिता दृढाः । किंच, अमुरस्य संब-
न्धिनो बाँधिनो दीप्तिमतः शतं सहस्रं च वीरान्प्रधानभूतान्मात्स्यादीनिपति पक्ष-
राहित्यं यथा भवति तथा साकं हयः ।

अथ तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह-

उत मातेति । उत मातेन्द्रस्य देवस्य माता माहिरं महान्तमिन्द्रमन्ववने-
दंनुक्रमेण ज्ञापितवनीत्यर्थः । कथं ज्ञापितवतीति तदुच्यते-हे पुत्रेन्द्र त्वपि
शत्रून्हत्वा सुष्णीं स्थिते सति सर्वेऽप्यमी देवास्त्वां अहति परित्यजन्तीति ।
अथ मातृबोधनाद्भूमिन्द्रो वृत्रं हनिष्यन्वधोद्युक्तो विष्णुं मर्त्येतदन्नवीतु-हे
सुस्ते त्रिष्णो वितरं विक्रमस्व विशिष्टतरं पराक्रमं कुरु शीघ्रं वृत्रं जहीति । तथा-
विषो हे इन्द्राविष्णु अस्मद्मष्टिं संपादयतामिति वात्पर्यायः ।

(अतिप्रशस्तमन्त्राभिधानम्)

अत्र विनियोगसंग्रहः—

प्रसोत्रैवातवीर्येष्टी द्वे धाम्पे अम इत्यसौ ।

तत्रैव परिधानीयाः सनुवाक्याः संमित्यसौ ॥

उभेति न्याख्या श्रीणीति-संपान्मास्विस्त-इतिवाः ।

इन्दानुवाक्योऽथ माच्या-दश मन्त्राः इहोदिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताधाम्पे तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११-॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं त्रिवास्वम् ।

पुमर्थोऽथतुरो देयाद्विघातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विघातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्गान्धिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताधाम्पे

तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः) ।

(सप्त प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ १

अग्ने तेजस्विन्तेजस्वी त्वं देवेषु भूयास्ते-

र्जस्वन्तं मामायुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु

दृक्षार्यं च त्वा तपमश्च तेजसे जुहोसि तेजो

विदमि तेजो मा मा हामिन्माऽहं तेजो ह्य-

सिषं मा मां तेजो हासीदिन्द्रो जस्विन्नोजस्वी

त्वं देवेषु भूया ओर्जस्वन्तं मामायुष्मन्तं वर्च-

स्वन्तं मनुष्येषु कुरु ब्रह्मणश्च त्वा क्षत्रस्य च

(अतिमाह्वगतमन्त्राभिधानम्)

(१) ओजसे जुहोम्योजांविदस्योजो मा मा
 हासीन्माऽहमोजो हासिपं मा मामोजो हासी-
 त्मूर्यं भ्राजस्विन्भ्राजस्वी त्वं देवेषु भूया भ्राज-
 स्वन्तं मामाग्रेष्वन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु वा-
 योश्च त्वाऽपां च भ्राजसे जुहोमि सुवर्दिदसि सु-
 वर्मा मा हासीन्माऽह* सुवर्हासिपं मा मा*
 सुवर्हासीन्मयि मेधां मयि प्रजां मय्यामिस्तेजो
 दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं
 दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो
 भ्राजो दधातु (२) ॥

(क्षत्रस्य च मयि त्रयोविशगतिश्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतेत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्मेमे तमहं वन्दे विद्यानीधिमहेश्वरम् ॥

प्रतिनिर्ग्राह्यपन्ताः पवमानमहादपः ।

प्रपाठके द्वितीये तु मन्त्रयुक्ताः प्रपञ्चिताः ॥

अथावशिष्टा मन्त्राद्यास्तृतीयेऽस्मिन्प्रपाठके ।

उच्यन्ते वैकृताश्चान्ये समन्त्रा विधयः क्रमात् ॥

कल्पः—“ सहैवाध्वर्युणाऽऽग्नेयं प्रतिमस्थाताऽऽदत्त ऐन्द्रं नेष्टा सौर्यमुन्नेताऽग्ने
 तेजस्विन्नित्याग्नेयं प्रतिमस्थाता हुत्वा त्रेजोविदसीत्यनुमन्त्रयते ” इति ।

तत्र होममन्त्रपाठस्तु- —

अग्ने तेजस्विन्निति । तेजः कान्तिर्वर्चो बलम् । दीक्षायास्तपसश्च संबन्धि
 यत्तेजस्तद्दामार्थं हे आग्नेयातिग्राह त्वां जुहोमि । अनेन होमेन दीक्षानिय-
 मास्तपश्च निर्विघ्नेन सिद्ध्यन्तिवत्ययमभिप्रायः । अनुमन्त्रणमन्त्रपाठस्तु—

(अतिमाद्यगतमन्त्राभिवानम्)

तेजोविदसीति । हेऽग्ने त्व तेजोभिज्ञोऽस्य तस्त्वत्प्रसादात्तेजो मा मा परित्यजतु ।
अहमपि तेजो न परित्यक्तवानस्मि । तस्मात्प्रवर्था तेजो मां मा परित्यजतु ।

कल्पः—“ इन्द्रो जस्विन्नित्यैन्द्रं नेषा हुत्वौजोविदसीत्यनुमन्त्रयते ” इति ।

पाठस्तु—

इन्द्रो जस्विन्निति । बलहेतुरष्टमो धातुरोजः । हे ऐन्द्रातिग्राह्य ब्राह्मण-
जातेः क्षत्रियजातेश्च संबन्धि यदोजो बलकारणं तदर्थं त्वा जुहोमि ।

कल्पः—“ सूर्यं भ्राजस्विन्निति सोर्यमुन्नेवा हुत्वा सुवर्षिदसीत्यनुमन्त्रयते ” इति ।

पाठस्तु—

सूर्यं भ्राजस्विन्निति । शरीरकान्तेर्बहिर्भूता रश्मिरूपा दीप्तिभ्राजः । हे सौ-
तिग्राह्य वायोःसा च संबन्धि यद्भ्राजस्तदर्थं त्वा जुहोमि । हे सूर्यं
सुवर्षिदसि स्वर्गमार्गाभिज्ञोऽसि ।

कल्पः—“ तान्हुत्वा सदसि प्रत्यङ्मुखा मक्षयन्ति मयि मेधामित्येतैः स्वं
यथा लिङ्गम् ” इति । पाठस्तु—मयि मेधामिति ।

मन्त्रदर्थपोर्वारणसामर्थ्यं मेधा । अत्र विनियोगसंग्रहः—

अग्नेऽतिग्राह्यमाग्नें हुत्वा तेज उपस्थितिः ।

तथैन्द्रो र्यपोर्भक्षेन्मयीति श्रीनवोदिताः ॥

अत्र मीमासा ।

दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“ नातिदेशोऽतिदेशो वा बह्वप्यतिग्राह्योर्न सः ।

विकृतौ पुनरुक्तत्वादेपोऽङ्गान्तरवद्भवेत् ॥

प्रत्योर्विकृतीनां च साम्बाय स्यात्पुनर्वचः ।

साम्भे च गुणकामानां प्रवृत्तिः प्रकृताविव ” ॥ इति ।

अनारम्य भूपते—“ य एवं विद्वानग्निं चिनुते ” इति । “ उपस्तम्भं वा
एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्याः ” इति । अतिग्राह्यसंज्ञका ग्रहा यज्ञस्योपष्टम्भकत्वा-
द्गुह्येया इत्यर्थः । अन चीयमानस्यः अतिग्राह्याणां च विकृतिष्वतिदेशो
नास्ति । कुतः । पुनरुक्तवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । विकृतौ हेव पुनरुक्त्ये—“ अया-

(अतिमाहागतमन्त्राभिधानम्)

तोऽग्निप्रभ्रिष्टोमेनानुपजन्ति तमुक्थ्येन तपतिरात्रेण तं द्विरात्रेण तं त्रिरात्रेण-”
 इत्यादि। अथपर्यः—इष्टकचित्तमग्निमु तस्मिंश्चितेऽग्नार्वाग्निष्टोमाद्यनुष्ठानमिति ।
 तथाऽग्निष्टोमः पञ्चविः । ऋक्थपादयो विष्टवपः । यदि विष्टवेषु चोदकश्चित्त-
 मग्निमतिदिशेत्तदानीमुक्थपादिषु चोदकादेव तत्प्राप्तेः पुनर्विधानमनर्थकं स्यात् ।
 अतिमाहात्र विष्टवेषु पुनर्विधीयन्ते—“ पृष्ठये गृह्णीयात् ” इति । तस्मात्पु-
 नर्विधानार्थवत्त्वस्य विष्टवावम-पतिमाहातिदेशो नास्तीति प्राप्ते मूमः—
 ऐन्द्रवापवादिमहादिनामन्त्रान्तराणामुक्थपादिविष्टवेषु यथाऽतिदेशोऽभ्युपगत-
 स्तथाऽग्निचयनस्यातिमाहाणां चातिदेशः स्यात् । नस्तत्पण्डः सङ्कल्प-
 बुत्तभ्योदकः कानिचिदङ्गान्यतिदिशेतराण्युपेक्षत इति युक्तम् । ' अति-
 देशमाहातानामपि ' पुनर्विधान मळतिविष्टविसाम्यार्थम् । यथा मळतावति-
 माहाणां ' मत्पक्षवि धिरतया विष्टवेष्विति तरसाम्यम् । न च साम्ये
 मयोजनमाहः । गुणकाममवृत्तेस्तत्पयोजनत्वात् । “ श्येनचित वि-र्वीत
 स्वर्गकामः ” इत्यादिना श्येनाकारादिगुणफलभूतस्वर्गादिकामाः भ्रुताः ।
 ते शोषदिष्टमाश्रयमपेक्षन्ते । तस्मादथातोऽग्निमिति वाक्येन मळतावग्नि-
 ष्टोमे कानुचिदुक्थपादिविष्टवेषु चाग्निचयनलक्षण आश्रय उपदिश्यते ।
 अन्मातु तु वाजपेयादिविष्टवेषुपदिष्टस्याऽऽश्रयस्यामावादादिदिष्टस्य चाना-
 श्रयत्वाद्गुणकामानां नास्ति पञ्चतिः । तस्मात्पुनर्विधानवैयर्थ्याभावाद्-
 स्वविदेशः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्यमञ्जुर्वेदीय-

वैधिर्रीचलहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयमपाठके

मध्यमेऽनुवृत्तः. १. १. ५.

(स्तोत्रोपाकरणप्रतिगराङ्गमन्त्राभिधानम्)

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

वायुर्हिकृतांऽग्निः प्रस्तोता प्रजापतिः साम
 बृहस्पतिरुद्राता विश्वे देवा उपगातारो मरुतः
 प्रतिहृत्तार इन्द्रो निधनं ते देवाः प्राणभृतः
 प्राणं मयि दधत्वितद्वै सर्वमध्वर्युरुपाकुर्वन्नुद्रा-
 तृम्भं उपाकरोति ते देवाः प्राणभृतः प्राणं
 मयि दधत्वित्याहितदेव सर्वमात्मन्धत्तु इडां
 देवद्वर्मनुर्यज्ञनीर्बृहस्पतिरुक्थामदानि शसि-
 पद्विश्वे देवाः (१) सूक्तवाचः पृथिवि मातर्मा
 मां हिःसीर्मधुं मनिष्ये मधुं जानिष्ये मधुं
 वक्ष्यामि मधुं वदिष्यामि मधुमतीं देवेभ्यो
 वाचंमुयासः शुश्रुषेण्यां मनुष्येभ्यस्तं मां
 देवा अवन्तु शोभार्यं पितरोऽनुं मदन्तु (२) ॥

(शसिपद्विश्वे देवा अष्टाविंशतिश्च) ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आग्निमासगता मन्वा मथमे समुदीरिताः ।

अथ द्वितीये स्तोत्रोपाकरण-प्रतिगराङ्गमन्वा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ अथाध्वर्युः स्तोत्रमुपाकरोति वायुर्है कर्तेति प्रस्तोत्रे बर्हिमुष्टिं
 प्रपठति सर्वेषु पत्रमानेभ्येवमुपाकरणे ” इति । पाठस्तु—

वायुर्हैकर्तेति । गातन्पश्य सान्नः प्रञ्च भागा हिंकारः प्रस्ताव उद्गीथः
 प्रतिहारो निधनं चेति । तत्र हिंकारनिधनरूपावाद्यन्ती भागौ सर्वेः पठनीयौ ।

द्वितीयं प्रस्तावभागं प्रस्तोता गायति । तृतीयमुद्गीथभागमुद्गाता गायति । चतुर्थं प्रतिहरभागं प्रतिहता गायति । एतेषु गायतसु सर्वेष्वर्थात्किञ्चिदध्वर्युष्यति-
रिक्ता ओमित्युपगायन्ति । यजमानस्तु हो, इत्युपगायति । त एते सर्वे
वाय्वादिदेवतारूपेण मन्त्रेण प्रतिपाद्यन्ते । सर्वदेवताजनकस्य प्रजापतेः
समष्टिरूपत्वेन ऊरुसामरूपत्वं, वाय्वादीनां प्रजापरमेकदेशत्वेन सामे-
कदेशहिकारादिकर्तृत्वम् । त एते वाय्वादय इन्द्रान्ता देवाः मण्यपोषका-
स्तस्पात्यार्षं पयि स्थापयन्तु । तमेतं मन्त्रं विनिपुङ्क्ते—

एतद्देवैर्त्सर्वमिति । यदाध्वर्युरुद्गातुष्य उपाकरोति स्तोत्रपाठानुज्ञां प्रय-
च्छति सदाभीमितदेव वाय्वादिरूपहिकर्तृत्वादिकं सर्वमुपाकरोत्यम्यनुजानाति ।
वस्मादापुरित्यादिमन्त्रेण बर्हिर्मुष्टिपदानरूपमुपाकरणं कुर्यादिति तात्पर्यार्थः ।
तस्मिन्मन्त्रे ते देवा इति भागमध्वर्युञ्ज्यात् । तेनैतदेव वाय्वादिरूपं हिकर्तृत्वादिकं
सर्वंवात्पनि स्थापितवान्भवति ।

कल्पः—“ अध्वर्युः सदोविले पाङ्मुस्त उपविशमेडा देवहरिति शस्तं
प्रतिगरिष्यञ्जयति ” इति । पाठस्तु—

इहा देवहरिति । येयमिहा देवगोरूपा सेयमत्र देवहूर्देवामास्यपित्री ।
यस्तु मनुः सोऽथ यज्ञनीपंशमवतंकः । यश्च बृहस्पतिः सोऽथमुक्थामदानि शंसि-
षच्छंसति । उच्यैः शस्त्रैर्जापमानो पद्मे हर्षा येषु मन्त्रवाक्येषु तानि वाक्या-
म्युक्थामदानि । ये विश्वे देवास्तेऽथ सूक्तवाचः सूक्तानां वक्त्ररः । हे मानुस्त्वे
ज्ञापयि यथोक्तानामिडादिदेवानामनुग्रहादपराधरहितं मां त्वं मा हिंसीः । त्वदनु-
ग्रहादहं मधु मनिष्ये मधुवत्प्रियमेव कार्यं मनसा चिन्तयिष्यामि । तथा मधु
मनिष्ये मधुवत्प्रियं कर्मफलमुत्पादयिष्यामि । तथा मधु वक्ष्यामि मधुवत्प्रियस्य
हविषो देवान्प्रति वहनं करिष्यामि । तथा मधु वदिष्यामि मधुवत्प्रियं प्रतिगर-
रूपं वाक्यमुच्चारयिष्यामि । तथा प्रतिगरं ओथामोद ऋषेति, एतादृशादूर्ध्वं
शस्त्रान्ते वाचमुक्थया इत्यादिरूपामुद्यात्तं सवनप्रये कथयामि । कीदृशीं वाचम् ।
देवेषु मधुवतीं देवानां मधुवत्प्रियां मनुष्येभ्यः शश्रूपेभ्यः मनुष्यैर्होत्रादिभिः
भोक्तुमिष्यमाणाम् । तं तादृशीं वाचं ब्रुवाणं मां गोभायै वाचिकप्रमादाभावत्-
वशोभायै देवा अवन्तु पूर्वाका इडादयः सर्वेऽपि वाचयन्तु । पितरश्चानुमदन्तु
सर्वाभिनये वागित्युपललयन्तु । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(अदाभ्यांशुपहावेक्षितमन्त्राभिधानम्)

वायुः स्तोत्रमुपाकुर्माच्छ्रं प्रतिगारिष्यता ।

जपितव्य इदामन्त्रो द्वौ मन्त्राविह कीर्तितौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।

वसंवस्त्वा प्र वृहन्तु गायत्रेण छन्दसाऽग्नेः
प्रियं पाथ उपेहि रुद्रास्त्वा प्र वृहन्तु त्रैष्टुभेन
छन्दसेन्द्रस्य प्रियं पाथ उपेत्यादित्यास्त्वा ।
प्र वृहन्तु जागतेन छन्दसा विश्वेषां देवा-
नां प्रियं पाथ उपेहि मान्दासु ते शुक्र
शुक्रमा धूनोमि भन्दनासु कोतनासु नूतनासु
रेशीषु भेषीषु वाशीषु विश्वभृत्सु माध्वीषु ककु-
हासु शर्करीषु (१) शुक्रासु ते शुक्र शुक्रमा
धूनोमि शुक्रं ते शुक्रेण गृह्णाम्यहो रूपेण सूर्य-
स्य रश्मिभिः । आऽस्मिञ्जग्रा अचुच्यवुर्विचो
धारा असश्चत । ककुहश्च रूपं वृषभस्य रोचते
बृहत्सोमः सोमस्य पुरोगाः शुक्रः शुक्रस्य
पुरोगाः । यच्च सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै
ते सोम सोमाय स्वाहोशिक्षत्वं देव सोम
गायत्रेण छन्दसाऽग्नेः (२) प्रियं पाथो
अपीहि वशी त्वं देव सोम त्रैष्टुभेन छन्दसे-
न्द्रस्य प्रियं पाथो अपीत्यस्मत्सेत्वा त्वं देव

(अद्राम्बांशुग्रहापेक्षितमन्त्राभिधानम्) ।

सोम जागतेन छन्दमां विश्वेषां देवानां प्रियं
 पायो अपीत्या नः प्राण एतु परावत आऽन्त-
 रिक्षाहिवस्परि । आयुः पृथिव्या अध्यमृतमासि
 प्राणाय त्वा । उन्द्रामी मे वचैः कृणुतां वचंः
 सोमो बृहस्पतिः । वचो मे विश्वे देवा वचो
 मे धत्तमश्विना । दूधन्वे धा यदीमनु वोचद्ब्र-
 ह्मणि षेरु तत् । परि विश्वानि काभ्या नेमि-
 श्वक्रमियाभवत् (३) ।

(शर्करीष्वमेबृहस्पतिः पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदायतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

उपाकृतिः प्रतिगरजपश्वोकौ द्वितीयके ।

अथ तृतीयानुवाके द्वावद्राम्बांशुग्रहौ प्रत्यपेक्षिता मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ उपनद्धस्य राशस्त्रीनः शुभ्रवहति वस्तवस्त्वा प्र बृहन्तु गाम-
 त्रेण छन्दस्तेपेतैः प्रतिमन्त्रम् ” इति । पाठस्तु—

यसवस्त्वेति । हे सोमांशो वस्तुनामका देवास्त्वां प्रबृहन्तु वासता यन्दा-
 त्तोमलतासमूहात्प्रकर्षेण पृथक्कुर्वन्तु । केन ज्ञाधनेन । गामत्रेण च्छन्दसा ।
 तवाऽऽकर्षणे छन्दः साधनम् । तथाविधस्त्वममैः मियं पाथोऽन्भावमुपेहि ।
 एवं द्वितीयतृतीयमन्त्रौ योज्यौ ।

कल्पः—“ तैरेनं चतुराधूनोति पञ्चकृत्वः सप्तकृत्वो वा मान्दासु त इत्ये-
 तान्प्रति विमज्य ” इति । पाठस्तु—

मान्दासु त इति । अत्र होतृचमसे वसवीवरीनाभिकाम्योऽद्भ्यः सकाशा-
 त्किपदप्युदकं निषिच्य तैः पूर्वोक्तैस्त्रिभिः सोमांशुमिरेनं होतृचमसं मान्दास्वि-
 त्पादिमन्त्रैराधूनोति चमसस्थमुदकं प्रकम्पयेदित्यर्थः । मान्दास्वित्पादीनि सप्त-

(आद्राम्यांशुग्रहापेक्षिनमन्त्रामिधानम्)

म्यन्तानि द्वादश पदान्यपां गोप्यानि नामानि । तेशुकं शुक्रमा धूनोपीत्येतावान्द्रा-
दशस्वपि पदेष्वनुपज्यते । अनुपङ्गद्योतनायैवाऽऽश्वान्ते च द्विः पाठः । मन्दगतय
आपो मान्दाः । हे शुक्र दीप्यमान सोम ते तव संबन्धि शुक्रं दीप्यमानं सारं
मान्दास्वप्स्वाधूनोमि सर्वतः कम्पमापि । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । मन्दनातु
मद्रासु कल्याणकारिणीषु, कोतनातु ज्ञानकारिणीषु, नूतनास्वभिनवातु, रेशीषु
शीघ्रगमनेन भुवो हिंसिकासु, मेधीषु स्वर्धमानातु, वाशीषु शब्दवतीषु विश्वभूतु
विश्वस्य धारिकासु, माध्वीषु मधुररसवतीषु, ककुहासु ककुत्तदृशीषु प्रधानभू-
तासु, शकरीषु शक्तिमतीषु, शक्रातु दीप्यमानातु । तानेतांद्वादश मन्त्राननु-
पङ्गेण सह प्रतिविमज्य चतुष्पञ्चकृतवः सप्तकृतवो वा द्वादशमन्त्रैराभावने
कुर्यात् ।

कल्पः—“ अंशुमद्राम्यं वा प्रथमं गृह्णाति शुक्रं ते शुक्लेण गृह्णा-
तीति दध्नः पयसो निग्राभ्याणां वा ” इति । पाठस्तु—

शुक्रं त इति । हे दधिद्रव्य ते शुक्रं तव सारं शुक्लेण सोमादिरूपेण
सारेण सह गृह्णामि । केन साधनेनेति तदुच्यते—ये सूर्यस्य रश्मयोऽहो
रूपं रसाख्येन तेन रूपेण ।

कल्पः—“ आऽस्मिन्नुग्रा अचुच्यवुरित्यादाय ” इति । पाठस्तु—

आऽस्मिन्नुग्रा इति । अस्मिन्पात्र उग्रा धारावतीकाः सोमरसधारा आचु-
च्यवुरागत्य पतिताः । किंच पतितास्ता धारा अस्तश्च पात्रे संगताः ।

कल्पः—“ ककुहं रूपमिति हरति ” इति । पाठस्तु—

ककुहं रूपमिति । वृषभस्य वर्षपितुरिन्द्रस्य ककुहं ककुद्दत्तप्रधान-
भूतं रूपं वृष्टिलक्षणं स्वरूपं रोचते सोमते । तत्र (च) बृहत्पौडम् । अयं
सोमो बृहत्पौडो राजरूपस्य सोमस्य देवस्य पुरोगाः मध्यमगामी शुक्रो
दीप्यमानो रतः शुक्रस्य दीप्यमानस्येन्द्रस्य पुरोगाः ।

कल्पः—“ यत्ते सोमाद्राम्यं नाम जागृवीति शुहोति ” इति । पाठस्तु—

यत्ते सोमेति । हे सोम ते यन्नामाद्राम्यं केनाप्यतिरस्करणीयं जागृवि
तदा जागरणशीलं हे सोम तस्मै सोमाय सोमनाम्ने ते त्वदीयाय स्वाहा
हृदपिदमस्तु । कल्पः—

“ आधवनानंशुम्भज्ञानान्निर्वायोगिकत्वं देव सोम गायत्रेण छन्दस्तेपेतैः ”

प्रतिमन्त्रमनुसवनमेकैकं महामिपवेप्यपि शूजाति ॥ इति । पाठस्तु—

उशिक्षत्वमिति । हे सोम देव त्वमुशिक्षमनीयस्तथाविधमथमांशुरूपस्त्व-
मग्नेः मियं पाथोऽन्नमायं यथा प्रतिपद्यसे तथा गायत्रेण छन्दसा सोमसमूहात्पृ-
थक्कृत इदानीमपीहि पुनरपि सोमसमूहं गच्छ । एवं द्वितीयतृतीयांशुविय-
योत्तरमन्त्रयोर्जनीयम् । सर्वेषां प्राग्भिनां वशोऽस्यास्तीति वशी द्वितीयो-
ऽशुरस्थानु सस्त्रिवत्मीतिपद्वादस्मत्तस्वा तुर्नामोऽशुः ।

कल्पः—“ अंशु गृह्णन्नेकग्रहावाऽऽप्तं राजानमुपरे न्युष्य स्रद्धमिपुत्स
यामदेव्यं मनसा गायमानोऽनवानं गृह्णाति यदि व्येवानेदा नः प्राण एव
परावत इति शतमानं हिरण्यमभिव्यनेपातामध्वर्युर्मंजमानश्च ॥ इति । पाठस्तु—

आ नः प्राण इति । परावतो दूरदेशात्प्राणो भोऽस्मान्पर्येतु आगच्छतु ।
अन्तरिक्षादप्यागच्छतु । दिवस्परि स्वर्गस्योपरि स्थितोऽप्यागच्छतु । हे हिरण्य
पृथिव्या अध्वर्युपरि त्वमायुरमृतमसि आयुर्हेतुरमृतत्वहेतुश्चासि । तादृशं त्वा
प्राणाय प्राणस्थितय एवं क्षिपापीति शेषः ।

कल्पः—“ इन्द्रामी इत्युदकमुपस्पृश्य ॥ इति । पाठस्तु—

इन्द्रामी इति । यावेताविन्द्रामी तौ मे वचंः कृणुतां वचं कुरुताम् ।
तथा सोमो बृहस्पतिश्चोमौ वचंः कृणुताम् । विधे देवाश्च मे वचंः
कुर्वन्तु । हेऽश्विनौ मे वचं धत्तं-संपादयतम् ।

कल्पः—“ दधन्वे वा यदीमित्यनिरुक्तया मजापत्यया प्राण्यापान्यान-
वानं जुहोति ॥ इति । पाठस्तु—

दधन्वे वा इति । वेर्वेतव्यस्य गन्तव्यस्य यज्ञस्य संबन्धीनि ब्रह्माणि
परिवृढानि दीक्षादीन्यङ्गन्यनुधोषदनुक्रमेण वेदो वाक् । यदीमित्येतादृशं यदस्ति
तदु दधन्वे तदम्पहं मनसि धारयामि । वेदोक्तं किमपि न विस्मरामीत्यर्थः ।
काव्या काण्वमदृशानि, त्रिस्पृष्टमन्त्रिहितानि विश्वानि, सर्वोपपङ्क्तानि, पञ्चम-
वत् । अयं यज्ञः परितो व्यासवान् । व्यासौ दृष्टान्तः—नेमिश्चक्रमिवेति ।
यथा रथस्य चक्रं क्लृप्तं परितो नेमिर्घ्याप्नोति तद्वत् । अत्र देवता-
विशेषस्य कस्मिन्दिपि विस्पष्टमतीतवादिपमनिरुक्ता मजापत्यया । तवः
मजापत्यये जुहोमीति वात्पयार्थः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(अद्राम्यांशुयहार्थमन्त्रब्राह्मणाभिधानम्)

वसत्रिभिर्ग्रहीतव्या नद्ध सोमांशवस्तयः ।
 नान्दा द्वादश मन्त्रास्तैश्चमस्तथा अपांऽशुभिः ॥
 आधूनोत्यथ शुक्रं वेऽदाभ्यपात्रे दधिग्रहः ।
 आऽस्मिन्नदाभ्यमादत्ते ककुहं सोऽपनीयते ॥
 पत्ते जुहोत्युशिक्रमोक्तानंशुनभिववत्रये ।
 त्रिभिः संसृजवे ह्य नः स्वर्णोपरि समुच्छ्वसेत् ।
 इन्द्रा स्पृष्ट्वोदकं होमो दधन्वे पञ्चविंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवायि वेदार्थमकारे कृष्णयजुर्वे-
 दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयपत्राठके
 तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयापाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदाधावा मा-
 दासु ते शुक्र शुक्रमा धूनोमीत्याहापामेव
 नामधेयेन गुह्येन दिवो वृष्टिमव रुन्धे शुक्रं
 ते शुक्लेण गृह्णामीत्याहैतद्वा अह्नो रूपं यद्रात्रिः
 सूर्यस्य रश्मयो वृष्ट्या ईशतेऽहनं एव रूपेण
 सूर्यस्य रश्मिभिर्दिवो वृष्टिं च्यावयत्याऽस्मि-
 न्नुग्राः (१) अचुच्यवुरित्याह यथायजुरेवैत-
 त्ककुहं रूपं वृषमस्य रोचते बृहदित्या-
 हैतद्वा अस्य ककुहं रूपं यद्वृष्टिं रूपेणैव
 वृष्टिमव रुन्धे यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवी-
 त्याहैष ह वै हविषा हवियंजति योऽदाभ्यं
 गृहीत्वा सोमाय जुहोति परा वा एतस्यांऽऽयुः
 प्राण एति (२) योऽर्धं गृह्णात्या नः प्राण

(अदाभ्यांशुमहार्थमन्त्रब्राह्मणामिधानम्)

एतु परावत इत्याहाऽऽयुरेव प्राणमात्मन्धत्तेऽ-
 मृतमसि प्राणाय त्वेति हिरण्यमाभि व्यनित्य-
 मृतं वै हिरण्यमायुः प्राणोऽमृतंनैवाऽऽयुरात्म-
 न्धत्ते शतमनिं भवति शतायुः पुरुषः शते-
 न्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठत्यप उप
 स्पृशति भेषजं वा आपो भेषजमेव कुरुते (३)॥

(उग्रा एतपापस्त्रीणि च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अदाभ्यांशुमहार्थास्तु मन्त्राः प्रोक्तास्तृतीयके ।

अथ चतुर्थे तेषां ब्राह्मणमुच्यते ।

तत्र मान्दास्वित्यादिमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

एतद्वा अपामिति । एतदेव मान्दा इत्यादिपदजातमपां गोप्यं नामधेयं, लोके
 भस्तिख्यमाधाद्वैदिकमन्त्र एव प्रतीयमानतया गोप्यत्वम् । आधूपन्ते सर्वतः
 कम्पन्त आपो धैर्मान्दादिमन्त्रैस्ते मन्त्रा आधावाः । त एते आधावा इति गुदेतदेव
 गुह्यं नामेति पूर्वशान्वयः । तस्मादयमिमानिदेवतानां प्रीत्यै मान्दादिमन्त्रान्पठेत् ।
 ततो गुह्येन नामधेयेन देवताः परितोष्य दिवः सकाशाद्ब्राह्मिं संपादयति ।

ग्रहणमन्त्रे त्वह्नो रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिरित्यमुपशं व्याचष्टे—

शुक्रं त इति । रात्रीरेति यदेतद्वोह्नो रूपमहर्निरूप्यते येन तदह्नो रूपं
 निरूपकमित्यर्थः । एतावदहर्नतोऽधिकमित्यह्न इयत्ता रात्र्या निरूप्यते । तेयं
 रात्रिः सूर्यस्य रश्मयश्च वृष्टिस्वाभिभूताः । न खलु रात्रिरूपं सूर्यरश्मियुक्तं च
 कालं मुक्त्वा वृष्टेरन्यः कालोऽस्ति । तस्मादेतं मन्त्रमार्गं पठन्हो निरूपकेण
 रात्रिलक्षणेन कालेन सूर्यस्य रश्मियुक्तेन च कालेन दिवः सकाशाद्ब्राह्मिं
 भूमी पातयति । पात्रादानमन्त्रस्य स्वार्थार्थतां दर्शयति—

(अदाभ्यांशुग्रहार्थमन्त्रब्राह्मणाभिधानम्)

आऽस्मिन्नुग्रा इति । हरणमन्त्रे प्रधानरूपवाचिभ्यां ककुहं रूपमिति पदाभ्यां वृष्टिर्विवक्षितेति दर्शयति—

ककुहमिति । होममन्त्रे सोमायेति देवतामुद्दिश्य दधिद्रव्यहवने वात्सर्वं दर्शयति—

यत्ते सोमेति । यो यजमानोऽदाभ्यनामकं दधिमग्रं गृहीत्वा सोमाय देवाय जुहोति एष एव यजमानो हविषा दध्ना हविःस्वरूपं देवमुद्दिश्य यजतीत्युक्तम् ।

हिरण्यस्योपरि श्वासमन्त्रे प्राणशब्देनाऽऽयुर्विधक्षितमित्येवं दर्शयति—

परा वा इति । यो यजमानोऽशुनामकं सोमसं पात्रे मृह्णात्वेतस्याऽऽबुः प्राणः परैति गच्छत्यतो मन्त्रेणाऽऽयुष्प्रदं प्राणमात्मन्येव स्थापयति ।

हिरण्यस्योपरि श्वासाविशेषं विधत्ते—

अमृतमसीति । श्वासनामोर्बहिः परित्यागः प्राणनमन्तराकर्षणमपाननं माष्यस्थेन धारणं व्यानम् । “ अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानः ” इति श्रुत्यन्तरात् । हिरण्यस्योपरि व्याननेन स्वात्मन्यायुर्धारयति ।

हिरण्यस्याऽऽयुष्परिमाणं विधत्ते—

शतमानमिति । इन्द्राग्नी इति मन्त्रेण यदु(उ)दकस्पर्शस्त्वमिमं विधत्ते—

अप उपस्पृशतीति । आपो वै शान्ता इत्यन्यत्र श्रुतत्वादर्शां भेषजत्वम् । एतेऽदाभ्यांशुग्रहमन्त्रा आददे प्रावेत्यनुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्याः ।

अत्र मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

यददाभ्यं गृहीत्विति गृह्णात्वंशुमिति द्वन्द्वम् ।

तद्यागो वा गुणो यागः स्याददाभ्यांशुनामनः ॥

ग्रहयोरेव नाम स्यादानन्तर्वाद्द्विधित्तयोः ।

गुणोऽनस्तस्य वाक्येन उ जेत्योमाभिगामिता ॥

अनारभ्य भ्रूयते—अदाभ्यां गृहीत्वा सोमाय यजनेऽऽहं गृह्णातीति च । तत्रादाभ्यशब्दस्य ज्योतिर्गदिस्य पूर्वनामत्वाच्च नामको यागो यजत इत्यात्मन्येन विधीयते । अंशुमित्यत्र यजतेरभ्रवणेऽपि नामविशेषबलादेवापूर्ववागविधिः । न चात्र द्रव्यदेवनयोरभावः, ग्रहणत्वेन ज्योतिष्टोमविष्णुत्वित्वाव-

(विद्वृतिरूपद्राक्षशाहशेषपृथिव्याभिवानम्)

गर्भो तदीयविभ्वन्तातिदेशेन तरिसञ्चरिणि प्राप्ते ब्रूमः--भवत्त्वदाभ्यांशुशब्द-
 बोधोभवत्त्वम् । ते च नामनी महयोरैव स्वानां न तु यागसोर्गृहीत्विति शब्दस्या-
 नन्तरमेव पाठान् । यजुषिस्तु स्पवहितस्नादयोऽपि त्रिरंशुशब्दे नास्ति ।
 तस्माद्महयोरत्र विधिः । ग्रहणे च ज्योतिष्टोमगत्य जोपररस्य संस्काररूपो
 गुण ऐन्द्रवायवादिग्रहणममानत्त्वत्वात् । यद्यप्यमृतो ज्योतिष्टोमस्तथाऽपि
 तत्संबन्धिग्रहणद्वारा वाक्पाज्ज्योतिष्टोमगामित्वम् । अत्र एव सोमार्थमदार्भ्यं
 गृहीत्विति निर्दिश्यते । अथवा तैत्तिरीयाणां षष्ठकाण्डस्य षष्ठमपाठके प्राकर-
 णिकं विनियोजकं वाक्यं दृष्टव्यम् । तस्माज्ज्योतिष्टोमे गुणाविधिः ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठ पादे चिन्तितम्--

महधर्मा अनारभ्योर्कांधदाभ्यद्वये नहि ।

विद्यन्ते वा प्रकरणादाद्यो वाक्यादिहान्तिमः ॥

अनारभ्य द्वौ महौ भूतावंधुं गृह्णातीति । अदार्भ्यं गृहीत्विति च । तयोः
 सादनसंपागादयो महधर्मा न विद्यन्तेऽनारभ्याधीतेष्वैन्द्रवायवादिष्वेव प्रक-
 रणेन व्यवस्थापितत्वादिति चेन्नेतत् । महाः साद्यन्त इत्यादिवाक्येन महधर्म-
 स्वावगमे तयोरपि महयोरनिरूप्यत्वात् । न चैन्द्रवायवादयः प्रकरणिनो
 ज्योतिष्टोमो हि प्रकरणी । तस्मात्सन्ति तयोर्धर्माः ॥

एषि श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवार्थे वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्चमोऽध्याय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयमपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयमपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

वायुरासि प्राणो नाम सवितुरार्धिपत्येऽपानं
 मे द्वाश्वसुरासि श्रोत्रं नाम धासुरार्धिपत्य आ-
 युर्मे दा रूपमसि वर्णा नाम ब्रह्मस्पतेरार्धिपत्ये
 प्रजां मे दा ऋतमासि सत्यं नामेन्द्रस्याऽऽधिपत्ये
 क्षत्रं मे दा भूतमासि भव्यं नाम पितृणामार्धि-

(१ तिरूपद्माद्शाहशेषपुश्चिमहाभिधानम्)

पत्येऽपागोर्षधीनां गर्भं धा ऋतस्य त्वा व्यो-
मन ऋतस्य (१) त्वा विभूमन ऋतस्य त्वा
विधर्मण ऋतस्य त्वा मत्यायतस्य त्वा ज्यो-
तिषे प्रजापतिर्विराजमपश्यत्तया भूतं च भव्यं
चामृजत ताम्पिभ्यास्तिगोऽदधात्तां जमदग्नि-
स्तर्पसाऽपश्यत्तया वै स पृश्नीन्कामानसृजत
तत्पृश्नीर्ना पुश्चित्थं यत्पृश्नयो गृह्यन्ते पृश्नीनेव
तैः कामान्यजमानोऽर्धं रुन्धे वायुरासि प्राणः
(२) नामेत्याह प्राणापानावेवाव रुन्धे चक्षु-
रसि श्रोत्रं नामेत्याहाऽऽयुरेवाव रुन्धे रूपमसि
पर्णा नामेत्याह प्रजामेवाव रुन्धे ऋतमसि
सत्यं नामेत्याह क्षत्रमेवाव रुन्धे भूतमग्नि भव्यं
नामेत्याह पशवो वा अपामोर्षधीनां गर्भः
पशूनेच (३) अयं रुन्ध एतावद्वै पुरुषं परि-
तस्तदेवाव रुन्धे ऋतस्य त्वा व्योमन इत्या-
हेयं वा ऋतस्य व्योमिमामेवाभि जयत्युतस्य
त्वा विभूमन इत्याहान्तरिक्षं वा ऋतस्य विभू-
मान्तरिक्षमेवाभि जयत्युतस्य त्वा विधर्मण
इत्याह अर्वा ऋतस्य विधर्म दिवमेवाभि
जयत्युतस्य (४) त्वा सत्यायेयाह दिशो
वा ऋतस्य सत्यं दिश एवाभि जयत्युतस्य
त्वा ज्योतिष इत्याह सुवर्गो वै लोक ऋतस्य
ज्योतिः सुवर्गमेव लोकमाभि जयत्येतावन्तो

(विकृतिरूपद्वादशाहशेषपृथग्निमहाभिधानम्)

वे देवलोकास्तानेवाभि जयति दश सं पद्यन्ते -

दशाक्षरा विराडन्त्रं विराड्विराज्येवान्नाये प्रति

तिष्ठति (५) ।

(व्योमन ऋतस्य प्राणः पशुनेव विद्यमं दिवमेवामि जङ्घुयनस्य
पद्वन्त्रवारिश्शच्च) ।इति ऋष्णयजुर्वेदीयतत्तिगीयमंहितायां तृतीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽंशोरदाम्यस्य मन्त्रव्याख्यानमीरितम् ।

अथ पञ्चमेऽभिष्टोमशेषे परित्यज्य विकृतिरूपस्य द्वादशाहस्य शेषाः पृथि-
महा उच्यन्ते ।कल्पः-“ प्राकृतं यजुमानमनुष्ठृत्य वायुरसि प्राणो नामेति दशमिः पृथि-
महाणां मन्त्रेदंश मानानि विधीत ” इति ।इन्द्राय त्वा वृषध इत्यादीनि प्राकृतानि यजूषि सोमोन्मानकरणानि । तदे-
तद्यजुर्जातमुच्चार्य वायुरसीत्यादिभिर्मन्त्रैः सोमस्वोन्मानं कुर्यात् । पाठस्तु-वायुरसि प्राण इति । हे सोम त्वं यजमानेन पीतः सञ्चररीमध्ये धारणा-
दिना वापोराप्यापनकारित्वाद्वायुरसि सामान्याकारेण वायुर्भूत्वा विशेषाकारेण
प्राणो नामासि । महिर्निर्गमनशीलस्त्वमुच्छ्र्वासरूपोऽसि । तादृशस्त्वं सवितुः
भेरकस्य परमेधरस्याऽऽधिपत्ये स्थित्वा मे महामपानमन्तःप्रवेशवन्तं वायुविशेषं
दा देहि । तथा चक्षुः श्रोत्रयोरप्यापनकारित्वात्तदुमयरूपोऽसि । अतो घातु-
र्देहोन्द्रियादिरूपदुराधिपत्ये स्थित्वा महामामुर्देहि । अथा शरीरावयवसौष्टवलक्षणस्य
रूपस्य कान्तिलक्षणस्य वर्णस्य च हेतुत्वात्तदुमयरूपोऽसि । अतस्तदुमय-
कारिणो बृहस्पतेराधिपत्ये स्थित्वा महं पुत्रपौत्रादिरूपां प्रजां देहि । तथा
मनसा चिन्त्यमानस्य [ऋतस्य] वाचोच्चार्यमाणस्य सत्यस्य च हेतुत्वात्तदुमय-
रूपोऽसि । अतस्तदुमयफलकस्येन्द्रस्याऽऽधिपत्ये स्थित्वा महं बलं देहि । तथा
ञ्चररीमध्ये यजुर्वत् पूर्वं सिद्धं घातुर्वैषम्यं यच्च मध्यमितः परं भविष्यत्तदु-
मयसमाधानहेतुत्वात्तदुमयरूपोऽसि । अतस्तदुमयसमाधानार्थां पितृणामावि-

(विकृतिरूपद्वाद्गाहशेषपृश्निग्रहाभिधानम्)

पथे स्थात्वाऽपामोषधीनां च संबन्धी यो गर्भः पशुरूतस्तं धाः संपादय ।
हे सोम ऋतस्य व्योमने सत्यस्य विशेषेण रक्षणाय त्वां मिमे । ऋतस्य सत्यस्य
विभ्रमने विशेषेण बाहुल्याय त्वां मिमे । तथर्तस्य विबर्मणे सत्यस्य विशेषेण
धारणाय त्वां मिमे । तथर्तस्य सन्याय सत्यस्य सत्थाय प्रमादरूपानृत-
राहित्याय त्वां मिमे । तथर्तस्य ज्योतिषे सत्यस्य प्रकाशाय त्वां मिमे ।

तैरेवैदंशभिर्मन्त्रैः सोमोन्मानरूपा ये पृश्निग्रहास्तान्निधातुं मस्तौति—

प्रजापतिरिति । प्रजापतिः पूर्वं विचार्य सृष्टेः साधनभूतां विराजमपश्यत् ।

वायुरसीत्यादिमन्त्रसमाष्टिदंशसंख्योपेतत्वाद्दशाक्षरमुक्त्वाऽन्त्येन विराहित्वात्सृष्टेः
तदा च विराना भूतं भविष्यच्च जगद्वृत्तजत । कृत्स्नं जगत्सृष्ट्वा तत्र किंचि-
द्भूतं किंचिद्भविष्यदिति विभागमकरोदित्यर्थः । ततस्तां विराजमृषिम्भो
न प्रकाशितवान् । तदा जमदग्निस्तपः कृत्वा प्रजापत्यनुग्रहेण तां विरा-
जमपश्यत् । तथा विराजा स जमदग्निः पृश्निन्धेनुस्वरूपान्कामान्भोगानसृजत ।
यस्माद्वायुरसीत्यादिमिदंशभिर्मन्त्रैः पृश्निशब्दाभिधेयान्धेनुरूपान्भोगानसृजत
तस्मात्कारणात्पृश्निनामकानां वायुरसीत्यादीनां पृश्निनाम संपन्नम् । पृश्नयः
कामधेनवः सृष्टाः यैर्मन्त्रैस्ते मन्त्राः पृश्नय इति निबन्धुं शक्यत्वात् । अथ विधत्ते—

यत्पृश्नय इति । ग्रहणं नाम न पाषेपु सोमरसस्य धारणं किंतु, नक्षस्य
सोमस्योन्मानम् । पृश्निशब्दाभिधेयैर्वायुरसीत्यादिमिदंशभिर्मन्त्रैर्ग्रहीतव्याः सोमभागाः
पृश्नयस्ते च गृह्यन्ते । ग्रहीतव्या इत्यर्थः । तैरुन्मानलक्षणेर्ग्रहैर्षजमानः काम-
धेनुसदृशान्भोगान्माप्नोति । तत्र प्रथममन्त्रेण प्राणापानपोषणलक्षणं कामं
दर्शयति—वायुरसीति ।

द्वितीयमन्त्रेण चक्षुःश्रोत्रस्थैर्बहेवोरायुषः प्राप्तिं दर्शयति—चक्षुरसीति ।

तृतीयमन्त्रेणावयवसौष्टवकान्तिम्यामुपेवायाः प्रजापाः संपत्तिं दर्शयति—

रूपमसीति । चतुर्थमन्त्रेण मानसवाचिकसत्यसाधनस्य संपत्तिं दर्शयति—

ऋतमसीति । पञ्चममन्त्रेण भूतभविष्यदस्वास्थ्यपरिहारहेतूनां पशूनां

प्राप्तिं दर्शयति—

भूतमसीति । अपामोषधीनां गर्भं धा इति तस्मिन्मन्त्रे समाम्नातं
तत्र तृणोदकपरिणामरूपत्वात्तशव एव तादृशो गर्भ इह विवक्षितः ।

(गवामयनगतपर मशकातिप्राप्तविशेषाभिधानम्)

पञ्चममन्त्रपद्यमुपसंहरति—

एतावद्वा इति । प्राणापानस्वास्थ्यममृति पशुमातिपयं पावत्फल्मु-
क्तेनावदेव पुरुष परितो वर्तते । पुरुषस्य सर्वतोऽपेक्षितं फलमि ॥ ।उत्तरस्मिन्मन्त्रपञ्चके ग्योमन इत्यादिभिः पञ्चमिधनुर्धपन्त देवैर्लोकद्वयस्य
दिशां स्वर्गस्य च दिवक्षितत्वात्तद्विजयः फलमिरेतद्दर्शयति—

ऋतस्य खेति । ऋतशब्दः सत्यवाची ।

पञ्चमपापके पूर्वमन्त्रपञ्चके लोकजयहेतावुत्तरमन्त्रपञ्चके चावति तां संख्यां
प्रशस्तति—दश सामिति । अथ विनियोगसमूहः—

षासुर्दश द्वादशाहे पृथ्निग्रहणमन्त्रकाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजुर्वेदी-

यतैचिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयपाठके तृतीयमपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयमपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।-

देवा वे यद्येन नावारुन्धत तत्परैरधा-
 रुन्धत तत्पराणा परत्वं यतरे गृह्यन्ते यदेव
 यद्येन नावरुन्धे तस्यावरुद्धयं यं प्रथमं गृह्णा-
 तीममेव तेन लोकमभि जयति यं द्वितीयमन्त-
 रिक्षं तेन यं तृतीयममुमेव तेन लोकमभि
 जयति यदेते गृह्यन्त एषां लोकानामभिजित्वै
 (१) उत्तरेष्वहं स्वमुतोऽर्वाञ्चो गृह्यन्तेऽभि-
 जित्यैवेमाहोऽनाम्पुनरिमं एकं प्रत्यवरोहन्ति
 यत्पूर्वेष्वहं स्वितः पराञ्चो गृह्यन्ते तस्मादितः
 पराञ्च इमे लोका यदुत्तरं अहं स्वमुतोऽर्वाञ्चो
 गृह्यन्ते तस्मादमुतोऽर्वाञ्च इमे लोकास्तस्मादया-

(गवामयनगतपरःसंज्ञकातिः शेषामिधानम्)

तयाम्नो लोकः प्यां उप जीयन्ति ब्रह्मवा-
 दिनां वदन्ति कः त्स्मत्याद्दभ्य ओषधयः सं
 भवन्त्योषधयः (२) मनुष्याणामन्नं प्रजापतिं
 प्रजा अनु प्र जायन्त इति परानन्विति ब्रह्मा-
 यद्गृह्णात्यद्भ्यस्त्वौषधीभ्यो गृह्णामीति तस्मा-
 द्दभ्यं ओषधयः सं भवन्ति यद्गृह्णात्योष-
 धीभ्यस्त्वा प्रजाभ्यो गृह्णामीति तरसादोषधयो
 मनुष्याणामन्नं यद्गृह्णाति प्रजाभ्यस्त्वा प्रजाप-
 तये गृह्णामीति तस्मात्प्रजापतिं प्रजा अनु प्र
 जायन्ते (३) ।

(अमिजित्या ओषधयोऽष्टाचत्वारिंशच्च) ।

इति छणायजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

दुश्चिन्महाख्या उन्मानविशेषाः पञ्चमे श्रुताः ।

अथ षष्ठे गवामयनगताः परःसंज्ञका अतिग्राह्यविशेषा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ त्रिषु परःसामसु त्रिनितिग्राह्यान्गृह्णात्युपमामगृहीतोऽस्यद्भ्यस्त्वौ-
 षधीभ्यो जुष्टं गृह्णामीति मथमेऽहनि गृह्णात्योषधीभ्यस्त्वा प्रजाभ्य इति
 द्वितीये-प्रजाभ्यस्त्वा प्रजापतय इति तृतीय एतानेवाऽऽवृत्तानवाकंतामनु
 सामुर्ध्वानादुत्तंश्च विपुवति ” इति ।

अस्ति गवामयनं नाम संवत्सरसंज्ञं, तस्य पूर्वमासवर्कमुत्तरमासवर्कं
 चेति द्वौ भागौ, तयोर्मध्ये त्रिषुवत्संज्ञकमेकं प्रधानमहर्भवति । तस्य चारुः
 पूर्वभावाणि परःसामनामकानि त्रिण्यहानि भवन्ति । तानिः पूर्वस्य मासव-
 र्कस्याश्विमानि । कथा विपुवतोऽह्न उत्तरभावीन्यनन्तराण्यवाकंतामनामानि
 त्रिण्यहानि भवन्ति । तान्युत्तरस्य मासवर्कस्याऽऽदिभूतानि । तदापि परः

(गवामयनगतपरःसंशकातिमाहविशेषाभिधानम्)

सामनामकेषु त्रिष्वहःसु क्रमेणोक्तैस्त्रिभिर्ष्वैश्वर्योऽविमासार्थाः सोमरसा ग्रही-
तव्याः । अर्वाक्सामनामकेषु त्रिष्वहःसु तेषामेव मन्त्राणां विपरीतक्रमेण त्रयोऽ-
विमासा ग्रहीतव्याः । विषुवन्नामके तु मुख्यदिने सप्तम्यातक्रमेण विपरीतक्रमेण
चेत्येवं षडविमासा ग्रहीतव्याः । तन्तानतिमासान्विधातुं परस्तीति—

देवा वै यदिति । पुरा यज्ञमनुविष्टन्तो देवा विधास्यमानातिमासरहितेन
केवलेन यज्ञेन यत्फलं न प्राप्तवन्तस्तत्फलं पराख्यैर्ग्रहेरानुवन् । पारयन्त्य-
भीष्टसमाधिं गमयन्तीति पराः । विधत्ते—

यत्पर इति । समुदायाकारेण मन्त्रस्य विशेषाकारेण प्रशंसति—

यं प्रथमामिति । विषुवतोऽह्ने उपरितनेष्वहःसु विपरीतक्रमं विधत्ते—

उत्तरेष्वहःस्विति । अमुतोऽन्तपादार्वाञ्चो व्युत्क्रमास्थिवान्गृह्णीयात् । तथा
सति पूर्वानुष्ठितैरनुलोमगतैर्ग्रहैः पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकानभिजित्यैव पुनर्द्युलो-
काद्भूलोकं प्रत्यारूढवान्भवति ॥ अथाऽऽम्नातक्रमं विपरीतक्रमं च मिस्रित्वा
पुनः प्रशंसति—

यत्पूर्वेष्वहःस्विति । विषुवतोऽह्नेः पूर्वेष्वहःसु इतः प्रथमादविमा-
सादारम्य क्रमेणैव पराञ्चो गृह्यन्ते । परमुत्तममञ्चन्तीति पराञ्चः । प्रथमं
गृहीत्वा ततः परं द्वितीयोऽविमासः । द्वितीयं गृहीत्वा ततः परं तृतीयोऽवि-
मासः । एते पराञ्चः । यस्मादेवं गृह्यन्ते तस्माद्विदो भूलोकादारम्य त्रयो
लोकाः पराञ्च उत्तरोत्तरगतयो भवन्ति । विषुवत् उत्तरेष्वहःसु तस्मिन्तृतीय-
ग्रहादावभ्रवाञ्चोऽञ्चस्तना गृह्यन्ते । प्रथमेऽहनि तृतीयो ग्रहो द्वितीयेऽहनि
द्वितीयो ग्रहस्तृतीयेऽहनि प्रथमो ग्रहः । त एतेऽर्वाञ्चः । यस्मादेवं तस्मादमुतो
द्युलोकान्तरिक्षलोकस्त्वस्मादधस्तनो भूलोकः । त एतेऽर्वाञ्चो
लोका यस्मात्पराञ्चोऽर्वाञ्चश्च परस्परविलक्षणा अत एवापुनरावृत्तत्वाद्गतसाराः ।
तस्मान्मनुष्या अगतसाराः लोकानुपजीवन्ति । यानि स्थानान्युपभुक्तत्वेन गतसाराणि
भवन्ति तानि नापेक्षन्ते, किंत्वभुक्तपूर्वाणि नूतनानि स्थानान्यपेक्षन्ते ।

प्रथममन्त्रत्रयं विधातुं परस्तीति—

ग्रह्यधादिर्न इति । लोके सद्ग्रहः सकाशादोपधय उत्पद्यन्त इति यत्तत्क-
रमात्सत्याकृतः कारणान् । तथा मनुष्याणामोपधयोऽञ्चमिति यत्तदपि कृतः
कारणान् । तथा प्रजापतिमनु प्रजाः प्रजायन्त इति यदेतद्गति कृतः

(सोमाद्भवेनाऽऽश्रावयेत् ३० ३३ः)

कारणादित्येवं ब्रह्मवादिभिः पृष्ठः कश्चिद्बुद्धिमान्परानन्वित्युत्तरं ब्रूयात् ।
परतोऽतिग्राह्यग्रहणमन्वा उत्कृष्टत्वात्परशब्दाभिधेयाः । तदनुसारेण यथोक्तमे-
तन्नयं संपद्यते । तत्र प्रथमं मन्व विधत्ते—

यद्गृह्णातीति । हे प्रथमातिग्राह्य त्वामद्भ्यः सकाशाद्गृह्णामि । किम-
र्थम् । ओषधीभ्य ओषध्युत्पत्त्यर्थम् । अनेन मन्त्रेण प्रथमं गृह्णीयात् ।
यस्मादेवं गृह्णाति तस्माद्भ्यः सकाशादोषधयः सम्यग्भवन्ति । द्वितीयमन्त्रं
विधत्ते—

यद्गृह्णातीति । हे द्वितीयातिग्राह्य त्वामोषधीभ्यः सकाशाद्गृह्णामि ।
किमर्थम् । प्रजाभ्यः प्रजाजीवनार्थम् । अनेन द्वितीयातिग्राह्यं गृह्णीयात् ।
यस्मादेवं गृह्णाति तस्मादोषधयो मनुष्याणामन्नं भवन्ति ।

अथ तृतीयं मन्त्रं विधत्ते—

यद्गृह्णातीति । हे तृतीयातिग्राह्य त्वां प्रजार्थं प्रजापत्यर्थं
गृह्णामि । प्रजाः सर्वा अपि प्रजापतिमाश्रित्य यथा प्रजापेरन्वित्यनेना-
भिषाषेण गृह्णातीत्यर्थः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“पराभिवा अनिग्राहास्ते मवामयने त्रयः ।

त्रेष्वद्भ्य ओषधीभ्यश्च प्रजाम्यश्चेति मन्त्रकाः ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिर्देवासुरानमुजत तदनु यज्ञोऽमृ-
ज्यत यज्ञं छन्दाशंसि ते विष्वंश्चो व्यंकाम-
न्मोऽमुंराननु यज्ञोऽपाकामयज्ञं छन्दाशंसि ते
देवा अमन्यन्तामी वा इदमभुवन्यद्वयं स्म

(सोमाद्भवेनाऽऽश्रावयेत्पादिसन्त्रविधिः)

इति ते प्रजापतिमुपाधावन्त्सोऽश्रवीत्प्रजाप-
 तिश्छन्दसां वीर्यमादाय तद्वः प्र दास्यामीति
 स छन्दसां वीर्यम् (१) आदाय तद्देभ्यः
 प्रायेच्छुत्तदनु छन्दोऽस्यपाक्रामच्छन्दोऽसि
 यज्ञस्ततो देवा अमवन्पराऽसुरा य एवं छन्दसां
 वीर्यं वेदाऽऽश्रावयास्तु श्रीपइञ्ज ये यजा-
 महे वषट्कारो भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो
 भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मै कर्मध्वर्युरा
 श्रावयतीति छन्दसां वीर्यायति ब्रयादतद्वै (२)
 छन्दसां वीर्यमा श्रावयास्तु श्रीपइञ्ज ये
 यजामहे वषट्कारो य एवं वेद सर्वीर्यैव
 छन्दोभिरर्चति यत्किं चार्चति यदिन्द्रो वृत्रम-
 हन्नमेध्यं तद्यद्यतीन्पावपदमेध्यं तद्य कस्मा-
 देन्द्रो यज्ञ आ सःस्यातो रित्याहरिन्द्रस्य वा
 एषा यज्ञिर्या तनूर्यद्यज्ञस्तामेव तर्ष्यजन्ति य
 एवं वेदोपेनं यज्ञो नमति (६) ॥

(छन्दसां वीर्यं वा एव तदुष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयमंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके समोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(सोमाङ्गत्वेनाऽऽभावये- विमन्-विविः)

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽध्यायः) ।

पृष्टे प्रोक्ता अतिघ्राता गवानयनिकास्तः ।

अथ मन्त्रे सोमाङ्गत्वेनाऽऽभावयेत्यादयो मन्त्रा विधीयन्ते—

प्रजापतिरिति । कदाचित्तजापतिर्देवाननुराश्व पुराऽमृजेत सृष्टवान् । ताननु तमे यज्ञोऽप्यनुच्यत । यज्ञमनु च्छन्दांसि च जेतर्ज । तदानीं ते देवा परस्परैक- मत्यामाशोद्विष्वञ्चो नानागतयो भूत्वा व्यक्रामन्विविधे देशं गताः । अथ ते यज्ञोऽमुराननुच्य देवैर्म्योऽपाकामन् । तं च यज्ञमनुच्य च्छन्दांस्यपि देवैर्म्योऽ- पाकामन् । तदानीं ते देवाः परस्परैकमत्यं प्राप्यैवं विचारितवन्तो वयं यदैश्वर्यं प्राप्य स्थिताः स्मस्तदिदं सर्वं प्राजासुग एवेदानीम्वस्थिता अमवन्निति विचार्य ते देवास्तथाविविधे षष्ठिमवेमहमान् प्रजापतिमुपाधावन् । अथ देवैरुपसेविनः प्रजापतिस्तानुप्रत्येवमव्रवीत् । छन्दां वैदिन्नन्त्राणां मध्ये वीर्यं सारमादाय युष्मभ्यं तत्प्रदास्यामीत्युक्त्वा तथैव कृतवन् । अथ तदानीमनु सर्वाणि च्छन्दां- स्यमुरैर्म्योऽपकम्य देवान्प्राप्नुवन् । तानि च्छन्दांस्यनुच्य यज्ञोऽप्यसुरैर्म्योऽपकम्य देवान्प्राप्नुवन् । ततो देवा विजयिनोऽमवन्नसुगस्तु पराम्नाः । अथ मन्त्राविविधे—

य एवं छन्दमामिति । यो वीर्यं वेदे स स्वयमेव विजयी भवति । षष्ठ्य भ्रातृव्यः परामवति । तस्माद्वीर्यं विदित्वा प्रयुञ्जीत । आभावयेत्यादि- मन्त्रपञ्चकं तद्वीर्यम् । एतेषां मन्त्राणामर्गा यो वै सप्तदशमित्यस्मिन्ननुवाके [सं० का० १ म० ८ अ० ११] परञ्जिताः । इष्टयङ्गत्वेन दत्त विधिः । अत्र तु सोमाङ्गत्वेन । सोमस्योऽष्टिविकारत्वाभावेन चोदकात्ते मन्त्रा अयाप्ताः ।

इदानीं तानेवान्मन्त्रान्प्रशंसति—

ब्रह्मवादिन इति । कस्यै कं कस्यै कामाय प्रजाजिनायांश्चतुंगश्रावणं करोतीति ब्रह्मवादिभिः पृष्टो बुद्धिमानुत्तरं ब्रूयात् । प्रजापतिनोऽब्रह्मवादिणां छन्दां पुनर्वीर्यनाप्लिष्टामायाव्ययराश्रावणमित्युत्तरम् । न एवोत्तरवादी वीर्यं दशमिनुमाश्रावयेत्पादिकमनुवदति । इदानीं वीर्यवेदनं प्रशंसति—

अ एवं वेदेति । अस्मिन्नेते लोकव्यवहारे वा वीर्यवेदी यत्किंचिद्देवादिषु पूजयति तत्सर्वं सर्वैर्यैव च्छन्दांसिः पूजितवान्भवति ।

अथैतैर्नैवेद्यं ब्रजं पशंसति—

यदिन्द्रो ब्रजमिति । इन्द्रो ब्रज हतवानिति यत्तदेतद्ब्रह्मरूपमपेक्षमभाशि-
षम् । किंचामिन्द्रो यतीनशाबपरसाहायुकेभ्यः प्रायच्छदिति ब्रजदपि शार्प-
रावादमज्ञियम् । अथैवं सति ब्रह्माकारणादय यज्ञ आ सस्थानोः समाप्तिपर्य-
न्तमैन्द्रः सपञ्च इति ब्रह्मवादिन आहुः । तत्र बुद्धिमानेवमुत्तर ब्रूते—इन्द्रस्य हि-
द्वे त-ब्रह्मपशिया यज्ञिया च । राज्यं कर्तव्यं क्षत्रादीन्हिसन्ती तनूरभज्ञिया ।
सा च राजसी । यज्ञ इति यदेषेन्द्रमैव यज्ञिया यज्ञार्हा तनुः सा च साप्तेकी
वक्ष्यत इति । यज्ञे हविषा पूजनीयो यज्ञाङ्गदेवतारूपः सात्त्विकविग्रह इत्यर्थः ।
तत्तस्मिन्यज्ञे तामेव सात्त्विकी यज्ञार्हा तनु यजमानाः प्रयजन्ति । यज्ञरूपतनुवेदनं
पशंसति—य एवमिति । अत्र विनियोगसमहः—

“आश्रावयेत्याद्योऽत्र पञ्च यत्रा उदीरिताः ।

आश्रावणादि सोमार्थमत्र प्राक्नमिष्टिगम् ॥ इति ।

इति श्रीमत्सामयणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदाश्रमकाशे कृष्णभजुर्वे-

दीप्तवैभिर्रीयसहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयाङ्के तृतीयप्रपाठकेऽप्तमोऽनुवाकः ।)

आबुदा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको
घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गन्धं
पितेर्षं पुत्रमभि रक्षताडिमम् । आ ब्रूइरूपते वा
एतद्यजमानोऽग्निभ्यां यदेनयोः ज्ञातकृत्याया
न्वत्रावभृथमवैत्यायुदा अग्ने हविषो जुषाण
इत्यवभृथमवैष्यञ्जहुयादाहुत्यैवैनो शमयति
नाऽऽतिमार्त्तति यजमानो यत्कृभीदम् (१)
अप्रतीक्षं मयि येन यमस्य वृत्तिना चरामि ।
इहैव मज्जिरवदये तदेतत्तर्दमे अनुणो भवामि ।

(अवभथान्नहोमाद्यभिधानम्)

विश्वलोप विश्वदावस्य त्वाऽऽमञ्जुहोम्यग्धा-
 देकौऽहुतादेकः सममनादेकः । ते नः कृण्वन्तु
 भेषजं सदः महो वरेण्यम् । अयं नो वभर्मा
 पुरः सस्फानो अभि रक्षतु । गृहाणामसंमत्यै
 बहवो नो गृहा अमन् । मे त्वं नः (२) नभ-
 सस्पत ऊर्ज नो धेहि भद्रया । पुनर्नो नष्टमा
 क्कधि पुनर्नो रयिमा क्कधि । देवं सस्फान
 महश्चपोपस्येशिषे स नो रास्वान्यानि च राय-
 स्पोषं सुवीर्यं संवत्सरीणां स्वस्तिम् ।
 अग्निर्वाव यम इयं यमी कुमीदं वा एतयमस्य
 यजमान आ दत्ते यदोषधीभिर्वेदि स्तृणानि
 यदनुपौष्य प्रधायाद्ग्रीवंबद्धमेनम् (३) अमु-
 ष्मिँल्लोके नैनीयेरन्यत्कुसीदंतीत्तं म्नीत्यु-
 पौषतीहैव सन्यमं कुमीदं निरवदायानृणः
 सुवर्ग लोकमेति यदि मिभ्रमिव चरंदञ्जलिना
 सक्तंन्द्रदान्ये जुहुयादेष वा अग्निर्वैश्वानरो
 यत्प्रदान्यः स एवैनं स्वदयत्यह्नां विधान्यामि
 काष्टकायामपुषं चतुःशरावं पक्त्वा प्रातरेतेन
 कक्षमुपैपियदि (४) दहति पुण्यमर्भं भवति
 यदि न दहति पापसर्ममेतेन ह म्म वा ऋषयः
 पुरा विज्ञानेन दीर्घसत्रमुषं यन्ति यो वा उप-
 द्रष्टारमुपश्रोतारंमनुरूयातां विद्वान्यजते
 मममुष्मिँल्लोक इष्टापूर्तेन गच्छतेऽग्निर्वा उप-

(अत्रुवाहोमाधिपाम्)

द्वेष्टो वायुर्कथ्योताऽऽदित्योऽनुस्याता तान्य एवं
 विद्वान्यजते मममुनिर्महोक्तं दृष्टापूतं न गच्छतेऽयं
 नो नभस्ता पुरः (५) इत्याहामि वै नभेमा
 पुरांऽमिमेव तद्दहितन्मे गोपायेति म त्वं ना
 नममस्पत इत्याह वायुर्व नभेमस्पतिर्वायुमेव
 तद्दहितन्मे गोपायेति देवं सस्फान्त्याहासी
 वा आदित्यो देवः मस्फानं आदित्यमेव
 तद्दहितन्मे गोपायेति (६) ।

(कुसीदं त्वं न एनेमोवेधिं पुर आदित्यमेव तद्दहितन्मे गोपायेति) ।

इति छेप्यजुर्वेदीयतेत्तिरीयसंहितायां तृतीयपाठके

तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सोमाङ्गाश्रावणादीनां मन्त्राणां सप्तमे विधिः ॥

अथाऽष्टमेष्वभ्याङ्गहोमादयो वक्तव्याः ।

कल्पः—“ आयुदां अमे हविषो जुषाणो इत्यभेभृथमैष्यन्नाहवनीये हुत्वा ”

इति । पाठस्तु—

आयुदां अम इति । हेऽमे त्वमायुदां एधि यजमानस्याऽऽमुष्मदो भव ।
 कीदृशस्त्वम् । हविषो जुषाणो हविः सेवमानो धृतमतीको धृतोपक्रम
 आश्रावणादीनां धृतम् हूपमानावात् । धृतोनिस्वसोनिऽप्यनुयाजादौ
 धृतमेव योनिर्बालोत्पत्तिकारणं मस्यासी धृतपोनिः । तादृशस्त्वं मधु
 स्वादुतमं चारुं शोधितत्वेन निर्मले गन्धं धृतं पित्वा पिता पुत्रमिवैव
 यजमानमभिवो रक्ष । अनेन मन्त्रेण होमं विधत्ते—

आ वेत्स्यते वा इति । एनयोराहवनीयगार्हपत्यमोहविः एकं कृत्वाऽ-
 वावभृथहविषो वारुणपुरोडाशस्य एकस्य होमपकृत्वाऽप्यत्र जटसमीपेऽ-
 वभृथकर्मार्यं गच्छतीति पदेनेनापरायेन यजमान आहवनीयगार्हपत्याभ्याम-

(अवभृथाङ्गहोमाद्यभिवानम्)

मिम्यां विच्छिन्नो भवति । अतोऽवभृथं जिगमिषुरायुर्दां अम् इति मन्त्रेणाऽऽ-
ज्यमाहवनीये जुहुयात् । एतथैवाऽऽहुतैनावाहवनीयगाहंपत्यौ शान्तौ करोति ।
तयोः शान्तयोः संतोष्यमान आर्ते न प्राप्नोति । कल्पः—“ आहवनी-
यादुल्मुकमादाय वेदिमुपौषति यत्कुसीदमृणमृतीक्षमिति ” इति ।

अवभृथोद्वेयनीयानूबन्ध्याख्येभ्यः कर्मभ्य ऊर्ध्वमयं वेदिदाहः । मन्त्रपाठस्तु—
यत्कुसीदामिति । यत्कुसीदमृणमृतीक्षमनापितं मयि वर्तते, येन यमस्य
बलिनोत्तमृणस्य बलिः पत्यर्पणीयमृणं येनाहमृणेन युक्त इदानीं वर्ते तदेतदृण-
मिहैवं सन्नस्मिन्नेव जन्मनि यज्ञदेशे वर्तमानो निरवदये निःशेषेणापाकरोमि ।
तत्तेनैव कारणेन हेऽग्ने यमरूपादुत्तमृणादहमनृणो भवामि ।

कल्पः—“ यदि मिश्रमिव चरेदञ्जलिना सक्तृन्मदाव्ये जुहुयाद्विभ्रलोप
विश्रदावस्य त्वेति ” इति ।

अस्मिन्पक्षे यदङ्गं संकीर्णमिव यजमानोऽनुविष्टेत्स्य सांकर्यस्य परिहाराय
वेदिदाहके दावाग्री सक्तृन्ञ्जलिना जुहुयात् । मन्त्रपाठस्तु—

विश्र्वलोप इति । हे विश्र्वलोप सर्वस्य पापस्य विनाशक हे सक्तृन्ञ्जले
विश्रदावस्य कृत्स्नापदहनाय प्रवृत्तस्य दावाग्रीसन्नास्ये त्वां जुहोमि । अनेन
होमेन संतुष्टा अमयस्तयस्तेष्वेकोऽग्वं हेमिनाऽऽगतमर्चात्यग्धात् । अहुवं होम-
रहितमर्चात्यहुनात्तादृश एकः । समसनें समस्तमप्यर्चाति समसनात्तादृश एकः ।
ते त्रयोऽप्यमयोऽस्माकं भेषजं कृण्वन्तु । क्षयः परिहारं कुर्वन्तु । तथा सदो
निवासस्थानं कुर्वन्तु । सहो वलं कुर्वन्तु । वरेण्यं वरणीयं धनादिकं
भ्रष्टं कुर्वन्तु ।

कल्पः—“ अयं नो नभसा पुर इत्येवैयंथान्नाक्षणमुपस्थाय ” इति ।

प्रथममन्त्रपाठस्तु—

अयं नो नभसेति । अप्यंमिः पुरो वर्णमानो नभसा संस्क्रानस्तजसा
वर्णमानो नोऽस्मानभिरक्षतु । किमर्थं गृहाणामरामर्त्यै सर्पतिः सम्याग्बिनाशस्तद्वाहि-
रपायंम् । ततोऽभिरक्षणाञ्चोऽस्माकं बहवो गृहा असन्सन्तु । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

स त्व नो नभस इति । नभसस्यत आकाशस्य पालक हे वायो स त्वं
मोऽस्मभ्यं भद्रयाऽनुग्रहरूपया वाचोर्जं वेहि अन्नादिरसं मयच्छ । किंचास्माकं
मष्टमन्नादिरसं पुनराकवि आर्नाय देहि । पुनरप्यस्मभ्यं रपिमपेक्षितं धनमानीष
देहि । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

(अवभृथाङ्गहोमाद्यभिधानम्)

दंवेति । हे संस्क्रान् सम्पगमिवृद्धियुक्ताऽऽदित्य देव त्वं सहस्रपोषस्य
सहस्रसंख्याकधनपथादिपुष्टेरिधिषे प्रभुर्भवसि । स त्वं नोऽस्मभ्यं रास्व देहि ।
किं किमिति तदुच्येत—अग्न्यानिमक्षिणत्वं दारिद्र्याभावं रायस्योषं धनपुष्टिं
सुवीर्यं शोभनापत्यं संवाचरीणां तत्तत्संवत्सरसंनदां स्वरितमनिष्टनाशरूपां
संपदं च । अथ वेदिदाहं विनातुं मस्तौति—

आग्निर्वावेति । यमस्य वस्तिना चराधीत्यस्मिन्मन्त्रेऽग्निर्वीपमानो यमोऽग्निरेव ।
तस्य होमाधारत्वेन नियतत्वात् । इयं वेदिरूपा भूमिर्धमी । यजमानो वेदिमधम्व्वा
भूमेर्निर्गत्य मयाणं क्रियांनदानां यमस्य भृत्या गले रज्ज्वा बद्धमेनं यजमानं स्वर्ग-
लोकं भूषां नयेयुः । इदानीं दानं नियते—

यत्कुसीदामिति । उपोषाः । इदित्यर्थः । इहैवास्मिन्नेव जन्मनि यज्ञपदेश
एवावस्थितः सन् यमं प्रति विद्यमानं कुसीदमृणं निःशेषमनेन दाहेनावाकृत्यान्त-
रमृणरहितः स्वर्गं प्राप्नोतीति । विश्वलोपेतिसन्त्रेण हीमं विधत्ते—

यद्दि मिश्रामिवेति । यद्यङ्गजातं संकीर्णमेव यजमानोऽनुतिष्ठेत्तस्य सांक्र-
र्षस्य परिहाराय वेदिदाहके दावाग्नौ सकृन्ञ्ज्जिना जुहुयात् । एष एवाग्निर्वै-
श्वानरः सर्वपुरुषतंबद्धः सर्वपुरुषापेक्षितव्यवहाराय पर्याप्तत्वात् । स एवाग्निः
सकृद्दोमेन तुष्टो मिश्रचारिणमेनं यजमानं स्वदयति स्वाद् करोति । मिश्रणदोषर-
हितं करोतीत्यर्थः । अथ वेदिदाहप्रसङ्गेन बुद्धिस्थमन्यदपि किंचिदाहरूपं कर्मा-
न्तरं विधत्ते—

अद्दनां विधान्यामिति । एकाष्टका नाम माघकृष्णाष्टमी । सा चाद्दनां
विधानी मतिपदादितिथीनां पवर्तयित्री । संवत्सरनामकस्य पुरुषस्य पत्नीत्वात् ।
अत एवाभ्यन्त्रं श्रूयते—“ एषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टका ” इति ।
अथवा गवामपने संवत्सरसत्रे यान्यहान्यनुष्ठेयानि कर्माणि तेषामियं पवर्तयित्री ।
तदारम्भकालत्वात् । अत एवान्यत्र श्रूयते—“ संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एका-
ष्टकायां दीक्षेरन् ” इति । द्विमस्थः शरावः । तथाविधशरावचतुष्टयपरिमित-
भ्रूयनिर्मितमपूपमेकाष्टकायां पक्त्वा तेनातयन्तमुष्णेनापूपेन परेद्युः प्रातररण्ये
कक्षं दहेत् । अपूपस्थोष्युमुत्कं-पक्षिम्ब तस्योपरि जीर्णतृणं पक्षिषेत् । तदेत-
त्सर्वं कक्षमन्वे कर्णम्बम् । तथा कृते सति यद्यपपूपाग्निः क्लृप्तं कक्षं दहति
तदानीं यस्कार्यमुद्दिशेद् दहनं कृतं तत्कार्यं पुण्यसमं भवति । सम्यक्पारं गच्छ-
तित्यर्थः । अदाहे तु पापसमं तत्कार्यं विनश्यति ।

—प्रा० ३ अनु० ९] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता । — १५३७

((वृषालम्भाख्यकर्मभिधानम्)

कक्षदहनेन यदेतदाभिवृद्धिज्ञानं तदेतद्रवामयनादिमौढकर्मराम्भे परिक्षणीयमित्येतद्दर्शयति—

एतेन हेति । एतेन कक्षदाहरूपेण निर्विघ्नसंपूर्तिज्ञानेन निश्चित्य शीर्षं संवत्सरसत्रादिकं मौढं कर्म पूर्वं महर्षयः पारम्भन्ते ।

अथायं नो नभसेत्याद्युपस्थानमन्त्रत्रयं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

यो वा उपद्रुष्टारमिति । इष्टं श्रौतं कर्म पूर्वं स्मार्त्तं कर्म । तदुभयफलेन स्वर्गलोके संगच्छते । कोऽसौ योऽग्न्यादीनामुपद्रुष्टादित्यतां ज्ञात्वा यजते तस्येयमिष्टापूर्वफलसंगतिः । अथ मन्त्रान्वयाचष्टे—

अयं नो नभसेति । पुरोदेशे नभसा ज्वालया युक्तोऽग्निर्दृश्यतेऽतोऽग्निर्नभसा पुर इति शब्दाभ्यां विवक्ष्यते । तादृशमग्निमेव प्रत्युपस्थाता मदीयमेतत्कर्मफलं गोपायेति मार्थितवान्भवति । नभसे संचारेण तत्पालकत्वाद्वायुरेव नभसस्पतिः । राशिभभिः सर्ववाभिवर्षमानत्वादादित्य एव देवः संस्फानः । अत्राऽऽयुदां इति मन्त्र उरु२ हि राजेत्यस्मादनुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्यः । यत्कुसीदमित्यादिमन्त्रास्तु तस्मादूर्ध्वं द्रष्टव्याः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

आयुस्ववभुथमेष्टोर्होम आहवनीयके ।

यत्कु वेदिं दहेत्तत्र विश्वं संकत्वाहुनिर्भवेत् ॥

अयं त्रिभिरुपस्थानं पण्यन्त्रा अष्टमे स्थिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मातृवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयः

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

एतं युवानं परिं वो ददामि तेन क्रीडन्ती-
श्वरत प्रियेण । मा नः शान्तं जुनुषां सुभागा ।
रायस्पोषेण समिपा मदेम । नमो महिन्न उत
चक्षुषे ते मरुतां पितस्तदहं गृणामि । अनुं
मन्यस्व स्रयजां यजाम जुष्टं देवानामिदमस्तु

(वृषालम्भारण्यकर्माभिधानम्)

हृष्यम् । देवानामिष उपनाह आसीदपां गर्भ
 ओषधीषु न्यक्तः । सोमस्य द्रुप्तसर्मवृणीत
 पूषा (१) बृहन्नत्रिरभवत्तदेपाम् । पिता
 वत्सानां पतिरघ्नियाशामथो पिता महतां
 गर्गराणाम् । वत्सो जस्तुं प्रतिधुक्पयूपं
 आमिक्षा मस्तुं घृतमंस्य रेतः । त्वां गावोऽ-
 वृणत राज्याप त्वां हवन्त मरुतः स्वर्काः ।
 रम्भन्क्षत्रस्यं ककुभिं शिश्रियाणस्ततो न उग्रो
 वि भजा वसूनि । व्यृद्धेन वा एष पशुनां
 यजते यस्यैतानि न क्रियन्ते एष हं त्वै समृ-
 द्धेन यजते यस्यैतानि क्रियन्ते (२) ।
 (पूषा क्रियन्ते एषोऽष्टौ च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे वेदिवाहोऽय पश्यान्पेन मपश्चितः ।

अथ नवमे वृषालम्भारण्यं किञ्चित्कर्माभिधीयते ।

कल्पः—“ वृषभे गोरु जीर्णे यूनः कर्णमाजपेतिवशङ्करूपस्तन्नस्तुरीपमित्ये-
 दाम्यामथैव गोष्वपि सृजत्येतं युवानमिति ” इति ।

पिशङ्कत्तन्नस्तुरीपमित्येतौ नात्रत्यौ । एतं युवानमित्यप्रत्ययः । तत्पाठस्तु—
 एतं युवानमिति । हे गावो वो युष्मभ्यमेतं युवानं धूपममहं परिदामि ।
 तेन पिपेज सह क्रीडन्तीश्चरत । नोऽस्मान्मा शास । यतो घृतं अनुषा तुमागा
 जन्मनैव सुष्ठु भागवत्यस्ततोऽस्माकं क्षापो भवतीभिर्न कार्यः । किंतु वरुणं
 तित्यथ० । -

(वृषालम्भास्त्यङ्गमाभिधानम्)

इत्तवानित्यनुग्रहः कार्यः । युष्मार्कं मसादाह्वयं धनपुष्ट्याऽन्नेन च संमदेन सम्य-
ग्यथा भवति तथा हृष्टाः संभवेम ॥ कृत्वाः—“ अथ जीर्णमालम्भते प्राजा-
पत्यमैन्द्रं त्वाष्ट्रं वा नमो महिम्न इति उपाकरणेऽनुवर्तयते तृतीयाया वषां जुहोति
चतुष्टयां हविः पश्चम्या सौविष्टलतम् ” इति ।

एवं युवानमित्यनुवाकादिमपेक्ष्य तृतीयादिष्यवहारः । तत्रोपाकरणमन्वपाठस्तु—

नमो महिम्न इति । हे मरुतां प्लिदैवानां जनक प्रजापते त्वदीयाय
सृष्ट्यादित्स्पाय महिम्ने नमः । उतीपि च चक्षुषे इष्टित्स्पाय सर्वगोचरज्ञानाय
त्वदीयाय नमः । तन्मदीयं विवक्षितमहं गुणामि तुभ्यं धवीमि । तच्च मनुर्कं
त्वमनुमन्यस्व । सुप्रजा शोभनेन यज्ञसाधनेन वृषमेण वयं यजाम । इदं वृष-
भरूपं ह्यमं देवानां जुष्टं प्रियमस्तु । वषाहोममन्त्रपाठस्तु—

देवानामेष इति । एष वृषभो देवानामुपनाहो बन्धन्हेतुरासीत् । इन्द्रा
बलीवंदां इवास्मिन्वृषभे देवाः प्रतिपतिशयेन सक्ता इत्यर्थः । स च वृषभो
हुतः सन्नेषेष्वापं संवन्धी गर्भो भूत्वा पुनरोपधीषु न्यक्तो वृष्टित्स्पेष्माबोमुत्तः
पवितः । सोऽयं जलरूपो गर्भः कथं संपन्न इति वदुष्यते—पूषा सोमस्व
द्रुप्तमवृणीवाऽऽदिरपः सल्लिङ्गात्मनश्चन्द्रस्य द्रुप्तं रोरिमिर्गुंहीषधान् । तच्च
द्रुप्तरूपं जलमेपां रसमीनां संवर्धे वृहन्प्रीतोभद्रेः पर्वतसहस्रो नेषोऽभ्यवत् ।
देवानां प्रिय एष वृषभ आहृतिरूपेण वक्षी हुत आदित्यं प्राप्य रश्मित्स्पेण
चन्द्रसंबन्धि षष्ठं भूमौ वर्धमानं गृहीत्वा मेषरूपतामयलम्ब्य मेषोद्ग्रे जलरूपो
गर्भो भूत्वा वृष्टित्स्पेष्मौषधीष्वधः पवित इत्यर्थः । अनेनाधौ मास्ताऽऽहृविः
सम्पगित्पाद्विभ्रत्यर्थः संगृहीतो भवति । इदंभावाद्ब्रह्मेमन्त्रपाठस्तु—

पिता वरसानामिति । ये गवां वरसास्तेषामयं वृषभः पिताऽग्निपान्त्रं
गवां पतिर्न केवलमिदानीं तनानां बाटाणां पिताऽथो अपि च बहवां गर्गराणां
पिता । गर्भारम्भनियुक्ता बहवो वृषभा गर्गरास्ते च वरीरवृषभा महान्तः ।
पूर्वं ब्रह्माप्रदानां महान्तो वृषभाः संपवास्तेषामप्ययं पिता । किंच गदा-
मुदरे गर्भरूपो यो वरसो पञ्च जरामुत्सवं गमाधिकरणं चच प्रतिबुद्धो ह्य-
पात्रस्थं दुग्धं यच्च पशूषु ऊचस्यमदुवत्समानं स्त्रीरं या चाऽऽपिष्ठा रन्वनेन

(पशुप्रायश्चित्तविशेषाभिधानम्)

निष्पन्ना यच्च मस्तु न्वनीतं यदपि पर्कं घृतं तत्सर्वमस्य वृषमस्य रेव
 पतद्दीपसारभूतरसपरिणामारूपम् । एवं महाभागो वृषमो देवांस्तर्पयदित्यमि-
 मायः । सौविष्टरुणमन्त्रपाठस्तु—

त्वां गावोऽवृणतेति । हे वृषम गावः सर्वांस्त्वां राज्यायावृणतास्माकनर्ब
 राजा भवत्विति घृतवापः । स्वकांः सुद्वर्चनीया मस्तो देवास्त्वां हवन्व
 त्वामेव हविःस्वरूपमाहवयन्ति । सन्नस्य क्षत्रियजातेः, ककुमि ककुत्तमाने
 मधानभूते वर्ष्मञ्शरिरे शिश्रियाण आश्रिय बलरूपेणावस्थितः क्षत्रियजातो
 मधानभूते राजविग्रहे त्वमेव बलरूपेणावस्थितोऽसि । यथा वृषमस्य
 सर्वेषु पशुषु यटाधिक्यमेवं राजविग्रहस्य सर्वनिषामकत्वं दृश्यते इति राज-
 विग्रहेऽयं वृषमः रिञ्जत इत्युपचयते । ततो राजसदृशस्त्वमुग्रो भूत्वा नोऽस्मदर्थं
 शत्रूणां बसूनि तेभ्यो विभज । एतं युवानमित्यादिभिर्मन्त्रैः साध्यानि यानि
 कर्माणि तानि विधत्ते—

वृष्टेन वा इति । यस्य पजमानस्यैतान्यङ्गानि क्रियन्त एव पजमानः
 सर्वोङ्गसमृद्धेन पशुना यागं करोति । अथ विनियोगसंग्रहः—

गोमूथे जीर्णवृषमस्याऽऽलम्भं यदि वाञ्छति ।

तदा युषानं वृषभ तथैतमिति योजयेत् ॥

नर्मो जीर्णमुपाकुर्पाद्देवानां तद्वपाहुतिः ।

पिताऽङ्गहोमस्त्वां गावः स्विष्टरुणश्च वार्षिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे रुष्णयजुर्वेदी-

यत्तैत्तिरीयसहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

सूर्यो देवो दिविपद्भ्यो धाता क्षत्राय वायुः
 प्रजाभ्यः । बृहस्पतिस्त्वा प्रजापतये ज्योति-
 प्मतीं जुहोतु । यस्यास्ते हरितो गर्भोऽथो
 योनिर्हिरण्ययी । अह्नान्यहरुता यस्ये तां देवः

(पशुप्रायश्चित्तविशेषाभिधानम्)

समंजीगमम् । आ वर्तन वर्तय नि निवर्तन
वर्तयेन्द्रं नर्दबुद् । भूम्याश्वतम्नः प्रदिशस्ताभिरा
वर्तया पुनः । वि तं भिनद्धि तकरिं वि योनिं
वि गवीन्यौ । वि (१) मतिरं च पुत्रं च वि गर्भं
च जरायुं च । बहिस्ते अस्तु बालिति । उरु-
द्रम्सो विश्वरूप इन्दुः पर्वमानो धीरं आनर्जे-
गर्भम् । एकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदी
पञ्चपदी षट्पदी सप्तपद्यष्टापदी भवनाऽनु-
प्रयताः स्वाहा । मही द्यौः पृथिवी च न
इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरी-
मभिः (२) ॥

(गवीन्यौ वि चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥-

(अथ तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमे जीर्णवृषमालम्भ उक्तोऽनुवाकके ।

अथ दशमे पशुप्रायश्चित्तविशेष उच्यते ।

कस्यः—“ यद्यष्टापदीत्यनुपुष्येत घाता रातिः सूर्यो देव इत्याहुती-
इत्या—” इति । यद्यतिरात्रादिषु पशुविकृतिभूतायां छाग्यां संश्रवापादि-
ष्वष्टापदी गर्भिणीति मुष्पेव वदा द्वे आहुती जुहुयान् । पाठस्तु—

सूर्यो देव इति । सूर्यो देवो दिविपदामभिवृद्धयर्थं घातो देवः संश्रवा-
पदिभिवृद्धयर्थं वायुः प्रजाभिवृद्धयर्थं बृहस्पतिः प्रजापतिप्राप्तयर्थं स्वोतिष्मती-
तां जुहोतु ।

कस्यः—“ अथैनामभिमन्त्रयते यस्यास्त इति ” इति । पाठस्तु—

(पशुपायश्चित्तविशेषाभिधानम्)

यस्यास्त इति । यस्यास्ते हरितो हतसारो हरितवर्णो वा गर्भः, योनिर्हरिण्यपी हतसारा हरितवर्णो वा, यस्ये यस्या अङ्गान्यहरुताऽविहिता (कुटिलानि) तामिमां देवैः संगतां करोमि । कल्पः—“ आ वर्तन वर्तयेति मदक्षिणं गर्भमावृत्य ” इति । पाठस्तु—

आ वर्तनेति । वर्तनं गर्भस्य प्रवर्तकं हे देव गर्भमावृत्य । हे निवर्तनं गर्भस्य निर्गमकं हेव गर्भं निवर्तय निर्गतं कुरु । हे इन्द्रेभर नदंमुद गर्भस्य घृण्यपितृनिर्गमकपूर्वाङ्कित (?) भूम्या याश्चतस्रः प्रकृष्टा दिशस्तामिः पुन-
गर्भमावृत्य वदंम्यां कुर्वित्यर्थः । कल्पः—“ वि ते भिनद्मीति गर्भमाच्छिनत्ति ” इति । पाठस्तु—“ वि ते भिनद्मीति ।

हे वशे ते तव त्करो विभिनद्मि विच्छिनद्मि योनिं च विभिनद्मि । गद्दीन्यौ वृषणरथानीपौ योन्यन्तर्गतगतिविशेषनिमित्तभूतौ प्रवर्तकौ मातरं पुत्रं गर्भं जरायु च विभिनद्मि विच्छेदयामि । कल्पः—“ बहिस्ते अस्तु चात्तित्यन्तरा तद्विधनी गर्भं निरस्य ” इति । पाठस्तु—

बहिस्त इति । हे (ते) चात्वात्तहेतुमाणवृत्तिरूप आत्मा बहिः तर्वा-
न्व्याम्पशित्वेति विभिनद्मीति पूर्वत्र हेतुः । कल्पः—“ उरुव्रन्तो विश्वरूप
इन्दुरिति गर्भंसाय पात्रमुपोहति ” इति । पाठस्तु—

उरुव्रन्त इति । उरुव्रन्तो बहुसारावपवो विश्वरूपो नानारूप इन्दुः
शुकः पशुमानः शुद्धरूपो धीरः स्थिरः । इन्द्रो यः प्रजापशुत्सुऽवपवसंघाव
भानञ्ज गच्छतु गर्भं जननान्तरमित्यर्थः । कल्पः—“ एकपदी द्विपदीति पुर-
स्तारित्वदृष्टो जुहोति ” इति । आश्रयमित्यर्थः । पाठस्तु—

एकपदीति । एषा वशैकपथादित्स्या भुवनामि भूतजातान्यनुक्रमेण प्रथ-
वान् । कल्पः—“ गर्भं पुरोडाशं चोत्तरेण गार्हपत्यस्य शामिन्नस्य वा शीते
अस्यग्न्युपोष्य मही द्यौरिति शीतेन भस्मनाऽभिसम्(मु)त्स ” इति । पाठस्तु—

मही द्यौरिति । मही द्यौः पृथिवी चेमं नो यज्ञं मिमिक्षवामातिश्रवा
नोऽस्मांश्च मरीमभिर्मरणप्रकरैः पिपृतां पालयताम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

सूर्यो हुत्वाऽऽज्यं गर्भिण्या यस्या इत्यनुमन्त्रणम् ।

आवृतं गर्भमावृत्य वि ते गर्भं छिनत्ति हि ॥

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

बाहिर्गर्भं निरस्योवोरन्तरा वी(रोर्वि)ति भाजनम् ।

एकहोमो मही मस्माच्छादनं गर्मडाशयोः ॥

अनुवाके तु दशमे मन्त्रा अष्टावुर्दीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवयि वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥१०॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इदं वांमास्ये हृविः प्रियमिन्द्राबृहस्पती ।
 उक्थं मदश्च शस्यते । अयं वां परिं पिच्यते
 सोमं इन्द्राबृहस्पती । चारुर्मदाय पीतये ।
 अस्मे इन्द्राबृहस्पती रयिं यंच २ शतग्विनम् ।
 अश्वावन्त २ सहस्रिणम् । बृहस्पतिर्नः परिं
 पातु पश्चादुचोत्तरस्मादधरादघायोः । इन्द्रः
 पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः
 छणोतु । वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्ने भा-
 मांसः (१) शुचे शुचंयश्चरन्ति । तुविष्मक्षा-
 सो दिव्या नवग्वा वना वनन्ति धृपता रु-
 जन्तः । त्वामंभे मानुपीरीडते विशो होत्राविदं
 विविचि २ रत्नघातमम् । गुहा सन्त २ सुमग
 विश्वदंशतं तुविष्मणस २ सुयजं घृतभियम् ।
 धाता ददातु नो रयिमीशानो जगतस्पतिः ।
 स नः पूर्णेन वावनत् । धाता प्रजारा उत
 राय ईशे धातेदं विश्वं भुवनं जजान । धाता

पुत्रं यजमानाय दातां (२) तस्मां उ ह्वयं
 घृतवद्विधेम । धाता ददातु नो रयिं प्राचीं
 जीवातुमक्षिताम् । ययं देवस्य धीमहि सुम-
 तिः सत्यराधसः । धाता ददातु दाशुपे वसूनि
 प्रजाकामाय भीडुपे दुरोणे । तस्मै देवा अमृ-
 ताः सं ब्ययन्तां विश्वं देवासो आदितिः स-
 जोपाः । अनुं नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् ।
 अग्निश्च हव्यवाहनो भवतां दाशुपे मयः ।
 अन्विदनुमते त्वम् (३) मन्यासि शं च नः
 छधि । कृत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण आयुषि
 तारिषः । अनुं मन्यतामनुमन्यमाना प्रजाव-
 न्तः रयिमक्षीयमाणम् । तस्ये वयः हेडसि
 माऽपि भूम सा नो देवी सहवा शर्म यच्छतु ।
 यस्यामिदं प्रदिशि यद्विरोचतेऽनुमतिं प्रति
 भूपनयायवः । यस्या उपस्य उर्वन्तरिक्षः सा
 नो देवी सहवा शर्म यच्छतु (४) राकाम-
 हः सहवाः सप्तुती हुवे शृणोतु नः सुमगा
 मोर्धतु रमना । सीव्यत्वपः सुष्याऽच्छिद्यमा-
 मया ददातु वीरः शतदायमृक्यम् । यान्ते
 राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुपे
 वसूनि । तामिनो अय सुमना उपागाहि
 सहस्रपोषः सुभगे रराणा । मिनीवालि या
 सुपाणिः । कुहमहः सुभगां विघ्ननापसमस्मि-
 ः सहे सहवा जोहवीमि । मा नो ददातु थ-

(याज्यापुगेनुवाक्याभिमानम्)

वर्षं पितृणां तस्यास्ते देवि हविषां विधेम ।
 क्रुद्धेदवानाममृतस्य पत्नी हव्यां नो अस्य
 हविषांश्विकेतु । मे द्राक्षुषे किरतु मूरि वामः
 रायस्पोषं चिकितुषे दधातु (५) ॥

(मासांसो दाना तमन्नरिक्षः सा नो देवी सुहवा शमं यच्छतु
 अर्षणं चतुर्विंशतिश्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अग्ने तेजस्विन्वायुर्वमव एतद्वा अपां नामधेयं वायुरमि देवा वै
 यज्ञेन प्रजापतिर्देवासुरानायुदां एतं युधानः सूर्यो देव इदं वामे-
 कादश ॥ ११ ॥

अग्ने तेजस्विन्वायुरमि छन्दमां वीर्यं मातरं च पटत्रिंशत् ॥ ३६ ॥
 हरिः ॐ ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयाष्टके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमे पाठके गर्भप्रायाश्चतसृदीरिवम् ।

अथैकादशे याज्यापुगेनुवाक्या]स्त्रै-द्राचाहस्पतपुरोनुवाक्या-इदं वामास्य
 इति यं कानपेन राज यमनोन्धो जापेनेति चर्गे । पाठस्तु-

इदं वामास्य इति । हे इन्द्राबृहस्पती इदं हविर्वागाम्ये मियमस्तु हूयते
 वा । उक्तं शमं मदे हर्षहेतुः प्रतिगरश्च शस्येन युवामे(वां म)तीत्यर्थः । तत्रैव
 पाठ्याः—

अयं वां परीति । अयं हवीरुतः सोमो वां परिचिचने युवाग्यामर्ये
 परिन्म्यपने । हे इन्द्राबृहस्पती चास्त्रं वां युवधेः पीतये मया च परिविच्यने ।

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

तत्रैव विकृतिता पुरोनुवाक्या—

अस्मे इति । हे इन्द्राबृहस्पती युवामस्मभ्यं शतग्विनमशवावन्तं सहस्रिणं च रथिं धत्तम । तत्रैव याज्या—

बृहस्पतिर्न इति । बृहस्पतिर्नोऽस्मान्पश्चादुवापि चोत्तरस्माद्धराद्याघायोर्है-
सकात्पातु । इन्द्रश्च पुरस्तादुत मध्यतो नः पातु । सखा सतिर्म्योऽस्मभ्यं सखा
बृहस्पतिरिन्द्रश्च वरिवः सुतं रुणोतु । यस्याऽऽहिताग्नेरन्यैराग्निभिरग्नयः सस्सु-
ष्यन्त इत्यत्र विविचीष्टो पुरोनुवाक्या—

वि ते विष्वगिति । हेऽग्ने ज्ञाने ते जुचयो दीमयो विष्वक्सर्वतो विच-
रन्ति । किदृशो वातजूतासो वायुना प्रेरिता मामासोऽन्याग्निभिश्चोणन क्रोधनशी-
लास्तुविभ्रतासो बहूनां शोधका दिव्या द्युलोकस्थानार्हा नवग्ना नुवनगतयो
नित्याभिनवा इत्यर्थः । धुपता रुजन्तो धर्षणेन बलात्कारेण वैगुण्यमङ्गं
कुर्वन्तः । तथाविधा दीप्तिविशेषा वनाऽस्मदीयानि वननीयानि हवींषि वनन्ति
संभजन्ताम् । तत्रैव याज्यामाह—

त्वामग्ने माहृधीरिति । हे सुभग सौभाग्ययुक्ताग्ने मानुषीर्विशो मनुष्यरूपाः
प्रजास्त्वापीडने स्तुवन्ति । कीदृश त्वां होत्राविद् होमविशेषाभिज्ञं विविचिं
मिभितानामग्नीनां विवेचकं रत्नभूतमं रत्नमण्याद्दिनां धनानामतिशयेन संवादकं
गुहा गोष्पेषु मन्त्रेषु स्थानेषु वा स्फुरं वर्तमानं विश्वस्य प्रदशयितारं तुविष्मणसं
सुपबृद्धमनस्क सुयजं सुष्ट यष्टं शक्यं घृताभियं घृत्सेविष्मम् ।

अथ दैविकारूपाणां हविषां याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । तानि हवींषि
दैविका निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यादौ विहितानि । तेषां स्वरूपं तत्रैवाऽऽम्नातम्—
“ धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपत्पुनरथै चरुः राकायै चरुः
सिनीवास्यै चरुं कुह्वै चरुम् ” इति ।

तत्र प्रथमे हविषि पुरोनुवाक्यामाह—

धाता ददात्विति । धाता विश्वस्य धारयिता जगतस्पतिर्जगतः पालक
ईशानः परमेश्वरो नोऽस्मभ्यं रथिं धनं ददातु । स परमेश्वरो नोऽस्मान्पूर्णेन समु-
चेन धनेन वाचनसंभजतां संयोजयत्वित्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

धाता प्रजाया इति । अयं धाता प्रजायाः पुत्रादेरीश ईष्टे स्वाभी

(याज्यापुरोनुवास्याभिधानम्)

भवति । उतापि च राय ईशे धनस्यापि स्वामी भवति । घाता सर्वमिदं भुवनं
माणिजातं अजानोत्वादितवान् । स च घाता यजमानाय पुत्रं दास्यति । तस्मा
उ तथाविधायैव देवाय हव्यमिदं घृतवद्विधेम घृतयुक्तं करवाम ।

अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह—

घाता ददातु न इति । स च घाता जीवातुमक्षितां जीवनाय पर्या-
प्तमक्षीणां प्राचीं प्रकर्षेणास्मास्वनुकूलां रयिं नोऽस्मभ्यं ददातु । सत्यराधसः
सत्येन यज्ञेनाऽऽराधका वयं देवस्य सुप्रतिमनुग्रहयुक्तं चित्तं धीमहि ध्यायेम
प्रार्थयाम इत्यर्थः । अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

घाता ददात्विति । स घाता दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसूनि ददातु ।
कीदृश्याप । प्रजाकामाय दुरोणे स्वगृहे मोदुषे देवानामाज्येन सेचितवते । अमृता
मरणराहिता विधे देवासः सर्वे देवाः सजोषाः समानप्रीतिरदितिर्देवाश्च तस्मै
तथाविधमजमानार्थं संव्ययन्तां तद्गृहे संवृत्यावतिष्ठन्ताम् ।

अथ द्वितीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अनु नोऽद्येति । अद्यास्मिन्नियमनुमतिशब्दाभिधेया देवता नोऽस्माकमिदं
यज्ञं देवेष्वनुमन्यतां देवानामग्रे प्रशंसत्वित्यर्थः । हव्यवाहनोऽग्निश्च दाशुषे
हविर्दत्तवते यजमानाय मयो भवतां सुखं भावयतु । तत्रैव याज्यामाह—

अन्विदनुमत इति । हेऽनुमते त्वमन्विदन्वेव मन्यासि सर्वथेदमनुमन्यस्वरेयर्थः ।
किञ्च नोऽस्मभ्यं शे रुधि सुखं कुरु । किञ्च नोऽस्माकं दक्षाय ऋत्वे
दक्षकतौ समृद्धमागे हिनु पीनियुक्ता भव । किञ्च नोऽस्माकमायुषि चिर-
काञ्जिविनानि प्रतारिषः प्रकर्षेण संपादय ।

अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह—

अथु मन्यतामिति । अनुमन्यमाना सेषमनुमतिर्देवी प्रजावन्ति पुत्रादि-
युक्तमक्षीममाणं क्षयरहितम् । एवंभूतं रयिं धनं (न) पोषमनुमन्यताम् ।
वयं तस्यै तस्या अनुमतेर्देव्या हेडासि ऋषे स्थिता मा भूम । अपि-
शब्दादीदासन्पिऽपि मा भूम, किंत्वनुग्रह एव भूयास्म । सा च देवी
सुहवा सुह्वाहातुं शक्या सती नोऽस्मभ्यं यमं पच्छतु सुखं वदातु ।
अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

यस्यामिदमिति । यज्जगद्विरोचते विविधं भासते तदिदं जगद्यस्यामनुम-
विदेव्यां वर्तते । कीदृशं मदिशि मर्कषेण दिशत्याज्ञापयतीति मदिशतस्याम् ।
अनुमत्याज्ञाधीनमेषं जगदित्यर्थः । तामिमामनुमतिं प्रति आपवो गन्तारो
यजमाना भूयन्ति हविर्मिलं कुर्वन्ति । किंच यस्या उपस्थः शरीरकदेश-
स्तत्स्थानीयमुर्वन्तरिक्ष महदिदमाकाशं विश्वव्यापित्वेन तस्या अवस्थितत्वात् ।
सा न इत्यादि पूर्ववत् । अथ तृतीयस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

राकामहमिति । सुहवां सुतेनाऽऽह्वानुं शक्यां राकां देवीमहं सुहवीं
शोभनया स्तुरया हुव आह्वयामि । सुभगा सौभाग्ययुक्ता सा देवी नोऽस्माक-
माह्वानं शृणोतु । श्रुत्वा च बुध्यतामस्मदभिमतमाभिवेष । किंचाच्छिद्यमान-
याऽविच्छिन्नया सूचीसदस्याऽनुग्रहबुद्ध्याऽपः कर्म सीव्यतु निबिहं करोतु ।
निर्दोषं करोत्वित्यर्थः । ततः शतदायं बहुधनमुक्थयं स्तोत्रशस्त्रादिसहितं वीरं
पुत्रं ददातु । तत्रैव याज्यामाह—

यास्ते राक इति । हे राके तव याः सुमतयः सुपेशतः शोभनक्रिया-
युक्ताः सन्ति । किंच याभिः सुमतिभिर्दोशेष यजमानाय वसूनि ददासि, अर्घ्या-
(घा) स्मिन्मज्ञे सौपनस्पयुक्ता सती ताभिः सुमतिभिरनुग्रहस्वपाभिर्नोऽस्मानुपा-
गसनुगृहाण । सुभग इति देव्याः संषोधनम् । किं कुर्वती देवी । सहस्रपोषं
राणा सहस्रसंख्यायुक्तां पुष्टिं ददती ।

अथ चतुर्थे हविषि याज्यापुरोनुवाक्ययोः मतीके दर्शयति—

सिनीवालीति । सिनीवालिं पृथुष्टक इति पुरोनुवाक्या । या सुवाणिः
स्वहृगरिरिति याज्या । एतन्नोभयमग्निना रयिषश्चन्द्रिभ्यनुवाके व्यक्तम्याहम् ।

अथ पञ्चमस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

कुहमहमिति । कुहशब्दाभिधेयां देवतामहमस्मिन्मज्ञे जोहवीमि भृशमा-
ह्वयामि । कीदृशीं, सुभगां सौभाग्ययुक्तां विश्वनापसं विदितकृपाणं सुहवीं
सुतेनाऽऽह्वानुं शक्याम् । सा कुहूदेवी नः पितृणामस्मदीयानां पूर्वेषां भ्रूषणं
श्रोतुं योग्यं यशो ददातु । हे देवि तस्यास्ते तथाविधायास्तव हविषा विषेम
परिचर्यां करवाम । तत्रैव याज्यामाह—

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

कुहूर्देवानामिति । इयं कुहूर्देवी' नोऽस्मदीयस्यास्य । हविषश्चिकेतु सारं जानातु । कीदृशी कुहूर्देवानां संबन्धि यद्मृतं दशपूर्णमासादिहवीरूपं तस्य पत्नी पालयित्री । हव्याऽऽह्वानपृच्छार्हा । तादृशी देवी दाशुषे यजमानाय भूरि भूपिष्ठ वामं वननीय पारलौकिकं फल संकिरतु सम्पद्दातु । किंच चिकितुषे त्वदीयमहिमानं ज्ञातवते यजमानाम रायस्त्रोषं दधातु धन-पुष्टिं संपादयतु । अत्र विनियोगसंग्रहः—

भवेदिदं वाभिर्येन्द्रावाहंस्पत्ये चतुष्टयम् ।

वि ते विविचिमद्यागे धातेत्येतच्चतुष्टयम् ॥

देविकास्वाद्ययागे स्यादन्वित्यनुमते चरौ ।

चतुष्टयं स्याद्राकां तु राकादेव्याश्चरौ तथा ।

सिनी या सु सिनीवात्पाः कुहू कुह्वाश्च विंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठक-
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

* वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपाठकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(यशागर्मानिमित्तपूर्वाक्तमन्त्रद्वयारण्यमिधानम्)

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थः पपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुशाकः) ।

हरिः ॐ ।

वि वा एतस्य यज्ञ ऋष्यते यस्य हविरिति
 रिष्यते सूर्यो देवो दिविपद्भ्य इत्याह बृहस्प-
 तिना चैवास्ये प्रजापतिना च यज्ञस्य व्यृद्ध-
 मपि षपाति रक्षाशमि वा एतत्पद्मा संचन्ते
 यदेकदेवत्यं आलब्धो भूयान्भवति यस्यास्ते
 हरितो गमे इत्याह देवत्रैवेनां गमयति रक्षासा-
 मपहत्या आ वर्तन वर्तयेत्याह (१) ब्रह्म-
 णैवैनमा वर्तयति वि ते मिनान्नि तकरीमि-
 त्याह यथायजुरैतद्द्रुद्रप्सो विश्वरूप इन्दुरि-
 त्याह प्रजा वै पशव इन्दुः प्रजयैवेनै पशुभिः
 समर्धयति दिवं वै यज्ञस्य व्यृद्धं गच्छति पृ-
 थिवीमतिरिक्तं तद्यज्ञ शमयेदार्तिमाछेद्यजमानो
 मही घीः पृथिवी च न इति (२) आह
 धावापृथिवीभ्यामेव यज्ञस्य व्यृद्धं चातिरिक्तं
 च शमयति नाऽऽर्तिमाछेति यजमानो भस्म-
 नाऽमि समहति स्वगाळत्या अयो अनयोर्वा
 एष गर्भोऽनयोर्बैने दधाति यदेषयेदति तद्रे-
 चयेद्यन्नावद्येत्पशोरलिम्बस्य नावं घेत्पुरस्ता-
 आभ्यां अन्यद्वेद्येदुपरिष्ठादन्यत्पुरस्ताद्वै नाभ्यै
 (३) प्राण उपरिष्ठादपानो यावन्नेव पशुस्त-
 स्यावं घति विष्णवे शिपिविष्टाय जुहोति यदै-

(वशागर्भनिमित्तपूर्वोक्तमन्त्रव्याख्याभिधानम्)

यज्ञस्यातिरिच्यते यः पशोर्भूमा या पुष्टिस्त-
द्विष्णुः शिपिविष्टोऽतिरिक्त एवातिरिक्तं दधा-
त्यतिरिक्तस्य शान्त्या अष्टाप्रुद्धर्ण्यं दक्षिणाऽ-
ष्टापदी ह्येषाऽऽत्मा नवमः पशोराप्त्या अन्तर-
कोश उष्णीषेणाऽऽविष्टितं भवत्येवमिव हि
पशुरुत्सवमिव चमेव माऽस्तमिवास्थीव यावा-
नेव पशुस्तमाप्त्वाऽर्धं रुन्धे यस्यैषा यज्ञे प्रार्य-
श्रित्तिः क्रियत् इष्ट्वा वसीयान्मवति (४) ॥
(वर्तयेत्याह न इति वै नाभ्या उत्सवमिवैकविंशतिश्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

परस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
प्रपाठके तृतीयेऽपि सोमशेषः क्रियानपि ।
उक्तः कर्मान्तरं किञ्चिदपि तत्रोपवर्णितम् ॥
प्रपाठके चतुर्थे तु किञ्चिन्नैमित्तिकं तथा ।
पश्चिद्धिर्दार्वाहोमाश्च वाच्याः काम्याश्च केषु ॥

अथाऽऽद्येनानुवाकेन वशागर्भस्य दर्शननिमित्ताः पूर्वोक्ता मन्त्रा व्याख्यायन्ते ।
तत्र प्रथममन्त्रगतयोर्बृहस्पतिप्रजापतिशब्दयोस्तात्पर्यं दर्शयति—

(वशागमोनिमित्तपूर्वोक्तमन्त्र-पाठ्याभिधानम्)

वि वा एतस्येति । यस्य यजमानस्य हविरतिरेच्यतेऽधिकं भवति ।
 वशायाः शरीरमेकं हविष्येन संकलितं तत्र गर्भं सति-वशायाधिक्यं हविरतिरेक
 इत्युच्यते ।-इदंशतिरेकयत एतस्य यजमानस्य यज्ञो व्युत्पद्यत एव विगुण एव
 भवति । वर्षं सूर्यो देव इति मन्त्रेण होमे सत्पितृ-मन्त्रोक्त्यां नृहस्यतिपजापातिभ्यां
 यज्ञस्य व्युत्पद्यति यथादि-वेगुण्यं समादधाति ।

अनुमन्त्रणमन्त्रे देवैः सप्तजीगममित्यर्थांशस्य तात्पर्यं दर्शयति—

रक्षाशसि वा इति । एकदेवस्य आत्तन्व एतां देवतागुहियोपाकृतः
 पशुगोमधारणेन मूयान्भवतीति यदेवेन वैकल्येन रक्षांसि समवयन्ति तत्परिहाराय
 यस्यास्तु इत्यभिमन्त्रणेन छत्वेन तां देवैः सप्तजीगममित्युक्तत्वाद्देवेष्वेतेनां वशां
 प्रापितवान्भवति । ततो रक्षांस्यपहनमन्त्रे । लौकिकस्य गर्भप्राप्तवर्तनस्य व्यावृ-
 त्तये मन्त्रेणैव तत्प्राप्तवर्तनमित्येतद्दर्शयति—

आ वर्तनेति । उत्पद्यच्छेदनमन्त्रस्य स्वर्थायंतां दर्शयति—

वि ते भिनष्तीति । रसवारणार्थं पाशोहनमन्त्रगतस्येन्दुशब्दस्य तात्पर्यं
 दर्शयति—

उरुद्रप्सो विश्वरूप इति । इदि परमैश्वर्यं इत्यस्मान्जातोरुत्पन्न इन्दुशब्दः ।
 मजानां पशूनां चैश्वर्यत्वादिन्दुत्वम् । अत इन्दुशब्दप्रयोगेण मजादिभिरने-
 रसं समृद्धं करोति । तस्याभिसमूहनमन्त्रे द्युशब्दस्य पृथिवीशब्दस्य च
 तात्पर्यं दर्शयति—

दिवं वै यज्ञस्येति । यज्ञस्य संबन्धि पदज्ञं व्युत्पन्नं तद्विषयमेव
 गच्छति । यद्विरिकं तत्पृथिवीं गच्छति । तथा सति तद्यद्यद्युभयं न समये-
 चना यजमान आर्तिं प्राप्नुयात् । अतो मन्त्रे द्यौः पृथिवीतिप्रयोगात्ताभ्यां
 तद्युभयं समपित्वा यजमान आर्तिं न प्राप्नोति । अथ विवक्षे—

भस्मनाऽभि समिति । कथं नाम द्यावापृथिवीभ्यां गर्भोऽप्यमात्मतात्किमे-
 तोति विचार्य तस्यै स्वगाह्यस्य शीतेन भस्मना गर्भमाच्छादयेत् । किंचैप गर्भोऽ-
 मयोद्यावापृथिव्योरेव समुत्पन्नः । अस्मिन्नेन मन्त्रेण भस्माच्छादने सत्यमयोद्या-
 वापृथिव्योरेनं गर्भं स्थापयतीति ।

— मङ्कलं सूत्रकारेण—

—“ पशोर्देवताभ्यवद्यन्गर्मस्य पुरस्तान्नाभ्या अन्पद्भवदीप
 देवतेष्ववद्व्यापुपरिष्ठादन्पत्सौविष्टकृतेषु इति । तदेतद्विधमे—

(वशागर्भादर्शनादिपूर्वाक्तमन्त्रव्यख्यानम्)

यद्वधेदतीति । यदि गर्भस्य हृदयाद्यङ्गमवधेत्तदा पशुहृदयाद्यपेक्षया हविरतिरिक्तं भवेत् । यदि तद्दोषपरिहाराय नावधेत्तदानीमालम्बस्य पशोरवदानं न कृतं स्यात् । अत उभयदोषपरिहाराय नाम्नाः पुरस्तात्किञ्चिदङ्गमवधेदुपरिष्ठाच्चान्यत्किञ्चिदवधेत् । एव सति यावानेव पशुस्त्वत्सर्वमवत्तं भवति । तत्कथमिति तदुच्यते—निरथां हि नाम्नाः पुरस्तात्पाणो मुखे संचरति । अपान उपरिष्ठात्पुच्छदेशे संचरति । अत उभयावदानेन सर्वावदानसिद्धिः ।

कल्पः—“गर्भस्य दक्षिणं पूर्वपादं मञ्जिद्य विष्णुं शिपिविष्टं यजति ” इति ।

तदेतद्विधत्ते—

विष्णव इति । यज्ञो ये विष्णुः पशवः शिपिरिति श्रुत्यन्तरात्पशुस्वामी कश्चिद्यज्ञदेवः शिपिविष्टो विष्णुस्तस्मै जुहुयात् । यज्ञस्य संबन्धि यदङ्गमुपाकृतादतिरिक्तं भवति यच्च पशोर्भूमा बहुत्वं हविराधिक्यहेतुर्पां च पशोः शरीरे पुष्टिराधिक्यहेतुस्तत्सर्वं शिपिविष्टस्य विष्णोरधीनम् । अतो विष्णुमुष्टिरय तद्धोमे सत्यतिरिक्तहेतवेवातिरिक्तं स्यापितं भवति । तच्चातिरेकदोषस्य शान्तये भवति । देया इक्षिणा विधत्ते—

अष्टामूङ्घ्रिण्यमिति । अष्टाभिर्बिन्दुभिर्लाञ्छितमष्टामूङ्घ्रिणा हिरण्यं दद्याद्यस्मादिदं वशा सगर्भा साऽष्टाभिः पादैर्भुंका । आत्मा पशोर्देहो यस्मादतिरिक्तो नवमस्तस्मादष्टाभिर्बिन्दुभिर्युक्तं हिरण्यमष्टाभिः पादैर्भुंकेन पशुना च सदृशं भवतीति पशुप्रत्ययं संघी ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अष्टामूङ्घ्रिण्यमुष्णीवेणऽऽवेदथ कोशेऽवघाय द्वितीयेऽवघाय तृतीयेऽवघाति ” इति । तदेतद्विधत्ते—

अन्तरकोश इति । बाह्यकोशमाभ्यन्तरोऽन्तरस्त्रयः कोशस्तस्मिन्कोशे तद्विरण्यमुष्णीवेण संघता वेष्टयिष्यम् । यथैव तद्विरण्यं चतुर्भिर्वेष्टितं तथैव गर्भरूपः पशुरपि चतुर्भिर्वेष्टितो भवति । तत्कथमिति तदुच्यते—उत्सवं षड्विंशतं तस्याभ्यन्तरे चर्षं तस्याभ्यन्तरे मासं ततस्तस्याभ्यन्तरेऽस्थि अस्थनोऽभ्यन्तरे पशोर्जाविः । एवं हिरण्यस्य पशुनादत्ते सति तद्दानेन यावान्तपूर्णः पशुस्तं मास्य स्वाधीनं करोति । इदानीमेतस्मात्तं कर्म विधत्ते—

(भृत्यादिकामस्य वशालम्भनार्थमन्त्राणामभिधानम्)

यस्यैवेति । यस्य यजमानस्य यज्ञे यशाग्रभंगपरार्धं निमिच्छत्य ययोक-
होमरूपा मायश्चित्तिः क्रियते स यजमानः प्रायश्चित्तेन प्रकृतेन यज्ञेनेष्टा
वसुपत्तरो भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधववैद्वे वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-
दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थमपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थमपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।
आ वा॒यो मू॒प शु॒चि॒पा उ॒र्ष नः॑ स॒हस्रं॑ ते
नि॒यु॒तो॑ वि॒श्व॒दार । उ॒र्षो॑ ते॒ अ॒न्धो॑ म॒र्घ॒म॒या॒मि
यस्य॑ दे॒व दधि॑षे॒ पूर्॒व॒पे॒र्य॒म् । आ॒कृ॒र्यै॒ त्वा
का॒मा॒य॒ त्वा स॒मृ॒धे॑ त्वा कि॒क्कि॒टा ते॒ मनः॑
प्र॒जा॒प॒त॒ये॒ स्वाहा॑ कि॒क्कि॒टा ते॑ प्रा॒णं वा॒य॒ये
स्वाहा॑ कि॒क्कि॒टा ते॒ चक्षुः॑ सूर्या॒य स्वाहा॑
कि॒क्कि॒टा ते॒ श्रोत्रं॑ या॒वा॒पृथि॒वीभ्या॑ स्व॒हा
कि॒क्कि॒टा ते॒ वचि॑स् सर॒स्वत्यै॑ स्वाहा॑ (१) ।
त्वं त॒री॒यां वा॒शिनीं॑ व॒शाऽसि॑ स॒कृ॒द्य॒त्त्वा मनः॑
सा ग॒र्भं आऽशं॑यत् । व॒शा त्वं वा॒शिनी॑ गच्छ
दे॒वान्स॒र॒त्याः सं॒न्तु॑ यज॒मान॒स्य॑ का॒माः ।
अ॒जा॒ऽऽति॑ र॒जि॒टा॑ पृ॒जि॒व्या॑ सी॒दो॒र्घ्वाऽन्तरि॑क्ष-
मु॒पं तिष्ठ॑स्व॒ दि॒वि ते॑ बृ॒ह॒द्भाः॑ । तन्तुं॑ त॒न्यन्-
प्र॒सो भा॒नुम॒न्दि॒हि॒ ज्योति॑ष्मतः॒ प॒यो रक्ष
धिया॑ कृ॒सान् । अ॒नु॒ज्जु॒णं धे॒यत् जो॒र्गु॒धाम॒पो

(मृत्यादिकामस्य वशालम्भनार्थमन्त्राणामभिधानम्)

मनुर्भव जनया देव्यं जनम् । मनसो हवि-
रीसि प्रजापतेर्वर्णो गात्राणां ते गात्रमार्जो
भूयास्म (०) ॥

(सरस्वत्यै स्वाहा मनुस्त्रयोदश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतौत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

वशागर्भनिमित्तोऽयं होमोऽस्मिन्प्रथमे भूतः ।

अथ द्वितीयानुवाके मृत्यादिकामस्य वशालम्भार्थं मन्त्रा वक्तव्याः ।

कल्पः—“ वायव्यामालमेत मृतिकाम इत्युक्तानि देवतानि वायव्यामुपाक-
रोत्सा वायो भूय शुचिम् इति ” इति । पाठस्तु—

आ वायो भूपेति । हे वायो त्वमागत्य पशुं भूयात्कुरु । हे शुचिपाः
शुद्धहविःपाठक त्वं नोऽस्नानुपगच्छ । हे विश्ववार विश्वव्यापक ते सहस्रं
नियुतः सन्ति । नियुच्छन्देन वायुराद्भनमूना अथा उच्यन्ते । ते तदन्वयः
विद्वत्स्वपन्नं मद्यं हर्षकरं तस्माद्भो समीपे त्वामयामि प्राप्नोमि । तदे देव
मस्य पशोः संचन्धि हविः पूर्वपेयं सोमसदृशमिति मनो दयिषे मनो भूतवानसि
वाद्येन हविषा त्वामयामीत्यन्वयः । कल्पः—“ आकृत्यै त्वा कामाय त्वेति
पशमौ क्रियमाणे जुहोति ” इति । पाठस्तु—

आकृत्ये त्वेति । हे पशो, आकृत्ये मदीयसंकल्पसिद्धयर्थं त्वां प्राप्य
वशा कामायामीष्टपाठनार्थं त्वां प्राप्य तथा समृद्धे समृद्धिसिद्धयर्थं त्वां प्राप्य
क्रिष्टिकाकारपूर्वकं ते मनः प्रीणयित्वेदमाज्यद्रव्यं प्रजापतये स्वाहा हुत्वस्तु ।
क्रिष्टित्पनुकरणशब्दः । मनुष्या हि पशूनामाभिमूर्त्त्यर्थं गुह्यमध्ये स्वजि-
ह्वामूर्ध्वमाकुञ्च्य कंविद्वानिविगेषं कुर्वन्ति । सोऽयं पशुनिः क्रिष्टिकाशब्दे-
नानुक्रियते । आकृत्या इयादिकमुत्तरितमन्त्रेणनुपगम्य सर्वं पूर्ववद्ग्यात्पेयम् ।

(भूत्यादिष्वानस्य यज्ञलम्भनाद्यङ्गानामभिधानम्)

कल्पः—“ त्वं तुरीयेषुदीचीं नृयिनानापनुमन्त्रये ” इति । पाठस्तु—

त्वं तुरीयेति । हे पशु त्वं तुरीयोपरितनमन्त्रे लोकत्रयस्य प्रक्षयमाणत्वात्त-
दपेक्षया चतुर्थी वशिनी । वश इन्द्रियनियमः । वृषमसंयोगापेक्षया अमा-
षात् । वशाऽस्या अस्तीति वशिनी । वशाऽसि वन्ध्या भवसि । तदेतद्वशि-
नीत्वं वशात्वं प्रतिपादयति । पद्यस्यात्कारणान्पुरुषामिच्छापयुक्तेन मनसा सल्लदेव
गर्भस्त्वामाशयस्वामागस्य स्वदुदरे जयनं छन्दवान्, तस्माद्भूदितोऽपनुतीयादि-
पुरुषसंयोगेऽठारहितवशात्वं वशिनी । अःशाम्बरराहित्याद्दशा । तादृशी त्वं
हवीरूपेण देवान्गच्छ । तेन च गमनेन यजमानस्य कायाः सत्याः सन्तु ।

कल्पः—“ अजाऽसि रयिष्ठेति निहन्यमानाम् ” इति ।

अनुमन्त्रयत इत्यनुवर्तते । पाठस्तु—

अजाऽसि रयिष्ठेति । हे पशो त्वमजाऽसि जातितरुछागी भवसि ।
रुपिष्ठा धुने स्थिता हविःस्वरूपत्वेन देवानां धनभूताऽसि । तादृशी स्वमादौ
पृथिन्वा सीदोपविश । तव ऋषोऽन्विता सत्यन्तद्विज्ञमुपविष्ठस्व माम्नुहि ।
द्विषि ते बृहद्भाः प्रोढं मेजः । एवं त्रिषु लोकेषु तिष्ठ । कल्पः—“ तन्तुं
तन्वन्निति वपां जुहोति ” इति । पाठस्तु—

तन्तुं तन्वन्निति । हे पशो रजसो रजआत्मकस्य हविषस्वन्तुं तन्वन्नि-
हारं कुर्वन्मानुषन्विहि आदित्यमनुमच्छ । किंच पिपा कृतान्प्रवृत्तया
संपादितान्मन्योतिष्ठतः प्रकाशयतः पशोऽस्पदीपस्वर्गमार्गान्प्रक्ष । कल्पः—

“ अनुत्तरेण यमत जामुवाप इति हविः ” इति । जुहोतीत्यनुवर्तते । पाठस्तु—

अनुत्तरेणमिति । हे हृदयादीनि पञ्च नि जामुवां निर्वर्धनेन तमा-
प्यर्थं त्वरमाणानामस्माकमपः कर्मात्त्वणमनतिरिक्तं ययुत कुरुत । हे
पशो मनुर्भव मनुरिषोऽत्रादको भव । ततो दैव्यं जनं जनय । अयं च
यजमानो जन्मान्तरे यथा देवजनो भवति तथोऽत्रादय ।

कल्पः—“ मनसो हविरमीति हविःशेषान्वाभ्रन्ति ” इति । पाठस्तु—

मनसो हविरिति । हे पशो त्वं मनसो मन्तव्यस्य देवस्य हविरसि
पञ्चापतेर्वर्षाः । स्वरूपमसि । तेनोऽत्रादित्वात् । तादृशस्य तव गात्राणामङ्गानां
मासनादयं गानमाजः पुष्टाङ्गाम्भूयाम् । अत्र विनियोगसमूहः—

(काम्यपञ्चालम्भनविधिः)

आ वायो इत्युपाकृपांदाकृत्यै पञ्चभिर्हृतिः ।

त्वं गच्छन्ती मन्त्रयित्वा हन्यमानामजेति च ॥ ..

तन्तुं वपाद्दुतस्तद्दनुल्बन्ति हविर्हृतिः ।

मनःशेषान्मक्षयन्ति मन्त्रा एकादशोरिताः ॥

इति श्रीमन्तापणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायंपकाद्ये छुष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

• द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

इमे वै सहाऽऽस्तां ते वायुर्व्यवात्ते गर्भ-
मृद्घातां तं सोमः प्राजंनयद्गमिरग्रसत् स एतं
प्रजापतिराग्नेयमष्टाकंपालमपश्यत्तं निर्वपत्ते-
नैवैनामग्नेरधि निरंकीणात्तस्माद्वर्ष्यन्यदेवत्या-
मालभमान आग्नेयमष्टाकंपालं पुरस्ताज्जिर्वषि-
दग्नेरैवैनामधि निष्क्रीयाऽऽलभते यत् (१)
वायुर्व्यवात्तस्माद्वायव्यां यदिमे गर्भमृद्घातां
तस्माद्वावापृथिव्यां यत्सोमः प्राजंनयद्गमिर-
ग्रसत् तस्माद्गमिपोमीया यदनयोर्वियर्योर्वा-
गवदत्तस्मात्सारस्वती यत्प्रजापतिरग्नेरधि नि-
रंकीणात्तस्मात्प्राजापत्या सा वा एषा सर्वदे-
वत्या यद्वा वशा वायव्यामा लभेत भूति-
कामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन
(२) भागधेयेनोप धावति स एवैने भूतिं
गमयति यावापृथिव्यामा लभेत छुष्माणः
प्रतिष्ठाकामो दिव एवास्मै पजंन्यो वर्षति

(भूत्यादिदानस्य ऋतुसम्भवायं—ऋगामभिवानम्)

कल्पः—“ त्वं तुरीयेषुदीर्घो ज्ञियमानावनुवन्त्रयने ” इति । पाठस्तु—

त्वं तुरीयेति । हे वशे त्वं तुरीयोपरितनमन्त्रे लोकत्रयस्य ऋतुसम्भवात्त्वान्-
 दपेक्षया चतुर्थी वशिनी । वश इन्द्रियनियमः । बुधमसंयोगापेक्षया अमा-
 वात् । वशोऽस्या अस्तीति वशिनी । वशाऽसि वन्ध्या भवसि । तदेतद्वशि-
 नीत्वं वशात्वं प्रतिपादयति । घषस्वात्कारणानुरूपामिच्छापयुक्तेन मनसा सखदेव
 गभंस्त्वामाशयच्छामाशय त्वद्गुरे जयने छनवान्, तस्माद्द्वितीयतृतीयादि-
 पुरुषसंयोगेच्छाराहित्यत्वात्वं वशिनी । अस्त्याम्बरराठित्याद्दशा । तादृशी त्वं
 हवीरूपेण देवान्यच्छ । तेन च गमनेन यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ।

कल्पः—“ अजाऽसि रयिष्ठेति निहन्यमानाम् ” इति ।

अनुमन्त्रयत इत्यनुवर्तते । पाठस्तु—

अजाऽसि रयिष्ठेति । हे पशो त्वमजाऽसि जातितःछागी भवसि ।
 रयिष्ठा भवे स्थिता हविःस्वरूपत्वेन देवानां धनभूताऽसि । तादृशी स्वमादौ
 पृथिव्यां सीदोपादिश । तत्र कर्षोन्नीता सत्पन्तरिक्षमपतिष्ठस्य पाप्नुहि ।
 दिशि ते बृहन्दाः पीठं तेजः । एवं त्रियु लोकेषु तिष्ठ । कल्पः—“ तन्तुं
 तन्वन्निवि वषां जुहोति ” इति । पाठस्तु—

तन्तुं तन्वन्निति । हे पशो रजसो रजसात्मकस्य हविषस्त्वन्तुं तन्वन्नि-
 स्तारं कुर्वन्मानुषन्विहि आदिभ्यमनुगच्छ । किंच धिया कृतान्प्रवृत्तया
 संपादिवाङ्म्योतिष्ठतः मकाशवदः पथोऽस्मदीयस्वांपायान्प्रक्ष । कल्पः—

“ अनुत्खणं वषत जोगुवापप इति हविः ” इति । जुहोतीत्यनुवर्तते । पाठस्तु—

अनुत्खणमिति । हे हृदयादीनि पभङ्ग नि जोगुवां निर्वर्द्धनेन समा-
 श्रयर्थं स्वरमण्डलापमण्डलपण्डः कर्षोन्वणमनतिविक्रं पृथक् कुरुत । हे
 पशो मनुष्येव मनुरिवोत्पादको भव । ततो देव्यं जने जनय । ध्ये च
 यजमानो जन्मान्नेरे यथा देवजनो मयति तथोत्पादय ।

कल्पः—“ अनसो हविरसीति हविःशेषान्नाश्नन्ति ” इति । पाठस्तु—

मनसो हविरिति । हे पशो त्वं मनसो मन्वस्य देवस्य हविरक्षि
 मजापतेर्षेर्षाः । स्वरूपमसि । तेनोत्पादितवान् । तादृगस्य तत्र गात्राणापङ्कानां
 माशनाद्वयं गात्रमाजः पुषाङ्गा भूयाम् । अथ विनियोगसंमहः—

(काम्यपश्वालम्भनविधि.)

आ वायो इत्युपाकुर्पादाकृत्यै पञ्चाभिर्हृतिः ।
 त्वं गच्छन्तीं मन्त्रधित्वा ह्यन्यमानामभेति च ॥
 तन्तुं वपाहृतस्वददनुत्त्रेवि हविर्हृतिः ।
 मनःशेषान्भक्षयन्ति मन्त्रा एकादशेरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायंप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयपाठे चतुर्थपपाठके

• द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थपपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

इमे वै सहाऽऽस्तां ते वायुर्व्यवात्ते गर्भ-
 मृदधातां तस्य सोमः प्राज्जनयदमिरग्रसत म एतं
 प्रजापतिराभेयमष्टाकंपालमपश्यत्तं निरवपत्ते
 नैवैनाभेरेधि निरक्रीणात्तस्मादप्यन्यदेवत्या-
 मालर्भमान आभेयमष्टाकंपालं पुरस्तान्निर्वेपे-
 द्भेरेवैनामधि निष्क्रीयाऽऽलभते यत् (१)
 वायुर्व्यवात्तस्माद्वायव्यां यदिमे गर्भमृदधातां
 तस्माद्वावापृथिव्यां यत्सोमः प्राज्जनयदमिर-
 ग्रसत तस्मादग्नीषोमीया यदुनयोर्वियत्योर्वा-
 गवेदत्तस्मात्सारस्वती यत्प्रजापतिर्भेरेधि नि-
 रक्रीणात्तस्मात्प्राजापत्या सा वा एषा सर्वदे-
 वत्या यदजा वशा वायव्यामा लभेत भूति-
 कामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन
 (२) भागधेयेनोर्ष धावति स एवैने भूतिं
 गमयति यावापृथिव्यामा लभेत छपमाणः
 प्रतिष्ठाकामो दिव एवास्मै पर्जन्यो वर्षति

व्यस्यामोर्पथयो रोहन्ति समर्धुकमस्य सस्यं
 भवत्यग्नीपोभीयमा लभेत यः कामयेतान्न-
 वानन्नादः स्थामित्याग्निनेवान्नमव रुन्धे सोमे-
 नान्नाद्यमन्नवानेवान्नादो भवति मारस्वतीमा
 लभेत यः (३) ईश्वरो वाचो वदितोः सन्वा-
 चं न वदेद्वाग्वे सरस्वती सरस्वतीमेव स्वेन
 भागधेयेनोपं धावति सैवास्मिन्वाचं दधाति
 प्राजापत्यामा लभेत यः कामयेतानभिजित-
 मभि जयेयमिति प्रजापतिः सर्वा देवता देव-
 ताभिरेवानभिजितमभि जयति वायव्ययोपा-
 क्करोति वायोरेवनामवरुध्याऽऽ लभेत आकू-
 र्यै त्वा कामाय त्वा (४) इत्याह यथाय-
 जुरेवतत्किक्किटाकारं जुहोति किक्किटाकारेण वै
 ग्राम्याः पशवो रमन्ते प्राऽऽरण्याः पंतन्ति य-
 त्किक्किटाकारं जुहोति ग्राम्याणां पशूनां धृत्यै
 पर्यग्री क्रियमाणे जुहोति जीवन्तीमेवेनां सु-
 वर्गं लोकं गमयति त्वं तुरीया वृशिनी वृशाऽ-
 सीत्याह देवत्रैवनां गमयति सत्याः संन्तु यज-
 मानस्य कामा इत्याहैप वै कामः (५) यज-
 मानस्य यदनांत उद्वचं गच्छति तस्मादेवमा-
 हाजाऽसि रयिष्ठत्याहिष्वेवनां लोकेषु प्रति
 षापयति दिवि ते बृहद्गा इत्याह सुवर्गं एवा-
 स्मै लोके ज्योतिर्दधाति तन्तुं तन्वन्रजसो

(काम्यपश्वालम्भनविधिः)

मानुमन्विहीत्याहिमानेवास्मै लोकाञ्ज्योतिष्म
 तः करोत्यनुल्पणं धयत जोगुंवा॒मप॒ इति
 (६) आह॒ यदे॒व यज्ञ॒ उ॒ल्पणं॒ क्रियते॒ तस्यै-
 वैषा॒ शान्ति॒मनु॑र्भव॒ जनया॒ दे॒व्यं॒ जन॒मित्या॑ह
 मान॒व्यो वै प्र॒जास्ता ए॒वाऽऽद्याः॑ कुरुते॒ मनसो॑
 ह॒विर॒सीत्या॑ह॒ स्वगा॑रु॒त्यै गात्रा॑णां॒ ते गात्र॒भा-
 जो भूया॒स्मेत्या॑हाऽऽशि॒षमे॑वैता॒मा शा॑स्ते॒ तस्यै
 वा ए॒तस्था॒ एक॑मे॒वादे॒वय॒जनं॒ यदाल॑ब्धाया-
 म॒भ्रः (७) भव॑ति॒ यदाल॑ब्धायाम॒भ्रः स्या-
 द॒प्सु वा॑ प्र॒वेश॑येत्सर्वा॒ वा प्रा॒श्नीया॑द्यद॒प्सु
 प्र॒वेश॑येद्यज्ञ॒वेश॑नं॒ कुर्या॑त्सर्वा॒मेव प्रा॒श्नीया॑दि-
 न्द्रि॒यमे॒वाऽऽत्म॑न्धत्ते॒ सा वा ए॒षा त्र॑याणा॒मे-
 वाव॑रुद्धा॒ संव॑त्सर॒सर्दः॒ सह॑स्रया॒जिनो॑ गृहमे-
 धि॒नस्त ए॒वैत॑या॒ यजे॑रन्ते॒र्षामे॒वैषाऽऽता॑ (८) ॥

(यस्त्वेन सारस्वतीया लभेत् यः कामाय त्वा कामोऽप्य
 इत्यग्नौ द्विवत्वारिश् शच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थपत्राठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

मन्त्राः काम्यपञ्चाल द्विधीये समुवीरिताः ।

अथ तृतीये तद्विधिरुच्यते । तत्राऽऽशी तं पञ्चालममानस्य पूर्वं कर्तव्यमष्टा-
कपाटं पुरोडाशं विधातुं मस्तौवि-

इमे वै सहेति । इमे घावापृथिव्यौ पुरा सहोऽऽस्तापयिष्युके अमृतान् ।
ते च सहस्थिते उभे वायुर्ध्रुवादिषुके अकरोत् । ते च पुनर्वायुना संपरिष्वके
स्तस्यौ वशात्सं गमं धारितवावौ । तं च गमं सोम उरुर्कषाद्भजनयत् । उरुणादिवं
वभेतमग्निर्मन्त्रितवान् । तदः मजापतिरग्नेरुत्कोचस्त्रेण पुरोडाशं निरुच्य तस्मा-
द्भरेतां वशां निष्क्रीतवान् । इदानीं विधत्ते--

तस्मादप्येति । तस्माद्भ्यः सकाशात्पञ्चापतिना वशा निष्क्रीता तस्माद्दशा-
या यद्यमग्नेरन्या देवता तथाऽपि तदात्मन्मात्पूर्वमामेयं पुरोडाशं कुर्यात् । तेन
पुरोडाशेनाग्नेः सकाशाद्दशां निष्क्रीप तदात्मन्ने मयुक्तो भवति ।

काशाव-यदेवत्येत्माकाङ्क्षायां तद्योग्यान्वेताविशेषान्दर्शयति--

यद्वायुर्ध्रुवादिति । कारकरवस्य पूर्व दर्शितत्वात्तत्तद्देवतात्वं युक्तम् । संश्लिष्टे
घावापृथिव्यौ यदा विद्युज्येते तदा वेणुदलविभागध्वनिः समुत्पन्नस्तादिदं
वाचो वदन्म् । तस्माद्भुकारित्वात्तरस्वत्वत्र देवता । तदेवं वायुघावापृथिव्यग्नी-
षोमसरस्वदीपजापतिनामत्र देवतात्वात्तेषामजा वन्त्या सर्वदेवत्वेत्युच्यते । तत्रै-
धर्मसिद्धये देवताविशेषं विधत्ते--

यापन्यामेति । रुधीरुत्स्य सस्यसमृद्धित्वां प्रतिष्ठां काम्यमानस्य देवतां
विधत्ते--

घावापृथिव्यामेति । विविधं रीदन्मुत्पद्यन्ते । ततोऽस्य यजमानस्य सस्यं
समृद्धिर्हीलं स्रति ।

अन्नसमृद्धिं तन्नोगतामर्थं च काम्यमानस्य देवतां विधत्ते--

अग्नीषोमीयामेति । अन्नाद्यमन्नभक्षणसाधर्म्यम् ।

राजाद्विसमारुह्यनयोग्यां वाचं काम्यमानस्य देवतां विधत्ते--

सारस्वतोमेति । वेदशास्त्रपारमतरवादाच्चं वदितुं समर्थः सन्नपि समाक-
म्पादिपतिबन्धेन यज्ञे न वदेत्तस्यायं विधिः ।

(काम्यपश्वालम्भनविधि)

यत्फलमुपादान्दरेण न तं गदितं तत्संसादनकामस्य देवतां विधत्ते—

प्राजापत्यामेति । आ वागो मूयेत्येतामृचं विनिपुङ्क्ते—

वायव्ययेति । एनां वज्राभवरुच्य संपाद्य । होमवन्वाणां स्वार्थतां दर्शयति—

आकूतयै त्वेति । जिह्वाग्राकुञ्चननिष्पाद्याः पशुमिया ये ध्वनिविशेषस्तत्पूर्वकं होमं विधत्ते—

किक्किटाकारमिति । आकूतया इति मन्त्रमुच्चार्य जिह्वाग्रेण ध्वनिविशेषं कृत्वा पश्चान्जुहुगात् । तेन ध्वनिना गोर्माहिषादयो ग्राम्याः पशवः क्रीडन्ते । आरण्यास्तु मृगाः प्रकर्षेण पलायन्ते । अतोऽयं ध्वनिग्रान्धियपशुघृथै भवति ।

अस्थाऽऽग्रहोमस्य फलं विधत्ते—

पर्यंभाविति । उल्मुकेन पशोः प्रदक्षिणावृत्तिः पर्याग्निकरणं तद्यदाऽनुष्ठीयते तदैवायं होमस्तथा सादि जीवनयुक्तामेनां स्वर्गं प्राप्सति । मन्त्रेषु मनआशीनो मजातत्यसिद्धिषु हृतत्वानिधनानात् ।

नीपथानपश्चनुमन्त्रेणमन्त्रे देवान्गच्छे यस्यामिशायं दर्शयति—

सत्याः सन्तिनिति । अपं पशोऽनातो विध्वगहित उद्वचमुनमामुचं समर्धि गच्छतीति यदेष एव यजमानस्य मुख्यः कामन्तत्नमाप्या फलस्यापश्यंभानात् । तस्माद्भव्युः काषाः सत्याः सन्तित्वेवं ब्रूते ।

हन्यमानानुमन्त्रमन्त्रे पृथिव्यां सीदत्यादेन्नात्स्यं दर्शयति—

अजाऽभि रयिष्ठेति । चरमस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

दिवि ते बृहादिति । अस्मै यजमानार्थं स्वर्गं प्रवाद्यमुत्पादयति । वषाहोमपन्त्रे ष्य इति चोक्तं विश्विकिता इति दर्शयति ।

तन्तुं तन्वाञ्जिति । हविर्होममन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अनुत्क्षणाभिति । विधिमतिक्रम्यानुष्ठितमङ्गमूलवणम् । अनुत्क्षणाशब्दोच्चारणेन तस्य शान्तिर्भवति । तस्य मन्त्रस्योत्तरभागे मनुशब्दप्रयोगस्य तात्पर्यमाह—

मनुर्भवेति । मन्त्राभ्युपस्य मनोः मजापतिन्वयत्वात्प्रजापतितुष्टा दैव्यवनादपः सर्वाः मजा मानव्यो मदन्ति । अतोऽनेन मन्त्रभागिनं (ञ) ताः

सर्वा आद्या मोग्याः कुरुते । हविःशेषपाशनमन्त्र(च्च) [हविःशेष]-
स्योदरगन्ध(त्वं) कर्तुं मनःशब्दप्रयोग इति दर्शयति—

मनसो हविरसीति । तस्मिन्मन्त्र उत्तरभागस्याऽऽशीःपरत्वं दर्शयति—

गात्राणामिति । एतस्या वशाया आलम्भे वर्जनीयं दिनं दर्शयति—

तस्यै वा इति । अस्यां वशायामालम्भायां सत्यां गगने मेवावरणेन
यद्दुर्दिनं भवति तदेवैकं दिनमेतस्या वशाया देवयागानर्हम् । तस्माद्यदा मेघो
न भविष्यतीति निश्चयो मनसि जायते तदानीमवैतामलिभेत ।

तथा छेदेषु प्रमादप्रददर्शने सति नैमिर्निकं प्रयोगविशेषमाह—

यदालम्भायामिति । तत्र जलप्रवेशः पूर्वः पक्षः । सर्वस्याः पाशनं
राजान्तः । तदुभयं स्पष्टी करोति—

यदप्सु प्रवेशयेदिति । यज्ञवेशसं यज्ञविषातम् । यजमानः सर्वपाशनेने-
न्द्रियमात्मनि धारयति । एतदेवाभिमेत्य सूत्रकारेणोक्तम्—सर्वा वा यजमान
एवान्वहं मार्षीपादिति । एतस्यां वशायां मुख्याधिकारिणो दर्शयति—

सा वा एषेति । सेयं वशा त्रयाणामेवाधिकारिणामधीता । कस्य
कस्येति तदुच्यते—गवामयनादिरूपं संवत्सरसत्रं योऽनुतिष्ठति सोऽयं संव-
त्सरसत्तस्य । सहस्रसंत्स्रपाकदाक्षिणायुक्तेन यज्ञेन यो यजते सोऽयं सहस्र-
यार्जा हस्य । संवत्सरसद्वर्षीनेष्वपि सत्रेषु यो गृहपतित्वेन दाक्षिणो मुबधि
सोऽयं गृहमेधी तस्य । त एव त्रयोऽधिकारिण एतया वशाया यजे-
ते—ते— ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

धैरिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(जयास्यमन्त्रहोमाभिधानम्)

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

चित्तं च चित्तिश्चाऽऽकूतं चाऽऽकूतिश्च वि-
ज्ञातं च विज्ञानं च मनश्च शकरीश्च दर्शश्च
पूर्णामांश्च बृहच्च रथंतरं च प्रजापतिजंया-
निन्द्राय वृष्णे प्रायच्छुभ्रः पृतनाज्येषु तस्मै
विशः समनमन्त सर्वा स उग्रः स हि हव्यो
बभूव देवासुराः संयत्ता आसन्त इन्द्रः प्रजा-
पतिमुपाधावत्समा एताञ्जयाप्रायच्छतान-
जुहोत्ततो वे देवा असुरानजयन्त्यदजयन्तज्ज-
यानां जयत्व स्पर्धमानेनैते होतव्या जयत्येष
तां पृतनाम् (१) ॥

(उप षड्विंशतिश्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयऋ षडे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अजा वशा या तु काम्या तद्विधिः स्यात्तृतीयके ।

अथ यदुक्तं सूत्रकारेण—“ जयानम्पातानान्सष्टमृव इति ब्राह्मणव्याख्याया
अस्मिन्प्रसन्नित्यम्यानांनेष्वनुपजति ” इति । तत्र चतुर्थानुवाके जया
अप्यन्ते । तथाऽऽदौ जयसज्ञकांस्त्रयोदश मन्त्रान्यठति—

चित्तं च चित्तिश्चेति । सामान्याकारेण निर्विकल्पकज्ञानेन प्रवीतं
वस्तु चित्तम् । बह्वपमाणावेक्षया समुच्चयार्थश्चशब्दः । इदं चित्तं मयि मया-
स्तिवति शेषः । एवमुत्तरत्र योग्यम् । चित्तिर्निर्विकल्पकज्ञानम् । आकूतं
संकल्पितं वस्तु । आकूतिः संकल्पः । विज्ञातं विशेषाकारेण निश्चितं

(अभ्यासानमन्त्राभिधानम्)

वत् । विज्ञान तन्निश्चयः । मनो ज्ञानसाधनमन्तःकरणम् । शकरीश्वक्षुरादि-
चासोद्भिद्वयशकयः । दर्शपूर्णमासी यागविशेषौ । बृहन्नभंरे सामनी ।
पृतनाज्येषु सह्यमायाभिगमनेषुमः प्रजापतिवृंष्णे वर्षामित्र-इन्द्राय जपाञ्जयहे-
तुन्मन्त्रेनान्पायच्छट् । तस्मा इन्द्राय त्रिशः प्रजाः सर्वाः समनमन्त्र
सम्यगानता विधेया अभवन् । स चेन्द्रः स्वासु प्रजासूयः शिक्षकोऽभवत् ।
हि पस्मात्त इन्द्रो हव्यो होमयोग्यो बभूव तत्तस्मिन्निन्द्रे प्रजापतेरनुग्रहो
युक्तः । अधेदैर्नैर्होमं विधातुं मस्ताति--

देवासुराः भयंता इति । जपन्त्येभिरिति जयाः । अथ विधत्ते-
स्पर्धमानेनेति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपत्रुर्वेदीय-

तत्तिरीपसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थपपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थपपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अग्निभूतानामधिपतिः स माऽवत्विन्द्रो
ज्येष्ठानां यमः पृथिव्या वायुरन्तरिक्षस्य सूर्यो
दिवश्चन्द्रमा नक्षत्राणां बृहस्पतिर्ब्रह्मणो मित्रः
मृत्यानां वरुणोऽपाः समुद्रः स्रोत्वानामन्न-
नाम्नाज्यानामधिपति तन्माऽवतु सोम, ओष-
धीनाः सविना प्रमथानां रुद्रः पशूनां त्वष्टा
रूपाणां विष्णुः पर्वतानां मरुतो गणानामधि-
पतयस्ते माऽवन्तु पितरः पितामहाः परेऽवरे
ततास्ततामहा इह माऽवत । अस्मिन्ब्रह्मन्त्र-

(अभ्यातानमन्त्राभिधानम्)

स्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्क्ष-
मिन्क्षस्यां देवहृत्याम् (१) ॥

(अवरे सप्तदश च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयादिके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

जयात्पमन्त्रतद्धोमाश्चतुर्थे समुदीरिताः ।

अथ पञ्चमेऽभ्याताना उच्यन्ते । तन्मन्त्रपाठस्तु—

अग्निभूतानामिति । अयमाग्निभूतानां प्राणिनामधिपतिः स्वामी । स
वाद्गो मामवतु । अधिपतिः स माऽवत्वित्येतत्सदचतुष्टयं वक्ष्यमाणेषु पष्ठचन्तेषु
षास्वशेषत्वेनानुवर्तते । ज्येष्ठानां वृद्धतमानां लोकपालानामिन्द्रोऽधिपतिः । यम-
शब्देनाग्निविशेष उच्यते । अग्निर्वायु यम इति श्रुत्यन्तरात् । अग्निवामुसुयं-
चन्द्रबृहस्पतयः पृथिव्यन्तरिक्षद्युनक्षत्राक्षराजतीनामधिपतयः प्रसिद्धाः । मित्रः
सत्यवचनानामधिपतिः । वरुणः कूपादिगनानां स्थिगणा[मपा]मधिपतिः । समुद्रः
स्रोत्यानां नदीमवाहगनानामपाधिपतिः । अन्नं साम्राज्यानां सार्वभौमराज-
भोग्यानां द्रव्याणां स्वामी । अनुवर्तमानस्य लिङ्गव्यत्ययं द्योतयितुमाधिपति
तन्माऽवत्वित्याम्नातम् । सोमसविनरुद्रत्वष्टार औषध्यनुज्ञाप *शरूपाणामधि-
पतयः प्रसिद्धाः । विष्णुः पर्वतानां गोवर्धनादीनामधिपतिः । परुतो गणाना-
मादित्यवस्वादिगणदेवतानां स्वामिनः । अत्रानुपज्यमानस्य वचनव्यत्ययं द्योतयि-
तुमाधिपतयस्ते माऽवत्वित्य्याम्नातम् । पितर इत्यादीनि यजुर्मन्त्राणां पदानि ।
पितृपितामहशब्दौ जीवद्विपयौ । तततनामहशब्दौ मृनाविपयौ । सापिण्डता तु
पुरुपात्सप्तमादिनिवर्तते । ततः सप्तमादूर्धा ये विपठ्ठास्ते परे । ततोऽर्वाचीनाः
संनिष्ठता अवरे । हे पित्रादयो सूर्यामहैव तेषु तेषु विषयेषु मामवत रक्षत ।
कुत्र कुत्रेति तदुच्यते—अस्मिन्ब्रह्मन्स्वर्गां ब्राह्मजजातावस्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्या-

* सर्वपुस्तकेषु पशुस्वरूपाणामिति वर्तते तन्यामादिकम् ।

(अभ्यातानहोमाभिधानम्)

सात्तनीये मजापश्चादित्येऽस्मिन्कलेऽस्यां पुरोध्यां पुरस्करणरूपेऽस्मिन्भाषान्येऽ-
स्मिन्कर्मणि क्रियमाणेऽस्मिन्ननुष्ठानाविशेषेऽस्यां देवहृत्पां देवान्पति यदेतदस्मदी-
पमाह्वानं तस्मिन्नाह्वाने । एतेषु सत्रेषु विषयेषु मां रक्षत । पितर इत्यादिके
परममन्त्रे समाम्नातर्मास्मिन्मन्त्रान्तर्यादिकं पूर्वेषु सप्तदशमन्त्रेष्वनुषञ्जनीयम् ।
तथा सत्यभिर्भूतानामधिपतिः न माऽवत्स्मिन्मन्त्रान्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः न
माऽवत्स्मिन्मन्त्रान्, इत्येवं सर्वत्र पाठः संपद्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधमीये वेदार्थप्रकाशे छुष्णयजुर्वेदीयैत-
त्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

दे॒वा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त॑ तदसुरा॑ अकुर्वन्त॑ ते
दे॒वा ए॒तान्भ्याता॑नानां॑ य॒श्यन्तान्भ्यात॑न्वन्त॑ य-
द्दे॒वानां॑ क॒र्माऽऽसि॑दा॒र्घ्यन्त॑ तद्यदसुराणा॑ न
तदा॒र्घ्यन्त॑ येन॒ कर्म॑ण॒र्तम॑सत्रं॒ होत॒व्या ऋ॒ध्नो-
र्येष॑ तेन॒ कर्म॑णा॒ यद्विश्वे॑ दे॒वाः स॒मर्भ॑न्तस्मा-
द॒भ्याता॑ना वैश्वदे॒वा यद॒प्रजा॑पति॒र्जया॑न्प्राय-
च्छ॒त्तस्मा॑ज्जयाः प्राजाप॒त्याः (१) यद्राष्ट्र-
भृ॒द्धी रा॒ष्ट्रमाऽद॑दत् तद्राष्ट्रभृ॒तां रा॒ष्ट्रभृ॒त्त्वं ते
दे॒वा अ॒भ्याता॑नैर॒सुरा॑न्भ्यात॑न्वन्त॑ जयैर॒जयन्रा॑-
ष्ट्रभृ॒द्धी रा॒ष्ट्रमाऽद॑दत् यद्दे॒वा अ॒भ्याता॑नैर॒सुरा॑-
न्भ्यात॑न्वन्त॑ तद्भ्याता॑नानां॑ म॒भ्याता॑न्त्वं य-
ज्जयैर॒जयन्त॑ज्जायानां॑ जय॒त्वं यद्राष्ट्रभृ॒द्धी रा॒ष्ट्र-
माऽद॑दत् तद्राष्ट्रभृ॒तां रा॒ष्ट्रभृ॒त्त्वं ततो॑ दे॒वा
अ॒र्भय॑न्पराऽसुरा॑ यो भ्रात॑र्व्यवान्त्स्यात्स ए॒ता-

(अम्यातानहोमाभिधानम्)

अजुहुयादभ्रातानैरेव भ्रातृव्यान्म्यातनुते जयै-
जयति राष्ट्रभृद्धीं राष्ट्रमा दत्ते भवंत्यात्मना
पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति ॥ २) ॥

(प्राजापत्याः सौऽष्टादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अम्यातानाभिधा मन्त्राः पञ्चमे समुदीरिताः ।

अथ षष्ठे तद्धोमविधिरभिधीयते । तत्र होम विधातुं प्रस्तौति—

देवा वै यदिति । अम्यातानाख्यान्मन्त्रा-कर्मसमृद्धिहेतून्ष्टुष्टा तानामिमु-
रूपेणाऽऽनीय देवा अजुहवुस्तेन देवाना कर्म समृद्धमासीत् । तद्धोमामा-
षादसुराणां कर्म न समृद्धम् । अथ विधत्ते—

येन कर्मणेति । ईर्ष्येद्विभिच्छेत् । कभोत्पेव समृद्धिं प्राप्नोत्येव ।

अथ भ्रातृव्यवतः समुच्चितानामम्यातानजयराष्ट्रभृता होमं विधत्ते—

द्विभ्वे देवा इति । यस्मात्सर्वेऽपि देवाः पूर्वोक्तप्रकारेणाभ्यातानमन्त्रा-
न्तममरन्संपादितवन्तस्तस्मादेते वैश्वदेवा इत्युच्यन्ते । यस्मात्प्रजापविजंया-
निन्द्राय प्रायच्छत्तस्मात्ते प्राजापत्या इत्युच्यन्ते । यस्मादुपरितनानुवाकाभ्रावै
राष्ट्रभृत्संज्ञकैर्मन्त्रैरसुरसंबन्धिराष्ट्रं देवाः स्वीकृतवन्तस्तस्मात्ते राष्ट्रभूत उच्यन्ते ।
देवास्तु प्रथममभ्यातानैरसुरावशीकृत्य जयैर्विनष्टैर्धर्यान्कृत्वा राष्ट्रभृद्धिस्त्वदीयं
निवात्तस्थानमपहतवन्तः । अम्यातन्वत एभिरित्यभ्यातानत्वम् । जयन्त्येभिरिति
जयत्वम् । राष्ट्रं भिषने स्वी कृपत एभिरिति राष्ट्रभृत्त्वम् । समुच्चितैरैस्त्रिभिर्हो-
मैर्वैश्व विजयिनोऽभवन् । असुरास्तु पराभूताः । अथ विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवानिति । अम्यातविवंशीकारः । जयोऽन्यदीयैर्धर्यानाश-
नम् । राष्ट्रादानं सदीयभूमेरपहारः । तन्निविधफलसिद्धयर्थं त्रिविधान्तमुच्चित्य
जुहुयात् ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

येनेत्सेत्कर्मणा तत्र जयहोमोऽखिलयन्तः ।

वैदिकेष्वेव वा सर्वगोपोऽसंकोचकवतः ॥

होम आहवनीये स्वात्कृष्यादिषु न सोऽस्ति हि ।

तेनानारम्यपाठेषु वैदिकेष्वेव ते जयाः ॥

अनारम्य श्रूयते—“येन कर्मणोत्सन्नत्र जयाञ्जुह्वयानद्वाष्ट्रमूत्रे जुहोत्य-
म्यातानाञ्जुहोति” इति । ईत्सेद्विद्विच्छिन्तु । चित्ते च स्वाहेत्यादयो जयाः ।
ऋतापाहित्यादयो राष्ट्रभूतः । अग्निर्मानामित्यादयोऽम्यातानाः । तत्र वैदिक-
कर्मणीषु लौकिककृष्यादिकर्मणस्पृद्धैरिष्यमाणत्वात्संकोचे कारणाभावाज्जया-
दिहोमः सर्वशेष इति चेन्मैत्रम् । यदाहवनीये ऋजुह्वति तेन सोऽस्याभीष्टः
भोति इति वाच्येन होममुद्दिश्याऽऽहवनीयविधानात्कृष्यादी तदभावाद्द्वैदिके-
ष्वेव ऋष्यादिहोमः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्चमोऽध्यायः

द्वैतरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थपाठके

पठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ तृतीयपाठके चतुर्थपाठके मत्स्योऽनुवाकः) ।

ऋतापाहितधामाऽग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽ-
प्सरस ऊर्जा नाम स इदं ब्रह्मं क्षत्रं पातु ता
इदं ब्रह्मं क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा ताभ्यः
स्वाहा संहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्व-
स्तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुषः सुपुमनः सूर्य-
रदिमश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो

(राष्ट्रभन्मन्त्राभिधानम्)

वे॒कुर॑यो भु॒ज्यः सु॑पर्णो य॒ज्ञो ग॑न्धर्वस्तस्य
 दक्षि॑णा अ॒प्सरसः॑ स्त॒वाः प्र॒जाप॑तिर्वि॒श्वक॑र्मा ।
 मनः (१) ग॒न्धर्व॑स्तस्य॒कसा॑मान्य॒प्सरसो॑
 वह॑नय इ॒पिरो वि॒श्वव्य॑चा वातो॑ ग॒न्धर्व॑स्त-
 स्याऽऽपोऽ॒प्सरसो॑ मु॒दा भुव॑नस्य प॒ते यस्य॑
 त उ॒परि॑ गृ॒हा इ॒ह च॑ । स नो॑ रा॒स्वाज्या॑निः
 रा॒यस्यो॑प॒ सुवी॑र्यं संवत्स॒रीणां स्व॑स्तिम् ।
 प॒रमे॑ष्ठ्यधि॒पति॑र्मु॒त्युर्ग॑न्धर्वस्तस्य वि॒श्वम॑प्स-
 रसो भुवः सु॒क्षितिः॑ मु॒भूति॑र्भद्र॒कृत्सु॑र्वान्प॒र्जन्यो॑
 ग॒न्धर्व॑स्तस्य वि॒द्युर्गोऽ॒प्सरसो॑ रुचो॑ दू॒रेहे॑तिर-
 मृ॒डय॑ । (२) मृ॒त्युर्ग॑न्धर्वस्तस्य प्र॒जा अ॑प्स-
 रसो भीरु॒वश्चारुः॑ कृष्णका॒शी कामो॑ ग॒न्धर्व॑-
 स्तस्याऽऽध॒योऽ॒प्सरसः॑ शोच॒र्यन्ती॑नाम॒ स इ॒दं
 ब्रह्म॑ क्ष॒त्रं पा॑तु ता इ॒दं ब्रह्म॑ क्ष॒त्रं पा॑न्तु तस्मै
 स्वाहा॑ ताभ्यः स्वाहा॒ स नो॑ भुव॒नस्य॑ प॒ते
 यस्य॑ त उ॒परि॑ गृ॒हा इ॒ह च॑ । उ॒रु ब्रह्म॑णेऽस्मै
 क्ष॒त्राय॑ महि॒ शर्म॑ यच्छ (३) ।

(मनोऽमृडयः पदार्थाविरक्षिष्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थमपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अभ्याताना जयै राष्ट्रभृद्भिः पष्ठे तु वार्षिणाः ।

अथ सप्तमै राष्ट्रभृन्मन्त्रा उच्यन्ते । तेषां विनियोगविशेषमधिककाण्डे सूत्र-
कारो दर्शयति—“ षड्भिः पर्यायैर्द्वादश राष्ट्रभूवो जुहोत्युवापाद्वधामेति
पर्यायमनुद्गत्य तस्मै स्वाहेति मथमाहुतिं जुहोति ताम्यः स्वाहेत्युत्तरामेवमितरा-
न्वञ्च पर्यायान्विभजति भुवनस्य पत इति पर्यायाणां सप्तम्याहुदीनां त्रयो-
दशेतेन व्याख्यातं भुवनस्य पत इति रथमुखे पञ्चाऽऽहुदीर्जुहोति दश वा ”
इति । अत्राऽऽद्येषु षट्पर्यायेषु मथम् पर्यायमाह—

ऋताषाडिति । ऋतेन सत्येन सह सर्वमनृतमभिमवतीत्युवापात् । ऋतश्च-
ब्दवार्थं धाम स्थानं यस्यासावृतधाया । तादृशोऽग्निनामकः कश्चिद्गन्धर्वस्तस्यौ-
षधिवेदेता अप्सरसः भियमायाः । ऊर्ज इति तासां नामधेयम् । ऊर्जयन्ति वज्र-
वन्तं माणवन्तं वा कुर्वन्तीत्यूर्जः । स गन्धर्व इदं व्रतं बृहत्क्षत्रं फलसमर्थमिदं
कर्म हविर्वा पातु रक्षतु फलपर्यवसन्नं करोतु । ताभ्याप्सरस इदं व्रतं क्षत्रं च
पान्तु वेधा रक्षन्तु । तस्मै गन्धर्वाय स्वाहा हुतमस्तु । ताम्योऽप्सरोम्य इदं
स्वाहा हुतमस्तु । अथ द्वितीयपर्यायमाह—

संहितो विश्वसामेति । संधीयते सर्वमनुसंधीयतेऽनेनेति संहितः । वि-
श्वानि सामान्यवसितान्यास्मिन्निति विश्वसामा । तादृशः सूर्यनामकः कश्चिद्गन्धर्व-
स्तस्य मरीचिवेदेताः भिया माया आयुव इति तासां नामधेयम् । आयुन्ति
शीघ्रमागच्छन्तीत्यायुवः । नाम स इदं व्रतेत्यादिकं सर्वज्ञानुषङ्गनीयम् । अथ
तृतीयपर्यायमाह—

सुपुन्नः सूर्यरश्मिरिति । शोभनं सुम्नं सुखमस्येति सुपुन्नः । सूर्यस्यैव
रश्मिर्षस्यासौ सूर्यरश्मिः । चन्द्रमोनामकः कश्चिद्गन्धर्वस्तस्य नक्षत्रसदृशानि
शरीराणि भाषास्नाथ वेङ्कुरिनामिकाः । चित्तविकारहेतुत्वाद्देकुरय इत्युच्यन्ते ।
अथ चतुर्थपर्यायमाह—

भुज्युः सुपर्ण इति । भुनक्ति पान्दयति विश्रामिति भुज्युः । पक्षिवशात्-
शैवश्यामिन्वात्सुपर्णत्वाद्दशो यज्ञनामकः कश्चिद्गन्धर्वस्तस्य च दक्षिणाख्या

(राष्ट्रमन्त्राभिधानम्)

देवतां मायांश्चाश्च स्तूपन्त इति व्युत्पत्त्या स्तवा इत्युच्यन्ते । अथ पञ्चमं पर्यायमाह—

प्रजापतिरिति । प्रजानां पालकः प्रजापतिः । विश्वं कर्म करणीयं पश्यात्तौ विश्वकर्मा । तादृशो मनोनामकः कश्चिद्गन्धर्वस्तस्य च ऋक्तामदेवता मायांश्चाश्च सौन्दर्यं वहन्तीति बह्वप इत्युच्यन्ते । अथ षष्ठं पर्यायमाह—

इषिरो विश्वव्यचा इति । इष्यमाणवस्तुसंपन्नत्वादिषिरः । विश्वं विशे-
षेणाश्चति गच्छतीति विश्वव्यचाः । तादृशो वातनामकः कश्चिद्गन्धर्वस्तस्यान्दे-
वता मायांश्चाश्च हर्षयुक्तत्वान्मुदा इत्युच्यन्ते । अथ पर्यायेषु सप्तमं त्रयोदशा-
हृत्यर्थं मन्त्रमाह—

भुवनस्य पत इति । भुवनस्य सर्वलोकस्य पते हे पालक यस्य तवोपर्यन्त-
रिक्षद्युलोकयोरिह च पृथिव्यां गृहाः सन्ति स त्वं नोऽस्मभ्यमग्यानि रास्व वयो-
हान्यमात्रं देहि । तथा रायस्पोयं धनपुष्टिं सुवीर्यं शोभनपुत्रं सवत्सरिणां स्वस्ति
संवत्सरजविनपरिमितां समृद्धिं च देहि । अथोत्तरस्मिन्पर्यायपञ्चके प्रथमं पर्याय-
माह—

परमेष्ठ्याधिपतिरिति । परमे सर्वोत्तमस्थाने निष्ठतीति परमेष्ठी । अधिकत्वेन
कल्पपातागधिपतिः । तादृशो मृत्युनामकः कश्चिद्गन्धर्वस्तस्य विश्वामिमानिन्यो देवता
मायांश्चाश्च भवन्ति सर्वदा वर्तन्त इति भुव इत्युच्यन्ते । अथ द्वितीयं पर्यायमाह—

सुक्षितिः सुभूतिरिति । शोभना क्षिविभूमिस्यस्यौ सुक्षितिः । समीचीन-
निवासस्थान इत्यर्थः । शोभना भूतिरैश्वर्यं यस्यात्तौ सुभूतिः । मद्रं कल्याणं
यजमानाय करोतीति मद्रकृत् । सुवः स्वर्धीनः स्वर्गलोकोऽस्यास्तीति सुवर्वाण् ।
तादृशः पर्जन्यनामकः कश्चिद्गन्धर्वस्तस्य च विद्युद्देवता मायांश्चाश्च दीप्यमान-
त्वाद्बुध इत्युच्यन्ते । अथ तृतीयं पर्यायमाह—

दूरेहेतिरिति । दूरेऽप्यवस्थितस्य महारत्नावनं हेतिर्मस्यात्तौ दूरेहेतिः ।
नामभरणमात्रेण तुल्यनिवर्तकत्वादमूढयस्तादृशो मृत्युनामकः कश्चिद्गन्धर्वस्तस्य
प्रजाभिमानिदेवता मायांश्चाश्च विम्पति मृत्योरिति मीरुव इत्युच्यन्ते । अथ
चतुर्थं पर्यायमाह—

चारुः कृपणकाशीति । रमणीयचरणोपेतत्वाद्गमणीयशरीरत्वाद्वा चारुः ।
कृपणेऽधिष्ठित्यार्थेषु प्रकाशयति मनो दीपयतीति कृपणकाशी । तादृशः काम-

(गण्डभन्मन्त्राणां काम्यप्रयोगाभिधानम्)

नामकः कश्चिद्रन्ववंस्तस्य विषयामित्वाश्रितमित्तचित्तहेत्वाभिमानिदेवता भाषांस्वा-
भापोक्षितविषयमाप्यभावेन जागृशाक्युक्ता कुर्वन्तीति गोचयन्तीरित्युच्यन्ते ।
ताम स इदं प्रसेत्यादेभ्यः सर्वानानुपद्भ्यो तन्नाय पुनः पाठः ।

अथान्न पञ्चम पर्षायस्त्व द्वाविंशत्तुतिमात्रं मन्त्रमाह—

स नो भुवनस्येति । भुवनस्य मन्त्रोक्तस्य ह त्ने पाठक यस्य त्रयोप-
रितनलोकद्वये पृथिव्या च गृह्या. ना त स त्वं नोऽस्मभ्यमसु विपुलं शर्म सुखं
पृच्छ । तथैवास्मै महर्षणे घ्राहणजानियुत्याय क्षत्राम समर्थाय च महि शर्म
पृच्छ महत्सुखं देहि । अत्र विनियोगसम्यहः—

अथ त्रयोदश जयाश्चित्त चेत्याटपः श्रुताः ।
अभिरम्पातानम ना अष्टादश यथाश्रुताः ॥
कना राष्ट्रभूतस्तद्द्वद्विंशतिरुत्तीरिता. ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्चमोऽर्षः-
वैचिरीयसहितभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थपत्राष्टके
राष्टमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थपत्राष्टकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

राष्ट्रकामाय होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभूतो
राष्ट्रेणैवास्मै राष्ट्रमव रुन्धे राष्ट्रमेव भवत्या-
मने होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभूतो राष्ट्रं प्रजा
राष्ट्रं पशवो राष्ट्रं यच्छ्रेष्ठो भवति राष्ट्रैणैव
राष्ट्रमव रुन्धे वसिष्ठः समानानां भवति आम-
कामाय होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभूतो राष्ट्रं
संजाता राष्ट्रैणैवास्मै राष्ट्रं संजातानव रुन्धे
ग्रामी (१) एव भवत्यधिदेवने जुहोत्यधिदे-
वन एवास्मै संजातानव रुन्धे त एनमव रुद्धा

(राष्ट्रमन्मन्त्राणां काम्यप्रयोगाभिधानम्)

उप तिष्ठन्ने रथमुस ओजस्कामस्य होतव्या
 ओजो वै राष्ट्रभूत ओजो रथ ओजसैवास्मा
 ओजोऽव हन्ध ओजस्व्येव भवति यो राष्ट्रा-
 दपभूतः स्यात्तभै होतव्या यावन्तोऽस्य रथाः
 स्यस्तान्भूयाद्युद्धमिति राष्ट्रमेवास्मै युनक्ति
 (२) आहुंतयो वा एतस्याकलंता यस्य
 राष्ट्रं न कल्पते स्वरथस्य दक्षिणं चक्रं प्रवृह्य
 नाडीमभि जुहुयादाहुतीरेवास्य कल्पयति ता
 अस्य कल्पमाना राष्ट्रमनुं कल्पते सङ्ग्रामे
 संयत्ते होतव्या राष्ट्रं वै राष्ट्रभूतो राष्ट्रे खलु
 वा एते व्यायच्छन्ने ये सङ्ग्रामं संयन्ति
 यस्य पूर्वस्य जुहति स एव भवति जयति
 तं सङ्ग्रामं भान्धुक इधमः (३) भवत्यङ्गारा
 एव प्रतिवेष्टमाना अमित्राणामस्य सेनां प्रति
 वेष्टयन्ति य उन्माद्येत्तस्मै होतव्या गन्धर्वा-
 प्सरसो वा एतमुन्मादयन्ति य उन्मार्यत्येते
 खलु वै गन्धर्वाप्सरसो यद्राष्ट्रभूतस्तस्मै
 स्वाहा ताभ्यः स्वाहेति जुहोति तेनैवेनाच्छ-
 मयति नयग्रोध ओदुम्बर आश्वत्यः शुक्ष
 इतीधमो भवत्येते वै गन्धर्वाप्सरसो गुहाः स्व
 एवैनान् (४) आयतने शमयत्यभिचरंता
 प्रतिलोमं होतव्याः प्राणानेवास्य प्रतीचः
 प्रति यौति तं ततो येन केन च स्तृणुते
 स्वकृत शरिणे जुहोति प्रदेशे वैतद्वा अस्यै

निञ्जतिगृहीतं विञ्जतिगृहीत एवेनं निञ्जत्या
 प्राहयति यद्वाचः कुरं तेन वपट्टकरोति वाच
 एवेनं कुरेण प्र वृश्चति ताजगार्तिमार्जति यस्य
 कामयेताञ्जाद्यम् (५) आ ददीयेति तस्य
 समायामुत्तानो निपद्य भुवनस्य पत इति
 तृणानि सं गृह्णीयात्प्रजापतिर्वे भुवनस्य पतिः
 प्रजापतिर्नैवास्याञ्जाद्यमा दत्त इदमहममुष्याऽऽ-
 मुष्यायणस्याञ्जाद्यं हरामीत्याहाञ्जाद्यमेवास्यं
 हरति पद्मभिर्हरति पद्मवा ऋतवः प्रजापतिर्नै-
 वास्याञ्जाद्यमादायर्तवोऽस्मा अनु प्र यच्छन्ति
 (६) यो ज्येष्ठबन्धुरपंभतः स्यात्तस्य स्थलेऽव-
 साध्यं ब्रह्मोदनं चतुःशरावं पक्त्वा तस्मै
 होतव्या वष्मं वै राण्टभृतो वष्मं स्थलं वष्म-
 णैवेनं वष्मं समानानां गमयति चतुःशरावो
 भवति दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति क्षीर भवति रुच-
 मेवास्मिन्दधात्युद्धरति ज्ञातत्वार्यं सर्पिष्वाभ-
 वति मेघ्यत्वार्यं चत्वारं आप्याः प्राञ्जन्ति दिशा-
 मेघ ज्योतिषि जुहोति (७) ।

(मामी युनक्कीभः स्व एवेनान्नाद्यं यच्छन्त्येकानपञ्चाशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतेत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

, चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(राष्ट्रमन्मन्त्राणां काम्यप्रयोगाभिधानम्)

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अनुवाके सप्तमेऽस्मिन्नुक्ता राष्ट्रभूतोऽखिलाः ।

अथाष्टमे तेषां काम्याः प्रयोगा उच्यन्ते । तत्रैकं प्रयोगं विधत्ते—
 राष्ट्रकामायेति । य एते पूर्वानुवाकोक्ता राष्ट्रभूतसंज्ञका मन्वास्तेषां राष्ट्र-
 माधिहेतुत्वाद्वाष्ट्रमित्यपचर्धते । अतस्तन्मन्त्रहोमलक्षणेन राष्ट्रैर्भैव यजमानार्थ-
 मध्वयुग्मभिविशेषरूपं राष्ट्रं संपादयति । स च यजमानो राष्ट्रं प्राप्नोत्येव ।
 अतो राष्ट्रप्राप्तिकामयजमानार्थमेते मन्वा होतव्याः ।

अथ प्रजापश्नादिनाऽऽत्मोत्कर्षार्थं तेरेव मन्त्रैर्होमं विधत्ते—

आत्मने होतव्या इति । मन्त्राणां पूर्ववत्साधनत्वाद्वाष्ट्रत्वम् । सत्यपि
 भूमिविशेषरूपे राष्ट्रे प्रजापशुभ्रैष्टयानामभावे सति भोगासंभवाद्भूमिवज्जोगहे-
 तुत्वेन प्रजादीनामपि राष्ट्रत्वम् । अतो राष्ट्ररूपमन्त्रेण राष्ट्रेण प्रजादित्वात्सो-
 त्कर्षणं राष्ट्रमवरुन्धे । तथा सति समानानामन्धेषांस्वयमेवातिशयेन निवात-
 हेतुर्भवति । अथ ग्रामप्राप्तये होमं विधत्ते—

ग्रामकामायेति । स्वेन सहोत्पन्ना ज्ञातय एकग्रामनिवासिनश्च सजाता-
 स्तेषु सर्वेषु सत्सु राष्ट्रं संपूर्णं भवतीति तेषां राष्ट्रत्वमतो मन्त्ररूपेण राष्ट्रेण
 सजातरूपं राष्ट्रमवरुन्धे ग्रामस्वामी भवत्येव । तस्य होमस्य देशविशेषं विधत्ते—

अधिदेवन इति । अधिदीव्यन्ति द्युतेन क्रीडन्त्यस्मिन्स्थान इत्याधिदेवनं
 तत्र होमे सति तस्मिन्नेव स्थाने ये सजाताः समागतास्तान्सर्वानधीनान्करोति ।
 ते चाधीनाः सन्त एव सेवन्ते । अथ बल्लामाय होमं विधत्ते—

रथमुख इति । रथस्य यदीषामं तन्नेरुपरि धारयित्वा तत्र जुहुयात् ।
 राष्ट्रमन्मन्त्राणां रथस्य च ऋतुहेतुत्वादोजस्त्वम् । अतस्तदुभयरूपेणौजसैव यज-
 मानस्य बलमवीनं करोति । ततो बलवान्भवत्येव ।

अथ राष्ट्राद्भ्रष्टस्य तदभाषधे होमं विधत्ते—

यो राष्ट्रादिति । अस्मि राष्ट्रभ्रष्टस्य सतोऽपि यावन्तो रथाः सन्ति तास-
 षांनैर्यौजस्यधामिति धैषं ब्रूयात् । अनेन धैषेण होमेन चास्मै भ्रष्टाय राष्ट्रं
 संपादयति ।

यदा उच्यमपि राष्ट्रमिष्टसाधनसमर्थं न भवति श्रद्धा प्रयोगविशेषं विधत्ते—
 आहुतयो वा इति । न कश्यते भोगे क्षमं यस्य न भवति, एतस्य पूर्वा

(राष्ट्रभुम्भन्त्राणां काम्यप्रयोगाभिधानम्)

आहुतयः स्वकार्षक्षमा न भवन्ति तदानीमपि स्वकीपरथस्य यदक्षिणं चक्रं तदभेरुपरि धारयित्वा तस्य चक्रस्य रन्ध्राभिमुखत्वेन जुहुयात् । तदानीमस्या-
ऽऽहुतीः कल्पयत्येव स्वकार्षक्षमा एव करोति । ताश्च क्षमाः सत्यो राष्ट्रं भोगे क्षमं कुर्वन्ति । अतस्ता आहुतीरनु राष्ट्रं क्षमं भवतीत्युच्यते ।

अथ युद्धे प्रवृत्ते जयार्थिनो होमं विधत्ते-

सङ्ग्रामे संयत्त इति । ये युद्धं प्राप्नुवन्ति एते राष्ट्रे निमित्तभूते सति-
कलहं कुर्वन्ति । तेषां च कलहं कुर्वता मध्ये मथयं होमे प्रवृत्तस्य यस्यैता-
राष्ट्रभूतो जुहवति स एव समर्थो भवति न तदन्यः । समर्थत्वाच्च तं सङ्ग्रामं
जयति । श्रौताग्निं प्रज्वलयितुं काष्ठविशेषं विधत्ते-

मान्धुक इध्म इति । मधुकवृक्षस्य संवन्धी काष्ठविशेषो मान्धुकः ।
तेन प्रत्यभिर्न-पृथगग्निमुत्तमावाप जुहुयात् । तत्र मधुककाष्ठजन्त्या येऽङ्गुरास्त-
एवास्य यजमानस्य विरोधपुरुषाणां सेना प्रत्येकं वेष्टयन्ति । परकीये कटके-
ऽग्निवाधा जायते । पुरुषाणां वा शरीरिषु ज्वरादिसंतापो जायत इत्यर्थः ।

अथोन्मादपरिहाय होमं विधत्ते-

य उन्माधेदिति । यः पुरुष उन्मत्तो भवत्येव गन्धर्वाप्सरस एवोन्मत्तं
कुर्वन्ति । राष्ट्रभुम्भन्त्राश्च गन्धर्वाप्सरसस्तद्देवत्वत्वाद्गन्धर्वानुद्दिश्य तस्मै स्वाहेति
अप्सरस उद्दिश्य नाम्नः स्वाहेति जुहुयात् । तेन होमिनोभयविधानुन्माद-
पितृञ्छान्त्वान्करोति ।

अत्रापि पूर्ववद्ग्निं प्रज्वालयितुं काष्ठविशेषाग्निकल्पितान्दर्शयति-

नैयत्रोध औदुम्बर इति । एते न्यग्रोवादयः । वैशन्दो लोकमसिर्त्वि

। अभिचारार्थं तथैतद्धोमं विधत्ते-

चरतेति । पतिशोभनस्यादिक्रमेण । अस्याभिचरितस्य प्रागान्प्रतीचः
ऽदीन्विपरीतस्थानैः प्रतिपौति पतिकूलत्वेन योजयति । ततस्तमनाया-
ह्नसि । देशं विधत्ते-

ऋत इरिण इति । ऊपरस्त्रयायां सुषिरस्त्रयायां वा भूवावभिचारदेव-
स्वस्थाने तमेन शत्रुं निहन्त्या तथा देवतयां ग्राहयति । वाचः क्रूरेण-
ऋतं प्रकर्षेण वृश्चनि च्छिनत्ति । तेनोद्गटित्यार्तो भवति ।
शत्रोरस्त्राद्यस्त्रान्नादनशकेश्च हरणकामस्य कर्मविशेषं विधत्ते-

(देविकारयपञ्चविधविरुक्त्तर्पणपूर्णवहुविधकाम्यप्रयोगाभिज्ञानम्)

यस्य कामयेतेति । सभायामुत्तानशरीरो निपतितः सस्तृणानि भुवनस्य पत इति संगृहीत्यान् * । तत्र मन्त्रसंख्यां विधत्ते—

पद्भिर्हरतीति । पद्भिः स नो भुवनस्य पत इत्यन्वैः ।

परकृतभयवतस्तत्परिहाराय कर्मान्नरं विधत्ते—

यो ज्येष्ठबन्धुरिति । ज्येष्ठबन्धुः स-योऽपभूतः स्वयं ततो निकृष्टस्वत्पराभूत इति यावत् । तं स्थल उच्चमदेजेऽप्रसाद्योपवेशन नस्त्वं तत्फलसिद्धये होतव्या राष्ट्रभूतः स्थलं च वर्षं शरीरमुभयविधेन वर्षणैव यजमानं स्वसमानानां पुरुषाणां शरीरस्थानियं करोति । असौ शरीरवत्प्रधानभूत इतरे हस्तादिवदुपसर्जनभूता यथा भवन्ति तथा करोतीत्यर्थः । शरारसंख्यां प्रशंसति—

चतुःशराव इति । दिशां चतुष्टयात्संख्यया तत्र प्रतिष्ठा युक्ता ।

पाकसाधनद्रव्यं विधत्ते—

क्षीरे भवतीति । रुवं स्वादुत्वम् ।

पच्यमानस्यौदनस्यापकत्वपरिहारार्थं द्रव्योद्धरणं विधत्ते—

उद्धरतीति । शृतत्वाय पकत्वाय । पकस्य घृताप्लुतत्वं विधत्ते—

सर्पिष्वान्भवतीति । हृत्शेषस्य ऋषिसमानैरेवान्यैः माशनं विधत्ते—

चत्वार आर्षेया इति । चतुर्दिक्संज्ञविध्वङ्गिस्थानीयाश्चत्वारो ब्राह्मणा अतस्तैः माशितमग्नावेव हतं भवति ॥

इति भीम-सायणाचार्यविरचिते माधवीय वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थमपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ तृतीय-ष्टके चतुर्थमपठके नवमोऽनुवाकः) ।

देविका निर्वपेत्प्रजाकामश्छन्दोऽस्ति वै
देविकाश्छन्दाः सल्लु वै प्रजाश्छन्दोभिरे-
वास्मै प्रजाः प्र जंनयति प्रथमं धातारं करोति

*अत्र सिंचि नु टिचिगि प्रतिभानि । व्याख्यानस्यापूर्णत्वात् । स, घ, पुस्तकातिरिक्त-
पुस्तकेषु कुट्टिचिहननपि वर्तते ।

धीमत्सायणाचार्यविरचितमाप्यममेता- [३तृतीयांशः]
 (देविकास्यपत्यविवरितरुत्कर्षकरणपूर्वकवह्विविकाम्यप्रयोगाभिधानम्)

मिथुनी एव तेन करोत्यन्वेवास्मा अनुमतिर्म-
 न्यते राते राका प्र सिनीवाली जनयति प्रजा-
 स्वेव प्रजातासु कुंडवा वाचं दधात्येता एव
 निर्वपेत्पशुकांमश्छन्दांसि वै देविकाश्छन्दां-
 सि (१) इव खलु वै पशवश्छन्दांमिरेवास्मै
 पशुन्प्र जनयति प्रथमं धातारं करोति प्रैव तेन
 वापयत्यन्वेवास्मा अनुमतिर्मन्यते राते राका
 प्र सिनीवाली जनयति पशुनेव प्रजातांक्कुहा
 प्रतिं षापयत्येता एव निर्वपेद्ग्रामंकांमश्छन्दां-
 सि वै देविकाश्छन्दांसि खलु वै ग्रामंश्छ-
 न्दांमिरेवास्मै ग्रामं (२) अर्वा मध्य-
 तो धातारं करोति मध्यत एवेनं ग्रामस्य दधा-
 त्येता एव निर्वपेज्ज्योगामयावीं छन्दांसि वै
 देविकाश्छन्दांसि खलु वा एतमामि मन्यन्ते
 यस्य ज्योगामयति छन्दांमिरेवेनंमगदं करोति
 मध्यतो धातारं करोति मध्यतो वा एतस्या-
 क्लृप्तं यस्य ज्योगामयति मध्यत एवास्य तेन
 कल्पयत्येता एव निः (३) वपेथं यज्ञो नोप-
 नमेच्छन्दांसि वै देविकाश्छन्दांसि खलु वा
 एतं नोप नमन्ति यं यज्ञो नोपनमति प्रथमं
 धातारं करोति मुखत एवास्मै छन्दांसि दधा-
 त्येनेनं यज्ञो नमत्येता एव निर्वपेदीजानश्छ-
 न्दांसि वै देविका यातर्यामानीव खलु वा

(देविकारुदयपञ्चाविधहविरुक्कपकरणपूर्वकत्रहविधकाम्यप्रयोगाभिधानम्)

एतस्य छन्दाश्सि य ईजान उक्तं धातारं
 करोति (४) उपरिष्टादेवास्मै छन्दाश्स्यया-
 तयामान्यव रुच्य उपेनमुत्तरो यज्ञो नमत्येता
 एव निर्वपेय मेधा नोपनमेच्छन्दाश्सि वै
 देविकाश्छन्दाश्सि खलु वा एतं नोपे नमन्ति
 यं मेधा नोपनमेति प्रथमं धातारं करोति
 मुखत एवाल्मे छन्दाश्सि दधात्युपेनं मेधा
 नमत्येता एव निर्वपेत् (५) रुक्मिश्छन्दाश्-
 सि वै देविकाश्छन्दाश्सीव खलु वै रुक्छन्दा-
 भिरेवास्मिन् रुचं दधाति क्षीरे भवन्ति रुचमे-
 धास्मिन् दधाति मध्यतो धातारं करोति मध्यत
 एवेन रुचो दधाति गायत्री वा अनुमतिस्त्रि-
 ष्टयाका जगती सिनीवाल्यनुष्टुप्कुहृधाता वप-
 द्कारः पूर्वपक्षो राकाऽर्परपक्षः कुहुरेमावास्या
 सिनीवाली पौणमास्यनुमतिश्चन्द्रमा धाताऽष्टौ
 (६) वसवोऽष्टाक्षरा गायत्र्येकादश रुद्रा एका-
 दशाक्षरा त्रिष्टन्दादशाऽऽदित्या द्वादशाक्षरा
 जगती प्रजापतिरनुष्टुब्धाता वपदकार एतद्दे-
 देविकाः सर्वाणि च छन्दाश्सि सर्वाश्च देवतां
 वपदकारस्ता यत्सह सर्वा निर्वपेदीश्वरा एनं
 प्रदहो द्वे प्रथमे निरुप्य धातुस्तृतीयं निर्वपेत्तयो
 एवोत्तरे निर्वपेत्तथेनं न प्र देहन्ययो यस्मै
 कामाय निरुप्यन्ते तमेवाऽऽभिरुपाऽऽप्नोति
 (७) ।

(देविद्वारमपञ्चविधविरहितरूपं वरणपूर्वकमद्विविधकाम्यप्रयोगाभिधानम्)

(पञ्चकामश्छन्दांसि वै देविकाश्छन्दांसि माम् कल्पयत्येता एव निरु-
त्तमं धातारं करोति मया नमत्येता एव निर्वपेदेषौ दहन्ति नव व) ।इति रूप्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयमंहितायां तृतीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अथमं गार्भभृद्धेमास्वत्तत्कामाय वर्णिताः ।

अथ नवमे देविकास्थानां राजसुपमकरणात्पन्नानां धात्रे पुसोडाशमित्या-
दीनां पञ्चहविषामुत्कर्षं कृत्वा बहुविधकाम्यप्रयोगो निरूप्यते ।

तत्रैकं प्रयोगं विधत्ते—

देविका निर्वपेदिति । दीव्यन्त्यपेक्षितं फलविशेषं प्रकाशयन्तीति
धात्रादयः पञ्चेष्टयो देविकाः । अनुमत्यादयः त्रीरूपत्वाद्देव्यस्तदीयत्वादेता
देविकाः। गायत्री वा अनुमतिरित्यादिच्छन्दोरूपत्वमनुमत्यादीनामुच्यते । तद्द्वारा
देविका अपि च्छन्दांस्येव । यथा छन्दांसि फलहेनुत्वात्सुखकराणि एवं
प्रजा अपि सुखहेतुत्वाच्छ्रद्धाःसमानाः । अतो देविकारूपैश्छन्दोभिरेव यज-
मानार्थं प्रजा उत्पादयति ।

धात्रादीनां पञ्चानां प्रजात्पत्तौ दृश्यगुणयोगं प्रशंसति—

प्रथमं धातारमिति । पञ्चानां देवानां मध्ये धातारं प्रथमं करोतीति
पत्तेन यजमानं स्वपत्न्या सह मिथुनी करोत्येव । अनुमतिरस्यै यजमानाय
तन्मिथुनीकरणमनुभवत्येव । राका प्रजां ददाति । सिनीवाली गमर्स्यां
प्रजामुत्पादयति । उत्पन्नासु प्रजासु कुहूर्देवताद्वारेण वाचं दधाति । संभाषणा-
भ्यास्तं करोतीत्यर्थः । अथ फलान्तराय विधत्ते—एता एव निर्वपेदिति । प्रथमेन धात्रा गवादिषु वीजावापः संपद्यते । प्रजा-
तानां पञ्चानां तृणोदकादिपौषणेन प्रतिष्ठापनं कुला क्रियते । शेषं पूर्ववत् ।

फलान्तराय विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । अनुमतिराकाम्यामूर्ध्वं सिनीवालीकुहूम्यामवस्था-

(देविज्ञास्यपञ्चाभिषक्तं जेत्त्वं चरणपूर्वकं यद्वा विधिकास्यपयोगाभिधानम्)

मध्यं तत्र धानारं स्थापयेत् । तत्रैव यजमानं ग्रामस्य मध्य एवाऽऽधिपत्ये स्थापयति । कलान्तराय विधेने—

एता एव निर्वपेदिति । यस्य पुरुषस्य ज्योक्चिरमामयति व्याधिवाधा भवत्येनं पुरुषं छन्दांस्यभिमन्यन्तऽभिकुष्यन्ति । अतो देविकानिर्वापतुष्टैश्छन्दोभिरेवैनं रोभरहितं करोति । अत्रापि पूर्ववद्धातारं मध्यतः कुर्यात् । यस्य दीर्घव्याधिस्तस्योदरमध्ये यत्किञ्चिद्वल्लभसामर्थ्यं भवति । अतस्तेन धातुर्मध्यं स्थापनेमास्य रोगिण उदरमध्ये एव कल्पयति सामर्थ्यं जनयति ।

अथ ज्योतिष्टोमादियज्ञप्राप्तये विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । यं पुरुषं केनापि विघ्नेन यज्ञो न प्राप्नोति, एनं (तं) पुरुषं यज्ञसाधनानि च्छन्दांस्येव पथमं न प्राप्नुवन्ति । तत्र धातुः पथमं स्थापने सत्यनुकूलत्वेन पथमत् एव यजमानार्थं छन्दांसि धृतानि भवन्ति । छन्दःस्वनुकूलेषु सत्सु यज्ञ एनं प्राप्नोति । प्राप्तयज्ञस्योत्तरयज्ञासिद्धयर्थं विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । यः पुरुष ईजानः पूर्वमिष्टवान्भवति, एतस्य च्छन्दांसि पूर्वयज्ञे व्यापृतत्वाद्धृतसाराणीव भवन्ति । तत्र चरमस्थाने धातुः करणेनोपरिष्ठात्करिष्यमाणयज्ञे छन्दांस्यगतनाराणि संपादयति । तत्र उचरो यज्ञ एनमुपनमति पुनरपि पविष्टां गच्छतीत्यर्थः । अथ मेधाप्राप्तये विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । ग्रन्थधारणशक्तिर्मेधा । एतद्वाक्यं यज्ञप्राप्ति-
वाक्यवद्व्यारूपेणम् । अथ कान्तिप्राप्तये विधत्ते—

एता एव निर्वपेदिति । कान्तेः पिपत्वेन च्छन्दःसाम्पम् । अत्र चरुणां चतुर्णां पाकसाधनं क्षीरं धातुर्मध्यतः करणेन कान्तेर्मध्यत एव यजमानं स्थापयति । गायत्र्यादिच्छन्दैरूपेणानुमत्यादिदेवताः प्रशंसति—

गायत्री वा इति । गायत्र्यादिच्छन्दांसि यथाऽभीष्टं साधयन्त्येवमनुमत्यादीनामभिष्टसाधनत्वाद्गायत्र्यादिरूपत्वम् । अनेनैव न्यायेन पूर्वपक्षादिरूपत्वं दर्शयति—

पूर्वपक्षो राकेति । पूर्णं राका निशाकर इत्युक्तत्वात्पूर्णवन्दमण्डलोपेता राका । सा च शुक्लपक्षस्वरूपा । नष्टेन्दुकला कुहुरित्युक्तत्वाच्चन्द्रकलाशेषेणापि हीना कुहूः । सा च छप्पणपक्षस्वरूपा । सा दृष्टेन्दुः सिनीवालीत्युक्तत्वाच्चतुर्दशीमिभिता छप्पा पञ्चदशी सिनीवाली । सा चात्रामावासरूपत्वेन विवक्षिता । कलाहीने साऽनुमतिरित्युक्तत्वाच्चतुर्दशीमिश्रा शुक्लपञ्चदशयनुमतिः ।

सा चान्न पौणभासीतिथिरूपत्वेन विवक्षिता । उक्तयोः पक्षयोस्त्विष्टोश्च
निष्पादको यश्चन्द्रमाः सोऽत्र धातुरूपेण विवक्षितः ।

इत्थं पूर्वपञ्जादिरूपेण पशस्य पुनर्वंस्वादिरूपेण पशसति—

व्यहो पसव इति । या अनुमत्यादयो गायुष्मादिभावमापन्नादिशास्त्रात्ता
संख्यासाप्तादस्वादिरूपत्वम् । या कुहूरनुष्टप्त्वेन निरूपिता सा मजापतिरूपा ।
' अङ्गुष्ठमो वा इमानि भूतानि जायन्ते ' इति शास्त्रादरे मजापतिवदनुष्टुमः
सर्वोत्पादकरत्वभूषणात् । वषट्कारव मुख्यत्वेन धातुस्तद्वपस्त्वम् । पशस्ता
निगमयति—

एतद्वै देविका इति । यत्पशसार्थं गायत्री वा अनुमादिरित्यादिनिरूपण-
मेतदेव देविकानां सर्वच्छन्दोत्पत्तं सर्वदेविकारूपत्वं वषट्काररूपत्वं च ।

अथ पश्चानामेतेषां वेधा निर्वाप विधत्ते—

ता यत्सह सर्वा इति । ता देविकाः पश्चापि सह निरुक्ताः सत्य एवं
बभूवन् पदगुप्तीश्वराः । तस्मादनुमत्या राकामाश्च चरुदप्यं निरुप्य तदस्तुती-
पुरत्वेन धातुः पुरोडाश निर्देपेत् । तत ऊर्ध्वं तिनीवाल्याः कुह्याश्च [च] रुदप्यं
निर्देपेत् । तथा सत्येनं बभूवन् देविका न प्रदहन्ति । अथ यस्मै कामाश्च
निरुप्यन्ते, त काममाभिर्देवताभिः प्राप्नोत्येव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवपि वेदार्थभकाशे छन्दमजुर्वे-
दीयवैत्तरीयसहितामाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ तृतीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

वास्तोष्पते प्रति जानीहस्मान्स्वावेशो
अनपीवो भव नः । यत्चेमहे प्रति तन्नो
जुषस्व शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे । वास्तो-
ष्पते शग्मथा ससदा जे सक्षिमहि रण्वया
गानुमत्या । आवः क्षेम उत योगे वरं नो युयं

(प्रयाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निसमारोपणाभिवानम्)

प्रात स्वस्तिभिः सदा नः । यत्सायंप्रातरग्निहोत्रं
जुहोत्योहुतीष्टका एव ता उप धत्ते (१)
यजमानोऽहोरात्राणि वा एतस्येष्टका य आहि-
तामिर्यत्सायंप्रात जुहोत्यहोरात्राण्येवाऽऽप्त्वेष्ट-
काः कृत्वोप धत्ते दशं समानत्रं जुहोति दशा-
क्षरा विराड्विराजमेवाऽऽप्त्वेष्टकां कृत्वोप
धत्तेऽथो पिराज्येव यज्ञमाप्नोति चित्यंश्चित्यो-
ऽस्य भवति तस्माद्यत्र दशोपित्वा प्रयाति
तद्यज्ञवास्त्ववास्त्वेव तद्यत्ततोऽवाचीनम् (२)
रुद्रः खलु वै वास्तोष्पतियदहुत्वा वास्तोष्पतीयं
प्रयायाद्रुद्र एनं भूत्वाऽग्निरनुत्पार्य हन्याद्वा-
स्तोष्पतीयं जुहोति भागधेयेनैवेनं शमयति
नाऽऽतिमाच्छंति यजमानो यद्युक्ते जुहुयाद्यथा
प्रयाति वास्तावाहुतिं जुहोति तादृगेव तद्यद्युक्ते
जुहुयाद्यथा क्षेम आहुतिं जुहोति तादृगेव
तदहुतस्य वास्तोष्पतीयं स्यात् (३) वाक्षिणो
युक्तो भवति सव्योऽयुक्तोऽथ वास्तोष्पतीयं
जुहोत्युभयमेवाकरपरिवर्गमेवेनं शमयति
यदेकया जुहुयाद्विहोमं कुर्यात्पुरोनुवाक्याम-
मूर्च्य याज्यया जुहोति सदेवत्वाय यद्युतं आ-
दध्याद्रुद्रं गृहानन्वारोहयेद्यद्वक्षणांन्यसंप्र-

(प्रयाण करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निममागेषणाभिधानम्)

क्षाय्य प्रयायाद्यथा यज्ञवेश्मं वाऽऽदहनं वा
 तादृगं च तदयं ते योनिर्ऋत्विज इत्यरण्योः
 समारोहयति (४) एष वा अग्नेर्योनिः स्व
 एवेनं योनीं समारोहयत्ययो यत्त्वाहुर्द्वयद्वयः
 समासुदो, नश्येदुदस्याग्निः सीदित्पुनराधेयः
 स्यादिति या ते अग्ने यज्ञियां तनुस्तयेत्या
 रोहेत्यात्मन्समारोहयते यजमानो वा अग्ने-
 र्योनिः स्वायामेवेनं योर्न्याममारोहयते (५) ॥
 (घनेऽग्नीचीनं स्यात्समारोहयति पश्चयत्वारिशगच्च) ।

इति छण्णयजुष्यदीयतेत्त्रिरीयमंहितायां तृतीयपाठके
 चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुषाकः ॥ १० ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुषाकः) ।

नवमे देविकारुयानि हवींष्युक्तानि विरतगा ।

अथ दशमे प्रयाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निममारोषणमभिधीयते ।

कल्पः—“ सगृहः प्रयास्यन्वास्तोष्पतयिं जुहोति वास्तोष्पत इत्यनुद्वययो-
 सरया गार्हपत्ये जुहोति ” इति । प्रथमप्रपाठस्तु—

वास्तोष्पते प्रतीति । अग्निहोत्रिणो गार्हपत्याग्निरेव गृह्णन्तानीयः । तेन
 सह यदा प्रयास्यति तदानीं पत्नीसहिताऽग्निं गृहीत्वा प्रयास्यन्नुत्तरेण मन्त्रेण
 होतृमिमां पुरोनुवाचयामनुवृष्यात् । तस्य मन्त्रस्यायमर्थः—वास्तोरग्निहोत्रनि-
 वासस्थानस्य गृहस्य हे पते गालरु गार्हपत्यास्मान्प्रतिजानीहि मामान्तरे यिया-
 सुम्पतिबुध्यस्व । ततोऽस्माकं स्वावेश्मं सुखेनूऽऽयज्ञयिता वासयिता भव । अन-
 भिदो रोगनिवारकश्च भव । यत्कार्ष्यमुद्दिश्य तं वयमभिहे प्राप्नुवः पार्थयापह्

(प्रयाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निसमारोपणाभिधानम्)

इत्यर्थः । नोऽस्मदर्थं तत्कार्यं जुषस्व प्रीतिपूर्वकं सेवस्व । ततोऽस्माकं द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे पशवे च शमोधि सुखे हेतुर्भव । द्विपदे शं भव चतुष्पदे च शं भवेति वाक्यभेदात् शमित्यस्य द्विःपाठः । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

वास्तोष्पते शग्मयेति । हे वास्तोष्पते संसदा त्वदीयया सभया सक्षीमहि वयं संसत्का भूयास्व । कीदृश्या संसदा, शग्मया सर्वार्थसाधनशक्त्या । रण्वया रमणीयया । गातुमत्या गातुर्गतिरवगतिस्त्वद्युक्तया सर्वज्ञमेत्यर्थः । त्वं नोऽस्माकं योगे योगनिमित्तं वरमावः सम्यग्रक्ष । उतापि च क्षेमे क्षेपनिमित्तं सम्यग्रक्ष । अलब्धस्वापेक्षितस्य लाभो योगः । लब्धस्य सर्वार्थस्य परिपालनं क्षेमः । यूपमिति पूजार्थं बहुवचनम् । ते यूपं नोऽस्मान्स्वस्तिभिर्नानाविधभेषोमिः पात रक्षत । अप्यैनं होमं विधातुं प्रस्तौति—

यत्सायं प्रातारिति । अग्निहोत्री कालद्वयेनाग्निहोत्रं जुहोतीति यथाः सर्वा आहातिरूपा इष्टका एव यजमान उपवृत्ते । यद्यप्यत्र मृन्मया इष्टका न सन्ति तथाऽपि यः पुरुष आहिताग्निर्भवति एतस्याहोरात्राप्येवेष्टकाः संपद्यन्ते । अतो यदि सायंप्रातर्नियमेन जुहोति तदानीपनुष्ठानेनाहोरात्राप्येव प्राप्नका-लरूपा इष्टकाः कृत्वोपधानं कृतवान्भवति । पुनः प्रकृष्टान्तरेण प्रस्तौति—

दश समानत्रेति । समानत्रैकत्रे दश दिनानि स्थित्वा यदाऽग्निहोत्रं जुहोति तदा दशसंख्यासामान्याद्विराट् संपद्यतेऽग्निहोत्री विराजभेव माप्य तां विराज-मेवेष्टकां कृत्वोपधानं कृतवान्भवति । अपि च विराजि लब्धायाऽग्निष्टोमयज्ञं प्राप्नोति । अत एव सप्तपकाण्डेऽग्निष्टोमप्रस्तावे विराजमभिसंपद्यत इति वक्ष्यते । तदेवमस्याग्निहोत्रिणश्चित्पश्चित्यो भवति । त्रिविधाश्चित्याम्रवः संपद्यन्ते । गार्धमा-वर्होमाहोतिरूपाभिरिष्टकाभिश्चित्यैकैः अहोरात्राल्लक्ष्म्याभिः षष्ठाभिश्चित्यै द्वितीयैः । विराड् रूपेष्टकया चित्रस्तु तृतीयैः । त्वन्नेय विविधाश्चित्याग्नि-संपत्तिः । इदानीं विधत्ते—

नस्माद्यत्रेति । यस्मादेकत्र दशाहोरात्रद्वयेन विराट् संपद्यते तस्माद्यत्र दश दिनान्युचित्वा पश्चादाग्निहोत्री प्रयाति न देशे एतन्मृत्पिस्तोऽर्वादीने कालं यत्र पशति तेष्वनपशमिरेव । अतो दशरूपैरेकत्रोपित्वा यन्मन्त्रमयमं तद्धोमनि-मित्तम् । अस्मिन्नेवे रुद्रशब्दाभिधेयो गार्हपत्यादिर्भवति । तस्य वास्तोष्पतिदान् ।

एवं सति यदि वास्तोष्पतीपहोममकृत्वा प्रयाणं कुर्याच्चतो गार्हपत्योऽग्निः क्रूरो भूत्वा यजमानमनूच्याय हन्यात् । अतस्तत्परिहाराय प्रयाणकाले वास्तोष्पतीपं जुहुयात् । तेन होमभागं दृष्ट्वा तमग्निं शान्तं करोति । ततो यजमानो न प्रियते । प्रयाणार्थस्य शकटस्य दक्षिणबलीवर्द्धयोजनाद्भ्रं सव्यबलीवर्द्धयोजनात्प्रागेव होमावसर इत्येतद्विधत्ते—

यद्युक्ते जुहुयादिति । यदि बलीवर्द्धये युक्ते सति पश्चान्जुहुयात्तदा तावतैव वास्तुपक्षदेशः प्रयातो भवति । तस्मिन्प्रयाते सति अयज्ञदेशे लौकिके यथा होमस्तथैतत्स्यात् । तस्ययुक्ते बलीवर्द्धये जुहोस्तिनि चेत् । तदप्यसंगतम् । यथा क्षेमे सति प्रयाणप्रसङ्गमन्तरेण जुहोति तथैतत्स्यात् । उभयथाऽप्यहुतमस्य वास्तोष्पतीपं भवेत् । प्रयास्यता हि वास्तोष्पतीपं हेतव्यम् । उभययोगे हि प्रयाणस्य निष्पन्नत्वान्नार्थं प्रयास्यन्भवति । तपोरुमयोरप्ययोगे प्रयाणप्रसङ्गस्थामावाचैव प्रयास्यन्भवति । दक्षिणबलीवर्द्धे एकस्मिन्नेव युक्ते तु प्रयाणस्य प्रसक्तत्वादनतीतत्वाच्चायं प्रयास्यन्भवति । अतस्तदा वास्तोष्पतीपं जुहुयात् । तथा सत्युभयमेव कृतवान्भवति । प्रयाणस्य प्रसक्तत्वमेकमनिष्पन्नत्वं द्वितीयमित्युभयम् । एनं क्रूरमग्निं तथाविधेन होमेनापारिवर्गमेव शमयति शमनीयस्यांशस्य कस्यचिदपि वर्जनमकृत्वा सर्वात्मना शान्तमेनं कृतवान्भवति ।

वास्तोष्पते प्रतिजानीहि वास्तोष्पते शम्पयेत्यस्य मन्त्रद्वयस्य होमाङ्गता विधत्ते—

यदेकयेति । आश्रावणत्यादिवर्षादित्यन्तो मन्त्रसंघो याज्यापुरोनुवाक्ययोः सहाये(यो) वर्तते । याज्यापुरोनुवाक्ये तु प्रधानभूते । तत्पूर्वको होमो देवानां पियस्तद्गहितस्तु दर्विहोमः । अग्नये स्वाहेत्येवं मन्त्रमुच्चार्याऽऽश्रावणादिभिर्बिना केवलया दर्व्या हूयमानत्वान्नाहो देवानामत्यन्तं पियो न भवति । एवं सत्यत्र पद्येक्यैव दर्व्या जुहुयात्तदानीमाश्रावणादिमन्त्राणामवकाशामावेन दर्विहोमः स्यात् । अतो दर्विहोमत्वं मा भूदियाभिमेत्य वास्तोष्पते प्रतिजानीहीत्येतां पुरोवाक्यात्मनूच्य वास्तोष्पते शम्पयेत्यनया याज्या जुहुयात् । तथा सति देवानामत्यन्तपियत्वादे(तस्ये)वत्वं भवति ।

अथ क्रमेण शकटे माण्डस्थानमरणयोरग्निसमारोहणं च विधत्ते—

यद्भुत आदध्यादिति । यद्यग्निहोत्रे ह्ये सति पश्चान्जाण्ड्यानि शकटे

(प्रयाणं ऋषियतोऽग्निोत्रिणोऽग्निमतारोपणाभिधानम्)

स्थापयेत्तदानीं गृहोपकरणानि भाण्डादीन्वनु रुद्रनामकमग्निमपि शकटे स्थापयेत् । ततः शकटे दक्षेत् । नहि होमादूर्ध्वमाग्निः पूर्वदेशे तिष्ठति, पूर्वं तु होमार्थं तिष्ठत्येव । तस्माद्गृहेऽग्निहोत्रे तद्गोमात्मागेव भाण्डानि शकटे स्थापयेदिति विधिरुनीयते । ज्वलितानि काष्ठान्यङ्गाररूपाण्यवशाज्जशब्दाभिधेयानि । यदि तान्यसंपक्षाप्याग्निराहित्यं यथा न भवति तथा शान्तान्यच्छत्वा प्रयाणं कुर्यात्तदा केनचिद्यज्ञविघातः कृतो यथा वा गृहदहनं कृतं तादृशमेव तदङ्गनराणाम्-शमनं स्यात् । अतस्तत्परिहारार्थमयं ते योनिरिति मन्त्रेण तमग्निपरण्योः समारोहयेत् । एषोऽरण्योः संघो यद्वैः कारणं ताभ्यामुत्पन्नत्वात् । ततस्तमग्निं स्वकीये योनीं समारूढं करोति । मन्त्रस्तूपप्रयत्नो अध्वरभित्यनुवाके समाम्नातत्वात्तत्रैव व्याख्यातः ।

अरणिसमारोहणं पाक्षिकदोषग्रस्तत्वाद्दुष्येव स्वात्मनि समारोहणं विधत्ते—

अथो खल्वाद्गुरिति । अध केचित्त्वत्वाद्गुरण्योः समारूढो यद्यरणिदाहापहारादिना नश्येत्तदा यजमानस्य पूर्वमादितोऽग्निरुत्सीदेत्तोऽग्निः पुनराधातव्यः स्यादिति, तस्य दोषस्य परिहाराय यजमानो या ते अग्न इति मन्त्रेण स्वात्मन्यग्निं समारोहयेत् । यथैवारण्योरग्न्युत्पादकत्वमेवं यजमानोऽपि शास्त्रीयाम्नेरुत्पादकत्वाद्योनिर्भवति । तस्माद्यजमाने समारोहितोऽग्निः स्वकीयायामेव योन्यां समारोहितो भवति । अयं तु मन्त्रो ब्राह्मणग्रन्थे द्वितीयकाण्डे पञ्चमपपाटके समाम्नास्यमानत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते । अत्र विनियोगसंग्रहः—

अग्निहोत्री तु सगृहः प्रयास्यञ्जुहुवाद्द्वयम् ।

वास्तोः पुरोनुवाक्यैका याज्या चान्येति तद्द्वयम् ॥

अथ मीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

दर्विहोमो गुणो नाम वा गुणो दधिहोमवत् ।

गुणासंभवतो लोकवेदयोर्नाम तद्भवेत् ॥

इदमाम्नायते—“ यदेकया जुहुवाद्दर्विहोमं कुर्यात् ” इति । तत्र दूर्वा होमो दर्विहोम इति तृतीयासमासे सति दध्ना जुहोतीत्यादाविय होमानुवादेन गुणविधित्वसंभवाद्दूर्वाहोमो गुणो विधीयत इति चेन्नैवम् । न तावल्लोकतिद्धे स्थालीपाकाष्टकादिहोमे दर्विगुणो विधातुं शक्यो लौकिकशिष्टाचारादेव तत्र

(प्रमाणं करिष्यतोऽग्निहोत्रिणोऽग्निसमारोपणाभिधानम्)

साधनमांसः । नापि वेदसिद्धेऽग्निहोत्रनारिष्ठादिहोमे विहितजुहादिमाधपसङ्गात् ।
तस्माद्दर्विहोम इति कर्मनामधेयम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

लौकिकस्मोत सर्वस्य नामाऽऽद्योऽन्वष्टवाक्यतः ।

निमित्तसाम्पाद्वेदेऽपि तदुक्तेः सर्वनाम तत् ॥

“ अन्वष्टानां दार्विहोमिको ब्राह्मणः ” इति श्रु(स्मृ) तावन्मष्टस्वामिके
स्मार्तहोमे तत्प्रयोगाहौकिकरस्यैव होमस्य तन्नामेति चेन्मैवम् । द्रव्यां होम इति
प्रवृत्तिनिमित्तस्य लौकिकवैदिकयोः समानत्वादर्विहोमं कुर्यादिति श्रुत्युक्तैर्वैदिक-
होमनामलिङ्गत्वात्सर्वस्य होमस्यैतन्नाम । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

तद्यजेरपि नाम स्याज्जुहोतेरेव वाऽग्निमः ।

अविशेषेण मुख्यत्वाज्जुहोतेर्लक्षणाऽन्वयात् ॥

तन्नाम जुहोतिचोदनानां यजतिचोदनानां च भवितुमर्हति । कुतः । अवि-
शेषश्रवणादिति चेन्मैवम् । जुहोतिचोदनासु होमशब्दस्य मुख्यत्वात् । यजति-
चोदनानां तन्नामत्वे लक्षणा स्यात् । तस्माज्जुहोतिचोदनानामेव ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

दर्विहोमे सोमधर्मा अपूर्वत्वमुताग्निमः ।

अव्यक्तेर्यज्यभावाच्च स्वाहोक्त्यादेरपूर्वता ॥

जयाभ्यातानेनारिष्ठादिषु दर्विहोमेपूर्वनिवाक्ये देवताया अभवणाद्ब-
न्धिलिङ्गेन सोमधर्माः कर्तव्या इति चेन्मैवम् । सोमे श्रुतरस्य यजतिलिङ्गस्या-
भावात् । किञ्च ‘ पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा ’ इति दर्विहोमेषु स्वाहा-
कार आभूनातः । स च सोमविध्यन्ताविदेशे विरुध्येत । तेन स्वाहाकारविरो-
धिना वषट्कारस्य प्राप्यमाणत्वात् । किञ्चोदाहृतैर्मन्त्रगतचतुर्थ्यन्तैः पदैर्देवता-
समर्पणान्नास्यव्यक्तम् । तस्माद्दर्विहोमानामपूर्वकर्मत्वाच्चास्ति एव कस्यापि
विध्यन्तस्यातिदेशः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्यप्रकाशे छुण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थमपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

१ क. घ. ड. ‘ छ नामदाविहोमही । च. ‘ छानामदर्विहोमिको । २ ख. ‘ ति श्रीताम्ब ।
३ क. ड. च. ‘ कनामहोमलि ’ ।

(काम्यमात्रमापुरोमुवाकमभिधानम्)

(जय तृतीयाष्टके घसुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

त्वमग्ने बृहद्वयो दधासि देव दाशुषे ।
 क्वविगृहपतिर्युवा । हव्यवाद्ग्निरजरः पिता नो
 विभुर्विभावा सुदृशीको अग्ने । सुगार्हपत्याः
 सामिपो दिदीह्यस्मद्रियकसं मिमीहि श्रवाशंसि
 त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे ।
 प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः । ब्रह्मा देवानां पदवीः
 कवीनामृषिविप्राणां महिपो मृगाणाम् । श्येनो
 गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः (१)
 पवित्रमत्येति रेभन् । आ विश्वदैवैः मत्पतिः
 सूक्तैरद्या वृणीमहे । सत्यसंवैः सवितारम् ।
 आ सत्येन रजसा वर्तमानो निषेशयन्नमृतं
 मर्त्यं च । हिरण्ययेन सविता रथेनाऽऽ देवो
 याति भुवना विपश्यन् । यथा नो अदितिः
 करत्पश्वे नृभ्यो यथा गवैः । यथा तोकार्य
 रुद्रियम् । मा नस्तोके तनये मा न धायुषि
 मा नो गोषु मा (२) नो अश्वेषु रोग्निः ।
 वीरान्मा नो रुद्र मामितो वधीहविष्मन्त्रो
 नमसा विधेम ते । उद्भ्रुतो न वयो रक्षमाणा
 वार्षदतो अघ्निर्यस्येव घोषाः । गिरिभ्रजो
 नोर्मयो मर्दन्तो बृहस्पतिमभ्यर्का अनावन् ।
 हसैरिव सखिभिर्वार्षदाद्भिरङ्गमन्यानि नहना
 व्यस्यन् । बृहस्पतिरभिकर्मिः क्रुद्रा उत प्रास्तौ-

(काण्डमाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

दुर्ध्वं विद्वां अगायत् । एन्द्रं सानमिं रयिम्
 (३) सजित्वानं सदासहम् । वपिष्ठमूतये
 भर । प्र संसाहिषे पुरुहूत शत्रुञ्ज्येष्ठस्ते इष्मं
 इह रातिरस्तु । इन्द्राऽऽ भर दक्षिणेना वसूनि
 पतिः सिन्धूनामामि रेवतीनाम् । त्वं मृतस्य
 पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः । इन्द्र ज्येष्ठ्या-
 य मुक्तो । भुवस्त्वमिन्द्र वक्षणा महान्भुवो
 विश्वेषु सर्वेषु यज्ञिषः । भुवो नृश्च्योत्नो
 विश्वस्मिन्भरे ज्येष्ठश्च मन्त्रः (४) विश्वच-
 र्पणे । मित्रस्य चर्पणीधृतः श्रवो देवस्य सान-
 सिम् । सत्यं चित्रश्रवस्तमम् । मित्रो जना-
 न्यातयति प्रजानन्मित्रो दाधार पृथिवीमुत
 घाम् । मित्रः कृष्टीरनिमिषाऽमि चष्टि सत्यायं
 हव्यं घृतवद्विधेम । प्र स मित्र मतो अस्तु
 प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिक्षति वतेन । न
 हन्यते न जीयते त्योतो नैनमहो अश्रोत्य-
 न्तितो न दूरात् । यत् (५) चिद्धि ते विशो
 यथा प्र देव वरुण वतम् । मिनीमासि यवि-
 यवि । यत्किं चेदं वरुण देव्ये जनेऽमिद्रोहं
 मनुष्याश्चरामासि । अचिन्ती यत्तव धर्मो युयो-
 पिम प्रा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः । कित-
 वासो यद्रिरिपुनं दीवि यद्वा घा सत्यमुत
 यन्न विद्म । सर्वा ता वि प्यं शिथिरेव देवाथा
 ते स्याम वरुण प्रियासः (६) ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

(सोमो गोषु मा रमिं मन्त्रो यच्छिथिरा सप्त च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वि वा आ वां यो इमे वै चित्तममिभूतानां देवा वा ऋतापाङ्गा-

दृक्रामाय देविका वास्तोऽप्यते त्वममे बृहद्वय एकादश ॥११॥

वि वा इत्याह यथायजुरेवैतन्मृत्युर्गन्धर्वोऽवं रुन्धे

त्वममे बृहद्वयः पट्चत्वारिंशत् ॥ ४६ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके

चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

वास्तोऽप्यवियुतो होमो दशमे परिकीर्तितः ।

अथैकादशे याज्या [पुरोनुवाक्या] स्तत्र देवसुत्रामेतानि हवीषि मवन्तीति
वानि विहितानि तेष्वमये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपाठं निर्वपति कृष्णानां
ब्रीह्नीणामित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

त्वममे बृहदिति । हेऽग्ने देव त्वं द्वादशेषे हविर्दत्तवते यजमानाय बृहदपो
दधासि महदन्नं दीर्घमायुर्वा प्रयच्छसि । कीदृशस्त्वम् । काविर्विद्वान् । - गृह-
पविर्गृहस्य पाठयिता । युवा नित्यतरुणः । तवैव याज्यामाह—

हव्यवाहामिरिति । अयमभिर्हव्यं बहवीति हव्यवाट् । अजरो जरांश्चितः ।
नोऽस्माकं पिदारतादकः पाठयिता वा । विभुर्वापा । विमावा विशेषेण मान-
शीलः । सुदृशीकः सुतदर्शनः । इदृशो योऽग्निः स त्वमस्ते अस्माकमिदोऽ-
भ्यानि सादिदीहि स्म्यक्प्रयच्छ । कथंभूता इयः । तुगाहंपत्याः शोमनगृहपति-
त्वहेभुम्वाः । किञ्च । अस्माद्वियगस्वामिमुत्तेयनाऽऽगतः सञ्जवांसि भोतभ्यानि
दृग्मंसि संमिमीहि स्म्यङ्निष्पादय ।

(काम्पयाज्यापुरोनुवाक्यमिधानम्)

अथ सोमाय वनस्पतये श्यापार्कं चरुमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

त्वं च सोमेति । हे सोम त्वं च त्वमपि नोऽस्माञ्जीवान्तु वशो जीवयितुं कामयमानोऽसि । अतो न मरामहे त्वत्पसादाञ्च त्रियामहे । कीदृशस्त्वम् । मियस्तेजः सोमो वा ओषधीनां राभेत्यादिस्तुतिमित्यः । वनस्पतिर्वनानां पाठकः । तत्रैव याज्यामाह—

ब्रह्मा देवानामिति । देवानां मध्ये ब्रह्मा श्रेष्ठः । पदं वेत्यवगच्छतीति पद्वीः । क्वीनां विदुषां मध्ये पद्वीः पदवाक्यमपाणाभिज्ञः श्रेष्ठः । विषाणां मध्यं कापिरनुष्ठानसामर्थ्यनातीन्द्रियवस्तुद्रष्टा श्रेष्ठः । मृगाणां चतुष्पदानां मध्ये शक्यधिक्यमान्महिषः श्रेष्ठः । तत्रैव गृध्राणां पक्षिणां मध्ये शक्यपाधिक्यपाच्छघेनः श्रेष्ठः । वनानां मध्ये स्वाधितिः श्रेष्ठः । स्वधितिश्चन्देन करवालादिवद्दृढस्वरूपो मास्वान्वृक्ष उच्यते । यथा ब्रह्मात्म्यः स्वजातिषु श्रेष्ठा एवं सोमोऽपि पवित्रं शक्तिहेतुं कुशादिकमत्येयतिक्राशति । कीदृशः सोमः । रेमञ्शब्दमाकस्तूपमान इत्यर्थः ।

अथ सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वादशकपालमाश्रमां व्रीहीणाभिरपस्य पुरोनुवाक्यामाह—

आ विश्वदेवमिति । अद्यास्मिन्कर्मणि सवितारं सूक्तैः शोभेनवाक्यैरावृणीमहे फलसाधनाय प्रार्थयामहे । कीदृशं सवितारम् । विश्वदेवं विधे सर्वं देवा यस्य वशे वर्तन्ते सोऽयं विश्वदेवस्तम् । सत्यायै संप्राग्वाचनं पाठकम् । सत्यसवममोधानुज्ञम् । तत्रैव याज्यामाह—

आ सत्येभेति । सविताऽऽदित्यो हिरण्यधेन रथेनाऽऽयाति सुवर्णनिर्भितं रथमारुह्य प्रतिदिनं पूर्वस्यां दिशो गच्छति । किं कृवंन्, सत्येन रजसाऽऽवर्तमानः । अमोघेन रज्जुकात्मकेन मण्डलेनोदयास्तमययोर्भ्राम्पन्मृतं मर्त्यं च निवेशयन् देवशरीरं ऋण्यशरीरं स्वस्वकाले प्रकाशेन तत्तल्लोके व्यवहारक्षमं कृवंन्भुवना विपश्यन्सर्वलोकानवलोकयन् ।

अथ रुद्राय पशुपतये गावीधुक् चरुमित्येतस्य पुरोनुवाक्यामाह—

यथा नो अदितिरिति । अदितिरस्तम्भमीयो रुद्रो यथा पशुभ्यो नृभ्यो नोऽप्यथ यथा वीकायापशुभ्यो यथा रुद्रिषं रुद्रमग्निपादितं रक्षाम् ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

यथा करत्पश्चादिभ्यः पुत्राद्यपत्याय च येन प्रकारेण रक्षणं करोति तथा तैम-
नेन हविषाऽऽराधयाम इति शेषः । तत्रैव याज्यामाह—

मा नस्तोक इति । हे रुद्र त्वं मामिनः क्रुद्धः सन्नोऽस्माकं तोकं पुत्रादौ
वनये तदीयपुत्रेऽस्मत्तौत्रे मा रीरियो हिंसां मा लुथाः । तथा नोऽस्माकमायुषि
मा रीरिपः । तथा नोऽस्माकं गोषु मा रीरिपः । तथा नोऽस्माकमश्वेषु मा
रीरिपः । तथा नोऽस्माकं वीरान्भृत्यान्मा वधीः । वयं हविष्मन्तो हविषुकाः
सन्तस्ते तुभ्यं नमसा विवेम नमस्कारेण परिचर्षां करवाम ।

अथ बृहस्पतये वाधस्ततये नैवारं चरुमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

उदप्रुतो नैति । एवं बृहस्पतिमभिलक्ष्यार्कां अर्चनहेतवोऽस्मदीया वाग्वि-
शेषा अनावन्स्तवन्तः । कीदृशा वाग्विशेषाः । उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा
उदकं महापयन्ति भूर्मा प्रवर्तयन्तीत्युदप्रुतो मेधास्ते यथाऽन्नोदकनिष्पादनद्वारेण
मदीयं वय आयुष्य पालयन्ति तद्वन्मदीयाः स्तुतिरूपा वाग्विशेषाश्चापमृत्यु-
परिहारिणाऽऽयुष्यस्य रक्षकाः । तथाऽग्नेयस्य घोषा इव वावदतः । अब्राणां
समूहोऽग्नेये तस्य घोषा गर्जनशब्दा यथोच्चध्वनय एवमस्मदीया वाग्विशेषा
भूशं वदतो भवन्ति । तथा गिरिभ्रजो नोमयो मदन्तः । यथा नदीतीरस्थे-
गिरिस्पशिन ऊर्मयो नदीपूरणप्रकाशनेन हर्षं जनयन्त्येवमस्मदीयवाग्विशेषा
बृहस्पतिर्भहिमप्रकाशनेन हर्षयन्तो भवन्ति । तत्रैव याज्यामाह—

हसैरिवोति । अयं बृहस्पतिरभिकानिक्रुद्धमिवोऽस्मदीयहविःस्वाकारपरि-
षोपघोतकमुच्चधानिमकरोत् । उव गाः प्रास्तौत् । अपि च परिवोषघोतकानि
वाक्यान्पुच्छारितवान् । विद्वानुदगायच्छास्त्रदीयपरिचर्यामभिजानन्परितुष्ट उत्क-
र्षेण गानमप्यकरोत् । किं कुर्वन् । अरन्मयानि नहना व्यस्यन्, पाषाणमयद्वार-
पिधानसदृशानि फलप्रतिबन्धकानि दुरितान्यपाकुर्वन् । यथा हंसैश्वर्योऽश्व-
वासिमिरमिदुतः परमेश्वरः पुरुशार्थप्रतिबन्धकमपाकरोत्येवं वावदद्भिरविशयेन
स्तुवाद्भिः सास्त्रिमिक्रुद्विग्भिः परिवोषितो बृहस्पतिः प्रतिबन्धमपाकरोतीत्यपोक्षितं
शेषमध्याहृत्य व्यास्पेयम् ।

अथेन्द्राय ज्येष्ठाय पुरोडाशमेकादशकपालं महावीहीणामित्यस्य पुरोनु-
वाक्यामाह—

(काम्ययान्यापुरोनुवास्याभिधानम्)

एन्द्र सानमिमिति । हे इन्द्र रथिं धनमूनये रक्षाधिमाभराऽऽनय । की-
दृशं धनम् । सानसिं सनतो दानस्य संवन्धिनं बहुभ्यो दानुं यथास-
मित्यर्थः । सजित्वानं जित्वमिजंयगीन्तेः पुत्रादिभिरुपेतम् । सदासहं सर्वदा
विरोधिनां सोढारं तत्तिरस्कारक्षममित्यर्थः । वरिष्ठमतिशयेन मवेद्धम् । तत्रैव
याग्यामाह—

अ समाहिप इति । हे पुरुहूत पुरुषु बहुषु यज्ञेष्वहूपमान शत्रून्पक्षेण
ससाहिषे सर्वदा सहसे तिरस्करोषीत्यर्थः । ते श्रुप्तो ज्येष्ठस्तव बलं प्रश-
स्तम् । इहास्मिन्कर्मणि रातिरस्तु फलदानमस्तु । हे इन्द्र दाक्षिणेन हस्तेन वसूनि
धनान्यामर + समानय । सिन्धूनां समुद्रसमानानां रेवतीनां प्रजानां पतिरसि ।
अथ तत्रैव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यमाह—

त्वञ्च सुतस्येति । हे सुकतो शोभनकर्मजिन्द्र त्वं मुनस्याभिपुत्रस्य पीतेषु
पानाय सद्यस्वदानीमेव वृद्धोऽजायथाः प्रवृद्धो जातोऽसि । एतच्च सर्वेषां
देवानां मध्ये तव ज्येष्ठ्याप संपद्यते । तत्रैव विकल्पितामन्यां याग्यामाह—

भुवस्त्वमिति । हे इन्द्र त्वं ब्रह्मणा महान्भुवः स्तुतिरूपेण वेदवाक्येना-
मिवृद्धो भवसि । विभेषु सवनेषु विष्वपि मत्वःसवनादिषु यज्ञियो भुवो
यज्ञयोग्यो भवसि । नृन्मनिकूलाञ्जश्रुच्यौरतो भुवः पच्यावयन्विनाशयन्वर्तसे ।
हे विश्ववर्षणे विश्वे सर्वे चरणयो मनुष्या यस्यासौ विश्ववर्षणिः । सर्वमनुष्यस्वा-
धीत्यर्थः । तादृशस्त्वं विश्वस्मिन्मेर सर्वस्मिन्योगे यन्त्रे मननीयो ज्येष्ठः प्रशस्तश्च
भवेसि । अथ मित्राय सत्यायाऽऽम्बानां चरुमित्यस्य पुरोनुवाक्यमाह—

मित्रस्येति । चरणीधृतो मनुष्याणां धारयितुर्मित्रस्य देवस्य श्रवः श्रोतुं
योग्यं यज्ञो महदस्तीति शेषः । सानसिं फलदानशीलम् । सत्यं सत्यवादिनम् ।
चित्रं श्रवः कीर्तिस्यस्यै चित्रञ्च अतिशयेन सादृशम् । यज्ञायह इति शेषः ।
तत्रैव याग्यामाह—

मित्रो जनामिति । अयं मित्रो जेवो जनान्सर्वांग्यातयति स्वस्वव्या-
पारेषु प्रयत्नयुक्तान्करोति । प्रजान्मन्त्रदधिकारं विद्वान् । किंच मित्रः पृथिवीं
दाधार धृनवान् । उतापि च धां दाधार । किंच मित्रः कृष्टीर्मनुष्याननिमिषा देवा-

+ सवपुस्तकेषु 'आहार' इति पाठः ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

श्रामिषष्टे संवतः पश्यति । सत्यायामोषकलाय तस्मै मित्राय ह्ययं चरुदक्षार्ण
धृतवद्घृतयुकं विधेम कुर्मः ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

प्र स मित्रेति । यो यजमानस्तव संबन्धिना व्रतेन कर्मणा शिक्षति अनु-
ष्ठातुं शक्नो भवितुमिच्छति हे मित्र स मर्तः स मनुष्यो यजमानः प्रयस्वान्कर्म-
फलयुक्तः प्रकर्षणास्तु । त्वोतस्त्वया रक्षितः स यजमानो न हन्यते रोगादिना
न पीडयते । न जीयते वैरिभिर्नामिमूपदे । अपि च त्वया रक्षितमेनं यजमान-
मंहः पाप्माऽन्वितः समीपे नाश्रोति न व्याप्नोति । दूराद्दूरेऽपि न प्राप्नोति ।

अथ वरुणाय धर्मपतये पवमयं चरुमित्यस्य पुरोनुवाक्यामाह—

यच्चिद्धि त इति । हे वरुण देव ते त्वदीयं यच्चिद्धृतं यत्किंचिदपि
कर्म द्याविद्यावि दिने दिने प्रकर्षेण मिनीमसि तर्कयामहे । तत्र दृष्टान्तः—विशो
पथा सर्वाः प्रजाः स्वस्वव्यापारं पथा तर्कयन्ति तदद् । हि यस्मात्त्वदीयमेव कर्म
सर्वदा तर्कयामस्तस्मात्त्वां परिचरेमेति शेषः । तत्रैव याज्यामाह—

यत्किंचेदमिति । हे वरुण मनुष्या वयं दैव्ये देवलोक्वर्तिनि जने
यत्किंचेदमिद्रोहं स्वल्पमधिकं वा द्रोहमचिन्त्यज्ञानेन चरामसि कुर्मः । किंच
यदपि तव धर्मा त्वदीयं कर्म युषोपिम विनाशयोमो हे देव तस्मादेनसो
द्रोहात्कर्मनाशाच्च नोऽस्मान्मा शीरियो हिंसां मा रुधाः ।

तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

कितवास इति । किवदासो धूर्तसमानाः स्वार्थसाधनपरा क्वात्विजो
यत्कर्मोद्गं रिरिपुनांशिवन्तो न दीवि न तु -देवने सम्पद्यवहतौ भवतन्ते ।
बाऽथवा यत्पापं सत्यमवश्यं कृतं ज्ञातैव कृतमित्यर्थः । अशब्दः पादपूरणे
पापवाचको वा निर्पातितः । यद् सत्यमित्यन्वयः । उतापि च यत्र विश्व यत्पाप-
मज्ञानेन कृतमित्यर्थः । सर्वां ता, क्वात्विग्भिर्विनाशितमङ्गं ज्ञात्वा कृतमज्ञानेन
कृतं चेति यानि सन्ति तानि सर्वाणि शिथिरेव शिथिलानीव विष्ये विनाशये-
त्यर्थः । अथानन्तरं हे वरुण ते तव मियासः स्याम मिया भवेम ।

१ स. प. क. च. 'यान् हे । २ स. प्रावर्तन्त । ३ क. घ. ङ. च. 'को नि' । ४ स. 'पातः'
५ क. घ. क. 'व्य । अ' ।

अथ विनियोगस्यह -

राजसूये देवसुवामिष्टी याज्या इमाः क्रमात् ।
 त्वमग्ने बृहदाग्नेये त्व च सोमेति सौम्यके ॥
 आ विश्वदेव सारित्रे यथा न इति रौद्रके ।
 नाहंदास्य उदेत्येतद्देवैः त्वेद्रे चतुष्टयम् ॥
 मित्रस्येति यय मैत्रे वारुणे यदिति त्रयम् ।
 एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा उक्ता हि विशक्तिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक
 एकादशोऽनुवाकः ॥ १५६ ॥

— — —

वेदार्थस्य प्रकाशनेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थश्चतुरो देयाद्विद्यार्थमहेधरः ॥

इति श्रीमद्विद्यार्थमहेधरापराशरस्य श्रीमद्वाजापि राजपरमेश्वरस्य
 श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
 चिते वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठक ॥ ४ ॥

— — —